

DERVISEK HOKTARHAN.

KÖZÉP-ÁZSIAI
UTAZÁS,

MELYET

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

1863-BAN

TEHERÁNBÓL A TURKMAN SIVATAGON ÁT,
A KASPI TENGER KELETI PARTJÁN KHÍVÁBA,
BOKHARÁBA ÉS SZAMARKANDBA

TETT ÉS LEIRT

VÁMBÉRY ÁRMIN,

A MAGYAR TUD. AKADEMIA TAGJA.

MÁSODIK JAVITOTT ÉS BŐVITETT KIADÁS.

KILENCZ KÉPPEL.

PEST.

AZ ATHENAEUM TULAJDONA.

1873.

Minden jog fentartásával.

513499

KÉPEK JEGYZÉKE.

Dervisek Bokhardban. Cimkép.

Fogadtatás egy turkmán főnöknél a kaspi tenger partján 120. lap.

Felvad ember a pusztában. 171. l.

Tebbad (homok-vihar) a sivatagban. 223. l.

Az emir bevonulása Szamarkandba. 266. l.

»Esküszöm, ön angol!« 312. l.

Sátor Közép-Ázsiában. 380. l.

Lófuttatás a menyasszonnyal a tatároknál (Kökbörü) 385. l.

Vásár lóháton az özbekeknél. 411. l.

ELŐSZÓ

AZ ANGOL KIADÁSHOZ.

Én 1832-ben születtem, Magyarországon, Duna-Szerdahely mezővárosában, mely a Duna legnagyobb szigeteinek egyikén fekszik. Különös hajlamot érezvén nyelvek tanulmányozására, már kora ifjúságomban Európa és Ázsia több nyelvvel foglalkoztam. A keleti és nyugati irodalom tárházai képezték buzgó tanulmányaim első tárgyait. Később a nyelvek egymás közötti viszonyai keltettek bennem érdeket; és így teljességgel nem meglepő, hogy a »nosce te ipsum«-féle ismeretes közmondást magamra alkalmazván, figyelmemet mindenekfölött saját anyanyelvem rokonságaira és eredetére fordítottam.

Ismeretes dolog, hogy a magyar nyelv az ugynevezett altáji nyelvcsaládhoz tartozik; de a finn vagy tatár ághoz-e, ez az a kérdés, mely még akkor eldöntésre várt. Ennek kinyomozása, mely minket magyarokat mind tudományos, mind nem-

zetiségi szempontból annyira érdekelt *, volt fő és eldöntő oka keleti utazásomnak. Az élő nyelvek gyakorlati tanulmányozása által ohajtottam meggyőződni a magyar és török-tatár nyelvek közötti rokonság tényleges fokáról, mely az elmélet gyöngévilágánál oly meglepőnek tűnt fel előttem. Legelőször is Konstantinápolyba mentem. Több évi lakás török házaknál, és a török iskolák és könyvtárak gyakori látogatása csakhamar törökké, sőt efendivé alakítottak át. Nyelvészeti fürkészéseim tovább készítették kelet felé; s midőn csakugyan eltökélt szándékom lett Közép-Ázsiába utazni, tanácsosnak hittem megtartani az efendi szerepét, és a keletet keleti ember képében látogatni meg.

E megjegyzések meg fogják magyarázni, mi célja volt vándorlásaimnak a Boszporustól Szamarkandig. Földtani és csillagászati vizsgálatok kívül estek körömn, sőt ilyesmi lehetetlenné is vált, mint-hogy dervis-jellemet vettem föl. Figyelmem leginkább a Közép-Ázsiában lakó népfajokra volt irányozva, s ezek társadalmi és politikai viszonyainak, jellemének, erkölceinek és szokásainak igyekeztem vázlatát adni a következő lapokon, noha talán

* Hibás ennél fogva az a vélemény, hogy mi magyarok Ázsiában hátramaradt rokonainkat keressük. Ilyes cél, melynek elérhetése mind etnográfiai, mind nyelvészeti okoknál fogva teljesen lehetetlen, azt, ki utána törekednék, vastag tudatlanság vádjának tenné ki. Mi nyelvünk rokonait akarjuk ismerni, s ezért kell ezeket fölkeresnünk és tanulmányoznunk.

a siker nem felelt meg tökéletesen a szándéknak. Arra törekedtem ugyan, a mennyiben a körülmények és régibb foglalkozásaim természete megengedték, hogy semmi földleirási és statisztikai tárgy ne kerülje el figyelmemet; mindammellett azonban nyelvészeti fürkészésem eredményeit kell utazásom főgyümölcisének tekintenem. Ezeket ohajtom én, érettebb előkészület után, a tudományos világ elébe terjeszteni.* E nyelvényomozásokat, nem pedig az e lapokon följegyzett tényeket fogom mindig valódi jutalmául tekinteni oly utazásnak, mely alatt hónapokig vándoroltam ide s tova, csupa rongyokkal testemen, az életre szükséges táplálék nélkül s oly veszélyek közt, melyek engemet folyvást kegyetlen, sőt kínos halállal fenyegettek. Szememre lehetne talán vetni, hogy nagyon is szűk körre szorítottam tudományos nyomozásaimat; de mikor célt tűzünk ki magunknak, nem kell megfelejtkeznünk arról, hogy »non omnia possumus omnes.«

Idegen lévén azon téren, melyre engemet ez útleírás közrebocsátása vezetett, feladatomat kétszeresen nehéznek érzem oly országban, mint Anglia, hol az irodalom útleírásokban oly gazdag. Szándékom volt egyszerűen és szépítés nélkül följegyezni mindent, a mit láttam s hallottam, míg az első benyomások elevenen voltak emlékezetemben.

* Eddig (1873-ig) különösen magyar- és török-tatár nyelvekbeli szócgyezéseket közöltem a magy. akadémia »Nyelvtudományi Közleményei«-nek VIII. kötetében (külön füzetben is).

A sikerre nézve nagy kétségeim vannak, s ezért szives elnézést kérek a közönségtől. Az olvasók és bírálók talán sok hibát fognak találni munkámban, s a gyöngye világosságát, melyet talán némely egyes pontokra deritek, hihetőleg csekély jutalomnak fogják tartani azon szenvedésekért, melyeknek magamat alá kellett vetnem; de szépen kérem olvasóimat s bírálóimat, ne feledjék, hogy én oly földről térek vissza, hol a hallgatóság szemtelenségnek tartatik, a kérdezés vétéknek, és a jegyzetetés halálos bűnnek.

Ennyit utazásom okairól és céljairól. Könyvem elrendezésére nézve, hogy minden félbeszakítást elkerüljek, jónak láttam azt két részre osztani: az elsőben utazásom van leírva Teherántól Szamarkandig és vissza; a második jegyzeteket tartalmaz Közép-Ázsia földleirási, statisztikai, politikai és társadalmi viszonyairól. Remélem, mindkettő egyenlő érdeket fog ébresztetni az olvasóban; mert míg egyfelől oly utakon jártam, melyeken még európai ember nem hagyott lábnyomot, másfelől jegyzeteim oly tárgyakra vonatkoznak, melyek alig, vagy éppen még soha sem voltak megérintve azok által, kik eddig Közép-Ázsiáról irtak. És most legyen szabad ama sokkal kellemesb kötelességet teljesítenem, hogy meleg köszönetemet fejezzem ki mind azoknak, kiknek szives fogadása, midőn Londonba érkeztem, oly hathatósan előmozdi-

totta e munka megjelenését. Mindenek előtt legyen szabad megneveznem Sir Justin-t és lady Sheil-t. Az ő házukban angol nyíltszívűséget találtam, párosulva keteti vendégszeretettel; szivességeket soha sem fogom felejteni. Hasonló mértékben vagyok lekötelve a földtan Nestorának és a királyi földirati tarsulat elnökének, Sir Roderick Murchisonnak; a nagy keleti nyelvbuvárnak, Viscount Strangfordnak, és Layard parlamenti tag és al-államtitkár urnak. Közép-Ázsiában áldást osztottam a tapasztalt szivességért; itt csak szavaim vannak, de ezek őszinték és szívből fakadnak.

LONDON, szeptember 28-kán 1864.

ELŐSZÓ

A MÁSODIK MAGYAR KIADÁSHOZ.

Közép-ázsiai utazásomnak ezen második kiadását nagyobbára oly adalékokkal toldottam meg, melyek utazásaim élményeivel szoros összefüggésben állanak és az első kiadásból csak azért maradtak ki, mivel ez egy nagyobb, az utazások irodalmában gazdag közönség számára volt írva. Közel tíz esztendeje, hogy Szamarkandból visszatértem; ez

idő alatt az európai tudomány az Oxus-vidékek több mint egy pontjába hatott, melyről én csak töredékes tudósítást hozhattam haza, de azért a föld- és népismeretet illető kutatások még nincsenek kellőleg feldolgozva, még kevésbbé pedig, habár tökéletlen alakban is, hozzáférhetők, úgy, hogy legjobb akarattal sem lettem volna képes az általam nyújtott képnek hiányait kellőleg pótolni. Mars nyomában a múzsa csak lassu lépéssel haladhat, de az érlelt megfontolás a munkát annál élvezhetőbbé teheti, és ha majdan az eszmezavar és kétely tisztul, mely mostanában Közép-Ázsia földirati és néprajzi viszonyai fölött lebeg, én örömmel rajta leszek a kutatások végleges eredményeit hazai irodalmunkba is átültetni.

Középázsiai utazásomnak ezen új kiadását illetőleg nem mulaszthatom el megjegyezni, hogy sajtó alá terjesztésében, különösen a nyelvezet tekintetében *Steiner Zsigmond* fiatal barátom, kit a »Nyelvőr« olvasói bizonyára ismernek, legbuzgóbban és leglelkiismeretesebben járt el, s ezért itt baráti köszönetet mondok neki.

PEST, január 8-kán 1873.

VÁMBÉRY ÁRMİN.

I.

Négy évig csöndes elvonultságban elméletileg kedvence tárgyaimat, gyakorlatilag egy tetőtől-talpig jóra való népet tanulmányoztam, négy évig egy török főúr dús vendégszeretetét élveztem, még pedig a Boszporus kies partjain; az olvasó tehát tehát nem fog csodálkozni, ha mondom, hogy Konstantinápolyból való távozásom, válásom a díszes baráti körből sokkal kelletlenebb volt, mint minőnek eleinte képzeltem. Igaz, eltelve Ázsia belseje ismerésének forró vágyával, e vágygyal, mely már ifjúságom ábránd képeiből sarjadzott ki, a keblemet duzzasztó óhajástól sajkám vitorláinak is duzzadniok kellett volna: de az ugrást, mely a föltételtől a tethöz visz, mindig aggó elfogultság kíséri és így történt, hogy az én lelkemben is a legkülönbözőbb indulatok és érzelmek viaskodtak, midőn 1862. márciusában a hosszú útra készültem. Török környezetem nem gúnyolt ugyan és nem nevetett ki, de vágyam, mely a nyugalmas és kényelmes stambuli életből Ázsia zord sivatagjaiba vonzott, magyarázhatlan valami volt neki. A múltban tudományszomjuk elég volt a keletieknek, de utódaiktól e szenvedély jóformán idegen. Értik a konstantinápolyi jó efendik-hogy franciát tanul az ember, ha hivatalra vágyik, hogy mértanul foglalkozik, ha mérnök akar lenni. Hogy minek akarja az ember ismerni Közép Ázsia népeit, szokásait

nyelveit, holott a közéletben mindennek épen semmi hasznát nem veheti, ez valóságos talány előttük, — és hogy kibontakozzanak a dilemmából, az arabközmondással felelnek maguknak: el dsununi funúni akallahum arbâin (van boldogság sokféle, legalább is negyven).

A jó törökök mindazonáltal minden lehetséges ajánló irással elláttak. Hivatalos ajánló leveleket kaptam mindazon tartományok kormányzójához, melyeket útközben a török birodalomban érintenem kellett; több magas udvari hivatalnok közös levele engem, a törökké lett magyart, az ozmán nyelv szorgos búvárlóját, a legmelegebb szavakkal ajánlott Hajdar Efendinek, az idei ottomán követnek a perzsa udvarnál. Utoljára is még búcsúlakomákon kellett a török konyha legpompásabb készítményeinek istenhozzádót mondanom. Semmit, de semmit sem kiméltek, hogy több évi Konstantinápolyban mulatásom emlékét mennél kedvesebbé tegyék. Annál fájdalmasabb volt tehát búcsúzó tekintetem a Boszporusnak annyi jól ismertem pontjára, midőn a Trabizond felé vivő hajó a sötét habokat szelve sietett föl a fekete tengerbe. Mit tettem a három napi utazás alatt, arra most bajosan emlékezném, s csak érkezésünk benyomása az, a mi meglehetősen megmaradt emlékezetemben.

Ágyudörgés, zeneszó és örömkialtások hangzának a trapezunti kikötőből hajónk felé, midőn ez büszke lengéssel a parthoz közelítte. Bizonyára távolról sem fogja senkiséem gondolni, hogy ezen ünnepélyes fogadtatás, talán engem, a leendő dervist, illetett, ki koldúsbottal kezében vándor útra indult, hogy az óklasszikus Ázsia nagy részét bebarangolja. Bizonyára nem engem illetett. A hódolat Emin Muhlisz pasának nyújtaték, Trapezunt ujonnan ki-nevezett kormányzójának, ki utitársunk volt Konstantinápolytól idáig. Egy-egy török tartomány új kormányzója min-

dig a legédesebb remények friss kútforrását hozza magával az illető lakosság számára. A lelépettet zsarnokot személyisége vagy túlzott hivatalhűsége rendesen gyűlöltté teszi, s így utódjától több igazságszeretetet, nyugalmat és rendtartást szokás várni. Varietas delectat! s ha az ember bizonyosan tudja is, hogy a török államügy korhadt építletét, már a legerősebb támoszlop sem képes többé fenntartani, ha bizonyos is, hogy az újonnan érkezett nemsokára hasonló lesz a távozóhoz, az ember mégis oly örömet reménykedik.

Trapezuntnak, Mithridates hajdani székvárosának, veres háztetőivel, melyek a gazdag növényzet sötét zöldje fölé emelkednek, a tenger feléről éppen nincs kellemetlen külseje. Belseje is sokkal szebb, mint akárhány más török tengerparti városé. Muhlisz pasa, kivel még Konstantinápolyban ismerkedtem meg, itt tartózkodásom idejére felajánlotta vendégszeretetét. A készen álló lovak egyikére ültem, s kíséretéhez csatlakozván, az ünnepélyes menettel együtt haladtam a kormányzó délen fekvő palotája felé. Nem nagyszámú kísérem csapatunk mellett jobbra-balra eleven örvendő néptömeg zsibongott. A pasa apró ezüstpénzeket szórattott szét, volt imádkozás, volt üdvözlés s midőn mindezek között magam körül tekintettem, valóban mosolyognom kellett sorsomnak szeszélyes intézkedései fölött. Lelkemet fájdalom töltötte vala el a kedves Konstantinápolytól való válás, hol négy évig keleti kényelemben és nyugalomban éltem, s Trapezuntról, honnan utra kell vala kelem, épenséggel nem alkottam magamnak valami ragyogó képeket, s ime első megjelenésem mégis ilyen ünnepélyes pompával történik. Jó előjel, mondja a keleti az ilyes eseményről, s bárha én magam is ilyennek akarám tartani, mindazáltal nem volt kellemes rám nézve, három egész napig ismét azon kényelemben élni, melytől egyszer már búcsút vettem.

E rövid időközt arra használtam fel, hogy a szükséges utikészleteket bevásároljam, lovat béreljek, s egyszóval mindazzal ellássam magamat, mi Törökországon és Persián átvezető kalandos vándorlásomhoz szükséges vala. Hogy mindez igen kevés gondot adott, s hogy az egészszel csakhamar elkészültem, azt mindenki elhiheti. Az efendi-szerpet egész Teheranig meg akartam tartani, de csak kiatib (irnok), szegény kiatib kívántam lenni, ki a hatóságok vendégszeretetét igénybe veszi, s összes uti poggyászm nem állt egyébből egy khurdsinnél (tarsolyzsák), mely egy pár inget, könyvet s holmi apróságokat rejtett, két szőnyeg, egyik takaró, másik aláterítő gyanánt, végül egy kis üst, thea-edény és csésze. Mindezt a paripára rakták, melyen távozandó valék, s bár a pasa nem akart alábbhagyni vele, hogy vigyek magammal egy-két kavasz-t, nem annyira biztonság, mint az itt szokásos fényűzés szempontjából, e szives ajánlatát mégis megköszöntem, de el nem fogadván, az 1862-dik május 21-dikén a szűrűdsi (lóbérlő és hajtó) kíséretében távoztam el a török tengerparti városból, a kelet felé vonuló hegységnek tartva.

Minthogy a nap már jó magasan állott, halk léptetve haladtam a körülbelől órajárásnnyira terjedő csinált uton, melynek készítése — mellesleg legyen megjegyezve — nem kevesebbe mint 20,000 török fontba került. Egyike volt ez azon számos izben újra meg újra tervezett országutaknak, melyek a rideg pontusi hegységeken át Erzerumba valának vezetendők. Azért mondom „gyakran tervezett országutak,” mert a mennyire én emlékezem, legalább is hatszor hozzáfogtak a készítéshez de a roppant kiadásoktól visszajjedve, nemsokára fel is hagytak vele ; a magaslat ormán, hol ezen országútnak vége szakad, veszi kezdetét a primitiv keleti ut keskeny, görbe mélyedés, melyet az arra vonuló állatok körmei vájtak. Olyan ut, mely európai fogalmaink szerint érdemes

volna e nevezetre, innen kezdve a mennyei birodalom távoli határáig egész Ázsiában sehol sem található.

Egyébiránt nemesak a csinált országot az, melytől az utazónak, mint az európai élet utósó emlékjelétől itt válnia kell, hanem a mély völgytorkolatban vezető uton a tengert is elveszti szemei elől. Hadsator, az utamban kísérő örmény szűrűsi, figyelmessé tett ez utóbbi körülményre, s a magaslat ormán meg is állottam egy kevéssé, hogy a végbúcsú tekintetét vessem a különben vadul zajongó, de a jelen évszakban nyájas tóhoz hasonlatos nyugovó tengerre. A rám várakozó nehézségek és veszedelmek felől még csak sejtelem élt, lelkemben sejtelem csupán, s már ez is elég vala, hogy legmélyebben megillessen, midőn az Euxinus végtelenbe terjedő setét hullámain merengtettem. Trapezunt mintegy mélyedésben lábaimnál feküdt, s csak a kikötő szolgált a kép előtere gyanánt, s midőn utójára láttam légben lengedezni a lobogót azon osztrák hajó tatárboacán, mely idáig hozott: lehetetlen vala mély levertséget nem éreznem. Minél mélyebben nyomultam a hegyszorosba, a növényzet annál bujább s gazdagabb lőn, annál meglepőbb a mindenfelől mosolygó virágok pompája. Május közepe volt, s ha a pontusi hegység az év egyéb szakában szépnek mondható: nem csoda, ha a kikelet e szép havában valóban varázstekintetű. Az út vadul lezajló hegyzuhatag partjai mentén vonul, mindkét oldalon magas, gazdagon benőtt hegyektől köryezve. Csak imitt-amott akad az ember egyes k h á n o k r a (fogadóház), néhol azonban az erdők tisztásai felől egy pár lakház is tekinget alá. Ezeket a köröttük álló fák dús lombozatja borítja, s bennük jobbra görögök laknak, kik még a régi pontusi tartomány lakosainak maradvékai s jóformán sehol sem vegyültek össze sem örményekkel, sem törökökkel, minthogy ez utóbbiak csakis a városokban tartózkodnak.

Hat óráig ülven a nyeregben, a körülöttem terjedő természet minden varázsa dacára, nagy bágyadtságot éreztem tagjaimbán. Lovon utazni, kivált eleinte, nehéz, de még sokkal nehezebb, ha az ember paripáját valami szűrűstől kénytelen bérleni. Ezek az emberek rendesen málhaszállításra használják állataikat, s így ezek oly rázósak, hogy a lovagot egészen összszetörik, a mellett oly lomhák, miszerint ugyancsak van dolga kéznek-lábnak a hajtásban, elannyira, hogy az ember jobban elfárad, mintha gyalog tette volna meg az utat. Igazán, hat óráig tartó első lovaglásom, mint nagy feladatom előtanulmánya valóban fáradalmas volt, de még terhesebb az est, mikor ugyanis Köpri mellett egy khánban az éjet először töltém a puszta földön, nomád-módra. Étvágyam egy csepp sem volt a csupa fáradságtól, sőt még az álom is került. Az egész helyiség szinte hemzsegett a lovaktól és öszvérhajcsárok-tól, mely utóbbiak közül egyik állatait tisztogatta, a másik főzött, a harmadik énekelt, a negyedik csevegett stb. s nekem úgy látszott, mintha ezen egész zajt egyedül azon célból keltenék, hogy az én álmomat elzavarják. Felemelkedtem fekhelyemről s mély borulattal gondoltam bekövetkezendő fáradalmaimra.

Szinte hallom, hogy az olvasó azt mondja: ez lesz-e hát az az utazó, ki dervis-szerepben, koldúsbottal kezében, át akar haladni Ázsián, s bebarangolni Turkesztan sívatagyait és a távoli Oxus partvidékét? Valóban ez nem látszik arra valónak! Őszintén szólva, Trapezunthoz egy állomásonyira magam sem hittem, hogy mindazon kalandokat és veszedelmeket kiálljam, melyek rám Konstantinápolytól Szamarkandig vezető utamon várakoztak. Vállalatom veszedelmei ismeretlenek valának előttem, azonban — mit nem tesz a megszokás! A fokozatos előrehaladás mindennek elviselésére megtanít. Az első állomás éji szállásán

környezetem, fekhelyem, eledelem s általában minden undorral töltött el, — s két év múlva ugyanezt a helyet pompás hotelnek tekintettem volna. Mit nem adna Közép-Ázsia karavánjának utazója ilyen fedélért, kenyérért és ví-zért, s kiváltképen azon biztonságért, melyeket én az első estén nem tudtam érdemük szerint méltányolni.

(Május 22.) A lehető legrövidebb álom után Hadsator felébresztett. „Bey Efendi — mondá — ugy gondolom kipihented már a tegnapi utnak fáradoalmait, a mai még sokkal rosabb, a trapezunti hegyek nem hagyják az embert nyugton a nyeregben ülni, s azért, jobb lesz, ha addig, mig az idő fel nem melegszik, szép lassan felgyalogolsz arra a magaslatra amott balkéz felé.“ Eleinte azt hittem, tréfál, de midőn sürgetését ismételte, felemelkedtem fekhelyemről, melyen ruhástul töltöttem az éjet, s neki indultam a meredek hegyi ösvénynek. Nem győztem csodálkozni azon, vajjon a barmok, s még pedig ugyancsak megterhelve hogyan haladhatnak fel ezen az uton, melynek lépcsőszerű emelkedését leküzdeni még a gyalogszerrel járónak is kimondhatatlan fáradságába kerül, s mégis egész hosszú vonalt képező, erősen megterhelt öszvérekkel találkoztam, melyek a persa hajcsárok irtózatoss kiáltásai közben jöttek lefelé, ügyesen ellensúlyozva terhüket. Valóban ritkítja párját, milyen ügyességgel haladnak ezek az alig két arasznyi széles, sikos sziklaösvényen — mely mellett feneketlen mélység tátong bizonyos veszedelemmel. S mégis a legritkább esetek közé tartozik, s az is csupán télen szokott előfordulni, hogy egy-egy ilyen állat a mélységbe zuhan; a legnagyobb veszedelem egyébiránt akkor áll elő, ha két menet szembe találkozik egymással. Ennek megakadályozására szolgálnak azon kolompok, melyek az átvonulókat kitérésre intik, s jaj a szegény állatoknak, ha valami macacs karavánvezető igazgatja őket, ki semmibe sem véve a

jeladó kolompokat, utját azok dacára is folytatja. A vita és versengés először az illető tulajdonosok között szokott kitörni, azok zajongása összebonyolítja aztán az állatokat is, s hogy az ilyes esetekben versengési vágyát mind a két fél drágán fizeti meg, arról felesleges is volna szólni.

A szakadatlanul meredek hegyi út tovább tartott négy óra folyásnál, s ez bizonyára egyike a legroszabbaknak egész Ázsiában. S mégis ez azon kereskedelmi út, melyen Örményország, Persia, sőt Közép-Ázsia is Nyugottal érintkezik! A barmok százezrei vonulnak át ezen nyári időben, jövet Ázsia terményeivel, menet az európai ipar gyártmányaival megterhelve. Az oromra érkezvén, félórai pihenés engedtetett: bárha az út még innen is mindig felfelé haladt, ezentúl mégis jóval könnyebbé lett. A földet itt-ott még hó borítja, mi azonban épenséggel nem gátolá az e vidéki lakosokat, hogy juhnyájaikkal már is nyári tanyákra vonuljanak. Ezen hegység igen gazdag legelők dolgában s a baromtenyésztésre igen alkalmas volna, csak hogy a mai Törökország lakossága sokkal szegényebb, semhogy a természet áldásait teljes mértékben felhasználhatná. Néhány arra vonuló családdal találkozáván, beszédbe ereszkedtem velük, s találkoztam olyanokkal is, kik a hírneves dönmefelekezethez tartoznak. Dönme annyit jelent, mint renegát (hitehagyott), csak hogy ez iszlamita értelemben veendő. Ezen görögök, a török hódítás idejében, uraiktól való féltőkben azok vallását vették fel, — de csakis a nyilvánossággal szemben; mert mihelyt a városokból visszatértek ismét magános hegyi lakaikba, visszatértek hasonlóképen előbbi egyházuk kebelébe is. Csodálatra méltó hogy e vallásos alakoskodás tovább tartott 300 esztendőnél, a törökök jól ismerték e rájah-világ kétszínű hitét, de minthogy ez nyilvánosan semmi megrovás alá nem esett, nem bántotta őket senki sem. Az 1831-dik évben, a Khati

Humanjun közzététele után, vagyis jobban mondva azon időtől fogva, mióta e tájt az orosz befolyás mind jobban és jobban kezdett mutatkozni, a dönnek mind nyiltabban kezdtek szint vallani, s minthogy a szent-pétervári udvartól nyertek segedelmet, csakhamar könnyen görög-nem-egyesült keresztyénekké alakultak át. Ma már minden megtámadtatás nélkül élnek, mégis magában Szalonikban, s Törökország akárhány más városában nem egy olyan ember él, kinek hitvallása valóságos talány. Ez azonban a keleti előtt legkisebb mértékben sem feltűnő, mert ő gyermek, ki a titokszerűt és rejtettet kiválólag szereti.

Dacára a terhes hegymászásnak, s dacára az oly sok nehézséggel járó lovaglásnak, a felséges tavaszi idő és a legtisztább hegyi levegő annyira megerősítettek, hogy a második állomást már sokkal könnyebben értem el. Ez pedig meglehetősen megtelt khán volt s csakis efendi cimemnek köszönhetém, hogy nyugalmas éji szállásra tudtam szert tenni. Mielőtt nyugodni tértem volna, Hadsator tanácsára sós vízbe áztatott ruhával borogattam a lovaglás által feltört testrészeket, s bár ennek élesen csipő hatása volt eleinte, de a következő napon a lovaglás már is nem vált oly annyira terhemre.

Midőn május 23-án a harmadik állomásra jutottam, két örmény csatlakozók hozzám, kiknek egyike előbb franciául, azután pedig angolul kezdett velem beszélni. Tebrizi kereskedő volt, ki üzleti ügyekben több évet töltött Angliában s most szülővárosába volt visszatérendő. Csakhamar bizalmasakká váltunk egymás iránt, s az ő társasága annyival is kedvesebb volt reám nézve, a mennyiben ő az utat jól ismervén, vezetőmül ajánlkozott azon utnak egy jó nagy darabján, melyet én mint kezdő tettem meg, s bárha ő is, mint az Európából csak épen most megtérő minden keleti, a belföldi nyelveket mellőzve, mindig franci-

aul vagy angolul beszélt volna, mindamelllett hű és biztos utitársra akadtam benne. A jó utitárs mindenütt, de kivált Ázsiában megbecsülhetetlen, s így azon barátságos viszonyra melyet néhány héten keresztül, mindkettejükkel folytattam, mindig a legkedvesebben fogok visszaemlékezni.

Épen harmadik napja volt már, melyet nyeregben töltöttem, a bágyadság szemlátomást fogyott s vele együtt a nyugalmas életmód utáni sovárgás. Visszafelé sohasem epedtek többé gondolataim, sőt inkább most már mindig csak az előttem fekvő városok töltöttek el kíváncsisággal. Karabegoff, így hívták európasított örményemet, kinek politikai hitvallását eléggé elárulja az „off” szóképző, minden utunkba eső helyet előre lefestett előttem. Ő már több ízben ment ezen az uton, ismert minden egyes házat, s így midőn máj. 24. déltájban Baiburtba bevonultunk, ott semmi meglepőt sem találtam többé. Itt tartottunk nappali pihenést, és azután tovább vonulván, estefelé a Maszad elragadó szép völgyében fekvő khánhoz érkezénk. Az út szakadatlanul egy folyó partján vezet egész a Khosab Bunar hegység lábáig s egyike a legvarázslóbb tájaknak, melyeket az ázsiai Törökország ezen részén találtam, s ezt kiváltkép a tavaszi reggeleken tapasztalám. (Máj. 25.) Barátaim, jó európai löfegyverekkel lévén ellátva, félóra alatt több fürjet és vadrucát ejtettek el, — melyek e vidéken csak úgy hemzsegnek. A vadászatnak sohasem voltam valami nagy kedvelője, s így most is, a mig ők [jobbra-balra csatangoltak, én a zöld réten halkan odább vonultam, a csalogányok búbajos énekét hallgatva. A völgyiség kész paradicsom, — s a szem sohasem fáradna bele szépségeinek szemlélésébe, ha az e vidéken uralkodó tulságos szegénység a szép képpel oly szerfölötti ellentétet nem képezne. Dacára a víznek, mely itt mindenütt bőven találtatik, s dacára a termékeny mezőnek, a földeket mégis igen rosszúl mivelik,

s nem egy helyen találkoztam földmivesekkel, kik primitív ekéjükön apró kis tehenekkel szántottak, sőt láttam azt is, hogy a paraszt ember számára mellé tulajdon feleségét fogta be. Mikor a nagy szegénység okát kérdeztem, azt nyertem válaszul: „Igen, efendi, minket a konstantinápolyi urak juttattak tönkre, a nagy adók, s a mindig megújuló kontribúció megbénította erőnket. Mit használ az áldás, melylyel Isten megajándékozta vidékünket, ha urainkba lelkiismeretességet és könyörületességet nem teremtetett.“ Valóban, szerettem volna, ha ekkor oldalam mellett van a portának egynémely magas állású hivatalnoka, kik az állam jövedelmeiből úgy meg szokták szedni magukat. Ezeket pazarolnak hasztalan fénytűzési cikkekre, míg itt a földmives tengődni kénytelen. Feljutottunk azon hegynék ormára, melyből a Frat folyó ered. A felmenetel sok nehézséggel jár de a tágas kilátás, mely innen nyílik a szemlélő előtt, elfeledtet minden fáradságot, s nemcsak egész Erzerumig, mely egy szemközt álló hegy oldalában fekszik, hanem el lehet látni egész a távoli Kurdisztán hegyekig. Gyönyörű panoráma, csak a nagyon gyéren elszórt falvakat ne kellene oly keresve keresni.

A hegyről lementünkben, mely út imitt-amott szintén nagyon meredek, egy sirázi karavánnal találkoztam, s feltűnő volt előtttem csúcsra nyuló magas nemezsüvegük. Egészen vidáman lépdeltek szülőföldük terményeivel megrakott öszvéreik mellett, s valóban gyermekes örömet éreztem, hallva, hogy a karaván-vezető Hafiz dalait énekli, melyeknek egyes versszakait az őt követő fiatalság karban utána zengette. Ezek valának az első iráni szavak, melyeket bennszülöttek ajkáról hallottam, s bármennyire törekedtem is beszédbe ereszkedni velük, nem feleltek semmit sem. Dalolva vonultak felfelé a nehéz uton, mert — mint vezetőm mondá — ez a legjobb mód arra nézve, hogy barmaikat

folytonos menésben tartásák. Valamint az arab gyors paripáját csupán nemzeti dalaival hozza' igazán tűzbe, úgy a persa is azt hiszi, hogy Hafiz dalai még az oktalan állatokra is buzdító hatással vannak. Ostort és káromkodást — így véli — csak török állatoknál kell alkalmazni.

Az éjet a hegység túloldalának aljában töltök Ibrahim Agának, egy igen derék töröknek, házában, s ez gazdag vacsorával látott el bennünket. Mig mi ehhez jól hozzá láttunk, ő ott ült szemközt velünk, nagy élvezettel szíva csibukját, de minden kérelmünk dacára egyetlen falatot sem fogyasztott volna el mivelünk. Még jobban csodálkoztam aztán másnap reggel a fölött, hogy szíves ellátásáért semmi határozott árt sem akart követelni. „Efendi — mondá — nem erszényedtől, hanem szivedtől várom a jutalmat. A mi kényszerített adomány, azon soha nincsen áldás, s egy maga jó szántából adott piaszter többet ér, mint tíz annyi, a mit úgy követelünk.“ Egyébiránt ez a jóakarát szelvében megvan az ázsiai Törökország lakosainál. Ez az egész törökfaj jellemvonása Ázsia egyik végétől a másikig, mely őt más egyéb népektől megkülönbözteti. Ezek az emberek uraknak születtek, s urak is voltak mindaddig, mig kedvenc foglalkozásuk, a háború őket gazdagíthatá, azonban ma már, midőn a materializmus nyugatról keletre is átvándorol, az alattomos és nyereszkes örmények és görögök föléjük emelkednek. Ők a középkori társadalom árnyai, s mint ilyenek el is fognak enyészni bizonyára.

(Május 28.) Ámbár Erzerum, mely a terjedelmes síkság végén fekszik, indulásunkkor egészen közel állónak látszott, mégis nyolc óra folyásig kellett lovagolnunk, mig oda értünk. Ez az eset rendesen elő szokott fordulni az olyan helyeknél, melyek valamely síkság végén fekszenek. A láttani szemfényvesztés egészen elkészeríti az utazót, ki azt hiszi, hogy egy rövid óra múlva oda érkezik, pedig még

soká, soká kell mennie. Egy kurd — mondá Hadsator — mérgében visszatért egykoron. Erzerum elszalad előlem, — így szólt — úgy sem juthatok el oda. Mikor az ásványfürdőiről híres Ilidsába érkeztünk, már dél volt, ott két óráig pihentünk, azután ugyanannyi idő alatt értünk be Erzerumba is, a hasonló nevű pasaliknak székhelyére s Örményország hajdani fővárosába.

II.

Alig ér az utazó e városba, már is észreveszi, hogy Ázsia belsejébe jutott. A partvidékek városainak, emeletes házaikkal és utcára nyíló ablakaikkal, félig-meddig európaias színezetük van. E helyeket a török hódítás idejében jobbára görögök bírták, kik a nyugatiak életmódját, kisebb-nagyobb mértékben, utánozzák. De itt már lassankint a keleties építésmód lesz szemlélhetővé a házakon, a sárból vagy kőből épült girbe-görbe, ügyetlen falak, az inkább udvarra mint utcára nyíló ablakok, a rejtett bejárás, sőt maga a belső elrendezés is sokkal jobban megközelítik Arábia, Persia és Közép-Ázsia építményeit, semmint egyéb török városokéit, s ámbár a bazárélet s a lakosság ruházata nagyon élénken emlékeztet Stambulra, az utazó mégis csak hamar észreveszi, hogy itt szokatlan kép tárul fel szemelőtt.

Mikor először lovagoltam át a bazáron, legjobban a világos színű ruhaszövetek, a cipészkirakatokban levő setétvörös csizmák s a középkori fegyverzetre emlékeztető szuró-, vágó- és löfegyverek leptek meg, melyek a boltok előtt eladás végett voltak kifüggesztve; s ha az ember egy-egy kurdal találkozik, ki lóháton ülve, lófarkkal diszített

lándsájával, fantasztikus turbánjával és fehér burnusával, mely olyannyira különbözik erősen barnult arcaszínétől, hiúz szemekkel kémli a bazárt, csakhamar sejti, hogy nem-sokára telivér ázsiaiakkal lesz dolga.

Az oszmanli, kiben a görög-örmény-arab vérnek nagy vegyülete találtatik, külsejére nézve jobban hasonlít az európaihoz, s a kurdhoz képest ő is különfajúnak látszik, mint akár Gallia, akár Brittannia szülötte.

Lakáson nem a kánban valék Erzerumban, mint örmény utitársaim, hanem Cserkesz Huszein Daim basánál, e város akkori térparancsnokánál. Ezen (mint mellékeve is mutatja) cserkesz származású főtiszt volt az első, ki öt évvel azelőtt Konstantinápolyban vendégszeretőleg magához fogadott. Egyik hazámfia mutatott be neki, s minthogy épen oly egyénre volt szüksége, ki fiát a francia nyelvben s más egyéb európai tudományokban taníthatta, mentorául épen engem választott. Huszein pasa, kinek az európai emigránsokkal való érintkezése folytán egészen más nézetei valánk a szabadságról, mint egyéb törököknek, már nála létemkor egy messze terjedő összeesküvés szálait szövé, melynek terve vala: Abdul Medsidet trónjától megfosztani, helyébe öcsését Abdul Ázizt ültetni, több nagy befolyásu akkori minisztert kivégeztetni, s a mindenütt meggyűlölt újabb kormányforma helyett a régi török uralkodást hozni vissza. Hogy e retrográd eszmékkel hogyan egyezhettek meg az európai emigránsok sugdosásai, azt valóban igen nehéz felfogni, — azonban a pasa, természeténél fogva heves fő, európai bajtársainak forradalmi tendenciái mellett, egy kegyessége által nagy hirben állott bagdadi seikhet is igen szívesen szokott magánál látni. Igen jól emlékszem még, hogy e mindig mezitlábos, félmeztelen khodsa hogyan jött sokszor a pasához, mily titkolózva értekezett vele stb. s az egész dolgot csak akkor értettem,

midőn később tudomásomra esett, hogy a hirhedt Kuleli-összeesküvésnek az én pasám a főnöke, a fia pedig, volt tanítványom, s a seikh, egykori persa nyelvtanítóm, annak legbuzgóbb előharcosai. Huszein pasa — a mint tudva levő dolog — eleinte halálra ítéltetett, utóbb azonban, Abdul Medsid által, kegyelemből, életfogytig tartó börtönre vettetett. Valami két esztendeig ült fogva Rhóduszban, de a mostani szultán trónra lépte után szabadságával együtt azon magas állását is megnyerte, melyet most e helyen birt.

Mikor bokharai tervemről szóltam neki, meg volt lepve, s eleinte le akart beszélni, utóbb azonban megigérte, hogy a turkesztán főváros néhány legelőkelőbb seikhéhez ajánló levelekkel fog ellátni. Ő ugyanis, a Törökországban rejtve lappangó Nakisbendi-rendhez tartozott, s ez magyarázta meg azon bensőbb viszonyt, melyben Bokharához állott. Én azonban félttem hajdani főnököm fanatizmusától, s minden ajánlatot köszönettel visszautasítottam. Azon három napon keresztül, melyet házánál töltöttem, uti tervemben mindig valamely európai hatalom titkos misszióját vélé rejleni, s hogy mily elégedetlen volt, hogy semmit ki nem találhatott, azon hideg búcsúzásból láttam legjobban, melylyel elbocsátott. Erzerum egyéb hivatalnokai között is valának sztambuli ismerőseim, kiket irodájukban, vagyis az ottani kormányzati épületben felkerestem, — s a török tartományi hivatal-helyiség örökké feledhetetlen lesz előttem. Már az ajtó maga, eltorlaszolva czipők, botok, fegyverek, szerteszét fekvő kutyák egész csoportja által, elegendő tanúságot szolgáltathat a belső helyiségek mivolta felől. Itt egy pár irnok ül a félig elrongyollott, szennyes divánon, amott egy csoport asszony civódik, egy másik sarokban valami tréfálózó mulattatja a hivatalnokokat, megint egy másikban valami védenc hallatja a legdurvább szavakban elégedetlenségét, s ha az ember é füstös, zajos helyiségben,

a tartomány administratív munkásságának központján csak egy óranegyedet töltött, már is fogalma lehet róla, hogyan intéztetnek itt az ügyek.

Magánál a magas portánál is megtörténik, hogy a hivatalnok asztaláról a szolgának dohányzacskójába vándorol egyik-másik diplomatikus okirat, onnan meg ez utóbbi szennyese között veszelődik el, s mégis a konstantinápolyi hivatalok valóságos mintaképek a rend dolgában egy-egy tartományi kormányzó hivatalos irodájához képest.

Bár igen rövid időt töltöttem e városban, mégis a minden zugból előkandikáló szegénység ép oly mértékben undorított el, mint a mennyire azon tudósítás elrémitett, hogy ez a város a persa helyekhez képest még valósággal szépnek mondható. A földalatti lakások, a szenny, a szemét kiállhatatlanok; különösen visszataszító az ételek szaga, melyek t e z e k*) (marhaganéjból készült égető anyag, — a magyar: tőzeg) mellett főznek, s midőn még azt is meghallottam, hogy e furcsa kis fészket még a föld-rengés is meg szokta látogatni, kiki elgondolhatja, milyen jól éreztem magamat, mikor örmény utitársaim arról tudósítanak, hogy ők már béreltek lovakat Khojig, s hogy még az nap délután indulnunk kell.

(Május 29.) A nap közel volt már a leáldozáshoz, mikor a várost csakugyan elhagytuk. Az alkonyodás igen

---

*) Ezen tüzelőszer készítése itt valóságos iparág; az istállókat csak tavasszal szokták tisztogatni, a trágyát polyvával és szecskával összekeverve, a ház előtt szétterítik s ott hagyják, míg meg nem szárad. A nagyobb mennyiséget téglákra vagdalják vagy vetik, s azután összerakva gondosan, elteszik télire. Egész Khináig feltalálható ez, mindenütt ott, ahol a vidék a fának szűkében van. Khinában Huc abbé tudósítása szerint a r g o lnak nevezik. Legjobb tőzeget a kecske- és juhtrágya szolgáltat, melyet még vasolvasztásra is használnak. Alantabb fokon áll az ökör- és tehénganéjből készült, — legroszabb pedig a ló- és számártrágyából való.

rövid ideig tartott, bár a koromsetét éjszakában, zugó szél és szakadó zápor között több órahosszat kellett is lovagolnunk, eszem ágába sem jutott sajnálnom, hogy a most említett nyughelyet elhagytam.

Éjfél tájban ebek hangos csaholása jelenté, hogy emberlakta helynek közelébe jutottunk. Én magam lovagoltam előre, árkon-bokron keresztül, a lakházból előpislogó világosság irányában, s bárha itt már mindenek mély álomba valónak is merülve, az általam használt efendi-nyelv elég hatalmas volt arra, hogy nekem s átázott utitársaimnak csakhamar éji szállást szerezzen. A falut, hova megérkeztünk, Kurudsuknak hívták, s a hajlék, melybe a véletlen vetett bennünket, az ottani kizil, vagyis 'a bíró háza volt. Az itteni lakhelyek egyetlen egy osztályból szoktak állani, hol ember és állat együtt tartózkodik. Az utóbbiak a ház két oldalán vonuló jászolhoz kötvék, amazok pedig egy szaku nevű, nem magas emelvényt foglalnak el, mely a nagy térség egyik sarkában, az ajtóval szemközt van. Vagyis, hogy még világosabban szóljunk, az ember itt majdnem mindenütt istállóban lakik, s nekem mindjárt az első állomáson volt alkalmam tapasztalni, mily kellemes dolog az éjet 40—50 bivalnak, egy pár borjúnak lovak s más állatoknak társaságában tölteni, ama mély és ablaktalan épületekben. Nem is számítva a kiállhatatlan büzt, oly meleg van e helyiségekben, hogy izzadás nélküli alvásra még csak gondolni sem lehet. Szegényesebb s nyomorultabb házak talán egész Ázsiában sincsenek, mint Erzerum környékén. Könnyű tehát elgondolni, mily örömmel cseréli fel az utazó éji szállásának dögleletes bensejét a tavaszi reggel szabad levegőjének illatárjával, s nemcsak az emberek, hanem még magok a barmok is sokkal vidorabbak. (30.) A 3—3 órai lovaglás után a hegyfokon fekvő Haszankaléhoz értünk, melynek megerősítése jó szolgálatot

tehetett hajdan az e vidéken lakó rabló kurdok ellen. Mostanság nem igen merik már a községeket megtámadni, azonban rablási dühöket, kivált kisebb karavánokkal vagy magános utazókkal még most is sokszor éreztetik, s midőn innen távoztunk, biztonság okáért csakugyan mi is vittünk magunkkal két kavaszt fedezetül. A mi engem illetett, nekem nem volt mit tartanom a megtámadtatástól, hanem örmény utitársaim értékes ékszereket hoztak magukkal Európából s hogy nekik szolgálatot tegyek, felhasználtam azon fermánt, melyet, mint efendinek, az erzerumi kormányzó adott.

Haszankaletől Balikőjbe — ezt Amrakumnak is nevezik — vezető utunkon az itt északkeletnek forduló Araxesen keltünk át, félig romba dőlt kőhídon. A szél igen nagy erővel zúgott, elannyira, hogy nem tartottuk célszerűnek a leszállást. Egy pár megrakott barmot a szél le is terített, s midőn éppen azok felsegélésével foglalkozunk, az egyik persa odasiet hozzám s azt kérdi: „Nemde, efendi, te érted az európai nyelveket? Halld csak, hogyan beszél a telegráf, mondd meg, miről szól?“ A jó persa sokáig hallgatá a hid fölött átvont szélzúgatta sodronyt, s nagyon elégedetlen volt, midőn senki sem találkozott, a ki a képzelt hangok megmagyarázása által kíváncsiságát kielégítette volna.

Midőn 31-kén útra keltünk, a tavaszi reggel szokott enyhe hőmérséke hideg, dermesztő széllé fajult, mely a jobbra fekvő hegyek felől támadott. Ez utóbbiaknál vége van a törökök által lakott erzerumi kerületnek s itt kezdődik a tulajdonképeni Kurdisztán, melynek lakosai már Herodot korában a legelvetemedettebb tolvajok és rablók hírében állottak, kiknek közelébe az utazó épenséggel nem lép valami nagyon nyugodt érzellemmel. Délután tájban a Karabender hegyszorosba érkezünk, melynek más neve Kör-Oglu Kapiszi, azaz: Kör-Oglu kapuja, a keleti mohamedán népköltészet leghíresebb kalandoráé és hőseé. Egyik

vezetöm egy távolban magasló sziklaormot is úgy mutatott be, mint e lovagnak egykori rablófészkét. Kör-Oglu, kinek történetét az orientalista Chodzko tette közzé, még a turkománok és kirgizek között is nagy hirben áll. Eivasz iránti lángoló szerelmét, csodaszerű hőstetteit s egész tarka életpályáját sok ázsiai néptörzs egyaránt csodálja. Dalait csatákban és ünnepélyek alkalmával ép úgy hangoztatják az oxus-parti törökök, mint az anatóliak a Földközi tenger mellett, s a rumeliak a Duna habjainál, s a török világ ezen istenített Orlandója, kinek története egész Timurig felmegy, oly szelvében elterjedt dicsőségnek örvend, mint senki más az egész keleten.

Midőn a keskeny hegyszoroson átvonulánk, örmény utitársaim megtölték fegyverüket s készen tarták. „Innen kezdve — mondák — nem találkozunk többé oszmanlival, egész Törökország határáig, csak kurdok és örmények laknak itt, s ezeket csak úgy lehet féken tartani, ha az ember kérelem és ajánló levelek helyett jófajta fegyverrel lép eléjük. Este, Esek-Elias faluba tértünk be, még pedig egy kurd főnök házába, ki alig hogy leültem, már is fennhéjázó tudósítást adott, magas családjának törzsfájáról. Isten a megmondhatója, honnan nem származtatá magát, Efraszjab, Dsemsid, Kejkhoszrev s az ókor más egyéb hirneves hőse valamennyi mind atyjafia volt, s midőn belőlem a csodálat és bámulás felkiáltását csalta ki, minden dicsekvése dacára, egy pár pipa dohányt és egy pár darab fehér cukrot kunyorált el tőlem. Adtam neki mindakettőből; de csakhamar megjelent neje is, 3—4 fiatal herceggel, s mindnyájuknak fehér cukor kellett, mert, azt mondták, e vidéken nincs a szemfájás ellen jobb szer ennél. Estebédünkön sem hagyott békét a magas arisztokrata, s addig bámult bele talunkba, míg végre is meghívtuk magunkhoz, s midőn egypár masallaht mondtam neki jó étvágyaért, moso-

lyogva jegyzé meg, hogy egész családja hasonló tulajdonoknak örvend s ezt bizon el is hittem, mert ha ősei annyit nem ettek volna, talán ő sem jutott volna ilyen nagyon szégyény állapotra. Igazán feltűnő, hogy ez az arisztokratikus magafitogtatás, mely, Európában, hála a szellemi előhaldásnak és társadalmi viszonyainknak, ma már jóformán nevetségesnek tartatik, mily nagy virágzásban áll még Ázsiában, s ez annyival is inkább méltó a csodálatra, mint-hogy a családnevek és örökös címek teljesen hiányozván, az ember ilyesmire még csak nem is gondolna.

Mint-hogy a következő állomásra a Dagar-hegyen kell vala átkelnünk, mely ép oly híres útjának rossz voltáról, mint veszedelmességéről: korán kellett felkelnünk. Azt hívém, hogy a magas arisztokrata nemes csemetéi még álomba lesznek merülve távozásunk alkalmával, s így legalább megszabadulunk a kiállhatatlan koldulástól, azonban csalatkozám. Bár nem is hajnallott még, házi gazdánk neje, ki az orrfüggőket még éjszakára sem tette le, — az egész csapattal együtt megjelent. Egy kis bakhsist mindegyiknek kellett adnunk, s midőn az ajándékok értékét összeszámtottuk aztán, úgy találtuk, hogy a kenyér és tej, itt a kurd hegyek között talán drágább, mint magában a francia fővárosban. (Junius 1.) Borongós, komor reggel volt; a távoli hegyek ormait köd borította, s tavaszi ruházatom nagyon is érezhetővé tette a hideg nedvességet. Ilyenkor a gyors lovaglás segít az emberen legjobban, s a nyomorúlt párának, melyen ültem, habár épenséggel nem volt alkalmas valami gimnasztikus gyakorlatra, a sarkantyú és ostor nógatására futnia kellett a mint csak tudott. A faluból két kísérőt vittünk magunkkal. Az utonállók és más egyéb kalandorok jobbára e vidékről valók, gondoltuk magunkban s a málhákkal s uti készletekkel megrakott állatokat előre küldvén, mi magunk a hegy aljában theafőzéshez fogtunk.

A hideg, nedves reggeli órákban ezen ital különösen üdítőleg hat az emberre, s miután egy pár esésére valót megittunk egészen megfrisülve ültünk lóra, hogy az előre küldötteket elérjük. Valami fél óráig ügettünk, midőn a hegyháton csendesesen odább vonuló teherhordóinkat megpillantottuk. A nap sugarai szétszakaszták s ködfátyolt, s midőn szememet épen az előttem vonuló hegyvidéken legeltetém, észrevettem, hogy kurd kísérőink egyike, odapillantván a málhavivökre, villogó szemmel szólítá meg társát s igen különös nyugtalanságot tanúsított. „Mi az, mi az?” — kérdém, de ő felelet helyett azon irányba mutatott hol örmény utitársaim szolgálai egy pár öszvérhajcsárral együtt tovavonultak. Oda tekinténk, s a hegyháton jobbról és balról előtörő fegyveres kurdokat pillantánk meg, kik részint lóháton, részint gyalogszerrel nagy mohón rohantak az értékes holmikkal megrakott barmok felé. „Rablók, rablók!” — kiálták az örmények. Karabegoff revolverét ragadta kezébe s előre rohant, utána barátja, én pedig, bármennyire nógattam is hegynek fel paripámat, csak harmadikul jelenhettem meg a helyszínén. A mint már elmondtam, ez időben fezt viseltem fejemen, érclappal, efendi méltóságom ismertető jeléül. A kurdok alig pillantották meg ezt távolról, a megrémült csoporttól néhány lépésnyire azonnal megállottak. „Mit akartok itt?” — dörgém fülükbe. Egy félszemű aggastyán, ki paizst, dárdát, puskát és kardot viselt, az lépett elő most és felelt: „Bey efendi, tegnap ökreink eltévedtek, s már az egész éjszaka keressük őket. Nem láttad az úton volahol?” — „Ökröket keressz? — felelém — csak nem vagy olyan szürke számár, hogy ökröket ily erősen felfegyverkezett állapotban keress. Szégyeld magad! Azért lett ily fehérre szakállad, hogy rablás és lopás szennyével mocskold be? Ha nem nézném esztendeid számát, mind-

járt magammal vinnék a bajazidi kajmakámhoz, szemtelen utonálló!”

Szavaim, úgyszintén kurd kísérőink felvilágosításai eléggé megértették a nyole tagból álló haramiacsoporttal, kikkel van dolguk. Az örményeket és perzsákat, kik a hatóságok előtt hiában perlekednek, nem igen szokták félni, de valamely efendit, a szultán tisztjét, nem látják bátorságosnak megtámadni, s így lőn, hogy a kalandorok csakhamar szerteszétoszoltak, miután fentebbi szavaimat még egy pár fenyegetéssel tetézttem. Mi is odább vonultunk aztán, s az örmények nem győztek elég köszönetet mondani; ha én velük nem vagyok — mondák — úgy a Londonból hozott drágaságok, bizonyára ezen kurdok ragadmányává lettek volna. Az egész jelenet alatt, különösen egy pár persa kereskedő volt halálsápadt, kik a mult napon csatlakoztak hozzánk, s mikor aztán pihenést tartottunk, holmi édességeket hoztak ajándécul. Be kellett látnom, hogy efendi méltóságomnak van valami értéke a kurdok szemében, de kénytelen vagyok megvallani, hogy ezen első összeütközés mindazon érzelmen átvitt engem is, a melyeket a katona érezhet, midőn először viszik tűzbe. A veszedelem megpillantásánál remegni kezdettem, utóbb ez felhevüléssé változott s mikor már ott álltam szemtől szemben az ellenséggel, oly erősnek érzém magamat, annyira határozottnak mindenre, hogy képes voltam volna talán a legvakmerőbb lépésre is. Tovább utazásom alkalmával többször fordultak elő hasonló esetek, de lelkem éberségét nem igen vesztettem el. Gyakorlat és kényszerűség mindenre alkalmassá teszi az embert s a legelvonultabb otthontúló is csodálkoznék fölötte, ha látná mi lett belőle, ha egypár hétig lóháton utazik az ázsiai országokban.

Mikor este, Mollah Szuleiman faluba megérkeztünk, melyet csupa örmények laknak, mihelyt házigazdánk kurd

kiséretünket megpillantotta, halkan suttogva mondá: „Szerencsésnek mondhatod magad, efendi, hogy semmi rossz sem történt veled. Kísérőid a legelhirhedtebb rablók s valakit eddigelé ők kísérték át a Dagar-hegyen, azt még mindig baj érte.“ Az egész kaland még csak most lett világossá előttem. A tegnap esti kurd-arisztokrata, valamint a mi két emberünk, kiket mellénk adott, egyet értettek a tervezett támadásban, s ha barátom revolvere és az én efendistüvegem és beszédem hatást nem tesznek, ezt a napot megkeserültük volna. Ez egyébiránt épenséggel nem ujság ezen a vidéken. Mind a hivatalnokok, mind a nép elegendő tudomással birnak a rablásokról, de ha valaki a maga ügye mellett nem ember a gáton, az ajánló iratoknak itt ugyan nem veszi hasznát.

Örmény házi gazdánk, ki mind hite sorsosait mind engemet kitűnő előzékenységgel fogadott, pompás vacsorát készíttetett számunkra, a lelkész és bíró is eljöttek tisztelegni, s nem volt vége hossza a kurdokról szóló rablókalandoknak. A mult ősszel 40 málhahordó állatból, s 15 emberből álló karavánt, — közöttük egy angol is volt — támadott meg egy hirhedt rablófőnök tizenketted magával. Mihelyt a kurdok szokott lululú kiáltásukkal rájuk rohantak, a persák és törökök azonnal hátrálni kezdenek s a fosztogatókat szabadon hagyták duskálni a málhatömlőkben. Egy pár állatot el is hajtottak már, midőn az angol, stoikus nyugalommal nézván mindezt, észrevétlenül célba veszi revolverével a főnököt, s szerencsés lövéssel földre teríti. Ez páni rémülést okozott a kurdok között, s valamennyi az angolnak rohant, ő azonban lélekjelenlétét el nem vesztvén, lelötte a másodikat és harmadikat is, odakiáltva reájuk: „Ide ne jöjetek, mert mind halálfiak vagytok!“ Ezen kiáltásával a határozott britt valamennyi fennhéjázó kurdot futásnak iramtatott. S utóbb még a megölt főnök családja

tett panaszt az angol ellen, és vérdíjat követelt, azt állítván hogy a főnök nem rabolni, hanem csak vadászni ment. S ez igen figyelemre méltó, de még meglepőbb, hogy a törökök egészen komolyan vették a pert s ha az angol konszolosz (konzul) nem tesz nekik élénk szemrehányásokat, ki tudja, mi történik még a bátor európai utazóval.

(Junius 2.) Dacára a szakadó zápornak másnap reggel tovább kellett utaznunk. Reggeliző állomási helyül Toprakkaléhoz akartunk jutni, hogy alkalmilag bemutat-hassuk magunkat az itt székelő kurd főnöknek, Mehemed beynek. Mehemed bey, mint az egész környék heidaranlukurdjainak főnöke nagyobb tiszteletben áll itt, mint maga a szultán. Gazdagságáról és hősiességéről csodákat beszélnek, mindenki vakon engedelmeskedik neki, s bárha egy hajszálnyival sem becsületesebb akármely más kurdnál, a magas porta mégis befolyásánál fogva tiszteletbeli Kajmakám címével ruházta fel őt, havonként ötezer piaszter fizetéssel.

Egyébiránt ezen hüberi szerződés egészen új, mert a legutóbbi orosz háború alkalmával Mehemed Bey több mint 10,000 kurddal orosz részen küzdött, a mi különben nem ritkaság ezen a vidéken, mert itt az az úr, a ki fizet, míg a vallási vagy nemzetiiségi kötelékek csak harmad vagy negyedrangú érdekeket képeznek. Minthogy mostani minőségében jó fogadást vártam részéről, valósággal égtem a vágytól, minél előbb megláthatnom Toprakkaléban. Szerencsétlenségemre azonban csak fia, a 12 éves ifjú Abdul-lah bey, ki már két éve nős, volt odahaza. Nagy ünnepélyességgel fogadott bennünket, s arcának igazi keleti kifejezése, hinnahval nagyon veresre festett haja, feketére kent szemöldjei különösen meglepőleg hatottak rám. A mint már említve volt, az igazi típusz Kurdisztánban kez-

dődik s Abdullah Bey valóban szép példánya a kurd nemességnek.

Tejből, tejfölből, méz, gyümölcs és húsfélékből álló gazdag reggeli után elbocsátottak. Az ifju Bey így szólt hozzám: „Efendi, a míg e környéknek atyám a Kaimakámja, addig nyugodtan utazhatol, minden veszedelem nélkül!“ Elbeszéltem neki tegnapi esetünket. „Meghiszem, — viszonzá ő — de Dagar nem tartozik a mi kertületünkhöz. Egyébiránt az a félszemű fehér szakáll nem a maga kezére dolgozik!“ A míg beszélt, díszes kurd lovagokból álló környezete néma tisztelettel hajtá le fejét. Ezen emberek arcán valami leirhatatlan komolyság és fennség ül s igen érthető előttem, hogy a keleti típusz, külsőségeinél fogva, oly annyira elragadja az európai utazókat. Engem e csalépek igen kevésbé tudtak gyönyörködtetni, s mint rendesen, most is szívem mélyéből örvendeztem, midőn hátat fordítottam a kurd főnöknek és kurd vendégszeretetnek, s újra lóháton valék Diadin felé, — azon Diadin felé, hol nagyobb karavánhoz szándékoztunk csatlakozni, hogy a veszedelmes határon annak társaságában haladjunk keresztül.

Azonban Diadin igen távol vala még s így az éjet egy tiz házból álló örmény faluban kellett töltenünk, mely nyílt fekvésénél és lakosai csekély számánál fogva valóban sajtószerű életet él. Emberek s barmok, eledel és tüzelő szer mind egy fedél alá van halmozva s míg a lakosság fele alszik, másik fele felhuzott fegyverrel szokott örködni a háztetőkön. Valóban nehéz élet. Kérdeztem őket, miért nem kérnek segédelmet az erzerumi kormányzótól? „A kormányzó — mondá az örmény — maga a tolvajok^s feje. Nekünk csak az Isten, s az ő földi helytartója az orosz cár lehet segítségünkre!“ S a szegény embernek valóban igaza volt. (Junius 3.) A szomorú hajlékot kora reggel hagytuk

el szakadó zápor közben s midőn két órai haladás után az Eufrat partjaihoz jutottunk, valóságos hóvihar borított el bennünket. Soká mentünk a part hosszában, valami sekélyebb helyet keresve az átkelhetésre. A szárazföldi utazásnak legnehezebb feladata valamely folyót átgázolni, kivált ha ez még ragadó is. A lovagnak mindig óvakodni kell, hogy valamiképen a vízbe ne tekintsen, mert a gyorsan rohanó ár azt hitetné el vele, hogy lova rossz irányban halad, s gyakran el is szédül az ember, úgy hogy a tapasztalatlanok — az első átkelésnél — hideg és sokszor veszedelmes fürdővel fizetik meg járatlanságukat. A túlparton mindenütt kavics borítá a síkságot, a mi nagyon megkönnyíté utunkat, — nyargaltunk is, a mennyire csak bérlett lovaink nyargalhattak, — árkon-bokron keresztül. Csak egypár nyomorult kalibából álló örmény falucska esett utunkba, s közel volt már az est, midőn jobb kéz felé az Ücs-Kilissze zárda maradt el mellettünk, melyben örmény barátok tartózkodnak s mely az egész környék lakossága előtt, keresztyéneknél úgy mint mohamedánoknál nagy tiszteletben áll.

Feltűnő jellemvonása a keleti népeknek, hogy a barátok, varázslók jövendőmondók sőt gyakran még a szentek is, minden valláskülönbség nélkül, általuk egyenlőképen tiszteltetnek. A rendkívüli, a csodaszerű alázatra gerjeszti őket, s bár a kurdok, nagy messze vidéken vad pusztításokat tesznek is, — ezt a magánosan álló telepet, aránylag még eléggé megkimélték. „A fekete kámzsa — mondá nekem egy kurd — az ördögnek és a szemfényvesztőnek színe, mely a sértést mindig rettenesen megbosszulja!”

Este felé elértük Diadin határfalut. A mint a szerteszétszórt házak között a bíró háza után tudakozódok, hogy szállást kaphassak, ime egy csűr szögletében egy amerikai lelkészt látok ülni nejével, testvérével és gyermekeivel,

kik Urumiában (Persiában) tartózkodván több esztendeig, Filadelfiába szándékoztak visszatérni. Urumia és Filadelfia, mily roppant távolság által elszakasztott két állomás! Egyik az ó-, másik az új-világban — de a hitterjesztő társaság tagjai távolságot nem ismernek. A nyugati arany és nyugati hatalom apostoli működésüket sokkal könnyebbé teszi, mint a keresztyénség kezdetén. De azért a mostani eredmény még sem oly nagy már, mint az akkori volt. Anglia és Amerika milliókat és milliókat áldoznak a biblia és keresztyénség terjesztésére, — s a mohamedán csodálkozik és bámul, de azért csak mohamedán marad.

Végre ráakadtam a kurd kizil (így hívják itt a falu biráját) házára, de még el sem mondtam előtte szándékomat, s már is azzal fogadott: „Légy üd vöz efendi! De számodra szállást nem adhatok, ha csak egy katona-pasával nem akarod megosztani az éjjelre házamnak egyetlen üres osztályát.“ „Katona-pasa vagy akárki a világon — válaszolám — csak a helyet mutasd meg! Tíz órai lovaglás magát az ördögöt is megszelidítené, s azt hiszem, jól megfértünk egymással!“

A kurd előre ment, kamraszerű setét helyiségbe vezetett, melyet az itt szokásos vékony olajmécs világított be, s midőn a szögletben gubbasztó pasának tisztelegni kívánván előre lépek, ki írja le bámulatomat, midőn benne Kolmann tábornokot, más néven Fejzi pasát, hazámfiát s még hozzá legbenső barátomat ismert em fel. „Ez egyszer a csodálatos találkozás! — mondá a pasa, midőn 'ölelkezésünk után a tűz mellett egymással szembe n helyet foglaltunk. Kolmann tábornok a magyar emigráció egyik legzseniálisabb s legderekabb tagja, mióta csak Törökországban voltam, [mindig a legmelegebb pártfogásban részesített. Tudta utazási tervemet s kimondhatatlanul örült, hogy itt, Törökország határán, hol ő a kormány megbízásából, épen

végörházak építésével foglalkozott, még egy barátságos istenhozzádot mondhat. Késő éjjelig csevegve töltök az időt, s én kimondhatatlanul elkomorodtam, midőn másnap reggel, mind hazámfiától, mind az országtól egyszerre válnom kellett, melyhez most én magam is tartozom.

(Junius 4.) Az út innen a Kazli-Göl szoroson Kizil-Dize falun és veszteghelyen vezet át Ovadsikba, melyutóbbi hely már Persiában van, s minthogy a most említett térség jobbára egészen lakatlan s csak is egy pár kurd s török törzsnek szolgál vándorhelyül, a biztonság is sokkal inkább van veszélyeztetve, mint bárhol egyebütt. A keletiek, mint minden túlzásnak barátai, ezen a téren csak erősen felfegyverezve, vagy tekintélyes fedezet kíséretében mernek áthaladni, s ezt a félelmet aztán holmi kalandorok jól ki is zsákmányolják. Ezek ugyanis jobbára kész csavargók, minden karavánhoz csatlakoznak már két óra járásnyira a határtól, a legborzasztóbb rablásokat és gyilkosságokat beszélnek el, melyek állítólag épen csak a minap történtek, s így annyira megfélemlítik az utazókat, hogy ezek mindenekelőtt hozzájuk, mint ide valókhöz folyamodnak segítségért. S még csak most kezdődik a tulajdonképi alku, s fejenként 50, sőt 100 piasztért is kérnek s a kísérek száma vagy az ő rábeszélő tehetségüktől, vagy az utazók csüggeségétől függ.

A mi karavánunk is hatot vitt magával ezen egyéni-ségekből fedezet gyanánt. Felesleges is mondani talán, hogy épen ők maguk e környék főrablói. A török, persa és orosz hatóságok mindnyáját igen jól ismerik, csak hogy ha török területen rabolnak, vagy persa, vagy orosz térségre szöknek át, s minthogy az illető államok között a kiszolgáltatási törvény igen szabályozatlan, a keleti hatóságok pedig azonkívül is igen hanyagok, rendesen a rablóké az előny, melyet a három ország határainak összeszőgellése nyújt.

Alig tudtam magamat a nevetéstől tartóztatni, midőn a mi ugynevezett fedezetünk, gondos őrszemekkel körültekintve, felvont fegyverekkel, pisztolyokkal mindig a karaván előtt haladott néhány lépésnyi távolságban. A kanyargó út minden hajlatánál őrszemek küldettek előre. Erőnek erejével el akarák hitetni velünk, hogy főben járó veszedelem fenyeget bennünket, egy szóval az ép oly vakmerő, mint furfangos rablók igen jól játszák szerepüket, de hiszen régóta is játszsza már. Az utazók egy része is jól ismeri ármányosságukat s az ember még sem igen meri védelmüket visszautasítani, mert attól lehet tartani, hogy akkor ők maguk törnének a karavánra és megrabolnák.

Egyébiránt a zordon út is igen sokat tesz arra nézve, hogy az egész táj oly nagyon barátságtalannak látszik. Az út mély, kiszáradt folyók medrén, úttalan, kavicsos síkságokon vezetett át, s csak akkor lőn járhatóbbá, mikor az Ararat aljához érkeztünk. Az Ararat hegye melynek csúcsra nyuló ormát még nyaranta is hó lepi, még most is, felénél mélyebben téli mezét viselé. Mind az örmények, mind általában a környéknek egész lakossága azt állítja, hogy csúcsán még most is láthatók Noé bárkájának maradványai, és sok kegyes vartabet (pap) dicsekszik vele, hogy a szent hajó drága ereklyéit látta a hegyormon levő kristálytisztító vizében. Mások még tovább mennek, s a vallásos világ tisztelete számára forgácsokat hoznak, sőt ezeket gyomor-fájás, szembajok és egyéb betegségek ellen alkalmazzák is, s jaj annak, a ki kétségbe vonná, hogy az Araraton maig is megvan Noé bárkájának legalább is két gerendája s egypár árboca. Csodálatra méltó képzelődés! Ázsiai további utazásomban legalább három-négy olyan hegyet láttam, a melyről monda azt állítja, hogy Noé bárkája ott akadt fenn, három-négy olyan pontot, hol az emberek a hajdankori paradicsom nyomait fedezték fel, s mi több,

még az újabbkori szentek sirjait is több helyen mutogatják. De lehet-e csodálkozni e fölött? Nyugaton is vannak városok, melyek azzal dicsekszenek, hogy e vagy ama nagy ember vagy jeles művész ott született, keleten csak a szentségben van a nagyság, s így ez a hiúság még megbocsátható.

Balra hagyván a vesztegzárnak juhakolhoz hasonló épületét, az út mindig hegynek ment, meglehetősen magasságig, honnan a szem előtt eléggé tág kilátás nyílt. „Itt végződik Törökország — mondák kísérim — s az első lépés melyet lovaink lefelé tesznek, már persa földet érint“, — s valóban úgy is van. Ezen két legnagyobb keleti mohamedán birodalom határait, mind e mai napiglan nem jelzi sem határvonal, sem semmiféle határkő. Egyébiránt igazuk van, ha minden ilyest teljesen feleslegesnek tartanak, mint-hogy e rideg, barátságtalan vidéken, senkinek sem jut eszébe, egypár hold földdel többet elfoglalni. A körülbelül négy mértföldnyi térséget gazdátlanoknak lehet mondani s az illető országok tulajdonképen ott kezdődnek, hol a határfalvak munkálható földje kezdetét veszi. De bármily határozatlan legyen is a két ország közti határvonal, mégis, midőn persa földre léptem, nem fojthatám el magamban a fájdalmat, melyet a Törökországtól való megválás fölött éreztem. Törökország immár négy év óta tartózkodó helyem, nyelvének, szokásainak és erkölceinek elsajátítása által mintegy második hazámmá vált, s a mily nehéz volt Törökországba mentemkor az európai életől megválnom, ép oly nehezemre esett most, a még távolabbi keleti tartományba lépén, szülőföldem szomszéd országának végbucsút mondanom.

III.

A hegység lejtőjének alsóbb részeit dús virágszőnyeg borítá, s úgy látszék, mintha ma a természet is pártolni akarná a persák bombasztikus fennbéljázását. S csakugyan, alig léptük át Irán határát, s ime, ezen előbb oly csendes, szerény és tartózkodó uti-társak a lehető legvakmerőbb alakot ölték magukra. „Irán egészen más föld, mint a tied, efendi; vigyázz csak, csodákat fogsz látni!“ Leirhatatlan öröm ragyogott ezen persák arcán azon pillanattól kezdve, hogy a legelső persa falu szemünkbe ötlött, mert sokat kellett szenvedniök szegényeknek Erzerumtól idáig, mert ezen az uton sok örmény falu van, a vendéglőket pedig általában örmények tartják. A siita *) törvények szerint nemesaka ke-

---

*) Siíták és szunniták. Mohammed halála után az iszlám nagyobb része azt állítá, hogy az örökösödés joga Abubekrre illeti, a próféta legrégebbi pályatársát; a másik felekezet a próféta vejét, Alit, az új vallás legnagyobb hősét akarta trónra emelni, minthogy az üdvözült állítólag azt mondotta volt: „Valamint én úr vagyok, úgy Ali is úr.“ Azonban megbukának. Abubekr után Oszmán következék, ezután pedig Omer. Csak ennek halála után foglalhatá el Ali, mint negyedik khalifa, az őt rég megillető méltóságot. Uralkodása bajos és rövid vala, ellenei élén maga a próféta özvegye álla. Végre is orgyilkos kéztől esett el a pártja, mely őt májd nem istenítette, vértanú gyanánt siratá. A balszerencse halála után sem vált meg családjától. Kilenc neje volt; de a siíták mindig csak Fatimát, a próféta legkedvesebb leányát említik, kitől két fia maradt. Haszszán és Huszein. A mint azonban Huszein a kufaiak**) nem nagy számú pártjának meghívására Mekkából odautazott, a Tigris partján a Jezid által ellene küldött hadesapat felkoncolta hiveivel együtt.

Huszein holtá után Ali utódjai igényeikkel többé nem is

**) Kufa hajdbni város Bagdad mellett.

resztyén tisztátalan, hanem mindaz, mire kezét ráteszi, s mi csak az ő házából kikertül, azt Ali követője nem élvezheti. Hat napra való eleség volt náluk; tojáshoz, sajthoz, sóhoz, sőt még a vízhez sem volt szabad nyulniok, melyet keresztyén érintett. Könnyen megmagyarázhatám tehát magamnak sietségüket, mihelyt a legelső persa faluba, Ovadsikba bevonultunk; rögtön éji szállást fogadtak, mi pedig használni akarók a napnak még hátralevő részét s még átmenénk a másfél órányira fekvő Arabdizeh faluba.

Majd el is feledem mondani, hogy Ovadsik, Irán határfalva, egy magasabb tisztnek szolgál állomásául, ki Hafizi Szerhád (határőr) címet visel. Itt jártunkban valami Khalfa Kuli khán, a legdurvább iráni török példány tölté be e tisztséget, ki háza kapuja előtt négy kitömött medvét tartott, mint vadászati ügyessége tanujeleit. Mikor ellovagoltunk előtte, oda állt a sorba ötödik medvének, s bár a legudvariasabban köszöntöttem, meg

---

is léptek föl. Azonban a hivek szívében, kik legnagyobb számmal épen Perzsiában valának, a szerencsétlen család iránti rokonszenv nem hiült ki, s a Buidák nemzeti dinasztiaja alatt Perzsia az iszlám világban szétszórva élő siítáknak menhelye lön. De akkor még a siíták tanai nem valának formulázva s a gyűlölség köztük és a szunniták közt nem volt még anyira elkeserülve. A végszakadás csak akkor álla be, midőn Irán hatalomra vágyó fejedelmei a perzsa nép vallásos érzelmeit a maguk világias céljai előmozdítására kezdék fölhasználni. A siizmus örve alatt először is a bagdadi khalifaság alól lehetett szabadulni, utóbb pedig a török szultánok fenhatósága alól, kik a „khalife“ címmel minden igaz hívő felett akartak uralkodni. S a perzsa siíták gyűlöletében a szunniták ellen méltó harag keresett magának kifejezést azok ellen, a kiknek vad csordái az ó-iráni művelt világ annyi nevezetes emlékét döntötték romba. A szakadás egészen határozott jellemet ölt, mikor a szefevidák ültek Irán trónjára. A szefevidák tekintélyével növekedett a két felekezet közti gyűlölség is, és ez azután nem egyszer rettenetes mészárlásokra adott okot, s

nem állta, hogy, törökös fővegemre tekintve, egy pár szitokszóval ne illessen. „Az efendi méltóság — mondá örmény utitársam — most nem lesz valami nagyon kényelmes mert a siíta tartományokban, mindazt, a mi oszmauli, gyűlölik.“ S a mint későbbi tapasztalatom bizonyította, valóban igaza is volt.

Ez volt az első est, melyet perzsa földél alatt töltöttem s a szokások bizarr képe, bár a lakosok törökök s nemzetiségi szempontból közelebb kellene állaniok az oszmánlikhoz, nagyon meglepett. Az azerbajdsani élet, mint itt a legelső estén láttam, a tatár és persa szokások vegyüléke. A török jellem egyenes modora a perzsa műveltség mázával

---

bár Nadir sah több kísérletet tett a felek megbékéltetésére, a kölcsönös elkeseredettség csak nagyon kevésse hagyott alább. Ujabb időben a konstantinápolyi és teheráni udvar között létezik ugyan némi diplomaciai bensőség, de csak azért, mert az európaiak elhatalmasodásától félnek. Törökországban nép és kormány meglehetősen engedékenyek a siíta felekezeti irányában ; a török szultán csak nem rég osztotta meg a perzsa sahhal a szent helyek védelme jogát, s megengedte neki, hogy a mekkai szent sír főtartására szánt összeghez ő is járulhasson évenként, pedig hajdanában szó sem lehetett volna erről. Sőt a siíta perzsák bejárhatják szabadon a szunnita török birodalmat, míg a szunnitának nem igen tanácsos magát a fanatikus Perzsiában mutatnia ; mert itt a gyűlölség eddigelé nem igen csökkent s a mollák a régi hévvel működnek a szunnizmus ellen.

A vallási szertartások s világi szokások közül, melyekben e két felekezet egymástól különbözik, csak a legfőbbeket említjük: Alit rendkívül bálványozzák a siíták s kárhoztatják a három trónbitorló khalifát, kortársaikat s cimboráikat, továbbá a szunniták négy főtörvényhozóját: Hanifét, Maleket, Száfít és Hanbalt. Tisztátalanoknak tartják a keresztényeket, velük együtt sem nem esznek, se nem isznak, sőt ha csak ruháik érintkeznek egymással, tisztító fürdőt kell használniok. Imádságközben nem Mekka felé fordulnak, mint a szunniták, hanem mindig Kerbela felé, keletre, mert itt temették el Huszeint. Polgári törvényeik közül említjük

van bevonva, de az eredeti szín igen sokszor keresztül tör rajta. A perzsa finomság és udvariasság egyébiránt igen rozszúl áll ezen embereken; mert valamint nyelvük soha sem tudja az iráni beszédet elég hiven utánózni, ép úgy a perzsa szokások utánzásában is rendkívül ügyetlenek.

(Junius 5.) Igen korán utnak indultunk, s minthogy a mai napon a nem mindig egészen biztos karaajnei hegységen kellett átmennünk, örmény utitársaim célszerűnek látták néhány fegyveres lovast kérni fedezetnek. Az út majdnem egészen elhagyatott vala, de azért semmi különös sem ért bennünket. Karaajnet kora délután elértük, s nagyon örültem, midőn egy átellenünkben fekvő házból

---

az ideiglenes házassági szerződést, mely szerint a férfiú határozott időre is (három nap a legkevesebb) nősülhet, s ennek elteltével az elválás egészen törvényesen, minden akadály nélkül esik meg. Az egyházi hatóságokat illetőleg is lényeges különbség van a két felekezet között. Törökországban imámokat és kádikat a kormány nevez ki; Perzsiában a nép maga választja egyházi hatóságait. Jellemzi a siitákat határtalan bucsújáró vágyuk is; nemcsak Mekkába zarándokolnak, hanem Mesedbe, Kumba, Kerbelába s más szent helyeikre, s nemcsak éltökben, hanem holtuk után is, minthogy sokan végrendeletképen hagyják meg, hogy az ő holttestüket e vagy ama szent helyre yigyék. De a fanatizmussal rendszeren álszenteskedés és vallástalanság jár karöltve, s így Perzsiában szívők mélyén gyakran a leghíresebb szúfik *) sem hordanak igaz vallásosságot; én legalább úgy tapasztaltam.

Még néhány — nyilvánosan el nem ismert, de még sem üldözött — felekezetről kell megemlékeznünk. Ilyenek a *s e i c h i k* kiknek főhelye Kirmansah; van azonban nyilvános mecsetjük Teheranban, Kazvínban s más egyéb helyeken is. Hitvallásuk néhány szörszálhasogató kérdésnek különös felfogása által válik el egyéb felekezetekétől; a test föltámadását nem hiszik; merev fanatizmusukról ismeretesek. Az *a k h b a r i k* hiszik mind a próféta, mind az imámok hagyományait, de elvetik a török s az arab

---

*) Dervisek (kolduló barátok) rendje.

zenehangok, fegyverdurrogás és örömkialtások hangzottak, s arra figyelmeztettek bennünket, hogy ott valami ünnepély tartatik. Azon kérdésemre, vajjon részt vehetek-e benne én is, házi gazdám fia azonnal a szomszéd házba vezetett. Épen lakodalmat ültek, s mikor beléptünk, akkor érkezett meg a vőfélek nagy csoportja is, hogy a menyasszonyt az apai háztól férjéhez vezessék. A ház elé érkezve, jöttükről egy pár lövéssel adtak jelt, aztán a menyasszonyt vörös fátyolba takarva, kivezették, a két első vőfél, nem igen gyengéd kezemelintéssel, lóra segítette. Bárha be volt burkolva s redős ruhákba borítva, a fiatal hölgy elég erősen megült a nyeregben, nagy tömeg zajongott körülötte, s míg

---

tudósok interpretációját, s ennél fogva az ő felekezetüket tisztán nemzetinek tartják. Az Ali-Allah felekezet Ali khalifát emberré vált istennek tekinti, tagadja a korán érvényességét s az ételt- italt illető törvényeket nem teljesítik. A bábikról l. Vándorlások Közép-Ázsiában c. munkámat.

A siiták által a szunnitáktól különválva tartott ünnepek Mehdi születésnapja; Gadi-ri-Khom Dsemázi ül ak hir annak emlékére, hogy Mohammed Mekkából Medinába utaztában Alit Khom völgyében helytartójává nevezte ki. Örömnap Ramazán 27-dike, minthogy Ibn Muldsem, Ali gyilkosa ez nap halt meg. Örömnap Omer halálának évfordulója is; ezt Omer szuzáninak, Omerégetőnek nevezik. E nap estéjén minden kigondolható gúny és becsmérlés között hordoznak végig a városon egy szalmából font bábót, mely Omert képviseli, aztán löporral töltik meg s a gyűlölt khalifát légbe röpítik. E gyalázó ünnep ellen a török követség több ízben tiltakozott s a fővárosban be is tiltották, de a vidéken annál több illetlenséggel ünneplik. A szunnitákkal közösen tartják a Mohammed által rendelt ünnepeket s az ő személyét illetőket: a próféta születése napját; a Kurbánt áldozatünnepet. A Ramazán böjthónapját s a Bajram örömhónapot itt nem tartják meg oly lelkiismeretesen, mint Törökországban. Maradtak fenn még némi ünnepszerű szokások az iszlám előtti korból is, ilyenek a katonai zene azon kábitó harsogásai, melyekkel a kelő s a leáldozó napot üdvözlik, úgyszintén a pa-

az asszonyok karéneket énekeltek, (mely mindig ezen refrénnel végződik: „A barát barát maradjon, az ellenség megvakuljon, oh Allah!”) a menet halk léptetve vonult a völegényes ház felé. Én is a csoport közé vegyültem sőt még az asztalnál is kaptam helyet, de az ételek elhordatván, a szokásos ajándékgyűjtés alkalmával busásan meg kellett fizetnem az élvezetet. Ugy láttam, hogy a menyegzői ünnepély Azerbajdsanban nemesak az oszmanlikétől különbözik hanem eltér a persák hasonló ünnepélyeitől is ellenben igen sokban egyezik a turkománok nászszokásaival, s ez ismét azt bizonyítja, hogy a Persiában levő törökök leginkább azon turkomán rablók utódai, kik a szeldsuk fejedelmeket, hódító pályájukon a tatár sivatagokról nyugat felé követék.

---

rasztság által ünnepelt A t e s - b a z i, ilyenkor ugyanis tavasszal a szabadban tüzet gyújtanak és körülszökdelik.

Legnagyobb ünnepélyességgel megült perzsa ünnep, a n o r u z (ujév napja), a tavaszi napéjegyen idejére esik, midőn a természet mintegy varázsütésre, hirtelen ébred téli álmából (mert sehol gyorsabban nem lesz a tél nyárrá, mint Perzsiában) s a fák virághímes ruhájukba öltöznek. Ez ünnepre minden perzsa új ruhát szerez magának, ajándékokat küldenek egymásnak, napokig szünetel minden munka. A királyi udvar pompában úszik; a király első nap nyilvános audienciát ad, az ország nagyjai díszöltönyben jelennek meg, a király teljes díszben lép a trónra, öltönye csupa igaz gyöngyöktől, gyémánt-, arany- és ezüstdől csillámlik. A csillagászok kijelentik, hogy ime az év fordult, kívül ágyú dördül el, s mindenek ajkai ezt harsogtatják: M u b a r e k b a d (áldott legyen!) A király ujonnan vert pénzt szór az egybegyültek közé. Azután a jelenlevő követeket mutattatja be magának, s ezeket is megajándékozza. Másnap néptünnepet rendeznek, a király megjelen népe között és ennek mindenféle édességet és mulatságára mindenféle látványosságot nyújtat. Szóval a tizenhárom napig tartó ünnepély minden napja lakomák, multságok s nyilvános játékok között mulik.

Este házi gazdám ismerősei közül többen meglátogattak. Ezen falu a főút mentén fekszik, hol nincs szüke az utazóknak, az idegent mégis száz meg száz kérdés ostromolja. A törökparasztsok sorsát általában igen magasztalák az övékhez képest (s ez csakugyan nem volt valami nagyon irigylésre méltó, a mint láttam). Abdul Ázizt a szultánt legnagyobb dicséretekre méltaták, s nem egy kíváncsi azt kérdezé tőlem, igaz-e, hogy ő valóban siíta? Mert jónak és szunnitának lenni, ez olyan két tulajdonság, melyeket Perzsia lakója nem tud együtt képzelni; egyébiránt ez majdnem mindenütt így van. A szeretett egyéniséget az ázsiai mindig rokonnak tartja, s Irán nem egy helyén hallottam, hol az orosz politikát és kormányzást szeretik, hogy ő felsége a minden oroszok cárja, titkos siíta.

(Junius 6.) Mikor Karaajneből a legközelebbi állomásra, Csurukba menendők, napfelkelte előtt korán utra keltünk, valami két órányira az elhagyott állomástól a közeli hegység mélyedéséből különös csaholás és vonítás hangzott felénk. Épen egy magaslaton állottunk — a kis utitársaság egy lépést sem tett odább, s perzsa kíséretünk lövésre tartá készen fegyverét, mind aggodalmasabb szemekkel tekinté a mély út torkolatára. A csaholás mindig hangosabbá vált, s egyszerre gyönyörű szarvas csörtetett elő, két üldöző farkassal nyomában. Ez a tünemény felvillanyozta a vadászatkedvelő perzsákat. Ketten előre ugrottak, mindenki feszült kíváncsisággal nézett s bár sebes nyargalvást rohantak is, egyikük oly ügyesen célzott, hogy a büszke aganesu vad abban a pillanatban összerogyott. A lövés megijeszté a farkasokat s elszaladtak, de a midőn a csend lassanként megint visszatért, s ők éhségtől gyötörve, ragadmányuk veszteségét el nem feledhették: méltó csodálkozásunkra az egyik ismét elősompolygott. A vadászok hagyták jönni nyugodtan, s midőn már közel volt a szarvas-

hoz ő is halálos golyót kapott, s ott terült le áldozata mellett. Ez aztán általános örömet okozott a kis társaság minden tagjának, leszállottunk, a szarvast felmetéltük, s ott nyomban fanyársakra tűzdelve, pompás peccsenyét szolgáltatott. Csak a legjobb falatokat vittük magunkkal, a többi, valamint a farkas is ott maradt.

(Junius 7.) Csurukból még hét óráig tartó út vezetett Khojba, Perzsia egyik jelentékeny városába — s az elsőbe melyet a nyugatról jövő utazó ér. Khoj különösen bájos és varázsszép völgyben fekszik, s ha bár előre nagy hírét hallottam, mégis a virágzó földművelés, leggyönyörűbb zöld mező, kivált pedig a másfélóra hosszant tartó fasorozat valósággal elragadtak. A kép annyival inkább is meglepő volt rám nézve, a mennyiben a leggazdagabban viruló fák, s a legtarkább virágokkal ékeskedő mezőség az első igazi keleti tavaszkép élvezetében részesítettek. Maga a város is, kiválólag keleti jellegével egészen új volt előttem. A török városokon kisebb-nagyobb mértékben mindenütt észre lehet venni a nyugattal való érintkezést, de itt minden olyan tisztán keleti, mint 1000 évvel ezelőtt volt, olyan, mint a minőknek az ezeregy éjszaka tündérmeséi festik a keleti városokat, egészen olyan, mint a minőnek én a keleti városi életet képzeltem vala. Hogy e meglepetés alatt, melyet Khoj okozott, nem a szépnek és fenségesnek benyomását értem, azt talán emlitenem sem kell a nyájas olvasó előtt. Khoj egészen keleties, s mint ilyen, házai, utcái a különböző viseletek, kiváltképen pedig a bazárok nagyon meglepik itt a Konstantinápolyból jövőt. A bazár valóságos elfogadó terme a keleti városoknak, melyhez a magánházak mintegy hálózobákat képeznek, mert a míg az egész világ nappal amazon sűrög-forog, ez utóbbiakba csak éjjel vonul vissza. A bazár-élet itt egészen régi fényében mutatkozik, míg Stambulnak hasonló épületeit az európai befo-

lyás talán kényelmesebbekké tette ugyan, de eredetiségük-
ből egészen kivetköztette. S a ki Khojban a délelőtti
órákban látta a szük, hűvös utcák járás-kelését, adók és
vevők taglejtéseit, a különböző szöveteket, fegyvereket
s élelmi szereket, a hullámozó tömeg viseletét, be kell val-
lania, hogy Konstantinápoly bazárjai keleties jellemvoná-
sok dolgában nagyon szegények.

Az első tekintet valósággal elbűvölt, és sokáig nem
tudtam megválni e sajátságos látványtól; olyan zaj, olyan
lárma, olyan kiabálás volt ez, minőt még soha életemben
nem hallottam, s midőn az egyik kúpozott helyiségbe lép-
tünk, a hol mintegy harminc kolompáros dolgozott seré-
nyen, alig tudtam hová lenni bámulatomban, látva,
hogy e pokoli zaj közt két gyermek-iskola létezik valami
üresen maradt hajlékban rögtönözve. A tanító, hosszú, vé-
kony husánggal felfegyverzetten — hihetőleg azért ilyen-
nel, hogy a legutolsó sorban ülőket is megcsippenthesse
— ott ült a fél hold alakban elhelyezett gyermekek között,
s habár én egészen közel állottam is az iskolai helyiséghez
s több percig hallgatóztam, egyetlen egy szótagocskát
sem tudtam kivenni. Mind a tanítónak, mind a tanítvá-
nyoknak olyan felfujódott képük volt a kiabálástól, mint
a kanpulykának; ereik kifeszültek, s mégis azt mondják,
hogy a tanító tisztán meg tudja különböztetni, ha egy-egy
arab szót (olvasmány és tanulmány a korán) a tanítvá-
nyok rosszul hangsúlyoznak. Olyas valami ez, a mi előttem
igazán megfoghatatlan.

S ha bár a bazár tekintete is megörvendeztetett, még
inkább meglepett azon csinos kis karavanszeraj, a melybe
bevonultunk. Törökországban és Arabiában az utazó min-
dentűt csak szennyos khánokra akad, azonban itt Perzsiá-
ban, hol emberemlékezet óta mindig igen sokat fordítottak a

közlekedésre, a karavanszerajokban olyan vendéglőkre talál az ember, melyek, már a mi keletet illeti, semmi kívánni valót sem hagynak. Ezen épületek jobbára a bazároknak közepette fekszenek, s rendesen szabályos négyszögből állanak, melynek minden oldala határozott számú cellákra van felosztva. Az egyetlen félkerek nyílás, mely mind ajtóul, mind ablakul szolgál, az épület körül futó terraszszerű emelvényre nyílik, mely alatt az istállók vannak, úgy hogy az utazó, ki az első emeleten lakik, elláthatja maga alatt a földszinten lovát is. E terraszszerű legfőbb 4—6 láb magas s a tulajdonképi udvarba vezet, melynek közepén kút áll, gyakran virágos kertecskével kerítve. Valamint e cellák nappal hűvös enyhelyet szolgáltatnak, ép úgy egyáltalában éjjel-nappal a karavanszeraj a legbiztosabb helyiség az utazó számára. A kúp alakú bejárásban lakó dalundár (kapus) van megbízva a rend fenntartásával, ő az érkező idegent már lováról, nyeregszerszámáról felismeri, s kiki ehhez illő szállást nyer. A lapos tetőkön éjenként örök állanak, kik egyhangú kiáltásaikkal elriasztják a tolvajokat, s igen ritka eset, hogy egy-egy karavanszerajban tolvajlás történjék.

Minthogy e helyiségek gyakran az odavaló kalmároknak lakó- és áruhelyekül is szolgálnak, az itteni életet majdnem szünetlenül élénknek lehet nevezni. Nappal ott sűrűg-forog a járó-kelő tömeg a boltok körül, a málhákkal megrakott udvarban, itt tevék s öszvérekből álló hosszú menet érkezik, ott a másik épen most távozik, házalók, koldusok, mollahk, gyermekek, asszonyok egyik a másikat éri szünet nélkül, s ha az ember mindehhez oda képzei a persát, a mint vízi pipáját szippantgatva, nagy csendesesen ott ül cellája ablakában, a vad taglejtésekkel alkudó tömeggel szemközt, — úgy némi halvány fogalma lesz talán a karavanszerajok életéről. Minthogy épen a perzsák alku-

dozását, adás-vevését említettem, hozzá kell tennem, hogy e hevesvérű keletiek, a rábeszélést illetőleg, még a khinaiaikat is feltülmulják. Mindjárt a legelső napon volt alkalmam meghallgathatni, hogy egy gyapjúkereskedő kinek a vevő a talált hiba folytán visszaadta portékáját, hogyan kínálta meg ezzel amazt másodszor is. Költőnek sem válnék szégyenére az a képbeszéd melyel árúcikkének fehérségét, finomságát, gyengédségét elmagasztalá. Olyan tűzbe jött beszéd közben, hogy képes volt volna a legmakacsabbat is megrendíteni. A vele szemközt álló persa nyugodtan végighallgatá s azután azt mondá: „Barátom, teljes igazad van, és szavaid, Isten bocsássa meg bűnömöt, oly igazak, mint maga a korán, de azért még sem hihetem. Ám találja más olyan nak portékádat, mint a minőnek leirod, de nekem hibás az és így kénytelen vagyok visszaadni.“ Valóban hihetetlen, hogy a persa a legkisebb csekélységre mennyi esküvést pazarol, mennyire bizongatja saját életével, családja életével, a király diadémjával, Fatima ártatlanságával, Huszein és Ali szentségével stb. s hogy az embert valami ilyes alkalommal busásan rá ne szedjék, csakugyan hasonlóképen persának kell lennie.

(Junius 8.) Hogy a másnap kezdődő Kurban Bajram-ünnep meg ne akadályoztasson bennünket utunk folytatásában, másnap estefelé már eltávoztunk Khojból s még ugyanekkor Szeid Hadsi Aga faluban szállottunk meg, melynek lakosai csupa Szeid-ek, tudniillik a próféta utódai Ezek az urak, kik származási gögjük folytán egész Persiában a legszemtelenebbek, kiváltképen az idegennel szemközt oly követelők, hogy az embert végre is kihozzák sodrából. Bármily gazdagok, azért mégis koldulnak mindenütt. Nem alamizsnát kérnek, hanem valóságos adót, melylyel nekik mint az Izlam feje utódainak mindenki tartozik. A szentség leple alatt sokszor a legnagyobb bűnöket követik el, s a

nép nem igen meri tőlük számon kérni tettüket, azonban a hatóság nem oly nagyon aggályos, s a mint hallottam, a tebrizi kormányzó, az egész világ szörnyűködésére, egy rablást elkövetett szeidet elégetés általi halálra ítélte. A mollahk kifogásokat tettek, de a kormányzó azt mondá. »Ha igazi szeid, akkor úgy sem fog elégni,« s a bűnöst csakugyan lángokra vetteté.

Későn érkezvén, az éjet egy üresen álló juhakolban kénytelenítettünk tölteni. Egyébiránt a néhány órai nyugalmat, melyet ezen helyiség nyújtott, igen drága áron kellett megfizetnünk, mert a midőn másnap reggel a világosság első sugarainál egymás szemébe néztünk, úgy találtuk, hogy mind valahányunk arca tele van nagy vörös foltokkal. Ugyanílyenek boríták testünk egyéb részeit, s ezek azon látogatásnak valának eredményei, melylyel bennünket a mult éjjel a juh-kullancsok, éji szállásunk régibb lakói megtisztelének. Valamint én magam is csodálkozom még most is azon mély álmom fölött, melyből sem engem, sem utitársaimat még ez állatok marása sem tudott felébreszteni, bizonyára ép úgy csodálkozik az olvasó is; de a több órai lovaglás csodálatos hatással van az alvásra s az állomásra fáradtan érkező utast talán csak a skorpió tudná nyugalmaiban megzavarni.

(Junius 9.) Ezen faluból utunk hegynek vezetett, sziklás földön, s gyakran igen keskeny hegyi ösvényeken, habár az utak itt már rendesebbek s jobb karban tartatnak, mint Törökországban. Ugyanezen utat, a mint hallám egy khoji gazdag cukor-kereskedő saját költségén hozatta rendbe, s az ilyen példák nem ritkák Persiában.

A gazdag, a ki jó emléket akar hagyni maga után, ezreket áldoz egy-egy út elsimitására, egy karavanszeraj vagy kút építésére, s Irán közlekedése nem egy könnyebbségét ezen régi szép szokásnak köszönheti. A nap nem

tűnt még fel, midőn a magaslatra jutottunk. Lapos táj volt ez, meglehetősen művelt rétekkel és szántóföldekkel. Balról a hajnalpir bibortengeréből a nap kiemelkedék aztán; csendesen lovaglék, szememet a természet szép játékán legeltetve s mily nagy vala meglepetésem, midőn körültekintvén, a hegy túloldalának aljában bájoló tavat láték egyszerre magam előtt terülni, a legtisztább azurkék tükörrel s közepette fantasztikus szigetekkel. Úgy látszék mintha az egészet varázs állította volna elő, s még mielőtt földabroszomat elővehettem volna, utitársaimtól hallám, hogy ez a szép Uránia-tó, mely más néven Derja-i-Sahi, királyi tengernek is nevezetik. A tó, az öt minden oldalról környező s a jelen évszakban még hólepte tetejű hegyeivel, valóban leirhatatlanul szép vala, s ismételve kell megjegyeznem, hogy azt a mélységes mély kék színt, minőt ennek sima tükre mutatott a hajnal keltekor, sehol többé azután az egész keleten nem találtam. Már három hete nem láttam tengert, nem csoda tehát, ha ezen tekintet az Euxinust és a festői Boszporust idézte fel újra lelkemben.

A lemenet még meredekebb volt, mint a feljövet s valami félórányi távolságban lehet a parttól. Innen balra tértünk, s meglehetősen jól művelt, de sok helyen sziksóval borított térségen haladván át, jó déltájban Sehva faluba érkeztünk. Itt épen a Kurban Bairamot ünnepelték, azonban a lakosság oly szegény, hogy alig kaphattunk kenyeret, hústra vagy más egyéb élelmi szerekre pedig gondolkunk sem lehetett. Másnap (junius 10.) Dize Halilba mentünk, jobbadán sóborította vidéken át. Körtüskörül a természet igen szegény s a szemnek nem igen van más min gyönyörködni, mint a távoli Urumia-tóban. 11-kén reggel végre mocsáros csatornák által szegdelt tájon haladtunk át Majinon keresztül Tebriz felé, Azerbajd-sannak fő-, Irannak pedig legnagyobb kereskedő városa

felé, mely most egyszersmind az én utamnak is legalább egy időre végcélját képezé.

Tebriz, Iránnak a középkorban oly nevezetes városa, a helagidák s más egyéb tatár fejedelmek székhelye távolról ép oly kevésbé vala meglepő, mint Khoj. Kertekkel gazdagon megrakott területén itt-ott látszott egy-egy dőledzett mecset kék kúpja, vagy valami hajdan pompás épület pusztá romja, s ha nincsen az a gözkör mely a levegőt város fölött megsűríti, úgy az utazót semmi sem figyelmezteti arra, hogy Persia második városához közelít. Minél közelebb jutottunk, a levegő annál nyomasztóbb, forróbb lett, s bár persa utitársaim a Tebriz szó (lázüző) etimologiai magyarázatával a város rendkívül egészséges éghajlatáról akartak is meggyőzni. mégis komoly aggodalom szállta meg lelkemet, midőn a kertek és romok magas agyagkerítései között, hol a melegség már kiállhatatlanná kezde válni, mintegy másfél óráig kellett vonulnunk, míg a város belsejébe juthatánk.

IV.

Midőn labrintszerű, keskeny, görbe utcákon a bazár felé vettük utunkat, képzelőtehetségem minden élénksége dacára sem valék képes ezen roppant romhalomban a régi Tebriz legparányibb képecskéjét is magam elé varázsolni, melyet állítólag a híres Harun el Rasid hitvese alapított volna, mely a maga idejében Ragesszel versenyzett, s melynek szépítésére Gazan Khán oly sok gondot fordított. A mogul főváros hajdani pompájának legkisebb nyomát sem találtam, s csakis — már az ős hajdankorban magasra

emelkedett kereskedelmi fontosságáról szereztem magamnak némi fogalmat, midőn a még mindég tekintélyes bazárokon halk léptetve keresztüllovagoltam. A mit Khojban találtam, az a tebrizi bazárélethez képest még csak miniatúr-képecske. Itt százszorta oly nagy a lárma, a zajongás, a kiáltozás, nem hiába, hogy mind e napiglan legnagyobb kereskedő városa egész Iránnak; a bazárok is ezt bizonyítják, melyek az egész ország e fajta épületeihez hasonlítva, kétségtelenül a legnagyobbak. Miután azt ajánlották, hogy az Emir karavánszerajban, a legszebben és tágasabban, vegyek szállást, majd egy órahosszat kellett a bazáron végig vonulnom, míg oda juthattam. Mint az efféle látványokhoz szokatlan újone, majdnem rosszul éreztem már magamat, az itt-ott túlságosan sűrű tömeg, a keresztül-kasul vonuló, hosszú sort képező megrakott öszvérek között, minden lépten-nyomon veszedelmes összeütközéstől féltem, hogy vagy engem üt meg valaki, vagy én ütök meg mást s s ha visszagondolok rá, hogy a vadul üvöltő dervisek, hogy szökdeltek előttem e roppant zürzavarban, s hogyan hajigálták a levegőbe éles fejszéjüket, meg újra elkapták, még most is valóságos csodának tartom, hogy én mint tapasztalatlan, minden ámulásom és bámészkodásom dacára, hogyan juthattam oda séretlenül a fenebb említett szép karavánszerajhoz.

Örmény utitársaim szerény cellát rendeltek számomra s minthogy ők rendeltetésük célját immár elérték, csakhamar megváltak tőlem azzal az ígérettel, hogy másnap fölkeresnek és szülővárosukban ők maguk lesznek vezetőim. Az elválás nehezemre esett, mert a kik keleten huzamosb ideig együtt utaznak, azok végre egészen rokonok gyanánt tekintik egymást, s engem a válás annyival is fájdalmasabban hatott meg, minthogy e becsületes jó emberekben, nemesak utitársakat, hanem jóakarató Mentorokat is talál-

tam ázsiai utam első szakaszában. Mikor ők eltávoztak, késő estig ott ültem szobácskám ajtajában, részint fáradság által visszatartóztatva, részint pedig a végett, hogy a körülöttem zsibongó életet bámulhassam. A helyi szokáshoz hiven csakhamar kíváncsi csoport gyűlögött körém, egyik kereskedőnek tartott s árucikkeit ajánlotta, másik pénzváltónak nézett s azt kérdezte, vannak-e beváltani való imperiáljaim vagy kopekeim, a harmadik, ruházatomról ítélve, a teheráni követtséghez tartozónak gondolt s szolgálatát kínálta, s valóban fárasztó, mennyit kell az újonnan érkezettnek kiállnia egy ilyen persa karavanszerajban ez örökké éber spekulánsok ostromától. Csak késő este, midőn lassankint minden elcsendesült, élvezheték nyugodalmat. Minthogy eddigelé örményekkel utaztam együtt, még csak a mai volt az első est, midőn vacsorám elkészítésével tulajdon magamnak kellett foglalkoznom. Ettől a fáradságtól meg akarám kimélni magamat, s az egész Persiában oly híres tebrizi csilau-t(rizsétel) kóstolám meg, egy adag lule-kebab-bal (nádpecsenye), vagyis vékony vesszőre felszúrt, zsirba kisütött vágott hussal, de ezeket az eledeleket igen nehezeknek találám s már másodnapon saját kezemmel fogék hozzá a magammal hozott főzőeszköz használatához, azonban bár a szakácsművészet első próbái nem sikerültek is valami nagyon szerencsésen, mégis a tulajdon magam által készített ételek izletesebbek s egészségesebbek valának. Sokkal nyomasztóbb volt azonban rám nézve az esti órák magányossága, de persa szomszédaim nyájassága ezen is segített, s az ország szokásainak és nyelvének ismerete csakhamar mindenütt barátokat szerzett.

Tebrizben két hetet töltöttem, először azért, hogy a megtett út kiállott fáradalmait egészen kipihenjem, másodszor pedig azért, hogy Persia ezen második fővárosában huzamosabb tartózkodásom folytán mind az azerbajdsani

tájszólás sajátosságait, mind a siíta felekezet legszembetűnőbb specialitásait, a mennyire csak lehetséges, megismerjem, s hogy e tekintethen igen sok újat és érdekeset tapasztaltam, az könnyen érthető. Huzamosb évekig szakadatlanul szunnita körökben élvén, mindenekelőtt az itt talált vallási viszonyok különbözőzése vonta magára figyelmet. A siíták az Iszlám protestánsai, így hallottam s olvastam gyakran, s iparuk és szellemi fensőbbségük híre csakugyan ilyest sejtetett is velem, de mily nagy volt bámulásom, midőn már a legelső napon minden lépten nyomon sokkal vadabb fanatizmust, sokkal kirívóbb álszenteskedést találtam itt, semmint Törökországban. A korán eltérő magyarázata s az a körülmény, hogy Persia Iszlámja sokkal elválasztottabb maradt minden nyugati elem befolyásától, mint a törökországi, ezekben keresendő annak oka hogy a siíta felekezet sokkal inkább fentartotta a kegyesség magamagának ellenmondó számos fogalmát, s így itt minden színlelt szenteskedés mellett sokkal kevesebb benső vallásosság létezik, mint az Iszlám akármely egyéb követőinél. Nagyon meglepett mindenekelőtt a perzsák azon tartózkodása, melylyel az európaiakat kerülik, s az a törvény, hogy ha az ő ruháik csúcsa, az európaiét érinti véletlenül, már ezáltal is nedsiszszé (tisztátalanná) lesznek, s haladéktalanul fürdőbe kell menniök, nekik, kikben a többi között, mindjárt másnap e következő vonásokat tapasztaltam. A karavanszeraj közepén itt is, mint mindenütt, vízmedence áll, eredetileg kegyes mosdások céljából, s ime, míg az egyik a kut egyik sarkánál szennyesét mosta ki, a másik félig cserzett bőreit áztatta, a harmadik egy csecsemőt mosdatott teste különböző részein, a másik oldalon emberek álltak, kik nagy áhitattal fogtak hozzá vallásos mosdásukhoz ugyanezen vízben, sőt egy szomjazó leguggolt az egyik sarokban s a zöldes setét nedvet nagy ihlet-

séggel szűresölte két marokra. Meg nem állhattam, hogy hatalmas pihá-t ne kiáltsak feléje; de a persa oda fordult hozzám, tudatlannak nevezett s kérdé, vajon nem tudom-e, hogy a seriat szerint (szent törvény) a 120 itcénél többet tartalmazó víz vak, azaz olyan, mely nem lehet szennyessé és tisztátalanná. S ezek az emberek azon véleményben vannak, hogy még a legeslegtisztább európainak illeteése is nagy mértékben beszennyezi őket!

S ha fanatizmusról szólok, hogy ne emliteném azt a csodálatraméltó dervist, ki esetleg éppen akkor utazott itt keresztül, az egész bazárt bámulatra ragadta, s mint eredeti tünemény, nekem is örökké feledhetetlen marad. Ez az ember, teljesen meg levén győződve Alinak az első khalifaságra tartott jogos igényéről, már a mint hallám, harminc esztendővel azelőtt azt a fogadást tette, hogy beszéd-szerveit egész életén át mi egyébre sem használja, mint az „Ali, Ali“ névnek kiejtésére, mi által több mint 1000 évvel azelőtt elhalt Khalif legbuzgóbb párthive gyanánt fogja magát megbizonyítani. Odahaza nős levén, nejéhez, gyermekeihez, barátaihoz, rokonaihoz semmi egyéb szót sem intézett, csak azt: „Ali, Ali,“ ha ételre, italra, vagy bármi más egyébre volt szüksége, megint csak: »Ali, Ali,« ha a bazáron valamit venni vagy kéregetni akart, megint csak: „Ali, Ali,“ ha valaki bántalmazá vagy megjutalmazá, ismét csak az „Ali, Ali“ név hangzott ajkairól.

Buzgóságában az utóbbi időkben annyira ment, hogy lóháton ülve eszeveszettként egész nap az utcákon rohant fel s alá, a levegőbe magasan botot dobált fel s vadul kiáltozá: »Ali, Ali;« hogy ezt az embert félszent gyanánt tisztelték könnyen elgondolhatja mindenki. Egy városba érkezvén, a legelőkelőbb s leggazdagabb ember istállójába ment, s kétszeres »Ali, Ali« kiáltására gyönyörű, fölnyergelt lovat kapott ajándékba, rögtön felpattant rá, s rohant utcáról utcára,

vadul üvöltve szokott mondását: »Ali, Ali!« Öltönye vagy egészen fehér, vagy zöld vala, s még botja is ezen színek szerint változott. S mintha még most is látnám, hogyan állt meg az Emir karavánszeraj kapuja előtt, s a rettenetes bazári sürgés-forgásba villogó szemekkel, olyan erővel bele kiáltott, hogy fején és nyakán erei megdagadtak: »Ali, Ali!« Leirhatatlan csodálkozással ültem egykor valami öt percig e különös férfiúval szemközt. Hallgatott ugyan, de a harminc évi megszokás olyanokká alakítá ajkait, hogy még némaságában is »Ali, Ali« nevét vélte az ember szájából kihangzani.

Csak akkor, miután néhány napot töltöttem Tebrizben, lőn világossá előttem, milyen igazi keleti elem között élek, s hogy a távoli Stambul, a keleti világ ezen tarkára festett függőnye a keletnek csupán hamisított, s félig-meddig európaivá tett képét mutatja. A kelet minden meglepetéseivel, tetszett ugyan az első pillanatra, de csakhamar visszakívántam a nyugati életet, s igen nagy volt örömem, midőn a karavánszerajban, Würth és Hanhardt urak személyében, derék svájci németeket s művelt európaiakat találtam. Erővel azt akarák, tegyem át szállásomat hozzájuk, de ezt megköszöntem, s csak asztaluk szíves felajánlását vettem gyakrabban igénybe. Általuk megismerkedtem egyéb, itt lakó európaiakkal is, s kimondhatatlanul jól esett, ha a nyugati civilizációról, nyugati nyelven folytatott hosszas társalgás után, valami perzsa társaságban, ismét effendivé alakulhattam át. Ez az átmenet egyik társaságból a másikba, már Stambulban is igen kedves volt előttem, de kivált itt, különösen sok élvezet nyujtott. A perzsa világ csodálta ugyan azt a benső viszonyt, melyben az európaiakhoz állok, de tudták, hogy a szunniták, mint a kikhez tartozónak vélték engem is, nem olyan nagyon szigorúak a más hittűekkel való érintkezést illetőleg, legalább senkisémet tett ezért soha valami

szemrehányást. Míg európai barátaim némely helyi viszonyt és erkölcsöt az ő felfogásuk szerint közlöttek velem, ezeket azután a bennszülöttek világánál is megtekintém, s ha az olvasó kétszínű szerepemet talán hibának mondja is, be kell vallanom, hogy e gáncsot szívesen elviselem azon élvezetért, melyet az itteni szokások és életrevaló helyes belátás nyújtott, tapasztalataim azon tömegeért, melyeket a keleti népek felől a Boszporustól egész Szamarkandig szereztem magamnak.

Sok érdekes adatot hallottam Bokharáról s egy pár európai utazóról, kik odamentükben ezt a várost útbaejtették. Az akkori angol konzul, Mr. Abbot, testvére azon híres Abbot kapitánynak, ki Heráttól Khiváig utazott, ennek sok nevezetes kalandját elmondá nekem, s általában mindenek leplezetlenül kijelenték, kételkednek tervem kivethetőségén. Az ő állításuk szerint nagy nehézséggel járt a Közép-Ázsián való átutazás. Az eredeti Wolf József doktorról — vagy, mint egy gúnyos kritikus nevezé :} a baireuthi pápáról — is sok furesa történetet hallottam.

Ezen Wolf József ugyanis, nemcsak kétszer utazta be Bokharát, hanem saját állítása szerint az ottani khant és minden kegyes özbeget valóságos apostoli buzgósággal a keresztyén vallásra is akart téríteni. Ez utóbbit azonban, mit anglikán barátai hisznek ugyan, én részemről bátor vagyok kétségbe vonni, hogy azonban kétszer volt Bokharában, az való igaz, s annyival is inkább csodálatos, mivel ő a legféltékennyebb emberek egyike, s még e mellett a szükségesebb nyelvekben is járatlan volt. A mi azonban a fanatikus mohamedánokkal szemközt leginkább hasznára vált, az öltözetének hihetetlen elhanyagolása s különös hajlama a szennyességre, egy szóval azon körülmény volt, hogy ő a dervisek hűséges képmása. Nem is nevezték sehol másnak, csak dervisi frengi (európai der-

vis)-nek, s minthogy keleten az e fajta emberektől igen sokat eltűr mindenki, mit másnak ugyan nem volna tanácsos mondani, úgy Wolf József dr. is, vagy a mint ott nevezék, Mollah Juszufot, türelmesen hallgatták mindenütt. A többi között azt mondják róla, hogy az angol követet, Sh . . . ezredest nem csekély zavarba hozta, midőn ez őt Perzsiá királyának bemutatá, s a doktor alig lépett be a minden siiták fejének elfogadó termébe s ez hogylétéről tudakozódott, ő azzal felelt, hogy haladéktalanul keresztény hitre akarta a királyt téríteni. Apostoli buzgalma — melylyel maga dicsekszik legjobban — még akkor sem hagyta el, mikor Khorasszanban, tél közepén egy kurd csoport megrabolta, s minden ruhájától megfosztván, órák hosszat ott állatá a szabad sivatagon, a vadul süvöltő őszi szélnek közepette. Az ihlett misszionárius, saját szavai szerint, fogvacogva nem könnyörtületességért esedezett, hanem még félfagyottan is a holy Gospel-t (a szentírást) prédikálá — természetesen angol nyelven — a vad kurdoknak. S oh csodák csodája! azok megtértek s őt útnak ereszték.

Hasonlót tett a turkománok között is. Egyszer egy régi nadrágért adták el, máskor béna számárért cserélték be, de gazdáját mindig jó útra térítette (ismételve mondom — a nélkül, hogy annak nyelvét tudta volna —) visszanyerte szabadságát s Bokharába ért. Itt teljes papi ornátusban, nyitott bibliával tartá bevonulását s az ép oly fanatikus, mint kényurilag vad Naszvullah khan nem tett neki egyebet, csahogy szörnyűképen ráijesztett, tisztjei pedig tetemes pénzösszeget csikarván ki tőle — világnak bocsáták. A mint tebrizi barátaim beszéltek, egy kegyes nőegylet (mert Anglia hölgyeinek kiváltképen kedvence volt) egész ládára való finom fehérneműt küldött ide számára, a mire nagy szüksége is volt. Mindazáltal azon apró állatkák-tól miket Közép-Ázsiából magával hozott, alig lehetett őt meg-

szabadítani. Csodálatos szórakozottságáról is eredeti történeteket beszélnek. Ha sok rábeszélés után végre szobájába ment, hogy inget váltson, valami félóra mulva egészen az előbbi állapotában jelent meg ujjalag, s az inget, feledékenységből zsebkendő gyanánt zsebébe dugta s használta. Más kor megint vasárnapi alkalommal a gyülekezet színe előtt szószékre lépven, papi palást helyett szórakozottságból, női köpönyeget kerített nyakába. Sokat irtak már róla, de még többet lehetne elmondani, mert Wolf dr., valóban minden tekintetben eredeti és ritka ember volt.

E nagy perzsa kereskedő városban eltöltött első napjaim igen gyorsan s kellemesen folytak, s társaságom majd európaiak, majd ázsiaiak között váltakozván, elegendő szórakozást nyújtott. Ehhez még két más körülmény is járult, nevezetesen az első, hogy épen itt létem 'alkalmával rendkívüli ünnepélyek tartattak, s a második, hogy azokban én is részt vehettem. Az újonnan kinevezett Veli Ahd (trónörökös) első ünnepélyes bevezettetése teljes mértékben feltárta előttem a perzsa etikettet és fényűzést. Muzaffar-ed-din Mirza, a király kilenc éves fia, ki az itteni szokás szerint kora ifjúságától kezdve trónörökösnek választatván, e gazdag tartománynak kormányzójaként szerepelt épen e napokban vala nyilvánosan feldiszipendő a khalattal, a királyi diszöltözettel. Az egész város talpon volt. Az ünnepélyek több napig tartottak, s igazán felettébb kíváncsi voltam, midőn a legelső napon a nagy tömegtől környezett Alaknak (fejedelmi lak, magas palota) kapuin át, a benső udvarokra hatoltam, a hol az ünnepélyes szertartásnak véghez kellett mennie. Milyen iarka vegyülék, mennyi szeny és mennyi gazdagság, milyen büszkeség és milyen nyomor tárul itt fel az ember szeme előtt. A bejárásal szemközt álló fedett teremben ott ültek a nagyok, a herceg, a papok s a hercegi háztartás főtisztjei. Valamennyi -

nek arcán kimondhatatlan komolyság ült, redős öltönyökbe burkolt testük magatartása, kezük fontos mozdulata, fejük büszke hajtogatása, mindez azt mutatta, hogy keleten nem egyedül az ozmanlik azok, a kik ünnepet tudnak ülni. Az udvarban köröskörül két sor szerbaz (katona) volt felállítva, szomorúságos alakok s európai egyenruhában, perzsa prémes süveggel. Mintha csak vasvillával hányták volna rájuk a ruhát, de legnevetségesebbek nyakravalóik voltak; egyik elül, másik féloldalt, a harmadik épen hátul kötötte meg, — s hát még a gombok, kegyelmes Istenség! Az egyik alul feledett ki hármat, a másik felül. Nem lehet valami komikusabb, mint a perzsa katonák európai egyenruhában! S hát még ha tisztelegnek! A vezényszó egyszerre hangzott ugyan fel, hanem a fegyver még valami félóra múlva is mindig csörgött, mert ha az utósó sor egyik másik legénye épen barátságos beszélgetésbe van merülve, midőn a »tisztelegj!« szó felhangzik: van benne annyi lelkiismeretesség, hogy a parancsolatnak — ha mindjárt egy óranegyed után is — engedelmeskedik. A kert egy egész oldalát cukor süvegek, különféle perzsa cukor-sütemények s édességek tölték el, melyeket óriás kondsákra (fatálak) szokás felállítani, s melyeknek Perzsiában semmiféle ünnepélynél nem szabad hiányozniok.

Középen emelkedett a trón, melyen a kilenc éves gyenge, halvány tekintetű herceg komoly, mély fontosságú arccal helyett foglalt, míg gazdag kísérete köréje sereglett. Mikor leült, hatalmas ágyudörgés hangzott fel, a katona zenekar háromszoros tust fújt, s ekkor megjelent a királyi követ a diszöltőnnyel, hogy ezt, új méltósága jeléül, nyilvánosan a hercegre terítse. A ráterítés aktusa után a Sir-ü-khorsid gyémánt-rendjel feltűzése következék, azután pedig gazdag szőnyegek közül a királynak vászonra festett arcképét leplezték le. Ekkor felállt az egész társaság, a

herceg tiszteletteljesen megcsókolta, s miután az újra befedett, ő is ujolog helyet foglalt. Erre megint ágyudörgés, megint kábitó zeneharsogás következett. Azután magasrangú főpap lépett előt ki Isten áldását könyörgé alá, erre felolvastatott a királyi parancs fennhangon, azután pedig egy költő jelent meg, ki a trónnal szemközt állván, az ujonnan kinevezettnak dicsőítésére egy kaside-t (dicséneket) olvasott fel. A szavalás modora egészen új volt előttem s még jobban meglepett mint magának a költeménynek bombasztikus tartalma. Az ifju herceget majd gyengéd rózsához, majd tündöklő naphoz hasonlítá, majd drága gyöngyhez, melyet a királyi családból halásztak ki s most Irán koronájának legdrágább ékességévé vált azután megint hatalmas hősnek nevezé, ki egyetlen kardesapással seregeket semmisít meg, kinek tekintete előtt hegyek remegnek kinek haragja lángjától folyók száradnak ki, egy szóval, használt olyan metaforákat, hogy a szegény kis gyermek, ha mindezeket megérti vala, bizonyára remegett volna saját maga előtt.

Miután az új trónörökös a terem aljában egybegyülekezett nagyokhoz lépett, a kolosszális fatálak édességei pazar bőkezűséggel osztattak szét a jelenlevő vendégek között. A szeremester ezenkívül még mindenkinek különös köszönetet mondott szives megjelenéseéért, s azzal az ünnepélynek vége lett.

A fenebb említett ünnepélyek másodika Cerutti, olasz követ fogadtatása volt, ki huszonöt tagból álló küldöttség élén ezen utazott Teheránba. Az olaszok, kik Perzsiával kereskedelmi szerződésre akartak lépni, Konstantinápolyt jóval az én távozásom előtt hagyták el, de ők a Poti és Tifliszen át vezető utat választották, minthogy e gavallérok egynémelyike szivesebben halálra rázatta magát valami orosz droski által, semhogy kiállja a nyeregben való uta-

zás fáradalmaikat. S ha érkezésük híre az itteni kormányzót, illetőleg annak helytartóját Szerdar-Aziz-Khant s ugyszinte valamennyi perzsa hivatalnokot örömmre gerjesztett, minthogy egészen neki adhatták magukat szenvedélyes tündöklési vágyuknak, az új királyság képviselőinek megjelenése az itteni európai kis gyarmatot, még nagyobb örömmel tölté el. Hogy az elfogadásnál jelen lehessenek, én is az utóbbiakhoz csatlakoztam. Forró juniusi nap kora reggelén valami két órajárásnyira lovagláunk eléjük a városon kívül, s mikor oda érkeztünk az egész küldöttség éppen átöltözéssel foglalkozék. A perzsák előtt teljes diszben akartak megjelenni, s nem kevés időbe telt, míg 25 európai, kik részint a diplomáciához részint a katonai, kereskedő- s tudós-osztályhoz tartozának, diszöltözékével elkészült. A nap magasán állt már, s a forróság valóban szenvedhetetlen volt, midőn ezen urak gazdagon felékesített egyenruhájukban, mellükön csupa rendjelekkel, tollas sisakokkal és pompás kardokkal a város kapuin át bevonultak. Nekem, a távoli Ázsiában, különösen tetszett az európai élet szemlélete, a perzsa nézők közé vegyültem, hogy ítéletüket kihallgassam s épenséggel nem csodálkoztam fölötté, hogy az egész ünnepélyes menet csak gúnyos megjegyzéseket idézett elő a perzsáknál. A mit mi pompásnak nevezünk, azt a keleti nevetségesnek tartja s viszont-

Az ő szemökben a mi kurta, testhez álló felöltönyeink a legszethetikátlanabbak; az ő fogalmuk szerint mind az, a mi terjedelmes, redődús, sokat mutató, ép oly szép mint a mily nyomorúságos hatású mindaz, a mi vékony s igénytelen. Az ő prűderiájuk s álszemérmük szabta elveik szerint a test bizonyos részeit el kell rejteni és fedezni, s pedig az európaiaknál éppen ezek mutatkoznak a leghatározottabb körvonalakban, s így a keletinél csak visszatetszést szülhetnek. A lovon ülőnek erőszakolt, katonás tartása nem tetszik nekik, s ebben én is egy véleményen vagyok velők

mért a mellét merően kifeszítő európai lovag valóságos karrikatura az oly sok kellemmel s lovát mégis oly büszkén megülő keletinek ellenében.

Egyébiránt az újonnan megérkezett európaiaknak, az elfogadás napján, valósággal pokoli utat kellett tenniök. Hogy a nép kíváncsisága kielégíttessék, majdnem kétóra hosszat hurcolták őket összevissza a városon, míg lakhelyükhez juthattak. De még itt sem volt nyugalalmuk, mert az üdvözlők, s az ajándékokat hozó, de még kövérebb ajándékokat váró szolgák csoportja, három egész napig szüntelenül gyötörték őket. Ugy hiszem, nem csalódom, ha kétkedem, hogy e heves vérű olaszok közül, kik egyébiránt nem idegenek a pompázástól, csak egy is örömmel csatlakozzék valaha, Perzsiában, a nyári hónapokban tartandó díszmenetekhez. Minthogy ezen ünnepélyek között az örökös látogatásnak, viszontlátogatásnak, kirándulásoknak, estélyeknek nem volt se végük, se hosszuk, lassankint az a vágy lopózott szivembe, jó volna utamat Teherán felé folytatni. Tebriz igen érdekelheti azt, ki Irán kereskedelmi állapotait tanulmányozza, mert bár a nyugati határokon fekszik is, mindazáltal a jezdi, sirázi, iszfaháni, középázsiai, khoraszáni, iraki s úgy szinte a bagdadi és kirman-sahi utak itt folynak egybe valamennyien. Azon kereskedők kiknek nem áll módjukban a nyugati portékákat Konstantinápolyból hozatni, Tebrizt tekintik a nyugati közlekedés rakhelyétül, mint a honnan Erivánon, Tifliszen vagy Erzerumon át az ut a Feketetengerhez vezet. Mai nap még, a régi szokáshoz hiven, minden félelmisség, minden nehézségek és a török fennhatóságok minden hanyagsága dacára, sokkal nagyobb a közlekedés a török területen, semmint az oroszokon át. Ez azonban alig fog sokáig tartani. Oroszország, mely a Fekete s a Kaspi tenger között tervezett vasútja által Perzsiát közelebb akarja hozni Európához, régi

vetélytársán veszedelmes csapást ejt ez által. Mint általában mindenütt, úgy keleten is a kereskedelmi út képezi a leghatalmasabb életeret, a míg a boszporusparti álmos efendik a szép jövőendő képeit csak a felgomolygó csibukfüstben akarják felfedezni, addig az északi kolossz vas-karja történelmileg nevezetes fáradhatatlansággal munkálkodik minden irányban, déli szomszédjának előbb-utóbb bizonyára bekövetkező romlásán.

Minthogy Perzsia bensejében a Tebrizhez vezető utak karavánok s kisebb utazó-társaságok szakadatlan láncolatától hemzsegetnek, az itteni szokás szerint egészen magánosan akartam folytatni utamat a főváros felé, csupán az egy csarvadár kíséretében, a hogy itt a paripák és teherhordó barmok bérbeadóit nevezik. Igen szerény árért még sokkal szerényebb paripát bérlettem tehát, melyre poggyászosztól felrakodtam s bucsút vevén a barátságos európai gyarmattól június 25-én, néhány órával napfölkelte után eltávoztam Tebrizből. Az a két hét, melyet itt töltöttem, egyrésről mélyebben belevezetett a keleti világba, de másrésről a nyugatiakkal való gyakori érintkezés által újra feleleveníté bennem az európai élet emlékeit. Ennek következtében meglehetősen nehéz volt az elválás, azonban a szilárd elhatározottság eszméje csakhamar feledtette a közbejött epizódokat, s midőn a csarvadár társaságában, ki hasonlóképen megterhelt barmon ült, meglehetősen élénk uton tovább vonultam, az európai világ ezen előőrsei, már másod napon, jóformán végkép eltűntek a feledékenység ködhomályában. Tebrizre nézve kielégítém kíváncsiságomat, s képzelődésem most a főváros távoli képével kezdett játszodozni.

A főváros, az udvar székhelye, a nevezetes ország nagyjainak, gazdagainak és tudósainak gyűlpontja, dacára a bizonyos csalódásnak, mégis mindig birt valami különös varázsszal rám nézve, s habár a jobban és jobban előha-

ladó óvszak mindig kiállhatatlanabb melege, az egyhangú táj, s az a szegény mód, melylyel utamat folytattam, nem is nyújtottak valami különös élvezetet, mégis az újság várázsa, s az utazás és tovább menés örökké friss élvezete testileg s lelkileg megerősítettek, s a szokatlan életmódot oly kellemessé tették előttem, minő soha sem volt annakelőtte. Sőt mi több, örültem mindazon eshetőségeknek, melyek a nagyon igénytelen eszközökkel ellátott utazót érhetik; örültem nekik, mert mindjárt utam elején azt tapasztaltam, hogy a keleten való utazásban, ha az ember e tájak életét és erkölceit akarja tanulmányozni, semmi sem lehet előnyösebb, mint e szűken levő eszközök, semmi sem óvhat biztosabban bármely veszedelemtől, mint a kis táska és a szegényes öltözet.

A mi európai turistáink, követségi titkáraink és attaché-ink, kik visszatértük után élményeik előadásával vagy fényes szalonokban, vagy irodalmilag is fellépnek, hihetőleg nevetni fognak ezen állításomon, de ám hozzák fel ellenemben a macska és hús meséjét, én viszont azt mondhatom róluk, hogy az ő nézeteik és felfogásuk, melyeket a keleti népek szokásairól és életéről közlenek, engem még inkább nevetésre gerjesztenek. Keleten, hol még a legzsengőbb gyermekkorban is minden csak színlelésem alapul hol minden igazságot, mint unalmast, izetlent s hasznot nem hajtót mellőzni szokás, hiába fegyverzi fel az ember a legélesebb belátás üvegével szemét, a csalódást aligha fogja elkerülni. Ha látni s tanulni akarunk, a nép közt s a néppel együtt kell élnünk, jóban roszban hozzá kell alkalmazkodnunk és simulnunk, mert a keleti, csak a jelentéktelen és figyelemre nem méltó előtt fog az ő igazi világosságában mutatkozni.

V.

Emlékezni fog rá, a ki július közepén Perzsiában járt, mint örült, midőn a Tebrizből Teheránba vezető utat már háta mögött érezte. Az egész út 15, vagy a hogy vesszük 13 karaván-állomás; de borzasztóan elfárad az ember, a mint egy megterhelt öszvéren ülve, az áldásos nap sugaraiban kénytelen e nyomorult, puszta vidéken, mely egész Perzsiát jellemzi, lassan végig baktatni. Keserű csalódás, ha Perzsiát előbb Szaadi, Khakani vagy Hafizból tanulmányoztuk, de még sokkal keserűbb, ha jó ideig Goethe-féle »West-östlicher Divan,« a Hugo Victor-féle »Orientales«, vagy Moore Tamás felséges képeiből szőtt ábrándvilágban ringattuk magunkat! Dsilodárunknak (karaván-vezető) csak Teherántól két állomásnyira jutott eszébe, hogy nappal helyett éjjel utazzunk; de ennek is meg volt rossz oldala, mert Perzsia hűs éjei nagyon elálmosítják az embert, az állatok lassu léptetése mintha bölesőringás volna, s jól meg kell az embernek fogóznia, sőt gyakran tanácsos magát leköttenie, hogy Morpheust követve egyszerre az éles kövekre ne hulljon. A keleti, már beleszokva az örökös kínba, édesen alszik a nyeregben, lovon úgy mint tevén, öszvéren vagy számaron, s mindig mosolyra indított, ha egy hosszú-köntösű perzsát egy rövid számar hátán végig nyutózva láttam. Lábai a földet látszanak érinteni s fejét a jámbor állatnak nyakára hajtva, egész nyugalomban átaluszik több állomást. Akkor még a szükség, »a mesterségek szülője« nem tanított meg eléggé, s míg utitársaim legnagyobb része csendesen alva léptetett mellettem, volt időm a Kervankus és Pervin (fiastyúk) útját tanulmányozni; és türelmetlenül tekintettem mindig azon vidék felé, merre a Szuheil és Szitare Szubh-nak (hajnalcsillag) elő kellett tünnie: ez a reggel

érkezését jelentené, ekkor állomást érünk és kinomnak vége lesz.

Nem esoda tehát, ha 1862. július 13-kán, mint egy félíg megfőtt hal, közeledtem Perzsia fővárosához. Mintegy két angol mérföldnyi távolságra megállapodtunk, hogy állatainkat egy pataknál megítassuk. Ez által társaim fölértek és még szemöket dörzsölve mutatták nekem a tőlünk északkeletre fekvő Teheránt. Körültekintve, kékes füstöt láttam azon vidéken, mely hosszú oszlopokban szállt fel, s koronkint egy-egy világító kupola tünt szemembe. Csak később, midőn e fátyol lassankint eloszlott, részesülhettem abban az élvezetben, hogy a Dar ül Khlafe-t, a hatalom széket, mint a perzsák nevezik, egész meztelen nyomorúságában láthassam magam előtt.

A Dervaze No-n keresztül tartottam bevonulásomat, s bizonyára nem egyhamar fogom feledni, mennyi fáradságomba került útát törnöm magamnak a szamarak, tevék és öszvérek tömegén át, melyek szalmával, árpával, perzsa s európai árukötegekkel megrakva, a kapu bejáratánál borzasztó rendetlenségbe tolongtak. Lábaimat a nyeregben magam alá kapva, s a többihez hasonlóan »khaberdar! khaberdar«-t (vigyázz!) kiáltva, sikerült végre a városba hatolnom. Nem kevesebb bajjal törtem keresztül a bazáron, s valóban örültem, midőn végre minden zúzás, ütés vagy szúrás nélkül a török követség palotájához értem.

Hajdar efendit, a porta akkori követét a perzsa udvarnál, is már ily minőségben Pétervárott és Párisban is működött, még Konstantinápolyból ismertem; mindazonáltal hoztam magammal néhány ajánlólevelet legjobb barátaimtól, s a törökök több ízben tapasztalt vendégszeretetében bízva, meg voltam a jó fogadtatásról győződve. A török követségi palotába tehát oly érzettel léptem, mint leendő lakóhelyembe. Minthogy az urak már Dsizerben — nyolc angol mér

földnyire Teherántól — voltak jailak-jaikon (nyaraló), csak ruhát váltottam, s az álmatlan éjeket kipótolandó, néhány óráig pihentem ; aztán a kirándulásra bérbe vett öszvérré ültem s két óra múlva az efendik közt voltam, kik pompás sellyemsátor alatt rám nézve még pompásabb ebéd elköltésével voltak elfoglalva. A követ úgy mint a titkárok, a legbarátságosabban fogadtak ; gyorsan helyet csináltak számomra az asztalnál s néhány perc múlva már javában folyt a beszélgetés Sztambulról és természeti szépségeiről, a szultánról és kormányáról. Oly jól esik az embernek, ha Teheránban eszébe jut a Boszporus, s nem esuda, hogy társalgás közben összehasonlítások történtek a török és perzsa élet között. Az első benyomásoknak engedve a költőileg híres Irán borzasztó sivatagnak, Törökország földi paradicsomnak látszik.

Hogy nekem, ki az egész keletet eddigelé csak Sztambulból s a törökországi életből ismertem, itt a perzsa civilizáció fő székhelyén sok minden feltűnt, ezt a hazai olvasó könnyen elgondolhatja. A törökök és perzsák közti különbségről alkalmilag már szólottunk útkleirásában, most a városi élet egymástól való eltérését akarjuk ecsetelni, mert valamint keleten, sőt gyakran nyugaton is, a nép, urának szokásait tulajdonítja el, mint ezt az arab példabeszéd oly helyesen illusztrálja : »En nas ala dini Mulukuhum« (a nép fejedelme hitét vallja), ép úgy a főváros élete is, az egész ország életmódjának hű képét adja. A házi, magán életen akarjuk kezdeni.

Ennél mindenekelőtt a tisztaság kérdése fog meglepni bennünket, mely az első és másodrangú török házaknál majdnem mindenütt feltalálható, azonban itt teljességgel hiányzik. Az oszmanli igen nagy gondot fordít mind benső háztartására, mind benső ruhaneműire s házi eszközeire, melyekhez fehéreneműje és ágyirubája tartozik. Itt

épen az ellenkező esetet találjuk. S ámbár a perzsa, egészen butortalan termeit gazdag szőnyeggel borítja be, s bár falait dús étkeményekkel látja el, mindazáltal a konyha, az éléstár s az Enderun (mint a hogy itt a háremet nevezik) gyakran a legnagyobb hanyagságot mutatják, úgyszinte ruhái is. Azoknak, kik dsübbeikre (felöltöny) sokszor 50—100 aranyat fordítanak, alig van változtatásra két, három ingük, s a férgek, melyek Törökországban még a középosztálynál is undor tárgyai, Perzsiában még a legmagasb körökben is feltalálhatók. Az előkelő sztambulnak toalettje 'is sokkal keresettebb és jobban felszerelt, mint a perzsáé. Amazok szappan nélkül s hófehér törülközők nélkül, melyek gyártásában Törökország még Angliát is fölülmulja, az életet képzelni sem tudják, míg ez utóbbiaknál a szappan, mint fölösleges fényüzési cikk, igen ritkán fordul elő s nem egy magas műveltségű khánt láttam, ki szolgájának zsebkendőjébe törülközők, melyben, mellesleg mondva, másnapra eledelül szolgáló húsadag is szokott lenni. Így a fürdő is sokkal jobb tisztító szer Konstantinápolyban s általában Törökországban, mint Perzsiában. A boszporusparti hamamok, fehér márvány falazatukkal, tiszta vizökkel, hófehér fürdőruháikkal, bárkit is kielégíthetnek ; de itt Perzsiában ezen helyiségekben kiállhatatlan szag uralkodik, s a helyett, hogy a törökök mintájára a perzsák is úgy öntetnék magukra a vizet, egy négyszögletes kis medencébe állanak, sokszor huszan is egyszerre, s olyan szorosan egymás mellé, hogy a mint egy török barátom egyszer megjegyzé, »egy bolha sem tudna közöttük elugrani« ; s bárha magam is többször meg akartam próbálni a perzsa fürdőt, mindig olyan undor fogott el, hogy soha sem tudtam szándékomat létesíteni. A mi azonban a perzsa uri embert, minden fénye és pompás öltözeke dacára, egészen undokká teszi, ez a hennah-festés, a mi a

lausonia inermis nevű növényből készült, vízben felolvasztott sárga porral történik. Képzeljük csak azt az embert, ki szép fekete szakállát téglavörösre festi, de úgy, hogy még arca is ilyen, egész a szeméig, s bekeni kezét és körmeit is, hogy gavalérosabb legyen. Ezen divatnak van még egy másik rossz oldala is, s ez az, hogy a festék befedi a szennyet, s az olyan úr vagy asszonyság, a ki magát így kifestette, a mosdást több napig is nélkülözheti.

Igy Törökországban az ételek s azoknak élvezése módja is sokkal izletesebb mint Perzsiában. Az evés izlés dolga, s hogy Iránban cukorral és fahéjjal főtt húst esznek, s más egyéb vajmi bizarr eledeleket, ez magában véve még épen nem róható fel hibául de az asztalnál széltiben hiányzanak itt a török házak hófehér hauli-i (asztalkendő) s ha ez utóbbiakban kés és villa mindez ideig valami idegenszerű még, Perzsiában a kanalat is feleslegesnek is tartják. Az a finom modor, melylyel a háziúr a főtt tyúkot ujjai között szétzaggatja, s a hogy a kellem egy bizonyos nemével oda tesz egy darabot vendége asztalára, az az udvariasság, melylyel a szorbet-esésztét körüljáratják, melybe már legalább is egy tucát férfi mártotta csúful befestett bajsztát, ez még azt is visszatetszéssel tölti el, ki csak a törökös asztali illemszabályokhoz van szokva, s ne vélje túlzásnak a nyájas olvasó, ha azt mondom, hogy még a harmadrangú efendi is sokkal tisztább minden tekintetben, mint a magát finom szokások dolgában páratlannak tartó perzsa herceg vagy fejedelem.

A perzsa szokások finomsága, mint e könyv olvasója számtalanszor tapasztalhatja, csupán a külső taglejtésekben, beszédben és társalgási modorban található, s ebben a perzsák csakugyan felülmulnak minden keletit, sőt azt merném állítani, még talán a nyugotiakat is, s a főváros ezen tökéletességnek valóságos netovábbja. A viszonzott

látogatások, levelezések és társalgások illeméről kőteteket lehetne összeírni, egyik túl akar tenni a másikon, s a gyengédség és udvariasság kifejezései annál nevetségesebbek, minél jobban ismerjük a perzsa magán élet rendkívüli mosdatlan voltát. Így kellem és tisztaság dolgában a perzsa főváros úrhölgyei szintén sokkal alantabb állanak mint a konstantinápolyiak. Igaz, ezek is, amazok is burkolva jelennek meg a nyilvános helyeken, de mégis egészen más az a benyomás, melyet a török nő gyakorol az emberre, félig fátyolozott arcával, suhogó selyem bugyogójával, redős feredsejével (köpeny) csinos sárga papucskaival, mint a perzsa nőnek egészen zsákszerű kék öltönye, egész mellig érő hosszú harisnyája, s vászon elővetővel borított orcája. A mi a házi öltözéket illeti, az előkelő török nőt sokszor megbámulták már európai festőink azokon a képeken melyek a harem bensejét ábrázolják. A perzsa nők pongyolája kevésbé ismeretes Európában, de bizonyára senki sem fogja valami nagyon festőinek találni a perzsa hölgyet, ki otthon mezitláb jár fel alá kurta s gyakran mégis húsz rőf szövetből készült szoknyájában, mely a csipőn alúl fityeg, s mellét fedő rövid ingecskéjében, melynek a hasat szabadon kell hagynia. Ezt az illetlen öltözetet ifju s vén egyaránt viseli, s ki még meg nem szokta, lehetetlen, hogy meg ne botránkozzék rajta.

Az utcai élet is sokkal kirívóbb ellentétben mutatja fel az egymással mereven szemben álló pompát és szegénységet, mint a Boszporus partjain. Emitt még a nagyvezir is legfőlebb hat ember kíséretében megy a portára, más magasrangú tiszteknek is rendesen csak két szolgájuk és egy csibugdsijuk van, s akárhányszor lehet látni, hogy a miniszterek gyalog mennek hivatalukba; Teheránban mind ez egészen máskép van. Mig egyik-másik zugutcában egy pár félmeztelen dervis vagy koldus ténfereg, a másik

utcasarkon egyszerre csak egy-egy khán törtet elő lóháton roppant kísérettel. Hosszú botokkal fegyverzett szolgák vonulnak körötte két sorban, néha 40—60 is egyszerre, kiknek közepette maga a khán, gazdagon díszített paripáján, fontos arccal, fejét és szakállát kellemteljesen mozgatva. Kisérii lármás fellépte, szemtelen magukviselete mindazok irányában, a kik velük szemben jönnek, azt hitetné el az emberrel, hogy urok legalább is miniszter. Pedig korántsem! sokszor semmi egyéb, mint valami fülig eladósodott khán, ki a fővárosban hónapok hosszat kunyorál hivatalt, s még csak kísérii sem tartoznak házatartásához, hanem a megnyerendő hivatal reményében egy csoport éhenkórász csatlakozik hozzá, kik pompáját pusztá rizikóra emelendők, nyilvános megjelenésénél előtte s körötte mennek. Csupa szemfényvesztés, csupa csuszás-mászás.

Épen oly mértékben volt rám nézve meglepő az a teljes loyaltás-hiány, melyet a perzsáknál tapasztaltam; náluk, kik fejedelmükkel szemben oly túlzott tiszteletet tanúsítanak, hogy egy udvaronc egykor, kit a sah magához közelebb intett, rögtön befogta szemeit s így kiáltott fel: »Oh uram, kimélj meg engemet, nem léphetek közelebb hozzád, fenséges pompád sugártengere vaksággal veri meg szememet.« Tudvalevő dolog, hogy az egyes tartományokban a sah parancsolatait annál kevésbbé szokás teljesíteni, kérelmeire vagy fenyegetéseire annál kevésbbé hajtani, minél távolabban esik az a tartomány a fővárostól, mint a tulajdonképi hatalom központjától, sőt hogy többet mondjunk, a fejedelem legközelebbi környezete, legmegbízhatóbb szolgái vagy hivalnokai is, kiket ő tett gazdagokká-félik talán urokat, de nem ragaszkodnak hozzá szeretettel. Házi körükben a legundokabb híreket hordják ajkukon az uralkodó magánéletéről, nejei tiltott viszonyairól, s általában minden cselekedetéről, legyen az helyes vagy helyte-

len. Ezen hírek szétszóródnak aztán a nép között, a népköltők szatirákká dolgozzák fel, s **hogy** az uralkodó meg nem becsülése már valóban tetőfokra hágott, mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy mikor nyilvános helyen megjelen, kénytelen a tömeget szolgálai töméntelen csoportjának «berin, berin» (félre, félre) kiáltásaival szétsz lattatni hogy királyi szemeit a közönyösség szégyenétől megkimélje. A török fővárosban ez egészen másképen van. Itt még a hivatalából rég elbocsátott hivatalnok is bizonyos tisztelettel szokta kiejteni az Efendimiz (urunk) kifejezést. A szultán személyéről (Zati Sahanie) mind Sztambulban, mind minden egyéb török tartományban a legnagyobb tisztelettel beszélnek, s a császári hárem viszonyairól, melyek néha, mint például Adbul Medsid idejében, igen sok kívánni valót hagytak, legfőlebb a titok zárt pecsétje alatt szokás egyet-mást fülbe sugni. Igaz, hogy az ottomán dinasztia uralkodói is sokszor a legfeketébb hátlátlansággal viszonozták szolgálai hűségét, de a loyaltás érzelme egyik fő jellemvonása a töröknek, az oszmanliban úgy, mint az özbégben, s az uralkodó kénye amott soha sem szerezhethet magának annyi ellenséget, mint Perzsiában.

Noha a perzsák az élet örömeit inkább kedvelik, mint a törökök, noha itt a háremélet kötelékei sokkal lazábbak, mint ott, mégis mind Teheranban, mind általában Irán minden nagyobb városában teljesen nélkülözni kellett a nyilvános vidulás és mulatozás azon szép képét, mely a nyugati utazót oly kellemesen lepi meg Törökországban. Azon sétányok (szejrjeri), minökkel Kiatkhane, Kandilli, Csam-lidsia, Fener és Modaburnu ékeskedik, hol a mindkétnemű török elegans világ csendes harmoniában legfőlebb jelek által társalog egymással, azok a kis csalitok a Boszporus partjain, melyek alatt a török vagy töröknő csibukja felgyűrűző kék füstgomolya mellett, a tenger még kékebb hul-

lámain órák hosszat legelteti szemeit az édes Kejfben, a megelégedettségnek e merengő, de mégis derült hangulata, mindez sehol, sehol sincs Perzsiában. Itt abból áll a nyilvános szórakozás, hogy az emberek csoportosan kilovagolnak a szent sah Abdul Azim sirjához. Világiasak akarnának lenni s vallásos szemfényvesztést gyakorolnak. Az odavezető széles uton nem egy ifju Mirzát láthatni, ki arra lovagló szépét vászonredőinek csokráról felismervén, egy pár bókot mond neki; még a szentélyben is szokás udvarolni; az ut mentén imitt-amott egy csésze teát is iszik az ember frisitül, természetesen nyeregben, de mindez messze elmarad a török multság vonzó képének mögötte.

Igy a házi multságok képe is sokkal erkölcsösebb Konstantinápolyban, semmint a perzsáknál. Az efendi-osztály, melynek tagjai, kevés kivétellel, egy-egy pohárka rakit (pálinkát) szoktak élvezni estenden, kisebb-nagyobb csoportokban néha iddogálásra is egybegyül. Soká, igen soká kell a kis pohárkáknak körben járniok, hogy a társaság a hagyományos bontónról megfélekedzzék, s a mámorban túlboldogok még akkor is csak annyiban térnek el a józan állapottól, hogy az ülés, felkelés stb. illemszabályait kevesebb figyelemre méltatják, a halk beszéd helyett fésztelenebbül kezdenek társalogni, vagy a sarokban elvonult zenészek művészetétől elragadva, némelyik élénken veri a taktust térdein, a másik pedig — ez azonban nagy ritkaság — a dallamot is éneкли. Az ilyes ivás Törökországban rendesen vacsora előtt szokott történni, s valóban alig láttam egyet is, a kit azután az asztalnál való megjelenésben az ittasság megakadályoztatott volna. A perzsa fővárosban az e fajta multság sokkal zajosabban szokott végbemenni s nemcsak az illem határait lépi át, hanem valóban orgiának is nevezhető; az ilyen dobzódásnál ritkán hiányzanak a táncosnők, kiknek művészete — mint alább

majd elmondjuk — a legrikítóbb erkölcstelenségen alapul. S e dorbézolásban nemcsak ifjak és vének vesznek részt együtt, hanem, a mi Konstantinápolyban soha sem történik meg, itt nem egyszer még a nők is megjelennek. Ezen erkölcsi állapotok fölött annyival inkább csodálkozhatunk, mert hiszen a perzsák kora ifjuságuktól fogva az iszlám világ legelső moralistáinak olvasásával foglalkoznak s minden eslekedetük a kiváló finomság színét akarja magán hordani.

Ha már most a társadalmi élet különbségeinek ezen néhány halvány vonása után párhuzamot akarunk vonni a két főváros épített művei között, bizonyára nem lephet meg senkit sem, ha azt állítjuk, hogy Sztambul, a byzanti császárok e régi székhelye, méltán sértve érezheti magát, midőn mi a régi Rhágesz romjaira csak az újabb időkben ráépített nyomorúságos Teheránnal akarjuk összehasonlítani. Rhágesznek — az őс hajdankorban, sőt még a középkorban is nevezetes régi városnak — valóban óriási volt mind terjedelme, mind pompás épületeinek száma, de mindezekből egy pár romon kívül (s pedig ezek is már csak az arab korszakhoz tartoznak) semmi sem maradt fönн, s a mi je a mai Teheránnak van, az csak a Kadsarok harcias turk dinasztíájának műve, kiktől a szépművészetek kedvelése nagy bajjal tudott egy pár fillért kiesalogatni. А belvárosban álló királyi palota, melyen a szél kénye-kedve szerint átfütyörész falainak minden arabeszkje és aranyozása dacára, igen szomorú benyomást tesz a látogatóra, sőt még a perzsák által oly fennen magasztalt azon részek is, hová az Európából hozott művészeti és fényűzési cikkeket helyezték el összevissza, inkább valami diszáruraktárra emlékeztetnek, semmint királyi palotára. Hogy ez nemcsak Dolma Bagcseval nem hasonlítható egybe, mely tündéri fényben emelkedik a Boszporus partján, s nemcsak Begler-Beg Szerajjal nem, mely bár fából van is csak, de

belülről gyönyörűen el van látva mindennel, sem általában a szultán legkisebb palotájával sem, — sőt még azon jalik-kal (nyaralók) sem versenyezhet, melyeket az előkelő török főméltóságok szoktak maguknak építtetni, ezt, úgy hiszem, mondani is fölösleges. Ha a perzsa a Nizamieh, Nigarisztan vagy a Kaszri Kadsar (Kadsar kioszk) palotákat, mely utóbbi a várostól mintegy fél órányira fekvő kised halmon áll, az ő szokott dicsekedésével leírja, az ember valóban azt hinné, hogy mindezek igazán keleti fényben uszó nyaralók, azonban korántsem! az ember vajmi nagyon csalódik, az új perzsa építés szót sem érde-mel, diszítéseit rikító, feltűnők ugyan, de nem szépek, a kertek vagy elhanyagoltak, vagy valamennyi a legkezdet-legesebb állapotban, a szökőkutak csak igen csekélyek és mind régi szabásuak, egy szóval a királyi palotákat Perzsiában csak azért magasztalják oly nagyon, mert építésük reális értéküket rendkívül túlhaladó összegbe került, melynek — természetesen — fele a vállalkozók és magasabb hivatalnokok zsebébe vándorol.

Egyébiránt a szunnita főváros roppant fölényét maguk a perzsák is elismerik, s ezt legjobban a következő adoma bizonyíthatja: egy perzsa sáh, kinek a boszporus-parti palotát nagyon magasztalták, előhivatta udvari főépítőmesterét, s megparancsolta neki, utazzék haladéktalanul Sztambulba, vegye szemügyre az ottani épületeket s azután Iránba visszatérve, emeljen ott hasonlókat. Az építőmester elutazott. Vissza is tért azután nem sokára, megjelent a fejedelem előtt s így szólott: »Uram, trónod zsámolyára teszem le fejemet, mert lehetetlen parancsolatot teljesítenem, a konstantinápolyi palota utánzása felülmulja minden tehetségemet.« »S vajjon miért?« dörgött haraggal a fejedelem. »Uram — felelt amaz — benső szépségeit még nem volna nehéz utánozni, de falai aljához

naponkint két fejedelem dörzsöli oda homlokát hódolata jeléül, — és ezt nem lehet utánozni!« A perzsa művész ugyanis a szeraj falainál zsongó fekete és márvány tengerek habjait értette. Fejedelmeknek mondja azokat, melyek a szultánlak előtt hódolatukat mutatják be, s valóban jóformán igaza is van, mert olyan tulajdonokat, minők Konstantinápoly körül egyesülnek, egyebükt a természet sehol sem tud felmutatni.

Épen oly roppant nagy a különbség a két főváros éghajlata között is. Sztambulban is van hideg, mely a faházakban nagyon is érezhető, s van meleg is, mely a nyári hónapokban némely városrészekben, mint például Akszerajban, meglehetősen nyomasztóvá válik. De van e mellett két hatalmas mérséklője is, télen a déli szél, s nyáron az északi, melyek az éghajlati kellemetlenségeket jóformán csökkentik. Teheránban a tél elég enyhe ugyan, de annál borzasztóbb a hőség, a nyári nap nyomasztó forrósága, s ámbár a házak el vannak látva szelelőkkel, a város bel-sejében nyaranta, forró időjáráskor még a pincék is kiállhatatlanok.

A Teheránba érkeztemre következett napon a több ott székelő európai Követségnél mutattak be. Gobineau urat, a francia császár követét katlan alakú kertben, kis sátorban találtam, hol a hőség roppant nagy, úgy hogy szinte kedvem kerekedett fölkiáltani: úgy kell neki, mit keres a francia Perzsiában? — Mr. Alison már kényelmesebben lakott a kormányja által Gulahekben vásárolt kertben; igen barátságos volt irántam, s nem egyszer volt alkalmam vendégszerető asztalánál azon kérdés fölött gondolkodni: mi oka, hogy az angol követek az őket körülvevő pompa által mindenütt kitűnnek társaik közül? Az európai diplomáciai testületen kívül azon időben több francia s olasz tisztet is láttam Teheránban, s egy osztrák

zseni-tisztet, Gasteiger lovagot, kik nem megvetendő fizetéssel a perzsa sah szolgálatában álltak. Ezek az urak úgy hallám, sokat akartak tenni, s a tehetségben nem is volt hiány, de Perzsia rendszer nélküli kormányzata és a perzsák aljas ármánykodásai igen kis körre szorították működésöket. Ferrukh khán körutat tett volt Európában, hogy kabinetjeinkkel elhitesse, mennyire szívükön fekszik a perzsáknak, hogy az államcsoporthozatba beléphessenek; és mindenütt kérte, segítsék őt, hogy arra a csodás hatású elikszirre, melyet civilizációnak nevezünk, minél gyorsabban szert tehessen. Európai minisztereink elég jószívűek voltak Ferrukh khánnak, ki hosszú szakállat, hosszú köntöst és magas kalpagot visel s teljesen komoly tekintetű, minden szavát elhinni. Egész Európa azt hitte, Perzsia már europaisitni akarja magát; seregenként vándoroltak oda a katonatisztek, művészek és kézművesek, sőt a sah rendkívüli küldöttje visszakapta minden adott etikettvizitjét is; a mi csak azért történt, mert Perzsia kormányának tekintetett, s így az illő tiszteletet meg kellett neki adni. A kis Belgium nem csekély költséggel küldött követet Perzsiába, hogy ott kereskedelmi szerződéseket kössön, a kereskedelmi viszonyokat tanulmányozza, s Isten tudja még mi minden szép dolgot vigyen véghez. A követ megjött, s alig hiszem, hogy az első jelentés, melyet miniszteriumának tett, »veni, vidi, vici«-vel kezdődött volna; még kevésbbé hiszem, hogy kedve volna másodszor is meglátogatni »la belle Perse«-t. Belgiumot Poroszország követte. A tudós diplomata, báró Minutoli, kire e küldetést bízták, nem is jött többé vissza. A tudományszomj déli Perzsiába vitte, és két napi járó földre a mennyei Siráz-tól — a mint a perzsák nevezik — a rossz lég áldozata lett. Most e városban nyugszik a Bagi Takht mögött, néhány száz lépésnyire Hafiz és Szaaditól.

Néhány nappal utánam érkezett meg az új olasz királyság követsége. Húsznál több személyből állt, s egy diplomatiko-katonai és egy tudományos osztályra vala felosztva. Céljai mindig titok maradtak előttem; fogadtatásáról ugyan beszélhetnék holmit, de foglalkozzunk most inkább az előkészületekkel utazásunkhoz.

A török követségnél jóltevőim szives előzékenysége oly helyzetbe hozott, mely egy leendő kolduló dervishez nem igen illett. De a kényelem valóban kellemetlen volt rám nézve, s tiz napi pihenés után Teheránban hajlandó voltam volna utamat Meseden és Heráton keresztül rögtön folytatni, ha oly akadályok, melyektől már előre félttem, csakugyan be nem következnek. Ez időben ugyanis, midőn Konstantinápolyból eljöttem, a napi sajtóból hírt vettem annak a háborúnak, melyet Doszt Moham-med khán, veje és előbbi heráti hűbérese Szultán Ahmed khán, ellen viselt; mert ez elpártolva tőle, a perzsa sah szuverénitását ismerte el. Európai lapjaink, azt hittem, túlozzák a dolgot, s az egész esemény nem nagyon ijesztett meg; nem tekintettem akadálynak s utamra indultam.

Itt Teheránban azonban, csak 32 napi járó földre a csatatértől, legnagyobb sajnálattal hallottam, hogy a háború miatt azokon a vidékeken a közlekedés meg van szakadva, s hogy, mióta az ostrom megkezdődött, egyetlen egy karaván sem érkezett meg Heratból, vagy ment oda — annál kevésbbé egyes utazó. — Maguk a perzsák sem merték életüket s vagyonukat kockáztatni; és még több oka volt félni az európainak, kinek idegen vonásai azokban a vad ázsiai tartományokban bizonyosan feltűnnének, a mint még békés időben is nagy feltűnést okoz megjelenése; most azonban kémnek tartván, az afgánok kétségtelenül megölnék. A dolog világos volt, csakhamar beláttam, hogy ily körülmények közt utamat rögtön nem folytathatom; s

egyszersmint azért, hogy ne épen tél közepén érjek Bokharába, Közép-Ázsia sivatagjaiba, elhatároztam, hogy utamat a következő márciusra halasztom. Akkor a szép évszak még előttem lesz, s addig a politikai viszályok, melyek most Herátot, Közép-Ázsia e kapuját eltorlaszolják, talán szintén meg fognak szűnni.

Szeptember elején hajoltam meg ekkép a szükség parancsai előtt; s az olvasó képzelheti, mily kellemetlen lehetett öt-hat hónapot töltenem oly országban, mely csak másodrangú érdekekkel bírt rám nézve, s melyről már sokan és jól irtak. Nem hogy Perzsiát tanulmányozzam, hanem hogy a jövőmre kárösszá válható nyugalmat elkerüljem, hagytam el mint félig-meddig dervis, a vendégszerető törököket, Iszpahánon át Sirázba mentem, s így legalább volt alkalmam a régi iráni kultúra annyiszor leirt emlékeit láthatni.

VI.

Már 1863. évi január közepe táján ismét Teheránban voltam, török jóltevőim vendégszerető körében. Most természetesen máskép állt a dolog a készülletekkel, máskép az elhatározással; megúntam a hiábavaló várakozást s elszántam magamat, hogy kerüljön bár a legnagyobb áldozatokba, hozzáfogok tervem létesítéséhez. A követségnél régi szokás volt az évenként Bokharából, Khivából és Khokandból Perzsián keresztül nagy számmal a török birodalom felé utazó hadsikat és derviseket valamivel segíteni, s ez valódi jótétemény e szegény szunnita koldusoknak Perzsiában, kiknek a siita perzsák soha egy fillért nem adnak. A követségi palotának tehát hetenkint megvoltak vendégei a távol Turkesztánból, s nekem mindig nagy örömemre szol-

gált, ha ily rongyos vad tatárt szobámba hívhattam; az annyi érdekest beszélt hazájáról, s társalgása különös beccsel birt filológiai tanulmányaimra nézve. Ezek az emberek roppantul bámultak irántok tanusított előzékenységemen, mert céljaimról persze nem is álmodtak, s a karavánszerajban, melyet átvonuláskor érinteni szoktak, csakhamar azon hír terjedt el, hogy Hajdar efendi, a szultán követe nemesszivű ugyan, de Resid efendi (saját csekélységemnek álneve) a dervisekkel testvérekként bánik, s titokban talán maga is az.

Ilyen hírben állván, nem volt okom csodálkozni, hogy az átutazó dervisek előbb jöttek hozzám s csak aztán mentek a miniszterhez, mert ennél gyakran nem nyerhettek fogadtatást, s csak az én közbenjárásomra kaphatták meg a nekik járó adományt, vagy érhatték el egyéb vágyaikat. Így március huszadikán négy hadsi jött hozzám azon kéréssel, mutassam be őket a szultán követjének, mert panaszt akarnak emelni a perzsák ellen, kik Mekkából visszatértükben Hannadánál megvették rajtok a szunni-adót, melynek szedését a szultán már rég megtiltotta, s melyet maga a persa sah sem helyesel. *) »Nem akarunk pénzt ő excellentiájától, mondták, csak azt akarjuk, hogy szunnita földieink ezentúl ne fizessenek vámot, mikor a szent helyeket látogatni járnak.« Ez önzetlen szavak egy

*) A jó tatárok ugyanis abban a véleményben vannak, hogy a szultánnak, vallásuk fejének, az egész világ engedelmességgel tartozik. Ő az egész szunnita világ szemében jogos khalifája (utódja) Mohammednek, a ki az emanati serife-t, vagyis a nemes hagyományokat bírja. Ezek pedig 1.) mindazon ereklyék, melyek Sztambulban a Hir-kai-Szeadet-épületben őriztetnek, pl. a próféta köpenye, zászlaja, szakállá és fogai, melyeket egy ütközetben elhullatott; néhány öltönydarab, koránok s fegyverek, melyek a négy első khalifa tulajdonai voltak; 2. Mekka, Medina, Jeruzsálem, s az iszlám egyéb bucsujáró helyei.

keleti ember szájából feltűntek előttem, keményen szemök közé néztem vad vedégeimnek, és meg kell vallanom, hogy elvadultságuk és szegényes öltönyeik dacára valami nemesiséget láttam bennök, s első perctől fogva titkos vonzalmat éreztem irántok. Jó ideig beszélgettem velök, hogy megtudhassak holmit társaikról, az utról, melyet távol hazájoktól Mekkaig megjártak, s az irányról, melyen most Teheránból kiérve haladni akarnak. Szószólójuk többnyire egy khinai Tatárországból (mely Kis-Bokharának is neveztetik) való hadsi volt, ki rongyait új zöld dsubbe-val (felső posztó ruha) takarta be, fején óriási fehér turbánt viselt, s eleven tűzü szemeivel a többingyakorolt felsőbbséget minden pillanatban kitüntette. Bemutatván magát, mint az akszui (Akszu khinai Tatárországnak egy tartománya) vang (khinai kormányzó) imámját, ki már másodszor látogatta meg a szent sirt, s így kétszeres hadsi lett, megismertetett egy másik, hozzá legközelebb ülő társával s tudtomra adta, hogy a jelenlevők a 24 lelket számláló kis hadsi-karaván fejeinek tekintendők. »Társaságunk, mondta a szóló, ifjak és öregekből, gazdagok és szegényekből, jámbor emberek és laikusokból áll, s mégis a legnagyobb egyetértésben élünk egymással, mert mindnyájan Khokand és Kasgarból * valók vagyunk és bokharaiak, ezen viperái az emberiségnek, nincsenek köztünk.« Közép-Ázsia özbeg (tatár) törzseinek ellenséges indulata a tadsikok (a perzsa öslakosság) iránt rég ismeretes volt már előttem; nem akartam tehát e tárgyról tovább kérdezősködni, s inkább azon tervet tudakoltam, mely szerint vissza való utjokat intézni szándékoznak. »Innen hazánkba, magyarázták a tatárok, négy út vezet; az egyik Asztrakhanon, Orenburgon s Bokharán keresztül; a másik Meseden, Heraton és Bokharán; a harmadik Mesed, Merv és Bokharán; a ne-

* Kasgarnak neveztetik gyakran az egész khinai Tatárország.

gyedik a turkmán sivatagon, Khiván és Bokharán át. Az első kettő nekünk nagyon drága; aztán most a heráti háború is nagy akadály; a két utóbbi út nagyon veszélyes ugyan, de mégis ezek közül kell egyet választanunk, s erre nézve tőled is kérünk tanácsot.«

Már egy óra óta beszélgettem velök, nyíltszívűségök megtetszett; s ámbár az idegen faj feltűnő vonásai, szegényes ruha, s a fáradságos utak temérdek nyomoraitól ezen emberek egészen vad, szinte ijesztő külsővel bírtak, még sem állhattam ellent azon gondolatnak: nem volna-e jó, ha e zarándokok társaságában tenném meg közép-ázsiai utamat? Ők, mint bennszülöttek, legjobb mentoraim lehetnének, azonkívül Resid efendi dervisnek tartanak, mint ilyet láttak a török követségnél, s nem a legjobb lábon állnak Bokharával, Közép-Ázsia ezen egyetlen városával, melytől magam is féltem, mert elődeim szerencsétlen sorsa félnem tőle megtanított. Nem haboztam azonban sokáig, és közöltem velök tervemet. Tudtam, hogy okaimat fogják kérdezni, s az olvasó képzelheti, hogy e törzsökös keletieknek nem beszélhettem tudományos célokról; ők nevetségesnek találták volna, hogy egy efendit, azaz egy urat, ily absztrakt, cél anynyi veszéllyel s fáradsággal dacolásra bírjon; sőt talán okot leltek voltak benne a gyanura. A keleti nem ismeri a tudmányszomjat, s nem is hiszi annak létezését; s miután e közép-ázsiai fanatikus muzulmánok nézeteivel nem akartam ily rideg ellentétbe kerülni, hazudsághoz kellett folyamodnom, mely társaimnak hizelegjen és saját célomat is elősegítse. Azt mondtam tehát nekik, hogy rég át vagyok hatva attól a csendes, bár forró vágytól, Turkesztánt (Közép-Ázsia), ezen még egyetlen székhelyét a meg nem hamisított iszlam erénynek, meglátni, s Khiva, Bokhara és Szamarkand szenteit meglátogatni. Ezen gondolat, folytattam tovább, hozott ide Rumból (Törökország), már egy év óta

várok Perzsiában, és hálát adok Istennek, hogy ily uti-társakat küld számomra, kikkel most már folytathatom utamat, és elérhetem kitűzött célomat.

Bevégezvén beszédemet, a jó tatárok meglepetten tekintettek egymásra, de csakhamar magukhoz tértek utazási szándékom feletti bámulatokból s azt mondták, hogy most már biztosan tudják, a mit azelőtt csak sejtettek, t. i. hogy dervis vagyok, s nagyon örülnek, ha méltóknak találok őket azon barátságra, hogy oly hosszú és veszélyes uton velök akarok menni. »Mindnyájan készek vagyunk nemcsak barátaiddá, hanem szolgáliddá is lenni, mondá hadsi Bilal, fentemlített szóvivőjük, csak arra kell figyelmeztetnünk, hogy a turkesztáni utak nem oly biztosak mint a perzsák és törökországiak. A mi utunkon gyakran heteken át nem találunk házat, kenyeret, sőt egy csöpp ivóvizet sem; s ehhez járul még az, hogy félnünk kell, hogy agyonvernek, vagy elfognak és eladnak, vagy homokzivatrok temetnek el.

Gondold meg jól efendi, a mit tenni akarsz! később megtalálnád bánni, s mi nem akarnók, hogy minket okozz szerencsétlenségedért. Azonkívül ne feledd, hogy földieink otthon tapasztalás és világismeret tekintetében sokkal hátrább állnak nálunknál, s minden vendégszeretet dacára a távolról jövő idegent folyton gyanús szemmel nézik. Aztán, miképfogsz visszautazni egyedül, nálunk nélkül?»

Könnyen felfogható, hogy e szavak nagyon hatottak rám, de szándékomat meg nem rendíthették. Eloszlattam barátimnak aggodalmait, beszéltem nekik régebben kiállott fáradságokról, ellenszenvemről a földi kényelmek, s különösen ezen francia ruhák iránt, melyeket ex officio kellett viselnünk. »Ismerem e világ vendégfogadó-jellemét*, mond-

* Mihmankhanei pendsruzi, azaz: »öt napos vendégfogadó«-nak nevezik a kelet bölcsészei e földi világot.

tam, melyben létezésünknek csak néhány napjára veszünk szállást, s hamar kiköltöztünk belőle, hogy másoknak helyet adjunk; és kacagom a mostani muzulmánokat, kik nemcsak a holnapról, hanem tíz évvel előre is akarnak gondoskodni. Igen barátim, vigyetek magatokkal, nekem ~~el~~kell mennem a tévedésnek e fészkeből, melyet már tökéletesen ~~meg~~untam.«

Ez elég **volt**; ellenkezni úgy sem akartak. A derviskaraván fejei rögtön felfogadtak utitársnak, kölcsönösen megöleltük, megcsókoltuk egymást, persze, hogy nem csekély önlegyőzésre volt szükségem, mikor e minden képzelhető illatú ruhák és testekkel oly közeli érintkezésbe kellett jönnöm. A dolog tehát már tisztában volt, **csak** Hajdar efendit, jóltevőmet kellett még meglátogatnom, ~~vele~~ szándékomat közölnöm és kérnem, hogy támogasson és különösen hogy ajánljon a hadsiknak, kiket szándékom volt ugyanakkor bemutatni neki.

Tervem eleinte természetesen elleuzásra talált. Örültnek mondtak, hogy oda akarok menni, a honnan elődeim közül még egy sem tért vissza, s a mi több, oly emberek társaságában, kik képesek egy fillérért megölni. A legborzasztóbb képeket rajzolták lelkem elé, de belátván, hogy minden igyekezet, tervemtől eltántorítani, sikertelen, végre tanácsokat adtak, s iparkodtak a mennyire csak lehetett, segíteni rajtam. Hajdar efendí elfogadta a hadsikat, rendbe hozta ügyeiket, elmondta nekik szándékomat épen, oly módon, mint én nekik beszéltem, s avval a megjegyzéssel ajánlott vendégszeretetükbe, hogy vizontszivességet remélhetnek, mert a ki rájuk bizza magát, efendi, a szultán titoknoka. Nem voltam jelen a látogatáson, de hallottam, hogy hűséget ígértek. Az olvasó látni fogja, mily becsülettel tartották meg szavukat, mikép mentette meg a nemes török követ pártfogása életemet, melyet annyi veszély fenyege-

tett, s hogy mindig hadsi társaim hűsége mentett ki rossz helyzetemből. Később hallottam, hogy Hajdar efendi társalgás közben, Bokharáról lévén szó, kifejezte rosztalását az emir* politikája fölött, s ez társaimat, kik hasonló nézeten voltak, nagyon megörvendeztette. Aztán a minden vagyon nélkülieket tudakolta közülök, s ezeknek mintegy 15 aranyat adott. Nagy segély volt ez oly embereknek, kik kenyéren és vizen kívül más kényelmet nem keresnek a világon.

Elindulásunk nyolcadnapra tüzetett ki. Ezalatt hadsi Bilal szorgalmasan ellátogatott hozzám ; bemutatta földieit Akszúból, Jarkend és Kasgarból, kik jobban hasonlítottak borzasztón eltorzított csavargókhoz, mint jámbor zarándokokhoz. Különös érdeklődéssel viseltetett azonban fogadott fia, Abdul Káder, egy 25 éves kamasz iránt, kit famulusomnak ajánlott. »Hü, de ügyetlen fickó, szólt hadsi Bilal, sokat tanulhat tőled, csak szolgálatod vele magadat az úton, fog ő neked kenyeret sütni és teát főzni, nagyon jól ért hozzá.« Hadsi Bilal tulajdonképeni szándéka az volt, hogy Abdul Káder nekem ne csak kenyeret süssön, hanem segítsen enni is, mert még egy másik fogadott fia is volt vele az úton, s a gyaloglásban kiéhezett két legény nagy teher volt neki. Megígérttem, hogy elfogadom az ajánlatot, s ez nagyon megörvendeztette. Őszintén szólva, hadsi Bilal gyakori látogatásai gyanút költhettek volna bennem, s könnyen arra a gondolatra jöhettem volna : ez az ember azt hiszi, hogy jó fogást tett rajtad, s azért iparkodik ennyire magával vinni, mert fél, hogy még el talál nál állani szándékodtól. De nem, nem akartam s nem is volt szabad gyanakodnom, s hogy határtalan bizalmamról meggyőzzem, megmutattam neki azt a kevés pénzt, melyet az útra magammal vittem, s kértem, mondja el pontosan mily alakot s s öltönyt, mily modort és szokásokat kell fölvennem, hogy

* Emirnek cimezik a bokharai fejedelmet. Khíva és Khoknad uralkodói „khán“ címet viselnek.

társaimhoz lehetőleg hasonló legyek, s így a szüntelen feltűnést elkerülhessem. E kérés nagyon megtetszett neki, s könnyen képzelhető, hogy a tanítás kissé különös volt. Mindenek előtt tanácsolta, borotváltassam le fejemet, mostani európai török ruháimat cseréljem fel bokharaiakkal, s ágyneműt, fehérruhát s minden efféle fénytűzési cikket a mennyire lehet, ne vigyek magammal. Híven követtem tanácsait, s a fölszerelés nem sokba kerülván, hamar meg voltam vele, és három nappal a kitűzött határidő előtt már készen voltam nagy utamra indulni.

Ezalatt egyszer elmentem a karavanszerajba, hol utitársaim voltak szállva, hogy a látogatást visszaadjam nekik. Két kis cellában laktak, az egyikben tizennégyen, a másikban tizen. Az első benyomást, melyet e nyomorral és szennyel telt lyukak tettek reám, sohasem fogom feledni. Kevés birta közölök az utat a maga emberségéből megtenni, nagyobb részt koldulásra szorultak. Oly foglalkozásban találtam őket, melynek leírásával nem akarok az olvasóban undort gerjeszteni, s melyre később én is rákényszerültem. A legszívélyesebben fogadtak, zöld téát készítettek számomra, s csak pokoli kín közt birtam egy nagy bokharai csészét ebből a cukortalan zöldes vízből meginni, mire nagy kegyesen még egygyel megkináltak, de már erre bocsánatot kértem. Itt volt alkalmam valamennyi utitársammal összelelkezni; mindegyik testvérnek nézett s nevezett, s miután mindenikkel még külön kenyeret törtem, leültünk egy körbe, véglegesen elhatározni az irányt, a mely felé menni fogunk. Mint már fennebb említettem, két út közül kellett választanunk. Mindkettő veszélyes volt, mert azon a sivatagon kellett keresztül mennünk, melyen a turkmánok tanyáznak, s a lényeges különbség csak a törzsek különféleségében volt, melyek annak egyik és másik részét lakták. Az egyik út, Meseden, Merven és Bokharán

keresztül a legbiztosabb volt volna, de itt a Tekke törzsön, legvadabbján minden turkmánoknak, kellett volna áthatalnunk, kik senkit sem kimélnék, s magát a prófétát is eladnák rabszolgául, ha kezükbe esnék. A másik részen a Jomut turkmánok, becsületes és vendégszerető népek laknak, de itt egy negyven állomásnyi sivatag terül el, melyen egy csöpp ivóvizet sem találni. Néhány megjegyzés után a jomut törzs között s a nagy sivatagon, Khiván és Bokharán át vezető utat választottuk. »Jobb az elemek, mint az emberek gonoszságával megküzdzeni,« vélték barátaim. »Isten kegyelmes, mi az ő utját járjuk, s bizonyára nem fog elhagyni.« A határozat megerősítésétül hadsi Bilal elmondá az esküt; a míg beszélt, mindnyáján égnek tartottuk kezünket, s mikor elhallgatott, kiki szakállát fogta meg, és hangosan rámondta az áment. Felkeltünk ülőhelyünkről s ők felszólítottak, holnapután korán reggel jöjjenek el, hogy elindulhassunk. Hazatértem, s e két napon át a legnagyobb s a leghevesebb küzdelem folyt lelkemben. Még egy pillantást vetettem a fenyegető veszélyekre, s azon eredményekre, melyek utamból származhatnak. Keresni akartam okokat, melyek ily merész lépést igazolhatnának; de szinte mámorban voltam, gondolkozásra képtelen. Hiába figyelmeztettek utitársaimnak álarcos gazságára, hiába rémitgettek Conolly, Stoddart és Moorcroft szerencsétlen sorsával, Blocqueville nem rég történt esetével, ki a turkománok kezébe esett, s kit aztán tizezer aranyon kellett a rabszolgaságból kiváltani. Mindez véletlen volt! előttem, s nem birt elrettenteni. Csak egy aggodalmam volt: lesz-e elég testi erőm ellenállhatni az elemek viszantagságainak, az idegen táplálékknak, a folyton szabad ég alatt lételnek silány öltözetben ágynemű nélkül; s miként fogok béna lábammal, mely oly könnyen elfáraszt, gyalogolni tudni? — S csak is ebben áll mindaz, a mi utamban merényletnek nevezhető.

Mi győzött a lelkiharcban, felesleges emlitenem. Indulásom előtti este búcsút vettem barátaimtól a török követség-nél. Utazásom titkát csak ketten tudták, s míg az európai gyarmat azt hitte, hogy Mesedbe megyek, elhagytam Teheránt, hogy Aztrabad és a Kaspitenger felé folytassam utamat.

VII.

Március 28-kán, jókor reggel megjelentem a Karavánszerajban a kitűzött gyűlhelyen. Barátaim közül azok kik a perzsa határig birtak egy öszvért vagy szamarat bérteni, már felcsizmázva, felsarkantyúzva készen álltak, a gyaloglók is vették már csarukjokat, ez igen célszerű lábbeli volna gyalogság számára, és szent datolyafa-botjaikkal kezökben, türelmetlenül látszottak várni a jelt az indulásra. Nagy bámulatomraláttamitt, hogy azonnyomorult ruhamelyet Teheránban viseltek városi tehát díszöltözetük volt. Ezt kimélendő, mindenki uti ruháját vette föl, mely ezer meg ezer darab rongyból állt, derékon egy darab kötéllel átkötte. Tegnap koldusnak tartottam magamat új ruházatomban; de ma, társaim között beillettem volna bíboros királynak. Végre hadsi Bilal felemelte kezét az indulási áldásra, s alig fogta meg mindenki szakállát, hogy rámondja az áment, a gyaloglók kirohantak a kapun, hogy minket lovaglókat, illetőleg szamaraglókat megelőzzenek. Utitervünk szerint Teherántól északkeletnek tartva, Szari felé kellett mennünk, hova nyolc állomás 'után' reméltünk elérni. Nem állhattam meg, hogy még egyszer vissza ne forduljak. A nap még egy lándsányi magasra volt, a mint a

keletiek mondják, és sugarai nem csak Teheránt, hanem Abdul Azim sah kupoláját is beragyogták. Teheránban ez időben már a természet is virágzik, s meg kell vallanom, hogy e város, mely a mult évben oda érkezésemkor oly kellemetlen benyomást tett rám, most elragadó szépnak tetszett. E tekintettel istenhozzádat mondtam a szép európai civilizáció legszélső előőrsének, hogy oda menjek, a hol a vadság s barbárság szélsőségeit fogom találni. Mélyen meg voltam hatva, s hogy társaim észre ne vegyék megilletődésemet, gyorsan befordítottam öszvéremet a hegyszorosba, melynek falára már fel láttam írva e sötét jelmondatot: *Lasciate ogni speranza!*

Társaim ezalatt hangosan elkezdték recitálni a koránt és telkineket (himnuszok) énekelni, mint valódi zarándokokhoz illik. Nekem elnézték, hogy nem vettem részt e foglalkozásban, mert tudták, hogy a rumik (oszmánok) nincsenek oly szigorú vallásosan nevelve, mint Turkesztán lakói: de remélték, hogy társaságuk lassanként majd engem is fel fog lelkesíteni. Ezalatt lassan léptetve megyek utánok, s bemutatom őket az olvasónak, mert igen sokáig fogunk velök utazni, s mert ők valóban legbecsületesebb emberek voltak, kikkel e vidéken találkoztam. A karaván tagjai voltak: 1) hadsi Bilal Akszuból (Khinai Tatárország), ugyane tartomány khinai muzulmán kormányzójának udvari imamja. Vele voltak fogadott fiai: 2) hadsi Isza, 16 éves fickó és 3) hadsi Abdul Kader, kit már említettem. A társaságot, ugyszólván hadsi Bilal védnöksége alatt, képezték továbbá 4) hadsi Juszuf, gazdag khinai-tatár paraszt unokaöcse, 5) hadsi Alival, tiz éves végtelen kicsi kirgizszemű fiúval. E kettőnek még 80 arany uti költsége volt, s azért gazdagoknak mondattak, ámbár e gazdagság nagy titokban tartatott. Ketten béreltek egy lovat, s míg az egyik a nyeregben ült, a másik mellette gyalogolt; 6) hadsi Ah-

med, szegény mollah, ki koldusbotra támaszkodva végezte zarándoklását. Ugyanilyen és hasonló körülmények közt volt 7) hadsi Hasszán, kinek apja utközben meghalt, s ki most szegény árván tért haza; 8) hadsi Jakub, hivatásánál fogva koldus; ezt a mesterséget apjától örökölte; 9) idősb hadsi Kurbán, tulajdonképen paraszt, ki köszörülő kerekével egyszer egész Ázsiát bevándorolta, Konstatinápolyig s Mekkaig, máskor Tibeten át Kalkuttába, ismét máskor a kirgiz sivatagon keresztül Orenburgig s Taganrógig barangolt; 10) ifj. hadsi Kurbán, ki szintén utközben vesztette el atyját, s ennek testvérei: 11) hadsi Szaid és 12) hadsi Abdur Rahman 14 éves beteges gyermek, kinek lábai a hóban elfagytak, s ki az egész uton Szamarkandig borzasztón szenvedett.

Mindezek Khokandba, Jarkend és Akszuba, tehát khinai Tatárország két szomszédos kerületébe valók voltak és hadsi Bilal kíséretét képezték; 13) hadsi Sejkh Szultán Mahmud, Kasgarból, fiatal rajongó tatár, egy híres szentnek Hazreti Afaknak családjából, kinek sirja Kasgarban van. Sejkh Szultán Mahmud barátomnak apja költő volt, minden igyekezetének célja Mekka volt, s midőn sok évi szenvedés után végre a szent várost meglátta, meghalt benne. Fiát tehát kettős cél vezette volt ez utra: el akart zarándokolni a prófétának s apjának sirjához. Vele voltak 14) hadsi Huszejn, rokona és 15) hadsi Ahmed, volt khinai katona a sívai ezredből, mely muszlimánokból áll.

A khokandi khánságból valók voltak 16) hadsi Szalih Khalife, ki az Isant azaz a sejkh címet iparkodott elnyerni s így a fél-papi rendhez tartozott: áldott jó ember, kire még gyakrabban visszatérünk. Őt kísérték: fia 17) hadsi Abdul Baki s öccse 18) hadsi Abdul Káder, a ki medszub, vagy is az isten iránti szeretettől elragadott ember volt; ha 2000-szer egymásután Allah-t kiáltott, szája taj-

tékezni kezdett, s így a legboldogabb állapotba jutott. (Mi európaiak ezt nyavalyatörésnek nevezzük, de lesz még szó róla). 19) Hadsi Kari Meszud. Kari annyit jelent, mint Törökországban Hafiz azaz oly ember, ki az egész koránt könyv nélkül tudja; 20) ennek fia hadsi Gajaseddin, 21) hadsi Mirza Ali és 22) hadsi Ahrarkuli, kiknek még maradt valamijök utiköltségükből, s kik most közösen béreltek egy szamarat; 23) hadsi Nur Mohammed, kereskedő, ki már másodszor volt Mekkában, de mindig más helyett.

Igy folytattuk utunkat az elburzi hegylánc mindig emelkedő magaslatain, eleinte csendes, mondhatnám igen lassú karavánlépésben; először azért, minthogy sok gyalogos is volt velünk, másodszor azért, mert bérbe vett állataink oly nyomorúságos állapotban voltak, hogy a gyorsabb haladás teljes lehetetlen volt. Az unalmas csigaléptekhez, s minden öröködésem dacára mégis csak szorult kedélyemhez, nem sokára éghajlati kellemetlenségek is járultak. Az ég beborult s bár előbb csak permetezett, utóbb azonban szakadt az eső. Vékony, foszlányos koldúsmezem csakhamar átázott, pedig a legelső állomás, Kemerdd, még jó két órányira feküdt tőlünk.

Azt mondtam: »Kemerdd állomás,« de miből állott ez? Képzeld a nyájas olvasó, egy pusztán közepén álló félig leomlott agyag-viskót, melynek eső verte fala minduntalan beszakadással fenyegetett, s melynek bensejében, az átlynggatott tetőről alácsöpegő eső folytán alig lehetett egy teyérnyi szárazhelyet találni. Már alkonyodott, midőn megérkeztünk. Mindenki rohanva sietett a dűledékeny karavanszeraj szárazabb helye felé, s magam is a tolakodó tömeg közé vegyültem. Hadsi Bilal barátom pillavot főzött s azt — zsir híján — egy felolvasztott faggyúgyertyával izesítette meg, s elköltéséhez engem is meghívott. Egész ud-

variassággal megköszöntem, s a helyett, hogy hozzá ültem volna, a koldusok és perzsa öszvérhajcsárok tömegébe vegyültem, összezsugorodtam s míg künn a szél süvöltött s a néma éjszakában csak az eső zuhogott: mintegy önkénytelenül a következő reflexzió merült fel lelkemben. Tegnap este, ugyanez órában, a követségi szállodában voltam, még pedig bucsú-estélyen, melyet a török követ adott barátaim körében. Hogy kalandos tervemet illetőleg megrémítsenek — a mint mondták — még egyszer európai eledelet adtak európai módon. A követségi szálloda csinos étterme fényesen ki volt világítva, felhordva a legjobb ételek, a legfinomabb borok, egy szóval, az európai kényelem emlékeinek jó nagy adagját akarták útravalómul adni. Volt nevetés, csipkedés, éle jövőmet illetőleg. Ott ültem a puha bársonyszéken, s felhevülve a nemes szőlőnedvtől, a képzelet ragyogó képet varázsolt elém különös vándorútamról. A szarkasztikus megjegyzések, a jószándékú tanácsok minden hatás nélkül surrantak el fülem mellett, mert álmodozásaim túlboldogga tettenek. Ime ez történt huszonnég órával ezelőtt.

. . . . .

Milyen ellentétet képezett a tegnapihoz képest mostani helyzetem! A nélkül, hogy csak egy csepp étvágyat is éreztem volna, egyedüli ohajtásom az volt, bár kinyújtózhatsám kényelmesen, hogy az édes álom ölelő karjaiba vessem magamat. De még erre sem volt elegendő helyem. Rongyos, kellemetlen szagú s mindenféle rovarokban bővelkedő szennyes utitársaim jobbra-balra hozzám döltek, s hogy kínom pohara csordultig teljen, egy köszvény kinozta perzsa öszvérhajcsár is épen az én közelemben foglalt helyet a földön. Ez nyögött, jajgatott, míg utitársaim hatalmasan hortyogtak. Átázott ruhámban annyira fáztam, hogy fogaim

vacogtak. Ugy-e, hogy ez este nagy ellentétbe állhatott a tegnapihoz? az életmódnak ezen rögtöni, teljes átváltozása természetesen nagyon kellemetlen volt, azonban még sem bántam meg. Hiszen önmagam voltam sorsom okozója, s a mit magam szereztem magamnak, azt nyugodtan kellett elviselnem.

Első éjjel nem jött szememre álom, s hogy ennek folytán másnap egészen elgyengültem, mintegy féltittasan ültem lóra, azt hihetőleg fölösleges is lesz említenem. Utunk mindig jobban emelkedett, a Demavend irányában, melynek lábánál kellett elhaladnunk. Az első tavaszi napok reggeli levegője igen érezhető volt e magaslaton, elannyira, hogy le kellett szállanom lovamról, s ülésemet egyik másik fáradtabb gyalogosnak engedvén át, a karaván előtt jól magukbirtva haladó szegényebb hadsi társaim közé vegyültem. Társaságuk a lehető legnagyobb élvezetet nyújtotta, s beszélgetéseik azon távoli tájak felől, hová én annyira ohajtoztam, oly kellemesek és érdekesek voltak reám nézve, hogy kalandom terhes és veszedelmes voltát csakhamar elfelejtettem. Időről időre társaságukba vegyülvén, egyszerűs mind barátságos viszonyunk is mind szorosabbra fűződött. Teheránban még mindig csak az efendit, a török követség védencét látták bennem, a csupa kényelemben élő urat s így nem is mertek hozzám közelíteni. De az úton lassankint eltűnt a válaszfal, bizalmasakká lettünk, tréfálóztunk, s rövid, sőt — mondhatnám — hihetetlenül rövid idő alatt sikerült utitársaimnak legőszintébb rokonszenvét megnyernem.

A második estét már kényelmesebben töltöttük, Gilar faluhoz érkeztünk s itt, a Száriból jövő kis karavánnal együtt melyhez Teheránban csatlakoztunk, meglehetősen kielégítő ellátásban részesültünk. Kisebb csoportokra oszlottunk, s én — mint a nyájas olvasó már tudja — hadsi Bilalhoz és legközelebbi atyjafiaihoz csatlakoztam. Velük együtt egy

paraszt házának szobácskájába huzódtam meg, újra meghívtak vacsorájukhoz, s az éhség csakhamar feledtette velem mind az ételnek kellemetlen szagát, mind uttiársaim piszkos öklét, kik velem együtt markolásztak a tálba. Ugy a lankadtság is jól előkészített az álomra, dacára azon közel érintkezésnek, melybe ezen lompos, piszkos, de egyébiránt jó emberekkel jutnom kellett, s midőn másnap reggel megújult erővel keltem ismét utra, jövőm képének távolról sem volt már annyi árnyoldala, mint legelső napi indulásunkkor látszott.

Utunk Irán egyéb utainál sokkal kevésbbé látogatott, igen gyér népségű halmos vidéken vezetett Firuz Kuh felé, magas halmokon és szakadó hegyzuhatagokon át. Csak két óra járásnyira voltunk már a Demarandtól, de ez nem vala látható, a mi nekem annyival inkább roszul esett, minthogy hó lepte ormát Teheránból gyakran nagy élvezettel szemléltem, s így közelebről annál jobb szerettem volna látni. A Demarend, a legujabb mérések szerint, több mint 22 ezer lábnyira emelkedik a tenger színe fölé, oly magasság, mely a pusztá szemmérték szerint majdnem hihetlennnek látszik. E hegyen eddigelé még csak igen kevés európai volt fenn, kik között ujabb időben az olasz-perzsa misszió tudományos osztálya volt a legkitünőbb. Ezen urak közül, ha nem csalódom, Filippi tanár volt a legelső, ki az oromra felért; oda igen nehéz feljutni s az olaszok méltán nagy öröme gerjedhettek, midőn a büszke háromszínű zászlót fönнен látták lebegni e roppant alkotványnak már az őskorban is oly nevezetes csúcsán.

A »Viva Italia« örömkialtás igen sajátyszerűen hangozhatott ezekben a völgyekben, hol Ó-Perzsia királya oly sokáig küzdött az alvilági szellemekkel s hol — a monda szerint — Zohak, a vad zsarnok, a magas szirtfokhoz van bilincselve.

Aruban, harmadik állomásunkon, ismét más utitárs-osztály vendégszerető meghívását kellett elfogadnom. Ezek mindnyájan khokandiak voltak, kik husból, rizsből, sárgarépából, babból és közbe habart lisztből álló sűrű levessel, kedvenc nemzeti eledelükkel szolgáltak. Hogy minden falatnál: »Mily pompás, mily felséges!« kiáltásokra kellett fakadnom, természetesnek fogja találni bizonyly mindenki; a jószívűség nyújtotta, s a tetszésnyilatkozat lehetett az egyedüli hálaviszonzás. Teára megint más osztálytól nyertem meghívást. Mindnyájan versenyeztek, hogy társaságuk legujabb tagját a lehető legjobban ellássák. Mindent szíves örömmel fogadtam el, de nagyon ovakodtam minden olyastól, a mi csak távolról is kitüntetésnek látszhatott volna; csupán a tökéletes egyenlőség teremthet tökéletes barátságot, s minthogy e tekintetben minden eddigi törekvésem meglehetősen sikeres volt, mindjárt a három első napon észrevettem, hogy igazi, hű és színelés nélkül való barátságot sikerült nyernem.

Igen mulattattak a perzsa falusiak megjegyzései, a tatár zarándokok között és közötttem való viszonyt illetőleg. Voltak közöttük éles látásúak, a kik kitalálták, hogy én nem csak hogy tatár, sőt még oszmanli sem vagyok, hanem testestől-lelkestől frengi, ki ezen emberek társaságában az európaiak előtt máskülönben elzárt Közép-Ázsiát akarom meglátogatni. Sokan észrevették, ismétlem, de szóval egy is alig nyilatkozott, mert a siíta perzsák gyűlölete oly nag a szunnita közép-ázsiaiak iránt, hogy az iráni teljes szívéből örvendezik, ha látja, hogy halálos ellenségei el vannak ámitva.

Másnap reggel a jelentékeny Firuz Kuh ba, negyedik állomásunkra kellett érkeznünk. Igen korán kellett útra keltnünk, minthogy a távolság igen nagy, s az út még ezen fölül járatlan, vadon hegyvidéken vezet keresztül. A metsző

hideg rémitően érezhető volt e magas régiókban. Minden pillanatban le kellett szállanom, hogy nyomorult gebémet a meredek hajlatokon átvezessem, vagy hogy a folyón való átkelésre más gyalogos útitársamnak átengedjem. Egy alkalommal azt is megkísérlettem, hogy egy tenyeres talpas utitársamat magamhoz vettem a nyeregbe, de ez a teher igen nehéz volt lovamnak, megcsuszott, s mindkettőnket belevetett a nem ugyan mély, de annál hidegebb vízbe. Az önkénytelen fürdő után jó óra folyásig gyalogolnom kellett, hogy fölmelegedjem. Ma is csodálkozom rajta, hogy az úri viszontagságokhoz hozzá nem szokott testemnek, még ez a szerencsétlenség sem vált kárára. Nappal ép oly meleg lett, mint a minő hideg volt éjjel. Firuzkuh-ba, mely egy szép rommal ékeskedő hegy alján fekszik, késő délután érkezünk. Mind a táj, mind a helység, bájos fekvésük folytán különös varázsszal hatottak rám, ugyszintén megleptek a házak is, melyek félig a perzsákéihoz, félig a mazendráníakhoz hasonlítanak. A kis városkát széles és mély hegyi folyó hasítja keresztül három irányban; a város az útnak épen középpontját képezi Mazendrán, Khoraszán és Irán között. Sok karavánja van, s valamennyi meglehetősen népes. A karaván leginkább narancsesal, dinnyével, cukornáddal s a káspi partvidék egyéb terményével szokott meg-
rakodva lenni, melyeket Sárudba vagy Teheránba visznek, és onnan ismét gabonaneműeket szoktak visszahozni magukkal, a melyek e hegyvidéken majdnem teljesen hiányzanak.

Minthogy idáig tartó egész útunkon oly sokat hallottam beszélni az úgynevezett Badi Firuz-Kuh szél dühöngéséről, mely az utasokra nézve különösen veszedelmes, meglehetősen aggodalom szállott meg, midőn annak zúgását, másnap reggel, már a fennevezett helység völgyében észrevettük. Itt az út egészen meredeken emelkedik, s minden

egyes fölfelé-lépéssel a szél is mindig erősebbé és erősebbé lett, s midőn a magaslatra értünk, az orkán csakugyan oly irtózatossá erővel dühöngött, hogy egyetlen utas sem maradhatott meg nyergében. Még a málhákat is leszórta, s igen nagy fáradságomba került, míg a magaslat kezdetétől azon karavánszerajhoz juthattunk, melyet az utasok menhelyül Abbasz Sah építtetett. A hegyszakadékokban imitt amott még hó volt látható, s elképzelhető, mily borzasztó lehet ezen szél a hózivatarok alkalmával, mondják is, hogy a rideg évszakban gyakran temet utasokat a hó alá.

Csak néhány lépést kellett tennünk a most említett oromról lefelé, s a szél azonnal megszűnt. Lég és táj egészen másnak látszott. Eleinte apró bokrocskák voltak észrevehetők; ezek alantabb fákká erősödnek, s alig haladtunk lefelé mintegy fél órajárásnyira, s íme már is a legdúsabb növényzet vett körül bennünket. Mily felséges, mily bájos tekintet ez, az Iránban utazó szemei előtt, ki csupán a falvak közelében ültetett gyér fákhöz van szokva, s napok hosszat tartó utakon egyetlen fűszálat sem lát, melyet maga a természet hozott volna elő. Az út mindig keskenyebbé és keskenyebbé válik, míg végre egy nagy mélység partján vonul el, hol alant igen nagy, hatalmas hegyzuhatag omlik alá, messze hangzó zúgással, óriási sziklatömegek fölött, tajtékozva s imitt amott meglehetősen magaságú vizeséseket képezve. Minden pillanat újabb meg újabb meglepetést nyújtott. A két oldalon terjedő erdőséget a leggyönyörűbb fehér és piros virágzat borította s az enyhe, tiszta levegőt ezer meg ezer különfajta növény és virág tette illatoszá. S ha mindehhez a zöld lombok közül kimagasló, sajátos alakú hegyesúcsokat vöröstetejű nyaralóknak képzeltem, Európa legszebb alpesi vidékén gondoltam magamat. Még maguk, a természet szépségei iránt máskülönben közönyös utitársaim is egészen föllelkesültek

s az a reggeli, melyet a hegyes sziklacsúcson fekvő Divszefid romjai alatt költöttünk el, örökké felejthetetlen marad előttem. »Ez a sziklatelep — mondá perzsa kíséroidm egyike — kedvenc tartózkodó helye volt annak a fehér óriásnak, kit Rusztem legyőzött s a Káspi tenger partjaira üzött. Azon időben az egész paradicsomszerű Mazendránt csupa alvilági szellemek lakták, s valóban szerencse, hogy voltak hősök, a kik el tudták őket üzni, mert a mi mai perzsáink erre bizony nem volnának képesek.«

E magas, meredek szikla felső részén barlangnyílás látszik, melyről száz meg száz monda él a nép ajkán. Nem nagy távra attól, más üreg is található, melyet a rémitő óriás leánya szobájának mondanak. Az apa sok ezer évvel ezelőtt eltűnt ugyan, de a leány még most is ott lakik sőt az év némely szakaszaiban meg is szokott jelenni, hófehér ruhában, egész kíséretével együtt, s jaj annak az embernek, a ki meglátja őket, mert bizonyára halál fia lesz.

Egy órai pihenés után tovább vonultunk. A vidéket, ámbár mindig regényesebbé válik, nem lehet épen lakatlannak mondani. Tulajdonképi falvak nincsenek ugyan, de az erdőknek egy-egy tisztásán egyes házesoportok tűnnek fel, legfőlebb félórányi távolságban egymástól. Az úton azonban, mely mindig a föntebb említett folyó partján vonul, körülbelül egy-egy órai köz után több karavánszerajra lehet akadni. A perzsák Mazendránt is híresnek tartják az e fajta épületek nagy sokaságáról, de ezek nem egyebek fából készült hosszúdad színeknél, egyik szögletükben maga a tulajdonos is ott lakik, mindazon szegényes élelmi szerrekl együtt, melyeket el szokott adni az utasoknak.

Egy ilyenbe, melyet Szurkh Abad-nak neveztek, mi is betértünk estefelé s elváltunk a perzsa társaktól. A tatárok rendkívül megörültek a kitünő jó víz és fa nagy mennyiségének, melyet e helyen oly bő mértékben találtak,

mint sehol egyebütt az előttük ismeretes Ázsiában. Míg előbb hatan nyolcan is főztek egy és ugyanazon tűzhelyen, ma este mindenki külön tüzet gyújtott magának. Tea-edényt tea-edény után állítottak a tűzre, sőt az elégett fának parázsát is felhasználták. Miután utitársaim jól laktak volt s magukat a lehető legjobban érezték, levetették ruhájukat s egy-egy darabot ketten-ketten kifeszítve a tűz fölé tartottak s míg a harmadik egy kis pálcikával gyengén porozgatta, a tűzben különös sistergés és sziszegés hangzott. Ez a legkönnyebb módja annak, hogy az ember ama bizonyos apró kellemetlen állatkáktól megszabaduljon, s bár első tekintet undorral töltött is el, mindazonáltal benső körülmények kényszerítettek rá, hogy magam is hasonlóképen cselekedjem.

Az álom, mely a szellős épületben pilláinkra szállt, igen édes és kellemes volt, dacára a közel folyó vad zajgásának, s dacára a sakálok vonításának, melyek feltűnő nagy tömegekben járkák körül az emberi lakhelyeket, s még nappal is tizes huszas falkákban ügettek előttünk. A hideg lanyha tavaszi hőmérséknek engedett, s hogy én mit éreztem akkor, midőn éjjel fölébredve, a búbajos vidéknek szeszélyes alakú hegyein, s beláthatatlan messzeségre terjedő erdein a kelő holdnak ezüst világánál szétteláttam, valóban nem vagyok képes leírni. Korán keltünk s utunkat szakadatlanul mindig szélesbülő s mélyebbé váló folyó partján folytattak, mely a mint hallottam, Talarnak neveztetik. Az út majd a jobb, majd a balparton vonult, majd egészen a meder közelében, majd végtelen magasságban fölötte; s ha a tegnap látott táj regényesnek mondható, úgy a mai valóban impozans volt. Az ösvény csak ritkán oly széles, hogy ketten lovagolhassanak egymás mellett. A karaván hosszú, meg nem szakasztott láncot képezett s egészen különösen éreztem magamat, midőn déltájban egy

hegymagaslatra érve, sűrű nedves felleg borított el bennünket, melynek folytán a csak néhány lépésnyi távolban állattunk álló társak előtt már láthatatlanokká lettünk. Ugy látszott, mintha valami könnyed, sűrű zápor omlott volna ránk; hallottuk társaink kiáltását, feleltünk is nekik, de egymást csak akkor láttuk meg ismét kölesönösen, mikor a nap sugarai keresztül törtek a felleg fátyolán. »Az égben voltunk« — mondá tréfásan egyik útitársam. »Az ilyen ég nem volna valami nagyon kíváncsú — viszonzám én — mert ha e homályos levegőben paripánk csak egyetlen egyszer kissé félrelépne, szépen lesétálnánk a legmagasb helyről a legmélyebb örvénybe. Ez pedig bizonyára irtózatossá halál volna.« A folyó két partját itt-ott hidak kötik össze, de ezek rendesen igen nyomorúságos karban tartatnak, jobbadán fából építve s csak igen kevés van kőből. De szükség is van rájuk, mert a vadul alárohanó folyam habjainak semmi hatalom sem volna képes ellent állani. E nap déltájban már néhány hegylakóval is találkoztunk. Különös emberfaj ez, olyan minőt sehol másutt egész Iránban nem láltam, nem igen magas termetűek, nagyon vékony dongájúak s halavány sápadt arcúak. Ábrázatukon semmi nyoma sincsen valósággal paradicsomi szülőföldjüknek, s midőn ezen beteges szintükön csodálkoztam, azt nyertem válaszul, hogy »Mazendrán égalja ép oly veszélyes, mint a mily elragadó szép.« Nem is csoda! Felületének legnagyobb részét erdőség borítja, a lég igen nedves, az eső nagyon gyakori, s a hol évek óta telepítvények vannak, még ott is épen úgy lep fű fa mindent mintha csak tegnap vándoroltak volna oda. Így az egyetlen utat is, tehát a legjáratabbat, fatörzsek és kinyuló óriási ágak néha úgy elsáncolják, hogy alig lehet rajtuk áthatolni.

Általában a fejszének itt igen sok volna a teendője s ha a tüzelő- és épületfa roppant bőségét látva, eszébe jut az

embernek, hogy Iránnak egyéb tájai mily szegények fadolgában, még csak akkor foghatja fel igazán, milyen áldás egy országnak a jó közlekedés.

Az az állomás, mely most következett, igen kicsiny volt; a helyet, hova megérkeztünk, Zirabnak nevezik. Malom sok volt, de karaván csak egyetlenegy. Én lovagoltam előre, hogy a helyet elfoglaltam, s a perzsák igen udvariasan fogadtak, de alig jöttek nyomomban szunnita útitársaim, s a siita vendéglős szabad folyást engedett fanatizmusának és a szegény szunnitákat átok-záporral üzte vissza. Nekem kellett pártjukat fognom. A perzsa, ki még néhány pillanat előtt oly nyájas volt hozzám, meglehetősen durva lett irányomban is, s a kemény szavakat kemény ütések is követték, s csak miután a tatárok zarándok-botjaikkal, melyek Arabiából szent ereklyék gyanánt jönnek, elegendőkép megfélemlítették őt, csak akkor változott meg magaviseletében s lett barátságosabbá. S midőn egy csésze teára is meghivtuk, még néhány történelmi adomát is elmondott szülőföldre hegyeiről a mi mulattatásunkra. Egy hegy-oromra mutatott a többi között, hová Rusztem egyik lábát megvetette, a másikat pedig két órai távolságban fekvő másik sziklára, s így vagdalózott kardja hatalmas csapásaival, hogy a Diveket Amul felé üzze. Este felé mikor már étkezésünket elvégeztük, mindkétnemű utazókból álló csapat érkezett Mazendránból, mind valamennyi térdig érő selyem bugyogót viselve, egyéb öltözetük is szürkés pirosas selyem szövetből állott, mely a nap sugaraiban szivárvány szint játszott. Soknak csipejét széles öv borította, melyről egy vagy több zacskó csüggött alá. Ez az ő tarisznájuk, mert Mazendránban a kenyér valóságos ritkaság. Az itteni lakosság majdnem csupa rizsből él, melyből reggel egy-egy jó adagot megfőznek, ebbe a zacskóba beleteszik, s magukkal viszik-élelmi szer gyanánt. Ők is rátámadtak pajzánul

szunnita útitársaimra s megint nekem kellett közbenjáróul fellépnem, s bár perzsa beszédem világosan megbizonyíthatta előttük, hogy én nem vagyok közép-ázsiai, mégis izetlenkedéseik közepett az egyik olyan csapást mért reámbotjával, hogy azonnal vérzeni kezdettem. Ez tűzbe hozta az én útitársaimat is, csoportosan védelmemre keltek, s ha le nem csillapíthatom őket, ki tudja mi történik velünk. Egyébiránt azon szivesség, melylyel irántuk viseltettem, igen nagy hasznomra vált, látták, hogy bennem őszinte barátot nyertek, s égtek a vágytól, hogy előforduló alkalommal viszonozhassák jószágomat, s valóban meg is tették, mert én Közép-Ázsiában aránylag sokkal nagyobb veszedelemben forogtam mint ők itt, s hogy ők gazdagon lefizették tartozásukat, egyedül ennek köszönhettem, hogy inkognitóm oly szerencsés véget ért.

E mindig bensőbbé vált barátság, kivált eleinte, sok kellemetlenséget is okozott nehéz szerepemben. Minél jobban elenyészett az efendi cím, annál inkább kellett koldussá és közép-ázsiaivá lennem. Nem egyszer történt, hogy a kommunizmus szabályaihoz hiven, most ez, majd amaz öltötte fel ruhámat, vagy alvásközben takaródzott velük, sőt egy fiatal hadsi néhány nap múlva tisztálkodó toalettje alkalmával ingét is odavetette hozzám, hogy szabadítsam meg azon hivatlan vendégektől, melyeknek pusztítására ő most nem ér rá, minthogy kenyérsütéshez kell látnia. Rá kellett állanom, de hogy mily érzelmekkel fogtam munkámhoz, ezt a nyájas olvasó elképzelheti, a nélkül, hogy hosszas magyarázatra volna szükségem. Nélkülözéseimről és nyomoromról csak azoknak lehet fogalmuk, a kik maguk is huza-mosb időt töltöttek keleten. A nyugati Kis-Ázsia bensejében, minden lépten nyomon szidja a keletit piszkosságáért. Perzsiában még jobban fölingerül; azonban mit fog a világ mondani, ha én azt állítom, hogy mind a törökök mind a per-

zsák valóságos gavallér emberek a közép-ázsiaihoz képest. A következő napon, bár az állomás igen rövid, mégis nagyon korán kellett utra keltnünk. Ez egész Perzsiában híres rossz utjáról, pedig ha valamely ösvényt még a perzsák is rosznak tartanak, képzelhető, hogy csakugyan milyen lehet! A szűk völgy itt mindig tágabbá vált, s estére a közel látszó mélységbe kellett jutnunk, mely öserdöktől fedve egész a Káspi-tenger partjáig terjed. Útunk jobbára völgynek ment, óriási sziklatömegek között, melyek a magasságból gördültek alá; a föld maga lágy és agyagos, s minthogy a nap csak alig képes itt-ott keresztül hatni sugaraival az erdők sűrű lombján, a sár majdnem örökösnek mondható. Ha azt állítom, hogy ezen utat minden lépten nyomon mintegy három lábnyi széles árkok szakasztják meg, melyekből egyes hegyes sziklacsúcsok magaslanak ki, vagy óriási fatörzsek által van korlátozva, akkor még mindig szépitve szóltam róla. Nyeregben maradni teljes lehetetlenség, mert bár sokan azt állítják, hogy a paripa lába a legjobb vezető, alig tettünk néhány lépést s nem egy hasonlóképen gondolkozó perzsát láttam a sárban egészen alámerülni. Nem volt tehát mit tennünk, mint a kimagasló sziklacsúcsokra ugrálni, vagy a sikamlós gyalog uton négy kézláb mászni tovább; valóságos pokoli kín volt ez, s az olvasó legkönnyebben szerezhethet magának fogalmat minderről, ha azt mondom, hogy egy ferszakh távolságot mint egy hat óra alatt voltunk csak képesek megtenni. Midőn a sikságra érkeztünk, ember és állat úgy el voltak fáradva, hogy négy órai pihenést kellett tartanunk; s utunkat csupán délután folytathattuk. Itt az út két ágra oszlik. Balra Balfurus felé vezet, jobbra pedig Száriba; mi is ez utóbbira tértünk, s nem kevéssé voltam meglepve, midőn a mind sűrűbbé váló erdőségbe lépve, négyszögletes, szabályosan vágott kövekkel kirakott remek országútra léptünk, melynek mindkét

oldala mellett árok vonul. Perzsiában a készített országút valóban a ritkaságok közé tartozik; s ez nem is a mostani kor munkája, hanem a mint mondják, Abbasz sah építette, hogy a Káspi-tenger partján fekvő kedvenc mulató helyet, Esref-et annál könnyebben érhesse. Egyébiránt e műnek megpillantása, a két oldalról környező erdőséggel együtt, képzelmemben Európába varázsolt át. Maga az erdőség oly sűrű s oly áthathatatlan volt, hogy ama mesék, melyeket egykor az eltévedtekről hallottam, valóságnak látszottak előttem. Hemzseg e táj madarak és állatok legtarkább vegyülékétől, és az indiai Dsenjelek után, a lehető legvonzóbb hely volna európai sportembereink számára. Utitársaim alig birtak örömlükben hová lenni mikor azta roppant mennyiségű puszpangfát megpillantották, mely itt egészen gazdátlan nő s melynek mind az ő hazájukban, mind általában egész Ázsiában igen nagy ára van. Puszpangfából készülnek ugyanis azok a félkerek fésűk, a milyent minden müzülmaannak szüntelen magánál kell hordania a korán egyik rendelete szerint, hogy a szakálnak előirt toalettjét ezzel végezze. Az ifjabbak nem állhattak ellent azon vágnak, hogy egy pár hatalmas ágat le ne vágjanak, melyeket aztán majd a távol Khokandba magukkal vinnének, azonban csakhamar belátták szándékuk kivihetetlenségét, s még az este, az állomáson, valamennyit tüzre vetették.

Minthogy a reggeli órák nehéz vándorlása jóformán kimerített mindnyájunkat az esti szürkület beálltával valamennyien hely után néztünk, a hol megpihenhetnénk. Le is telepedtünk volna a legelső kínálkozó helyen, de a velünk jött néhány perzsa figyelmeztetett bennünket, hogy ezen erdőségben kivált ez évszakban igen sok ragadozó állat van, melyek rabló vágyuktól ösztönözve éjszakánkint még az erősen épült hajlékokat is megtámadják, s így a szabad mezőn tanyázóra nézve még sokkal veszedelmesebbekké válhatnak. Kivált a

tigrisek voltak azok, melyek bár nem oly vérengzők, mint a bengáliak, óvatosságra intettek bennünket. Minden fáradságunk dacára tehát egész késő éjszakáig haladnunk kellett az erdőségben, míg néhány különálló házesoporthoz jutottunk, melyeket Heften-nek neveznek, s melyek közelében az erdőszélen megtelepedtünk. Elhatároztuk, hogy egész éjen át a lehető legnagyobb tüzet fogjuk lobogtatni s mellette felváltva virrasztani; mert a perzsák tudósítását épenséggel nem tartottam pusztán megfélemlítés végett mondottnak. Már az egész tájat bevilágította éjjeli tűzünk lángja, s mégis a közel sűrűségből szünni nem akaró recse-gés és rőfögés hangzott felénk. Éhes vadkan falka volt, mely zsákmányra tört, s csak is egy-egy fegyver elsütése által sikerült őket némileg sakkban tartanunk. A sakálok még oly szemtelenek is voltak, hogy úgy körülszaladgáltak bennünket, mint ha házi állatok volnának, s még a bot-titések sem használtak ellenük; s merüljön csak az ember valami mélyen a beszélgetésbe, s ne vigyázzon élelmi szere-re vagy ruhájára, ezek bizonyára ott teremnek macska-ügyességgel és elragadják. Mindazáltal az egész éjen át semmi veszedelem sem ért bennünket, sőt ez éji táborozás, az óriási rengeteg közepett, igen kellemes emléket hagyott hátra nálam; egy penabadért (körülbelől fél frank) 10 fácánt vettem, nagyot, kövéret s kitünő ízűt. Tatár utitársaim is bőségesen bevásárlottak ez árucikkből, mely itt oly rop-pant tömegben található, hogy az erdőség sűrűjében, hol a felrepülés lehetetlen, százat meg százat lehet bottal leverni, s még harma nap is fácánpecsenye pótolta az itt különben nagyon drága kenyeret.

Mig úgy éjfél táján, mikor a virrasztás sora rám ke-rült, itt ültem a vigan pattogó tűz mellett, khinai tatár ba-rátaimmal, itt e regényes erdőségnek közepette, meg nem állhattam, hogy ezen még az éji ruhába öltözve is oly elra-

gadó természet végigtekintésénél gondolatban a távol nyugat felé ne repüljek. Hadszi Bilal barátomat is meghatotta a jelenet fensége, ő is odagondolt a khinai tatárságban fekvő háza tájára, közlékenynyé lett, nejről, gyermekeiről kezdett beszélni, pedig ezt a müzülman igen ritkán teszi, s mélyen felsohajtott, mikor legfiatalabb leányának nevét említették ajkai. »Hihetőleg az a legkedvesebbik gyermeked« — kérdezém. »Az ám, efendi — viszonzá a tatár — negyedik kedvenc feleségem leánya, a kit nem pénzért vettem, hanem a ki tiszta ragaszkodásból jött hozzám, bár kétszer oly idős vagyok mint ő.« Elbeszélte aztán, hogy a leányok, az egész világ kerektségén az ő hazájában a legolcsóbbak; »Törökországban, Perzsiában, sőt még Közép-Ázsiában is drága pénzen kell megvenni az embernek jegyesét, de minálunk hat tillán (arany) mindig lehet feleséget kapni. Nálunk az élet is olcsó, s minthogy te, a mint mondtad, még nőtlen vagy, jöjj velem Akszuba, teleptülj meg ott és bizony boldog lehetsz.«

Egy másik, Namengan közelében tekvő birtokának szépségeit kezdte vázolni. Ő is meghitt. Mind valamennyi saját otthonáról beszélt, s én most éreztem talán legnehezebben, hogy inkognitóm szigorúan tiltja, azon földnek nevét ajkaimra venni, a hol én születtem, s melyet a világkerektségén a legfőbbnek és legszebbnek tartok. Így változott beszéd beszéd után, míg végre a hajnal fénye tört keresztül az erdőség lombjain. Mikor egészen megvirradt, mi is nyergeltünk, hogy Heftenből Szári felé, Mazendrán fővárosa felé vonuljunk. Nagy szomorúságunkra itt végeszakadt a pompás országútnak, s a mily jó volt ez eddig, ép oly kimondhatatlan rossz lett az, melyen ezentúl haladtunk. Majd holmi nyomorúságos töltéseken vonultunk végig, melyek beláthatatlan moesárok közepett, vékony szalagocskák gyanánt kanyarognak, majd csak félig kiszáradt mo-

csárokon keltünk át, hol mind az ember, mind az állat csak lejtve szökve juthat keresztül, s az a gondolat, hogy egyetlen hibás lépés kevésbé szilárd helyre az embert feneketlen sárba ejtheti, minden inkább volt, csak kellemes nem.

Két órai haladás után megint erdőségbe jutottunk, alig léptünk bele, s már is erős citrom- és narancsilat töltötte meg szaglásunkat, s csakugyan sok helyütt e déli gyümölcsöket termő egész kertekre akadtunk. A sárga gyümölcs gyönyörűen vette ki magát a tündöklő zöld lombzat között, s a fák oly dúsak valának, mint még semmi egyéb gyümölcsnél nem láttam eddigelé, s majdnem minden ágat egy-egy támasznak kellett tartania. Közel az ilyen kertekhez négy erős oszlopon álló négyszögletes házacskák emelkedtek, az ültetvényesnek és tulajdonosnak háza, ki csakis jó magas létrán juthat házába. Midőn e különös építésmód okát kérdeztem, azt nyertem feleletül, hogy részint a föld nedvessége, részint a rovarok roppant száma teszi lehetetlenné a földön lakást; s csak egy pár lábnyi magasságban legyen is az ember a föld fölött, az álom már is sokkal könnyebb, s a levegő sokkal egészségesebb. »Semmi sem tökéletes a világon — mondta társaságunknak egy kegyes zárándoka — minden rózsának meg van a maga tövise, s ha e paradicsomszerű tájéknak sem rovarai, sem nedvessége nem volnának, ezek az eretnek siíták azt képzelni, hogy ők már e földi életben elnyerték a paradicsomot.«

Egyébiránt itt is úgy találtam, hogy Mazendrán lakójának beteges külszine, igen nagy ellentétben áll szülőföldének gazdag természetével. S ha azt kérdeztem ezektől az emberektől, ha ugyan itt művelik is kertjeiket, de lakhelyeiket miért nem teszik át máshova? nagy csodálkozásomra mindenütt azt hallottam válaszul, hogy az erdő, ám-

bár egészségtelen, mindazáltal jó erősség gyanánt szolgál az emberrabló turkománok ellen, kiktől e vidéken, a sík, szabad tájon, senki sem tudná magát megvédelmezni.

Ali Abbad falunál, — falunál mondom, bárha alig áll többől néhány háznál, — megállapodtunk és reggeliztünk. Útitársaim neki mentek a narancsfáknak s néhány fillérért szabad volt annyit enniök, a mennyit csak birtak; s mégis oly mohón fogtak hozzá, hogy az első darabokat héjastól nyelték le. Az ő hazájukban ennek a gyümölcsnek csupán nevét ismerik, s az ali-abbadi reggelire bizonyára holtuk napjáig meg fognak emlékezni. Én ezen közben, mint rendesen szoktam, most is a perzsák közé vegyültem, s figyelemmel halgattam a kormányzóról, sahról, vagy a turkománokról szóló beszélgetéseiket, s minthogy a többi között az is értésemre esett, hogy Seh Taberszi, a Bábik hírneves erődje — vagyis azon vallási rajongóké, kik egy időben az egész vidék rémei valának, ugyancsak e tájon áll; különös örömmel hallgattam néhány szemtanúnak ezen híres fanatikusok harcairól szóló előadását.*)

Szári mely a mocsáros vidék közepett emelkedik, már három órányi távolságban volt látható, mindazáltal az az út, melyet egész odáig tennünk kellett, nehézségei által ép oly feledhetetlen marad előttem, mint az előbbi mazendrání.

Egy nappal előbb itt eső esett, s így az agyagos talaj majd egy lábnyira fel volt ázva, e mellett az út szünet nélkül mélyedések vagy ásott csatorna partján vezetett, de mindig olyan földön, hogy annak tapadós anyaga lovak és gyalogosok lábához úgy odaragadt, miszerint minden lépten-nyomon meg kellett állanunk, patkót és sarut tisztítani. Kimondhatatlan gyötrelem volt az. A szegény álla-

*) A Bábikat és föllépésüket illetőleg „Élményeim Perzsiában“ c. munkámra utalom az olvasót (326. l.: B á b és B á b i k).

tok nem egyszer térdre rogytak a sikamlós ösvényen. Alig egy-kettő jutott közülünk szárazan Száriba, egyik is másik is behömpölygött egy párszor a sárba, s midőn így tetőtől talpig sárosan bevonultunk a városba, épen nem csodálkoztam fölötte, hogy a sífta perzsák hangosan felkacagtak a sárral bemázolt kis szunnita karaván láttára, s derűtségük teljes mértékét éreztették velünk. Ez akkor nyilvánult legjobban, mikor a karavánszerajba bevonultunk. Egy csoport utcai gyerek kelt nyomunkban s minden kigondolható gúnyszavakkal és kiabálásokkal kísért egész a kapuig, melyen át eltűntünk. Azonban, bár nyilvánosan gúnyoltattunk, mégis észrevettem, hogy a bazárban néhány veres-csikos öltözetű s különös fejdíszű férfiú állt meg, s felemelt kézzel tiszteletteljesen tekintett ránk. Ezek esetlegesen épen itt időző turkománok valának, kik a szent földről ép most érkező szunnita hitűksorsosaitól mindjárt első kézből fatihát (áldást) akartak nyerni. Alig töltöttünk egy órát a karavánszerajban, midőn közülök többen személyesen megjelentek s magunk számára élelmi szerekből, paripáink számára abrakból álló gazdag ajándékokat hoztak. Közülök egyik nekem is tisztelgett, s midőn ott láttam magam előtt a legelső turkománt, egész Perzsiának ezen ijesztő rémét, őszintén meg kell vallanom, hogy vendégemnek minden kegyes türelmessége dacára lehetetlen volt némi meglepetést és elfogultságot nem tapasztalnom önmagamon. Többi társaim példáját követve, áldást mondtam reá, a mit néhány frankot érő adománynyal jutalmazott. Csodálkozásomat Hadsi Bilallal is közlém, ki örömtől csillogó szemekkel mondá: »Igen, efendi, nem sokára megszabadulunk, oda jutunk nem sokára hitünk sorsosai, a turkománok földére, s a mennyi szégyen, becsmérlés és megvetés ért bennünket a perzsák között, ott ugyanannyi tisztelet és kiüntetés vár reánk!« Nem csodálatraméltó-e, hogy a vigasz-

talás ezen szavai igen kellemes benyomást gyakoroltak rám? A rövid inkognitó e benső viszony által, mely engem barátaimhoz csatolt, magamat is tatárrá és szunnitává változtatott, s egészen megfelejtkezvén a sivatag lakóinak oly sokszor hallott kegyetlenségéről és vadságáról, már is forró vágyat éreztem magamban, minél előbb turkománok és szunniták közé juthatni.

Száriban két napot töltöttünk. Útitársaim számaraik eladásával voltak elfoglalva, minthogy a következő állomáson már hajóra kellett szállnunk, s így az állatok átszállítása igen sok bajjal járt volna. Ezen idő alatt én szerte jártam a városban, hogy a néhány európai utazó által már megemlített azon emlékeket megtekintsem, melyek állítólag még az iszlám előtti korszak maradványai. Nem találtam semmi egyebet, mint néhány jelentéktelen dombot s egyetlen kupolát, melyet Kumbezi Kaosznak hívnak, melynek azonban sem szépsége, sem régészeti nevezetessége nem is hasonlítható a göklen turkománok ugyanezen nevet viselő kupolájáéhoz. Hogy Szári már a régi világban is virágzó hely lehetett, ez a történelemből, kivált pedig Firduszi Sahnáméból látható. Így például, Mazendrán lakosai Kekaoszt sokáig fogva itt tartották, míg vitéz tábornoka Rusztem őt utóbb megszabadította. Így az ország nagyjait Efrasiab szinte Száriba hozatta, sőt még ez a középkor elején is jelentékeny helyet képezett. A földleirő Ibni Haukal mondja, hogy már akkor kormányzói székhely volt. A mai várost sem terjedelmére, sem lakosai számára nézve nem lehet nagynak nevezni. Bazárja egész Perzsiában a legroszabbak egyike, s kereskedelme sem oly jelentékeny, mint a minő lehetne, ha a mazendráni föld gazdag termékenységét elgondoljuk. Mert bár e tartomány látja el déli gyümölcsökkel Éjszak-Perzsiának, Tatár- és Oroszországnak nagy részét, bár a cukornád itt igen jól tenyészik,

(melynek vékony szálaít az egész Iszlám-világ írótoll képen használja), s bár a rizs túlságos gazdagon terem is, Szári lakóit mégis igen szegényeknek kell mondanunk. A természet pazar bőségben osztja ugyan áldásait, de mi haszna ha utak hiányzanak, melyek a kivített elősegíthetnék.

A siíta Perzsiából a szunnita Turkesztánba való átméletre nézve igen alkalmas szolgálatot tett a Száriban és Karatepében levő afghán-telepítvény, melyet Nadir Sah hozott ide, s mely ha nyelvét meg nem tartotta is, szunnita hitét egész hűséggel megőrzötte. Ezen község néhány legelőkelőbb tagja, mindjárt a megérkezésünket követett napon vacsorára hitt bennünket, s minthogy Karatepéből esetleg épen egy pár kereskedő volt Száriban, egész kis karavánunk az ő gondviselésükre bízott. Visszatértükben magukkal vittek bennünket, s mintegy két órahosszat igen jól kövezett országúton haladtunk, Sak Abbasz azon főnebb említett útjának maradványán, mely Asztrabadba vezet. Onnan aztán balra letérvén, mezőkön és réteken mentünk át, mocsárokkal s ingoványokkal lepett úttalan vidéken, azon fekete halom felé, mely a síkságon már jó távolról feltűnt szemünk előtt, de jó késő éjszaka volt már, midőn egészen kifáradtan odaérkeztünk. Ha az afghán-telepítvény nyomorúságos külseje már elegendőképen meglepett, lakhelyeik szennyes és rideg belseje még kellemetlenebbül hatott reám. Nem mintha talán a perzsáknál sokkal szegényebbek volnának : hanem az egész afghán nemzetnek jellemző sajátsága s a tatár elemekhez való nagy vonzódása okozza csupán, hogy a kényelem és tisztaság dolgában a perzsáknak oly sokkal mögöttük állanak. Száriból idáig nyolc óra hosszát tart a lovaglás, s bár e két helyet szakadatlan közlekedés köti össze, társadalmi viszonyaik között oly roppant különbséget találtam, mintha legalább is száz mértföldnyi távolság választaná el őket egymástól :

s ezt a tapasztalatot igen sokszor lehet tenni a keleten. Valamint a nappal, hosszabban tartó estszürkület nélkül, hirtelen éjszakává lesz, épen így különböznek e szociális viszonyok egymástól, minden fokozatosság nélkül. Az ember alig veszi észre, hogy az egyiknek vagy másiknak határára érkezett, oly csekélyek az átmenet nyomai.

Míg a turkomán partok mentén teendő hajózásnak szükséges előkészületei megejtettek, mintegy önkénytelenül támadt vágyam a síkságon sétát tennem; onnan még egyszer visszaneézhettem a perzsa falvakra, s ott a magaslaton fekvő Esrefi nyaraló is szemembe tűnt még. Ezen épületet melyet Sah Abbasz nyárilak gyanánt építtetetett a maga számára, az európai utazók olyannak írják le, mint a mely annak idejében ragyogott a fénytől és pompától. Perzsia azon nagy királya a meleg nyári időben rendesen ide szokott elvonulni, képzelem is, milyen jól eshetik az embernek ha Közép-Irán égető hősege előtt a Káspi-tenger partjaira menekülhet. A várból jobbra és balra gyönyörű kilátás nyílik Mazendrának őserdők koszorúzza hegyeire és halmaira, az előtérben pedig a Káspi-tenger kék hullámai, melyek az asuradai keskeny földnyelvvel gyönyörködtetik a szemet. A palota utóbb leégett s Nadir Sah építette fel újból, s bárha a perzsák az itteni szokás szerint most is Csilisztun-nak (negyven oszlopúnak) nevezik: Ouseley felét is alig találta. A kastély maga egészen közönséges, egyszerű épület, mely két sor faoszlopon nyugszik. Csak a nagy kitejedésű kertek méltók különösen említésre. E hajdan oly pazarfényű királyi lak egyéb részei egészen pusztulásnak indultak, s Iránnak egyetlen fejedelme sem választaná többé ezt a helyet szórakozásul, mert a szemnek legszebb gyönyörűsége, a tenger gyönyörű tükre, nem perzsáé többé! A hajókon csak orosz lobogó lengedez, csak ezek szelik át a habokat, s a napot és oroszlánt viselő perzsa

zászlónak el kellett tűnnie, s talán úgy, hogy ott soha többé meg nem fog jelenhetni.*)

Ekközben a perzsa szárazföldről való elutazásomnak emlékezetes reggele is bekövetkezett. Hideg, komor reggel volt ez, a felhőbe burkolt ég, s a nem sokára megeredt eső őszhangzásba hozta a kopár partvidék nyújtotta szomorú képet még sivárabb bensőmmel. A tengerbe ömlő kis partak partján ültem, melyen kivájt fatörzsben a nem kevésbé kezdetleges turkomán járműre készültünk szállani. Tatár útitársaim szótlán levertséggel guggoltak körülöttem, türelmetlenül várva a kis csónakot, mely egymás után hordá őket a hajóra. Én maradtam utolsónak. Minden pillanatot melylyel Perzsiától való végleges elválásomat halaszthatam, nyereségnek tartottam, és midőn a hajóslegény legutószor jött, hogy engemet vegyen föl, úgy tetszett, mintha valamely legkedvesebb tárgy végső ölelései elől akarna elragadni. Még egy pillantást, egy mély, fájdalmas, könnyelt pillantást vetettem az ég könyeitől áztatott tájra, és kimondhatatlan, leírhatatlan érzelmek hatották át bensőmet.

Félelem vagy öröm, megbánás vagy remény, a siker vagy szerencsétlen vég előérzete volt-e az, mi megindulásomat okozta, bajosan tudnám megmondani ma. Kitűzött célom Rubiconát átléptem volt, és azon pillanatban, midőn a csónak a tengerbe siklott, oly útra keltem, melyről senki sem mondhatta meg, vajjon a csalfa hullámokon át biztos kikötőbe vagy a bizonyos rom felé vezet-e sorsom...

---

*) Perzsiának nem áll jogában a Ká-pi-tengerre hajókat bocsátani.

VIII.

Nur-Ullah, tekintélyes afghan, kivel már Száriban ismerkedtem meg, midőn Karatepébe érkeztünk, házába vezetett, s miután vonakodtam minden társamtól külön lenni, hadsi Bilalt is meghívta, s nem nyugodott, míg vendégszeretetét el nem fogadtam. Eleintén nem tudtam, mi oka e készségnek a jóltevésben, csak később vettem észre, hogy hallott a teheráni követtel való ismeretségéről, s szíveségét ajánló levéllel akarta megjutalmaztatni, melyet megígértem s meg is adtam neki.

Alig telepedtem meg szállásán, a szoba megtelt látogatókkal, kik sorba leguggoltak a fal mellett, nagy szemekkel komolyan rám bámultak, aztán így képzett ítéletüket egymásnak elmondták, sőt később hangosan is nyilvánították utazásom fölötti véleményüket. »Nem dervis mondták legtöbbször, legkevésbé hasonlít ehhez, mert szegényes ruhái igen nagy ellentétben állnak vonásai és arcabőrével. A mint a hadsik mondták, rokona a követnek, ki szultánunktól (e szónál mindnyájan felkeltek) küldve Teheranban székel, és Allah tudja mit kereshet ily magas származásu ember a turkománok közt Khinában s Bokharában.«

Elbámultam ezen emberek szemtelenségén, kik az első lépésnél mindjárt le akartak álarcozni. De azért tovább játszottam a keletit, mély ájtatos gondolatokba merülve ültem s úgy tettem mint ha mit sem hallottam volna. Látva, hogy nem akarok résztvenni a társalgásban, hadsi Bilalhoz fordultak, ki elmondta nekik, hogy én csakugyan efendi a nagy szultán hivatalnoka voltam, de isteni lélek szállván meg, visszavonultam a csalárd világtól s most ziarettel (zarándoklás a szentek sirjához) töltöm életemet. Sokan fejöket

csóválták, de többé nem lehetett e tárgyat érinteniök, mert a valódi muzulmannak nem szabad soha kételkednie, ha ilhamról, azaz isteni lelkesülről hall; s habár a szóló úgy, mint a hallgatók teljesen meg vannak győződve, hogy az egész hazudság, ezeknek mégis Massalah! Masallah! kiáltással kell bámulatokat kifejezniök. Különben ezen első jelenetből beláthattam, hogy ámbár perzsa földön mégis Közép-Ázsia határán voltam; mert midőn e csekély számú szunniták bizalmatlan kutatózását láttam, s ezt egész Perzsiában soha sem tapasztaltam, elképzelhettem magamnak, mi vár még rám ezen faj ősi fészkeben. Csak két, bámulás és kérdezősködésekkel eltelt óra után távoztak a vendégek, erre teát készítettünk magunknak, aztán nyugodni mentünk Aludni akartam, midőn egy turkmán ruhába öltözött ember kit a családhoz tartozónak hittem, hozzám közelített, s nagy bizalmasan el kezdte beszélni, hogy ő már 15 éve jár Khivába kereskedelmi ügyekben, és ámbár ő maga is Khandahárba való, mégis a turkománokat, özbegeket és bokharaiakat jól ismeri, s ha akarom, utazzunk együtt a nagy sivatagon keresztül, és legyünk barátok. »Kulli mumenin ihvetun« — (minden hívők testvérek) feleltem neki, s megköszöntem barátságát azon megjegyzéssel, hogy én mint dervis nagyon szeretem társaimat, kikkel már régóta együtt utazom. Ő még tovább akart beszélni, de látván, hogy nagyon szeretnék aludni, eltávozott, s én csakhamar el is aludtam.

Másnap hallottam Nur-Ullahtól, hogy az tirjaki, azaz ópiumfaló, s e mellett nagyon vásott fickó, kit lehetőleg kerüljek. Ugyanekkor figyelmeztetett, hogy itt Karatepében két hónapra lássuk el magunkat élelmi szerekkel, azaz liszttel s rizsszel, mert a turkmánok maguk is ide járnak azt vásárolni, s azért legalább Khiváig lássuk el magunkat kenyérrel. Hadsi Bilalt biztam meg evvel, s azalatt a falu

közepén levő fekete dombra (törökül Karatepe) mentem ; ettől vette nevét a falu, melynek egyik oldalát perzsák, a másikat 125—150 afghan család lakja. Ez az afghan gyarmat, a mint mondják, e század elején sokkal nagyobb volt ; Nadir sah, az utolsó ázsiai világostromló által alapított, ki mint tudva van, afghanokkal és turkománokkal vitte végbe legnagyobb hőstetteit. Még mutatták azon helyet a dombon, melyen ő ült, midőn szemlét tartott azon vad lovasok ezrei felett, kik a nagy sivatag legtávolabb részeiről, jó lovakkal és vérszomjas szablyákkal zászlai alá sereglettek. Nadir ily alkalommal mindig igen vig volt, és Karatepe ünnepelt. Mi volt célja e szunnita gyarmat alapításának, titok nekem, de létezésének hasznát mindjárt beláttam, mert az afghanok a turkmánokkal való alkudozásokra használtatnak, s nélkülök nem egy perzsa hónapokig nyöghetne a turkománok bilincseiben, anélkül, hogy megválthatnák. Ugyane foglalkozást üzik Perzsia keleti szélén a khafi, dsami és bakhyrzi szunniták ; de ezeknek a tekkékel van dolguk, kik sokkal veszedelmesebbek a jomutoknál.

A fekete domb tetejéről vethettem először tekintetemet a Kaspi-tengerre. Nem a sík tenger, csak egy kis része látható innen, melyet az Asuránál végződő hosszú földnyelv fedez, és a mely holt tengernek neveztetik. A földnyelv a távolból hosszú, keskeny, egyes magas fákkal benőtt vonalnak látszik a tengerben, melyet a szem messze követhet. A puszta tengerpart látása nem volt képes föllelkesíteni, égtem a vágytól a keleti partokat láthatni és visszasiettem lakásomba, hogy megtudjam, mennyire haladtak már előkészületeink a turkmán sivatagba való áthajózásra, melyekről Nur-Ullah ígérkezett gondoskodni. Tegnap este azt mondták, hogy egy afghan naszád, mely az oroszok számára élelmi szereket visz, fejenkint egy kránért (1 krán = 1

frank) el akar vinni Asurába, innen turkmánokkal három-négy óra alatt Gömüstepébe érhetünk; Asurában lakik Khidr khán, orosz szolgálatban levő turkmán főnök, ki szegény hadsíknak alamizsnát szokott adni, s kit meg is látogathatunk. Nagyon megörültünk e hireken, s ráálltunk az alkura. Elcsodálkoztam tehát, mikor meghallottam, hogy ez az afghan kész az indulásra, s el is akarja vinni a hadsikat, kivéve engemet, kit a szultán titkos küldöttjének tartván, attól fél, elveszti az oroszoknál kenyerét, ha ily embert vesz fel hajójába. E hír kellemetlenül lepett meg, de aztán nagy öröömre szolgált, midőn társaim kinyilatkoztatták, hogy azon esetre, ha engem nem akar elvinni, ők sem mennek vele, inkább más alkalomra várnak. Ezt különös fontoskodó hangon beszélte el nekem az opiumszívó Emir Mehemmed, de aztán az afghan — kit Anakhánnak hittak — maga jött el, kifejezte sajnálatát, hallgatást ígért s ajánló levelet kért Hajdar efendihez. Tanácsosnak ta. tottam egy szót sem ejteni, mely aggodalmait elűzni akarni látszanék; jóízűt nevettem azon, a mi eszébe jutott volt, megígértem, hogy Nur-Ullahnál fogok számára néhány sort hagyni Teheránba, s ezt meg is tettem. A titokszerűség és kétely fátyolát, mely egyéniségemet fedte, sohsem volt szabad teljesen föllebbentenem, mert a keleti, különösen az iszlamita, hazugság és csalárdságban növekedve, mindig ellenkezőjét szokta hinni annak, a mit valaki szilárdan s tévesen állít, s s legcsekélyebb óvás részéről csak megerősítette volna gyanujokat. Nem volt többé szó a dologról, s még az nap este megtudtuk, hogy egy turkmán, ki egyenesen Gömüstepébe akar hajózni, kész valamennyi hadsít csupa jöszántából ingyen átszállítani, csak gyűljünk össze jókor reggel a tengerparton, hogy a netaláni kedvező szelet mindjárt felhasználhassuk. Én, hadsi Bilal és hadsi Szalih, a kolduskaraván elismert triumvirátusa, rögtön felkerestük a turkmánt, kit

Jakubnak hittak. Fiatal ember volt, végtelen merész tekintettel, mindnyájunkat megölelt és késznek nyilatkozott még egy napot várni, hogy minden szükséges élelmi szert bevásárolhassunk. Egyelőre áldást vett hadsi Bilal és hadsi Szalihtól, s már felkeltünk, hogy elmenjünk, midőn engem félrehitt s kért, maradjak nála néhány percig. Maradtam. Erre némi félénkséggel elbeszélte, hogy jó idő óta szerencsétlen, viszonzatlan szerelmet táplál lelkében egy saját törzséből való leány iránt; s egy zsidó, egy igen ügyes varázsló, ki e pillanatban éppen Karatepében tartózkodik, megígérte, hogy elkészíti neki a hatályos Nuszkhát (talizmán) ha 30 csepp friss, Mekkából hozott rózsaołajat szerez, mert az a varázssformula megírásához okvetetlen szükséges. »Tudjuk, folytatta Jakub, hogy a hadsik rózsaołajat s más jó illatu dolgokat szoktak a szent városból magukkal hozni, s minthogy te a legifjabb vagy a karaván főnökei közt, hozzád fordultam, s remélem, teljesíteni fogod kérésemet.« Én nem annyira a puszták fiának babonaságát, mint inkább azon bizalmát bámultam, melylyel a ravasz izraelita szavaiban hitt, s minthogy társaim csakugyan hoztak volt magukkal rózsaołajat, kívánata csakhamar teljesítve volt, mi a jó fiúnak igazán gyermekes örömeire vált.

Harmadnapra korán reggel mindnyájan összegyűltünk a tengerparton. Most már koldustarisznyáján kívül lisztes zsákja is volt mindenkinek s jó ideig tartott, míg a ladik (itt »tejmil«), mely nagyobb részt fából állt, mindnyájunkat a naszádra hordott, mely a partviz sekélysege miatt kénytelen volt körülbelül egy angol mértföldnyire a parttól megállapodni. A hajóra szállás módját sosem fogom feledni. A keskeny, kivájt fatörzsek, tarkán rakva emberekkel, lisztes zsákokkal s más árukkal, minden pillanatban felfordulással fenyegetett, és szerencsésnek mondhattuk magunkat, hogy végre mindnyájan szárazan érhet-

tünk a hajóra. A turkmánoknak háromféle vízi járművük van: 1. *keszeboj*, árboceal, egy nagy s egy kis vitorlával, melyet többnyire teherszállításoknál használnak; 2. *kajuk*, egy vitorlával, melyet gyors hajózásra használnak rabló kirándulásaiknál, és 3. a *tejmil*, *ladik*, melyet már említettem. A hajó, melyet Jakub felajánlott, *keszeboj* volt, mely Csereken szigetről naftaolajat, szurkot és söt szállított volt a perzsa partra, s kevés terménnyel rakva tért haza.

A hajónak nyílt szerkezeténél fogva nem volt különbség a helyekben, mindenki oda ült, a hol először kényelmes helyet talált, de Jakub figyelmeztetett, hogy ez gátolja őt mozgásaiban. Kiki fölvette tehát ismét holmiját és élelmi szereit, s két sorban szorosan egymás mellé kellett helyezkednünk, mint a besózott heringeknek, úgy hogy a hajó közepének is két segédjének az ide oda futkozásra szabadon maradjon. Helyzetünk, el lehet gondolni, nem volt a legkellemesebb; nappal még megjárta, de éjjel borzasztó volt, mikor az álom az egyenesen ülőket ide s tova hajigálta, s az embernek gyakran órák hosszat kellett egy hortyogó hadsi édes terhét viselnie. Néha jobbról s balról két alvó is borult rám egyszerre, s ámbár ez roppantul gyötört, nem volt szabad őket felkeltenem, mert ezt nagy bűnnek tartják.

1863. ápril 10-kén kedvező nyugati szél dagasztotta vitorláinkat, s nyilgyorsasággal hajtotta a kis hajót. Baloldalt a hosszú földnyelv nyúlt a tengerbe, jobbról a sűrűbenőtt, tengerig nyúló hegység, melyen a legnagyobb perzsa király Abbaszah által épített mulatókastély Esref emelkedik. Argonauta-menetünk kellemeit növelte még a gyönyörű tavaszi idő, s dacára szorult helyzetemnek, nagyon jól éreztem magamat. Meggondolhattam volna, hogy ma hagytam el a perzsa partot, az utolsó pontot, hol még időm volt volna megbánnom tettemet, de nem! ez eszembe se jutott. Szilárdan

meg voltam győződve, hogy utitársaim, kiknek vad külseje először megijesztett, hiven ragaszkodnak hozzám, s társaságukban szembe szállhatok a legnagyobb veszélylyel. Este felé szélesend állt be; közel a parthoz horgonyt vetettünk, s megengedték, hogy a hajó tűzhelyén egymás után megfőzzük teánkat. Nekem pár darab cukrom volt övemben elrejtve, meghittam tehát Jakubot, s megkináltam egy csésze édes teával. Hadsi Szalih és Szultán Mahmud szintén velünk tartottak; a fiatal turkmánnak megeredt a nyelve, s elkezdett az alamánról, így hívják a turkmánok rabló kirohanásaikat, melyek beszélgetésöknek kedvenc tárgyát teszik, mesélni. Különben is tüzes szemének csillogása vetélkedett a csillagok ragyogásával, mikor neki hevült; nagyon rajta volt, hogy a szunnita molláknál, pedig minket is ilyeneknek tartottak, bőséges dicséretet arasson, midőn csatáiról beszélt, melyeket a siíta eretnekékkal vívott s előadta, hogy hányat ejtett már ő azok közül foglyul. Társaim csakhamar csendes álomba merültek körülöttünk, hanem én még sokáig hallgattam beszédét, s csak éjjel tájban akart elhagyni. Távozása előtt még elbeszélte, hogy Nur-Ullah megkérte vezessen be engem vendégül Khand-san sátorába, a ki turkmán főnök, és hogy Nur-Ullah-nak igaza van, mert hogy én nem vagyok olyan, mint a többi hadsi s megérdemlem a megkülönböztetést. »Khadsan — mondta Jakub — hatalmas törzsnek akszakalja (feje) s már atyja idejében sem bocsátottak át Gömüstepén dervist, hadsit, vagy más idegent a nélkül, hogy az ő kenyéréből ne evett és vizéből ne ivott volna. Tégedet, a ki a távol Rumból (Törökország) jössz, bizonyára nagyon jól fogad majd, és te hálás léssz irántam.«

Másnap reggel csak lassan folytathattuk utunkat a kedvezőtlen szél miatt, s mire Asura alá érkeztünk, már beesteledett. Asura az ázsiai orosz birtokoknak legszélső pont-

ját képezi délfelé; 25 év óta végleg az oroszok kezébe került, vagy azon időtől fogva, mióta a türkmán kalózok merész alamán-sajkáit kellőleg féken tudják tartani gőzöseikkel. Azelőtt a türkmánok voltak itt az urak, s maga az »asura« (átellenben, vis-à-vis) név is türkmán származású; de azelőtt nem voltak állandó lakosai, hanem az akkoriiban még gyakorta s szabadon tüzött rabló kalandok alkalmával állomásul szolgált. A mostani Asura kellemes benyomást tesz a Perzsia felől jövő utazóra. A földnyelv keleti végéhez közel épített házaknak száma ugyan csekély, de európai modoruk, mely szerint a kilátszó templom is épült, nem maradhatott szemeim előtt hatástalan. Kiváltképen a hadi gőzösök emlékeztettek az európai életre; s milyen érzés volt az, midőn estefelé egy gőzöst láttam Gezből (Asztrabad kikötő helyéből) oly büszkén tova siklani Asura felé. Az oroszok két nagy és egy kis hadi gőzöst tartanak, itt állandóan; s ezen oltalom nélkül nem csak az oda telepedett oroszok nem volnának biztonságban a türkmánok támadásaitól, hanem az Asztrakhánból jövő vitorlás hajóknak is kétséges volna sorsuk. Mig a kereskedő hajó a sik tengeren van, addig nincs mit félnie, de már a tengerparthoz közeledni nagy ritkán bátorkodik gőzös kíséréte nélkül, melynek oltalmát visszamenet is kénytelen igénybe venni. Az itteni parancsnokság valóban nagy gonddal s nem csekély költséggel iparkodik a türkmánok rabló vágyát fékezni, úgy hogy ez a baj már meglehetősen csökkent is, de teljes biztonságot eszközölni merőben lehetetlen, sőt azt sem lehet meggátolni, hogy számos szerencsétlen perzsát, sőt egyszer-másszor orosz matrózokat ne hűrcoljanak el láncon Gömüstepébe. Éjjel-nappal szakadatlan cirkálnak az orosz hajók a türkmán vizeken, s minden türkmán naszádnak, mely a keleti part felől a déli perzsa part felé akar indulni, el kell látva lenni utlevéllel (melyet 8,

10 sőt 15 aranyért szoktak egy évre kiszolgáltatni) s mindig elő kell azt mutatnia, valahányszor Asura mellett elvez; ilyenkor gondosan megmotozzák a járművet, vajjon nem hord-e foglyokat, fegyvereket vagy más tiltott tárgyakat. Ezen intézkedés folytán sok turkmán kereskedő jármű be van jegyezve, s az ismeretlenek legnagyobb részt titkos ösvényeken kalandoznak, de ha rájuk bukkannak az orosz cirkálók, irgalom nélkül elsűlyesztik — hahogy vonakodnának megadni magukat. Mig egy felől kellő szigorral jár el az orosz kormány, más felől szép szerével, politikus úton-módon iparkodott egyik-másik törzset barátságos viszonyba fűzni, hogy aztán az egyiket a másik ellen felhasználhassa. Azon időtájban, midőn én Asura felé utaztam, Khidr khán, a Gazilikör törzsből, már harminc éve volt orosz szolgálatban, derjabegi (tengernagy) címmel, s mintegy 40 arany rendes havi díjjal s ebből ő 10 aranyat mirzájának (irnokának) fizetett. Khidr khán még folyton sátor alatt lakott a félig európai gyarmatban s hivatalos kötelessége abból állott, hogy befolyása által, melylyel a turkmánok között birt, iparkodjék általában meggátolni rablókalandozásaikat, vagy legalább értesitse az oroszokat, ha efféle szándékot észrevesz, mivel ilyenén kém-szolgálatra igen alkalmas volt törzsrokonai besugásai segítségével, a kiknek szeme előtt történnek a készülődések. De nem felelt meg szolgálatának. Tehetett volna Khidr jó szolgálatokat, erről később meggyőződtem, hanem a hajdani buzgó müzülman korán megismerkedett a nemes vudki-val (orosz pálinka) s oly mértékben élvezte, hogy éjjel-nappal részeg volt; fiai pedig, a kiknek Gömüstepében helyettesíteniök kellett volna őt, a karakesikkel (rablókkal) cimboráltak, s világért se tudósították volna az oroszokat valami rablás tervéről.

A mi Jakubunknak is volt — mint magától ért-

hető — útlevele, melyet elő kellett mutatnia, s csak a hajó gondos megvizsgálása után engedték meg útunkat folytatnunk. Mivel már beesteledett, mikor Asura alá értünk, a hivatalnokok látogatása másnap reggelre maradt, s mi horgonyt vetettünk csekély távolságban a parttól. Uti társaim nagyon sajnálkoztak, hogy nem tehették tiszteletüket Khidr khánnak, ki nagy hirben állott mint a dervisek és hadsik pártfogója. Én pedig nagyon örültem, mivel elmaradnom nem lehetett volna tőlük, s azon kellemetlen helyzetbe jutottam volna, hogy talán gyanút ébreszthetnek európa-arcom vonásai Khidr khánban. Nagyon örültem tehát azon akadálnak, mely gátolta kis zállásunkat, s csak az az egy gondolat nyugtalanított, vajjon nem találják-e felőlőnek az oroszok, a kik holnap a hajót megvizsgálják arcomnak európai vonásait és színét, melyek társaimétől szembetűnőleg elütöttek. Attól nem tartottam, hogy az oroszok embertelenül fognak velem bánni, csak attól féltem, hogy felismernek és majd le akarnak tervemről beszélni. Az is könnyen megeshetett, hogy később, ártatlan fecsegés által tudomást vesznek a turkmánok inkognitómról, s ki tudja mennyivel több váltságdíjon menekülhettem volna meg, mint Blocqueville, a súlyos rabszolgaságtól! Ezen elmelkedések komoly aggodalomba ejtettek, s nagyon fájlaltam, hogy a nyugati élet utolsó képét nem szemlélhettem igazi kedveléssel.

A legfeszültebb kedélyállapotban ébredtem fel másnap reggel. Asurából kellemes harangszó hallatszott; társaim mondták, hogy ma a hitetleneknek vasárnapjok és ünnepök van; de hogy melyik vasárnap az, azt nem tudtam. Közel voltunk egy hadihajóhoz, mely tele volt aggatva lo bogókkal; nem sokára észrevettem, hogy egészen diszgyenruhás matrózok eveznek a part felé, s egy tiszt szintén teljes diszgyenruhában lépett be a csónakba, s a hajóra vi-

tette magát. Mintegy 10 perc múlva előszólitottak, hogy jöjünk közelebb, s ekkor megláttam, hogy a fedélzetén, közel a lépcső feljáratánál több szöke tiszt egybegyűlve várakozik. Szivem elkezdett hatalmasan dobogni; mind jobban jobban közeledtünk s én azon voltam, hogy a mennyire lehet, olyan állást foglaljak, a melyben lehetőleg kikerüljem a szemtől szembe állást. Sorsom úgy intézte, hogy csónakunk éppen azzal az oldalával közeledett a gőzöshöz, a melyen én ültem, s így a fedélzetén egybegyűlt tiszték csak a nyakamat láthatták. Az ünnepnap miatt csak fölületesen tartották meg a vizsgálást, a tolmács néhány szót váltott Jakubbal, a tiszték a mi koldus társulatunkon mulattak s beszédjük közül e szavakat vehettem ki: »szmotrite, kakoj bieloj etot hadsi;« (nézzétek milyen fehér ez a hadsi). Ez az észrevétel bizonyosan az én, még nem eléggé elvadult bőrömet illette, hanem ennél az egynél nem is tettek több megjegyzést. Jakubot csakhamar elbocsátották s kis idő múlva már az orosz hajók látkörén túl folytattuk utunkat. Én is fölemelkedtem görnyedt, félig alvó helyzetemből, s nagyot lélekzettem aggodalmaim elenyészte után.

Nem sokára erős nyugati szél keletkezett; mi azt hittük, hogy gyorsan kifeszítjük a vitorlákat és sietünk a csak három órányira eső Gömüstepe felé; hanem Jakub egy távol fehér pontra szegezvén tekintetét, titkosan értekezett hajós embereivel, s csak akkor huzták fel a vitorlát, midőn az a pont egészen eltűnt, s nyilsebességgel szeldelte hajónk a hullámokat kelet felé. *) Mintegy fél órányira Asurától több úszó tengeri jel mellett mentünk el, melyek vörösre festett dorongokból állottak. Jakub azt

*) Később megtudtuk, hogy az egy Khodsa Nefesz-ből való alamán volt; a mely érkezésünkről hírt vevén leskelődött ránk, hogy a hadsikat kifosztassa; rabszolgául vinni őket nem engedte a rablók vallásos érzülete.

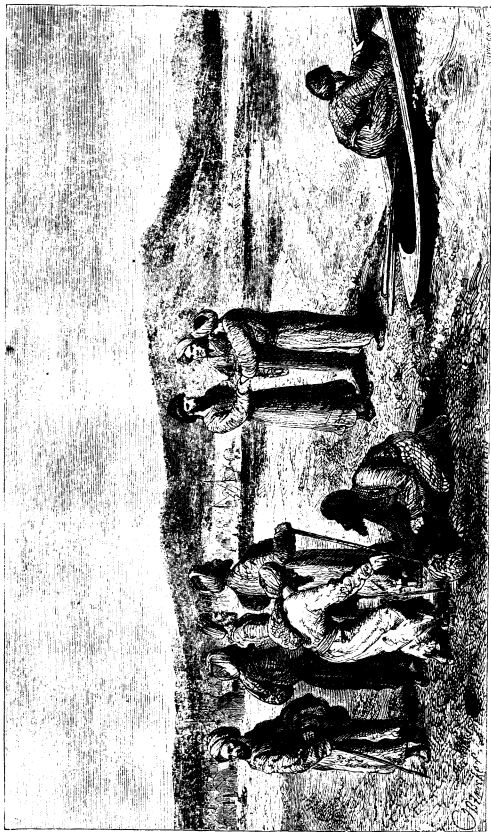
mondta nekem, hogy azokat az ingilizek tették oda az orosz vizek határjegyeiként, hogy az innenső rész a turkmánoké a kiket mindenkor védeni fognának az ingilizek az oroszok támadásai ellen. Hogy ki kölesönözte a puszták fiainak ezen messzeható politika eszméjét, az megfejtetlen talány marad. Én ezen jegyeket nem ismerem, de még kevesebb tudomásom van Angolország rokonérzelmeiről Turkmánia iránt. Rövid óra mulva meglátszott a turkmán tengerpart, hosszú vonal alakjában, több domborodással; mi is azon irányt követtük, melyet több előttünk haladott hajó jelölt ki. Nem sokára összevonták a vitorlákat, mivel a hajózható viznek végét értük, s körülbelől másfél mérföldnyire a Görgen torolata előtt voltunk, melynek mindakét partján terül el Gömüstepe tábor, száz meg száz sűrűen egymás mellé helyezett óriás méhkas alakjában.

Mint Karatepe előtt, itt szintén lehetetlen a legkisebb járművekkel is a víz sekélysege miatt a parthoz közeledni vagy a Görgen folyamba behatni, a mely pedig meglehetősen mély s rendesen elegendő vize szokott lenni. Várakoznunk kellett tehát a míg Jakub megérkezésünket jelentette, s több tejmilt küldött átszállításunkra. Egy idő mulva jött is hozzánk három ilyen fölötte sajátságos naszád, melyeknek több kerülőt kellett tenniök, míg kiszállításunkat eszközölhették. Én és hadsi Bilal utolsóknak maradtunk, s nagyon megörültem, midőn a partra kiérkezve azt hallottam, hogy Khandsan a jó Jakub által értesítve, azonnal oda sietett. Néhány lépésnyi távolban mutatták nekem, a mint éppen aszr-namazijával, — vagyis déli imájával foglalkozott, s én ezen helyzetben közeledtem hozzá.

IX.

Khandsan elvégezvén imáját felemelkedett s én szép, karcsu termetű magas embert láttam magam előtt, mintegy 40 éves lehetett, hosszú szakála leért a mellére; öltözeke fölötté szerény volt. Tüstént felém sietett, megölelt s nevémen szólítva szíves nyájassággal üdvözölt. Ugyanezt tette hadsi Bilallal és hadsi Szalihval is, s midőn a karaván már talpon volt, uti málháival felrakodva, mi is csatlakoztunk hozzá, s elindultunk a sátrak felé. Már itt érkezésünk híre általánosan el volt terjedve, s természetesen túlzottan fölesigázta karavánunk számát a hir; a nők, gyermekek és kutyák tarka vegyületben siettek ki a sátrakból, az érkező zarándokokat meglátni s mint a mollák állítják, ölelés által részesülni az isteni malasztban s a bucsujárás érdemeiben részt vehetni. A közép-ázsiai életből általam legelőször látott s tehát reám nézve egészen új kép annyira meglepett hogy azt sem tudtam, a sajátságosan alkotott nemez sátrakat szemléljem-e, vagy a bokáig érő vörös selyeminges asszonyokat bámuljam, vagy pedig a felém nyújtott sok kezét elégitsem ki. Sajátságos volt azt látni, mint törekedtek ifjak és vének, minden nemi és családi különbség nélkül a hadsikat érinteni, a kiken még rajtuk volt a Mekkából és Medinából hozott szent por s nem kevésbé voltam megilletődve, midőn a legbájosabb fiatal asszonyok sőt leányok is ölelésemre siettek. Fáradtan s ezen vallásos vendégszerető megtisztelések által egészen kimerülve érkezünk a fő isan (pap) sátora elé. Itt összpontosult kis karavánunk, s a legérdekesebb látvány fejlődött itt ki, melynek valaha szemlélője voltam. A vendégek elszállásolásához akartak fogni. Egész bámulásra ragadott azon buzgó törekvés, mint iparkodott minden ember a szegény idegenek közül vagy egyet

FOGADTATÁS EGY TURKMAN FŐNÖKTŐL A KASPI-TENGER PARTJÁN.

megvendégelhetni; hallottam ugyan már hírét a nomádok vendégszeretetének, hanem ily mértékben még se tudtam volna azt soha képzelni. Az asszonyok már elkezdtek veszekedni, hanem Khandsan rendet csinált oly formán, hogy a zarándokokat mind elosztotta, engem pedig és hadsi Bilalt, a hozzánk tartozókkal együtt, mint saját vendégeit a maga ovájába (sátor) vitt. * Minthogy Gömüsteppe legvégén lakott végig kellett ballagnunk az egész táboron, mely a Görgen két partján nyúlik el s szorosan egymás mellé helyezett sátrakból áll. ** Már közelgett az alkonyat, midőn fáradtan megérkeztünk azon édes reményben, hogy most majd físsé kipihenjük magunkat. De fájdalom! megcsalt reményünk, A nekünk szánt sátor ott volt ugyan, alig egy pár lépésnyire a nevezett folyamtól, de alig vettük birtokunkba, a kellő szertartással — kétszer körülkerültük s egyet köptünk mind a négy szegletén — csakhamar megtelt lakásunk látogatókkal, aztán késő éjig nálunk maradtak s száz meg száz különféle udvariás kérdéssel terheltek, elannyira, hogy még hadsi Bilal is, ez a telivér keleti ember kezdte türelmét veszíteni. Este Khandsan tizenkét éves fia Baba Dsan *** elhozta vacsoránkat, mely főtt halból és aludt

* Ova — betűszerinti értelmében sátort jelent, hanem a turkmánok inkább a ház és telek fogalmának kifejezésére használják.

** A Görgen, melynek legvégső forrásaí Kurdisztán hegységeiben fakadnak, azon föld nagyobb részén keresztül folyik, melyet a jomutok laknak, körülbelöl 30 geogr. mérföldnyi területben. Messze Pisarakon alul, sőt még az Atacegeken alul is mindenütt meglábalható lóháton, s tulajdonképen csak Gömüstepén innen nyolc mérfölddel nyer igazi mélységet, a hol mind a két partját mocsárok lepik. A medre mindenütt keskeny. Torkolatától mintegy négy öt mérföldnyire mocsásan bővelkedik halakban, annyira hogy szinte bűzhödt tőlük a vize, s nyáron ihatatlan. Csak kétszer mosakodtam vele, s mindenkor erős halszagot kapott kezem és arcom.

*** B a b a D s a n = az apa lelke; csupán gyöngéd elnevezés, melyet a turkmánok elsőszülött fiukra szoktak alkalmazni.

tejből állott s nagy fatálban hordták fel. Egy nehéz láncra vert perzsa rabszolga egészen közel hozta hozzánk a tálat, a hol aztán Baba Dsan tette elénk; maga atyja mellé ült le csekély távolságban s mindaketten őszinte kedvteléssel nézték, milyen hatalmas étvágygyal estünk neki az eledelnek. Étkezés után imádkoztunk. Hadsi Bilal fölemelte kezét és minden jelenlevő akként cselekedett s midőn befejezéstül szakállát megfogva, ezt mondta: Bismillah Allah Ekber, hasonlóképen megsimogatta mindenki a szakállát, s szerencsét kívánt Khandsannak vendégeihez.

Ápril 13-án ébredtem legelőször turkmán sátorban, melyet a jomutoknál csatmának, a többi vidékeken aladsának neveznek. Az édes álom, s a könnyű épület, mely alatt voltam, egészen fölfrisítettek és megkönnyítettek, s az újdonság ingere annyira gyönyörködtetett, hogy örömöm háttartalannak tetszett. Hadsi Bilal észrevette s felszólított, menjek vele sétálni, és a mint kissé távol voltunk a csatmáktól, figyelmeztetett, hogy már nagyon itt volna az ideje efendi rangomtól egészen megválni s testestül lelkestül dervissé lenni. »Bizonyára észrevetted már eddig« — mondta jó utitársam, — hogy nem csak én egyedül, hanem valamennyi kollegánk, a fiatalok úgy mint az öregek, fatihát (áldást) osztogattunk az emberekre; ehhez már most neked is hozzá kell fognod. Jól tudom, hogy ez Rumban nincs szokásban; hanem itt kívánni fogják az emberek, és nagyon meg fognak benne ütközni, hogy dervisnek adod ki magadat, és nem teljesíted tökéletesen a dervis szerepet. Az áldás formáját ismered, vágj hozzá áhitatos jámbor arcot és oszszad a fatihát (áldást); nőfesz (szent leheletet) is osztogathatsz, ha betegekhez hinak, és ne feledd soha azonnal kinyujtani kezedet, mert jól tudják az emberek, hogy mi dervisek efféle szent mesterségből élünk s mindig kész is náluk egy kis adomány.« Hadsi Bilal bocsánatot kért, hogy

bátorságot vett magának engemet oktatni; de — ugymond, csak saját javamért tette, s hozzátette, hogy bizonyára hallottam azon utazó történetét, a ki az egyszeműek országába jöven, az egyenlőség kedvéért egyik szemét mindig behünyva tartotta.

Én szíves köszönettel fogadtam tanácsadásait, ő pedig azt is elmondta, hogy Khandsan sok más turkmánnal különös figyelemmel kérdezősködött felőlem, és hogy nagyon sok fáradsággal s bajlódással tudta őket arról meggyőzni, hogy legkisebb hivatalos jellemmel sem bir utazásom. A turkmánok ugyanis azon hitben valának, hogy valami orosz ellenes küldetésben utazom Khivába és Bokharába a szultán megbízásából; nem is akarta egészen megingatni ezen hitöket, mert jól tudta, hogy a szultánt nagy tiszteletben tartják, s ennélfogva engem is annál jobban megbecsülnek. Mindammelllett rendkívül figyelmem kellett, hogy dervis minőségemről soha egy pillanatig se feledkezze meg, mert a talányszerű bizonytalanság ezen embereknek legjobban van inyére.

Nem sokára ezután visszamentünk lakásunkba, hol már várt ránk a házi gazda sok barátjával és rokonával. Feleségét és éltes anyját bemutatta, hogy áldásunkat kinyerjék, később Kkandsan legközelebb rokonaival ismerkedtünk meg, és miután mindegyiket megáldottuk, Khandsan figyelmeztetett, hogy turkmán szokás szerint a vendég a család legkedvesebb tagjának tekintetik, s most már nemcsak az ő törzse, hanem valamennyi jomut között akadály nélkül járhatunk, és ha valaki merészelné az ő vendégének csak egy hajaszálát is meggörbíteni, majd szereznének maguknak elégtételt a kelték (így nevezik Khandsan törzsét). Legalább két hétig várnotok kell itt, a mig Khivába menő karaván fog találkozni; tehát pihenjétek ki magatokat, s látogassátok meg a további ovákat; a turkmán soha se bo-

csátja el sátora alól üres kézzel a dervist, s nektek épen nem fog ártani ha jól megtöltitek kenyeres tarisznyátokat, mert nagy utat kell tennetek, mielőtt Khivába és Bokharába érnétek.«

Hogy ezen szavak nagy örömemre szolgáltak nekem, a ki szabadon ohajtottam köszálni, azt könnyen elgondolhatni. Csak annyi ideig akartam tehát Gömüstepében maradni, a míg ismeretségeim köre jobban kiterjed ; különben a turkmánok szavaejtésében is, melynek elmélete ismeretes volt előttem több gyakorlati jártosságot szerettem volna magamnak szerezni. Az első napokban Khandsannal testvérével, vagy más házibarátaival mentem különféle sátorokban látogatást tenni, később ugyan gyakran hadsi Bilal kíséretében jártam áldást osztogatni, vagy hadsi Szalihalval mentem, a ki itt nagyban űzte az orvoskodást. Míg ő a gyógyszereket beadta, én elmondtam a betegre az áldást, s ezért mindig kaptam egy kis posztónemez szőnyeget, aszalt halakat, vagy más egyéb apróságokat. Vajjon a közös gyógyításainkat követett szerencsés siker, vagy a hadsi rumira (török hadsi) vonatkozó kíváncsiság okozta-e, — mindig talány maradt nekem — hanem annyi igaz, hogy barátaim nagyon elcsodálkoztak a felett, miszerint alig öt napi tartózkodásom után Gömüstepében igen sok látogatást kaptam betegektől, vagy olyanoktól, a kik betegnek tetették magukat, a kiket megáldottam, rájuk leheltem, vagy kis talizmánokat is irtam nekik, s az illető jutalom természetesen soha se maradt el. Itt-ott találkoztak ugyan afféle nyakas politikusok, a kik engem politikai emisszáriusnak tartván, kétségbe vonták dervis voltomat, de én ezzel nem sokat törődtem, minthogy álarcom eléggé biztos volt. Arra a gondolatra senki se jöhetett, hogy bennem európaiat fődözhetne föl, s milyen öröm volt az reám nézve, hogy ezen az egészen idegen földön háborítatlanul járhatok kelhetek.

Ismerőseim száma napról-napra szaporodott, annyira hogy nemsokára a leghatalmasabb és legbefolyásosabb emberek számíthattam közéjük. Különösen nagy hasznát vettem Kizil Akhond barátságának, a kinek igazi neve tulajdonképen Molla Murád vala. Ezen nagy tiszteletben állott tudóssal igen jó lábon állottam, s ajánlása mindenütt utat nyírt számomra. Kizil Akhond annak idejében, még midőn Bokharában tanult, az írásfejtésről oszmán-török nyelven írott munkát kapott, a melyet nem birt egészen jól megérteni, s a melyhez én adtam neki a megkívántató kulcsot. Nagy öröme volt tehát társalgásom, s mindentütt kidi-
csért, hogy mennyire otthonos vagyok én az iszlam könyveiben. Szatlig Akhond is, nem kevésbé nagyra-
becsült pap, szintén barátságos hajlammal viseltetett irántam. Midőn legelőször találkoztam vele, külön imában adott hálát a gondviselésnek, hogy megengedte neki az én személyem-
ben egy Rumból, a hitnek ezen valódi forrásából való mü-
zülmant látnia; és midőn a társaságban valaki fehér bő-
römre valami megjegyzést tett, azt mondta, hogy ez az
igazi nur ül-iszlam, az iszlam valódi világossága, a mely az
én arcomból ragyog, s ennek az Isten áldásának csak nyu-
gat vidéki hívők örvendenek. Molla Durdisz barátságát sem
hanyagoltam el, a ki kazi-kelan vagy is főbirói rangot
viselt; sőt gondosan ápolgattam, mivel csakhamar meggyő-
ződtem a felől, hogy ezen vad népességre csak is az ulemák
birnak némi kevés befolyást gyakorolni, és hogy az aksza-
kalok (összszakáluak) felsőségének, melyet Európában oly
tulnyomónak tartunk, ezen nép között vajmi kevés nyo-
matéka van. Hogy felfogásomban nem tévedtem, arról
eléggé meggyőződtem az az egyre növekvő bizalmasság, mely-
lyel a turkmánok irántam viseltettek, és a midőn Gömüs-
tepe régi görög romjainak tégláiból, melyektől az egész tábor
nevét nyerte, mecsetet akartak építeni, engem kértek meg,

hogy én jelöljem ki a mihrabot (oltár s egyszersmind kible), mivel Kizil Akhond engem szemelt arra ki, mint a ki e részben legismertebb és legtapasztaltabb dervis vagyok.

Gömüstepe területén eddigelé soha se láttak falat, a környéken szétszórt görög romokon kívül, s a jomutok bizonyos polgárisodó neki-buzdulásának tulajdonítható, hogy e helyen, mely a jomutok főhelységének tekintetik, rakott falakból épített istenházát ohajtottak birni. Kegyes turkmánok kötelességükké tették maguknak, hogy a Nagy Sándor által épített erődök gyönyörű négyszögű tégláiból néhány száz darabot egy helyre összehordjanak, s midőn már elegendőnek gondolták az anyagot, egy turkmán bízott meg a felépítéssel, a ki több ízben járván Asztrakhánban, tapasztalt ember hírében állott. Miután iránytüm segítségével kijelöltem nekik, merre fekszik Mekka, azonnal hozzáfogtak a falrakáshoz, minden alapfalazat nélkül, mely körülmény nem igen erősen kezekedhetik az épület szilárdságáért. De annál jobb így. Mert ha tovább főnállna, még valami erőd bástyájául használhatnák egykor az oroszok, s a nagy macedoniai nagy terveinek még a hasonló Romanow vehetné hasznukat.

Alig töltöttem egy egész hetet Gömüstepében, s a főntebb említett pártfogás útján mindenfelé ismeretes lettem. Lassankint a polgári viszonyokba is szerettem volna behatolni, a nagyon szétágazott törzs- és családneveket megismerni, s a mennyire csak lehetséges, tiszta fogalmat képezni azon társadalmi kötelékekről, melyek ezen látszólag a legnagyobb anarkhiában élő, elemeket összetartják. Ez aztán valamivel nehezebben ment, mint gondoltam. Mert alig érintettem a közönséges életbe vágó valamely kérdést, alig mutattam egy vagy más dolog iránt némi kíváncsiságot, azonnal csodálkoztak felette, hogy mit érdekelhetnek mulandó dolgok egy dervist, kinek csak az Istennel és vallással

van dolga. Tehát igen sok fáradozásomba került, a mi tapasztalatokat e téren szereztem, mert kérdezősködnöm nem volt szabad soha. Nagy szerencse volt reám nézve, hogy a turkmánok, kik rabló kalandozásaikon kívül egész életüket a legrenyhébb heveréssel töltik, szeretnek órákig politizálni, a maguk módja szerint, s én ilyenkor néma hallgatójuk voltam; félálmosan üldögéltem ott imádságos olvasómmal; s az alamánok (razziák) történetét, s a vilajethez (Perzsia), a khivai khánhoz és más nomad népekhez való viszonyukat így tanulmányozhattam.

Alkalmam volt ama napokban Kizil Akhond társaságában kirándulást tennem az atabegekhez, (a jomutok kelet felé lakó törzse) és a göklen turkománokhoz, s ezt én azért tartottam érdekesnek, mivel ez alkalommal megláthattam nagy részét azon falnak, melyet Nagy Sándor építtetett a sivatagnak már akkor is rettegett lakói ellen. Kizil Akhond egy pörhöz tartozó törvényes vizsgálat miatt utazott, ezért több helyt időztünk, s négy nap alatt tettünk meg olyan utat, melyet két nap alatt is könnyen megtehetünk volna. Utunk keletnek tartott, azonban nagy kerülőket kellett tennünk, a kákával benőtt mocsárok miatt, melyekben százankint tartózkodtak a vaddisznók. Ezen mocsárok a Görgen kiáradásaiból támadnak, mely tavasszal rendszeren megárad, s gyakran mértföldekre elárasztja jobbra balra partjait. És ennek már régi időkben is így kellett történnie, minthogy célszerűnek tartották a nagy védfalat a folyamtól négy, sőt több helyütt hat angol mérföldnyire építeni, a folyamtól északra. S minthogy ez a síkság legmagasabb pontjain történt mindenütt, még most is a régi falomok közelében a legbiztosabb utazni, bármely évszakban. A sátorokat leginkább ezen a tájon találhatni, s alig egy-egy óranegyednyi haladás után kisebb-nagyobb sátorcsoportokat talál a vándor. Ezen őskorbeli

épitményemléknek nyugati végét nem láthattam, s azoknak a mesés tudósításoknak sem vagyok hajlandó hitelt adni, a melyeket hallottam róla. Keletnek, úgy tartom két helyütt leltem meg végpontjait; az egyiket északkeleti irányban Gömüstepétől, a hol nagyobb várromok jelölik a fal kezdetét egészen a tengerparton; a másikat az Etrek folyamtól mintegy 20 angol mérföldnyire délnek, szintén közel a tengerparthoz, s e két vonal az Altin-Tokmakon valamivel fölül jön össze. A mi a Gömüstepétől kiinduló vonalat illeti, azt módomban volt két napig bejarni mintegy tíz geográfiai mérföldnyire nyugattól északkeleti irányban. Arról lehet tisztán ráismerni, hogy a földtől két, sőt néha három lábnyi magasan is emelkedő domborlatot képez a szerint a mint a föld minősége a romladékok eltakarásához járulni alkalmas volt. Az egész meglehetősen hasonló egy hosszan elnyúló sáncvonalhoz melynek közepéből minden ezer lépésnyire egy-egy hajdani torony alapja romjai emelkednek ki, melyeknek meglehetősen egyenlő a kiterjedésük. Azonkívül még más nagy földhalmok is láthatók ezen fal hosszában. A kisebb földhalmokból néhányat fölnyitottak a turkmánok, s a mint nekem beszélték, egy négyszögű épületben roppant nagy, papírvékonyágú eserép fazekat leltek, abban pedig kékes hamvát, itt-ott arany pénzeket s más drágaságokat, a miért az egész vidék a fallal együtt Kizil-Alánnak, azaz: aranyszedőnek nevezi. Ezen emelt helyeket azonban meg kell különböztetni azon jöszkáktól (dombok), melyeket a turkmánok nagy halottaik tiszteltére hordanak össze.

Kizil Akhond, az én tudós kísérőm, nagyon csodálkozott azon, hogy a Szeddi Iszkender, azaz a Sándor-sánc, melyet a dsíneknek (szellemek) a nagy uralkodó parancsára kellett építeniök, engemet annyira érde-

kelt. * Sándor az ő vélekedése szerint buzgóbb múlt-
man volt, mint mi, s azért a földalatti szellemek akarva
nem akarva mind szolgálatában állottak. Előadását azon
ismert mese elmondásával akarta folytatni, mely arról szól:
hogyan ment Sándor a sötétség országába; hanem elhall-
gatott, a mint látta, hogy egy téglának a kibontásával na-
gyon el vagyok foglalva. Valóban úgy látszik, mintha
azok a piros színű téglák össze volnának forrasztva, mert
inkább széttörnek, hogysen a nagy tömegtől elváljanak.
Egyébiránt ezen vidék nagy érdekléssel birhatna régiségbu-
várainkra nézve, minthogy itt nemcsak a régi görög ura-
lom sok maradványának, hanem az ő irán kultúra emlékei-
nek is bőven kell rejleni, mert a Gorgenek, a mai Sehr
Dsordsam romjainak fontosságáról sokat beszélnek az arab
történetirők. Maga Kumbezi-Kausz, vagyis a Kausz kupola-
rom, melynek csak hírét hallottam, hihetőleg több figyel-
met érdemelne, mint a mennyiben az arra gyorsan áthala-
dott angol utazók részesíthették.

Nagy meglepetéssel láttam, hogy Kizil Akhondnak,
a kit csak tudós, de nem gazdag embernek tartottam, több
helyütt van sátra nőkkel és gyermekekkel, a kik hármaz
házasságból való családjának egyes alkatarrészeit képezték.
Csak midőn több helyütt mindig más más feleségeivel és
gyermekeivel ismerkedtem meg, akkor kezdtem érteni,
hogy az ő körutjának a törvényes célon kívül még más,
családi feladata is van. Egyébiránt nagyon csekély külön-
ség volt az idegen és a saját sátraibeli fogadtatásunk kö-

* A keletiek a nagy macedoniai történetét bizonyos vallásos-
mythologiai ruhában adják elő; és habár a keleti történetirők közül
némelyek meg akarják különböztetni Iszkender Zul-karnejt (a két-
szarvu Sándort) Iszkender Rumitól, a görög Sándortól — én ugy ta-
láltam, hogy ezt a két személyt mindenütt egynek és ugyanannak
tartják.

zött. A Molla — így nevezték őt par excellence — a turkmánoknál, még az ellenséges törzseknél is minden sátorban a ház ura volt s nemcsak megkülönböztetésekkel, de ajándékokkal is elhalmoztatott s ez nekem is, ki az ő tanítványa szerepét játszottam, több posztónemezből való imaszönyeget (namazdsi) jövedelmezett, meg egy turkmán felöltőt és egy prémes kucsmát, a mi a turkmánok nemzeti fővege. Az utóbbit föltettem a fejemre, még könnyű turbánt is csavartam köréje s átváltoztam turkmán mollává.

Midőn Gömüstepébe visszakerültem, társaim, kik az efféle kirándulásokat rosszalták, már nagy aggodalomban voltak kimaradásom miatt. Sorba kérdezősködvén mind-egyiknek hogyléte felől, elbeszéltek, hogy hadsi Szalih fényes sikerrel s haszonnal űzi orvoskodását s hogy hadsi Kari Meszud-ot, a ki egy mecsetbe (azaz mecsetül használt sátorba) volt elszállásolva, meglopták. Sokáig kutatták. ke-resték az ellopott tárgyakat s miután semmit se találhattak meg, az Isan (sejkh) kinyilatkoztatta, hogy meg fogja átkozni a tolvajt, ha vissza nem téríti az elorzott tárgyakat. Nem került bele 24 óra, midőn a tolvaj bűnbánó alázattal megjelent s az ellopott tárgyakon kívül még engesztelő ajándékot is hozott. Nem igen hiszem, hogy a párisi vagy londoni rendőrség az efféle rendszabálytól hasonló sikert remélhetne. Egy Khivába menő karavánra nézve is jó tudósítást kaptam. Elbeszéltek ugyanis barátaim, hogy a khivai khán, kinek az orvosok egészségi tekinteteknél fogva bivaltejet rendeltek, egyenesen ide küldötte kervanbasiját, * két pár ilyen állat vásárlására, mivel az ő országában nem ta-

* „Kervanbasi“ (= karavánvezető, vagy a karaván főnöke) névvel illetik azt, a kit a khán ezen hivatalra kinevez. Minthogy ezek többnyire olyan emberek, a kik csak némely utakon bírnak a legnagyobb tapasztalatokkal, ennél fogva minden karaván-utnak megvan a maga kervanbasija, ki melléknevét azon uttól nyeri, a melyen kalauzskodik.

lálnak bivalt. A kervaubasi már el is ment Asztrabadba, s mihelyt visszatér, utra kell kelniünk; s ez utazásra nézve nagyon jó előjel, hogy a sivatagon legjáratasabb ember lesz a vezetőnk. Nagyon feltűnt előttem, hogy utitársaim közül sokan, habár a legnemesebb vendégszeretetben részesültek épen ők, a legszegényebb emberek, már nem akartak tovább a turkmánoknál mulatni. Lehetetlen — mondták — ha csak annyi-mennyi érzéssel bír is az ember, tovább szemtanu ja lenni azon kegyetlen bánásnak, melyben itt a szerencsétlen perzsa rabszolgákat részesítik. „Igaz ugyan, hogy eretnekek, hogy nagyon bántottak bennünket, midőn országukon keresztül utaztunk; de az mégis sok, a mit ezeknek a szegényeknek itt szenvedniök kell.“ Tatár utitársaim részvéte, a kiknek hazájokban nincs szokásban az emberekkel kereskedés és azok a káromlások, melyekkel nagy boszankodásukban a karakesikat (rablókat) szidalmazták, legbővebben rajzolták a szegény rabszolga által viselt kínzásokat. Képzelve magának bárki, hogy érezheti magát egy perzsa, midőn éjjel váratlanul kiragadják családjá köréből s sokszor súlyos sebekekkel rakva ide hurcolják foglyul. Ruháit ócska turkmán viseletbeli rongyokkal cserélik föl, melyek testének csak némely részeit fedik el, nehéz láncokat vernek rá, melyek bokáján sebeket törnek s minden lépten iszonyu fájdalmat okoznak és fogságának első napjait, sőt gyakran heteket kell így töltenie a legsilányabb eledelen s hogy éjjel meg ne kísértse az elszökést, karabográt, azaz vasörvöt tesznek a nyakára, annál fogva erős karóhoz van láncolva s a lánc csörgése legkisebb mozdulását is elárulja. S kinjainak mértéke csak akkor ér határt, ha rokonai kiváltják, avagy Khivába vagy Bokharába küldik eladni.

Soha sem tudtam megszokni azt a lánccsörgést, mely minden turkmán sátora mellett hallható, a ki csak némi

igényt is tart tekintélyességre. A mi Khandsanunknak is volt két rabszolgája, a kik még tizennyolc-husz éves fiuk voltak s engemet mindenkor nagyon felindított, valahányszor virágzó ifjúságot láncra fűzve láttam. Ehhez járult még, hogy ezen szerencsétleneket nyilvánosan piszkolnom s káromolnom kellett, mert a legkisebb részvétellel gyanút ébresztettem volna magam ellen, főkép minthogy azon körülménynél fogva, hogy tudtam perzsául, leggyakrabban engem szólítottak meg. Házi rabszolgáink ifjabbika, szép fekete fürtű iráni ifju, arra kért, hogy írjak levelet szüleinek, hogy az Isten szerelmeért adják el juhaikat s házukat s váltsák őt ki; meg is tettem neki. Egyszer azt hittem, hogy észrevétlenül adhatok neki egy csésze teát s szerencsétlenségre épen a mint kezét nyújtotta adományom után, akkor lépett be valaki a sátorba. Hanem én is hirtelen ugy tettem magamat, mint ha csak ingerkedni akarnék vele s a tea helyett néhány gyengébb ütésben kellett őt részesítenem. Gömüstepében mulatásom alatt egy éj se mult el a nélkül, hogy a tenger felől hallatszók lövések ne jelentettek volna valamely zsákmánnyal terhelt naszád megérkezését. A legközelebbi reggel elmentem a hőstől követelni a dervist illető tizedet, vagy jobban mondva, a szegény perzsákat szerencsétlenségök első percében meglátnom, és szívem vérzett az iszonyu látványtól. Így kellett lassankint megszoknom az erények és bűnök, az emberszeretet és zsarnokság, a szőrszálhasogató lelkiismeretesség és kitanult gazság ellentéteit, melyek a keleten mindenütt föllelhetők, de főkép Közép-Ázsiában, kivált ott, hol az iszlám, a társadalmi élet ezen irtóztató mérge, elszórta álpolgárisodásának magvait. Ellenben a nem müzülman nomádok legjobb emberek a világon.

Még csak két hetet töltöttem itt s én is mint utitársaim, elkezdtem ezt a helyet unni, megutálni és szemeimet

kimondhatatlan vágygyal legeltettem a perzsa hegységeken. Csak néhány órát tesz a távolság s mégis az erkölcsök, szokások, gondolkozási irány annyira eltérő itt a turkmánok között, mintha ezer mérföld választaná egymástól a két országot. Valóban csodálatra méltó, mekkora befolyást gyakorol vallás és történelem az emberekre! Nevetnem kell, valahányszor eszembe jut, hogy épen ezek az embertelen turkmánok voltak, a kik minduntalan lakomát adtak („lillah“) kegyes célokra, a hol jelen kellett lennie a mi egész hadsi társaságunknak. Ilyen meghívások napjában többször fordultak elő, csak az elsőre és másodikra voltam hajlandó elmenni, a harmadik meghívásnál ki akartam magamat menteni, hanem a meghívó durva oldallökésekkel hivatott ki sátoromból, a turkmán etikett szabályai szerint: „minél keményebbek az oldaldöfések, annál szivesebb a meghívás.“ Ilyen ünnepélyes alkalommal a vendégséget adónak sátra elé néhány nemez darabot, vagy ha már nagyban ment, szőnyeget teritettek s a meghívott vendégek öten-hatan egy-egy csoportban foglaltak rajta helyet körbe ülve; minden csoport kapott egy nagy fatálat, mely a vendégek számához és korához mérve volt megtöltve, s ezen tálból marékkal ették ki fenéig az eledelt. Az étkek minősége s készítésük módja, ugy hiszem, nem igen fogja inyenceinket érdekelni, csak melleleg említem tehát, hogy a ló- és tevehus napirenden voltak, a többi husnemeket jobbnak tartom elhallgatni. Khandsan azon idő alatt, míg nála voltam, tizenkét éves fiát tíz éves leánykával jegyezte el, ennek családi ünnepély lett következménye s nekünk a kik vendégei voltunk, nem lehetett abból kimaradnunk. Midőn a jövődöbéli sátorába léptünk: javában foglalkozott egy shawl szövésével; ugy tett, mintha észre se vett volna bennünket s két órai ott mulatásunk alatt csak egyszer vehettem észre, mint vesz ő is részt lopva reánk vetett tekin-

tetekkel társalgásunkban. Az ékezés alatt, mely az én tiszteletemre rizsből és tejből volt főzve, megjegyezte Khandsan, hogy ezen ünnepély tulajdonképen a jövő őszre volt határozva, de használni akarta ittlételünk alkalmát, hogy áldásainkat kinyerhesse. Majd elfeledtem említést tenni azon lakomáról, melyet egy karakesi adott tiszteletünkre a ki egymaga, gyalog három perzsát nem csak foglyaivá tett, hanem szintén egészen egyedül hajtotta őket maga előtt nyole mérföldnyire a rabszolgaságba. Nekünk adta ki a zsákmányból az egyházat illető tizedet, a miből mindegyikünkre két krán jutott és milyen boldognak érzé magát, midőn az ő megáldására fatihát énekeltünk!

Mintán három hetet a legkellemetlenebb elfojtott érzéssel töltöttünk Gömüstepében, végre beleegyezett a vendégszerető Khandsan, hogy utra-készülődéseinkben ő is segítségünkre legyen. Tevéket vásárolni, úgy véltük, nagyon költséges volna; tehát arra határoztuk el magunkat, hogy kettejével bérlünk ki egy-egy tevét, amely aztán, magunkat, vizünket és lisztünket cipelné. És ez bajosan volt volna kivihető, ha nem voltunk volna oly szerencsések, hogy Iliász Bég, a teve bérbeadója személyében oly embert írtunk, a ki vallásos ugyan nem nagy mértékben volt, a mi hadsiságunkat sem igen tisztelte, de annál szigorubb pontossággal tartotta meg a vendégszeretet törvényeit s a mi kielégítésünkért a legnagyobb áldozattól sem rettent vissza. Iliász tulajdonképen Khivából való turkmán s a jomut törzs ivadéka, ki évenként egyszer szokott ide utazni üzleti ügyben a sivatagon keresztül s a mig Gömüstepében időzik, Khandsan pártfogása alatt áll, mert e nélkül ép oly kevéssé biztos a helyzete, mint bármi más idegené. Rendesen őszkor szokott megjönni és tavasszal megy vissza, miután 20—30 tevét részint saját, részint mások áruival megrakott s minthogy éppen ezen évben szándékozott néhány te-

vével többet vinni magával, ha mindjárt teher nélkül is, tehát a legcsekélyebb haszonbér is csaknem talált pénz volt reá nézve. Khandsan a legmelegebben ajánlott neki bennünket és ezen szavai: „Iliász, életeddel fogsz nekem érték jótállani“ elég világosan értelmére adták, hogy milyen mértékű tekintetben voltunk mi a mi vendéglő gazdánk nál; tehát a földre szegezte szemeit, mint a nomádoknál szokás, midőn rendkívül komolynak látszanak, s válasza, melyet ritka közönyösséggel mondott halkan, ajkait nem is mozdítva, ennyiből állott: „ismersz engemet.“ A két alkudozó turkmán feltűnő hidegvérűsége ingerelni kezdte még félig európai véretem, megfeledkeztem arról, hogy hadsi Bilal s többi utitársaim is mozdulatlan részesei voltak a jelenetnek s néhány megjegyzést tettem; de csakhamar meg is bántam, mivel többszöri felszólalásomra sem vették szavaimat figyelembe. Tehát a nélkül, hogy az alkudozásba szabad volt volna avatkoznunk, abban történt megállapodás, hogy két arany használati bérért kapunk egy-egy tevét Kihiváig; vizünknek és lisztünknek ingyen elvitelére ajánlkozott Iliász.

Azon kis összegből, melyet rongyos ruházatom különféle részeibe varrva tartogattam, valamint jámbor mesterségem bő aratásának gyümölcseiből is kitelt volna, hogy egymagam külön béreljek tevét; hanem hadsi Bilal és Szultán Mahmud lebeszéltek róla, kiemelvén, hogy a nyomoruságos, szegény, könyörtületre indító külső a legjobb óvszer ezen nomádok között, a kiknek ragadozó vágyát a kényelem legcsekélyebb jele is felébresztené s a kiket aztán ily esetben a legjobb barátokból ellenségeivé tehetne az ember. Többeket megneveztek társaim közül, a kik bőven el vannak látva, de biztonságuk kedvéért kénytelenek rongyokba öltözve gyalog menni. A parancsoló szükséget átlátván, társaságban bérlettem tevét s csak azt kértem ki

magamnak, engedjék meg, hogy kedsevét használhassak (a kedseve, a tevé két oldalára alkalmazott egy pár faksár) mivel rendkívül terhemre esnék sánta lábommal a szűk nyeregben mással összeszorítva ülni s ily helyzetben járni meg 40 állomást. Iliász eleinte vonakodott, mivel a kedseve a szegény állatra nézve a homok sivatagokon kettős teher volt volna s igaza volt, azonban Khandsan rábeszélte s végre beleegyezett kívánságomba. Most már meg volt az a vigasztalásom, hogy husz-napos utunk alatt Khiváig, melyről a legborzasztóbb dolgokat beszélték, néha-néha egy kicsit alhatni is fogok; s az egészben különös öröömre szolgált, hogy szomszédom vagy tulajdonkép ellensúlyom, hadsi Bilal lesz az én lelki barátom, a kinek társasága napról-napra nélkülözhetetlenebbé kezdett rám nézve válni. Az alkudozás befejeztetvén, bevett szokás szerint előre kifizettük a használati bért. Hadsi Bilal egy fatihát mondott és miután Iliász néhány szörszálból álló szakállát végig simította, egészen meg lehattunk nyugodva. Csak arra kértük, hogy mennél korábban induljunk, hanem ezt ő nem ígérhette meg, mivel az indulás a khán kervanbasijától függött, a kinek karavánunk élén, elül kellett mennie bivalaival.

Néhány nap múlva készen voltunk az elindulásra Etrekbe, karavánunk gyülekező helyére. A megtörtént készüldések után kettős vágyat éreztem Gömüstepét elhagyni, először azért, mivel láttam, hogy az itt hasztalan töltött időzés következtében a hó évszak mind jobban közeledik s attól féltünk, hogy a sivatagon még itt-ott lelhető esővíz egyre nagyobb ritkaság lesz s másodszor, mivel a felőlem terjedező nevetséges hírek már valóban nyugtalanítani kezdettek. Mig sokan a jámbor dervist látták személyemben, mások nem hagytak föl avval a gondolattal, hogy én a szultán nagy befolyású követe vagyok, ki a te-

heráni török követtel összeköttetésben van, s a ki néhány ezer puskát hozott magával s itt fog Oroszország és Perzsia ellen összeesküvést szervezni. Az oroszok Asurában ezt hallva bizonyosan nevettek volna rajta; azonban mégis lehetséges volt, hogy a csodálatos idegen után kérdezősködhetnének s akkor aztán fölfedeztetésem következménye kínos, talán örökös rabszolgaság lehetett volna. Több izben megkértem tehát badsi Bilalt, hogy legalább Gömüstepéből menjünk már el; azonban épen ő, ki eddig türelmetlenkedett, miután Iliász átvett bennünket, egészen közönyös lett s sürgetéseimre mindig azzal felelt, hogy milyen nevetségesen gyermekes vagyok én, hogy a sors rendelkezéseit meg akarom előzni. „Hasztalan minden sietséged — mondta egy izben, — addig kell a Görgen partján maradnod, míg a naszib (a fátum) más helyen nem rendeli ki ivóvizedet. És azt senki se tudja, hamar vagy későn fog-e ez történni!“ Képzelmelhetni milyen hatása lehet az ilyen keleti válasznak egy nem ok nélkül türelmetlenkedő kedélyre. De, fájdalom, átláttam, hogy nincs menekvő út, s megadtam magamat sorsomnak.

Ugyane napokban történt, hogy néhány karakesi áruló uton öt perzsát hozott haza rabló kalandozásából, kik között egy vagyonos is volt. A rablók egy naszáddal rándultak ki Karatepén át azon ürügygyel, hogy a malikik (perzsák) falujában egy rakodás gabonát akarnak vásárolni. Az alkut hamar megkötötték s a semmi rosztat nem gyanított perzsák alig jelentek meg a tenger parton áruikkal, azonnal elfogdosták őket, kezüket-lábukat összekötözték és nyakig saját buzájokba rejtve hurcolták Gömüstepébe. Jelen voltam, midőn ezen szerencsétleneket, kik közül az egyik nagyon meg volt sebesítve, kipakolták, s hallottam, hogy ezen eljárást még maguk a turkmánok is gyalázatos tetteknek mondták. Az asurai oroszok is beleavatkoztak ez ügybe s kiszállással fenyegetöztek, ha tüstént szabadon

nem bocsátják a foglyokat. S minthogy a rablók határozottan vonakodtak zsákmányukat kiadni, azt hittem hogy a többi turkmán, a kikre nézve az oroszok fenyegetése közös veszély volt, kényszeríteni fogja törzsrokonait a kiadásra; — azonban ez teljességgel nem történt, hanem lett nagy lótás-futás, fegyverek osztattak ki, hogy ha csakugyan ki akarnának az oroszokkal kötni, komolyan szembe lehessen velök szállani. Érdekes volt, hogy nekem is puskát nyomtak a kezembe s nem kis zavarba jöttem, a hogy elgondolám, kikre kellene lödöznöm. Szerencsére a fenyegetésnél maradt a dolog. * Másnap reggel egy orosz gözös egészen közel jött a parthoz, hanem diplomátikus uton intézték el az ügyet, oly formán, hogy a turkmánok tuszokat adtak a jövőre nézve, hanem az öt perzsa rabláncain maradt. A vagyonosat 100 arany váltságdíjért elbocsátották, egy másikat, a ki kezén lábán nyomorék volt, s a kinek nem volt négy aranya, az oroszok tiszteletére bocsátottak el; a három izmos férfit pedig nehéz láncokra verve, Etrekbe, a rabszolgák kinzó helyére vitték.

Az Etrek név, melylyel egy folyamot is, meg a környékén fekvő egész területet nevezik, Mazendrán és Taberiszlán szerencsétlen lakossága előtt a legirtóztatóbb rémszó, a legnagyobb káromlás, annyira hogy rendkívüli haragba kell annak a perzsának jönnie, a ki ajkán kibocsátja ezt az átkot: „Etrek biufti,“ azaz: hogy kerülne Etrekbe! Minthogy karavánunk gyűlhelyétül volt kijelölve, tehát al-

* Hogy az orosz hatóság ezen kétértelmű állása szemet ne szurjon az olvasó előtt, szükség megjegyeznünk, hogy a perzsa kormány az orosz fegyveres hatalomnak bárminemű kiszállását ezen partokon saját területére való ellenséges berontásnak tekinti, s készebb eltérni a turkmánok rablásait, mintsem hogy orosz fegyverek segítségét vegye igénybe, mely fegyverek in partibus hasznosak ugyan, hanem in toto veszedelmesek lehetnének.

kalmam volt ezen rémhelyet közelebbről megismernem. Ezen fölül Khandsan sziveskedett engem vendégül ajánlani Kulkhánnak, a karakesik pirjének (őszszakál), ki alkalmilag hozzánk jött volt. Ez a vén bűnös komor, visszataszító tekintetű ember volt, fogadása legalább épen nem volt barátságos, midőn vendégeül átadtak. Sokaig fürkészte arcom vonásait, néha-néha valamit sugott Khandsánnak s úgy látszik, mintha teljességgel más valamit akart volna bennem fölfedezni, mint a minék a többi világ tartott. Azonban csakhamar rájöttem ezen bizalmatlanság forrására. Kulkhan fiatal korában beutazta Oroszországot Khidr khánnal, ki orosz szolgálatban állott, hosszabb időt töltött Tifliszben s meglehetősen megismerkedett a mi európai életünkkel. Azt mondta, hogy sokféle nemzetet látott, csak oszmánlikat nem, a kikről egyébiránt azt hallotta, hogy mint a turkmánok törzsrokonai, egészen hasonlítanak is hozzájuk s nagyon csodálja, hogy bennem ellenkezőt tapasztal. Hadsi Bilal figyelmeztette, hogy e pontra nézve roszul van értesülve, mivel ő maga is több évig lakott Rumban és soha se vette észre az általa említett hasonlatosságot. Ezután tudunkra adta amaz, hogy holnapután már visszamegy Etrekbe az ovájába, tehát készen legyünk az elutazásra, mivel az innen Etrekig terjedő utat ámbár csak 12 mfd, nem tehetjük meg az ő kísérete nélkül; ő pedig csak addig vár, míg Kolman, * a fia, az alamánról (rabló kaland) visszajön, melyre többed magával rándult ki a perzsa határra néhány szép kancát elhajtani.

A fiát rablókalandról haza várni Kulkhánnak körülbelől annyi volt, mint ha a mi felfogásaink szerint az atya valami hős kirándulásból vagy más becsületre való vállalatból várja fia visszaérkezését. Fel is szólított bennünket,

* Tulajdonképen Kulumali.

hogy dél tájban sétáljunk ki a Görgen alsó partjára, mert ekkor kellene megérkezniök s majd valami örvendetes dolgot fogunk ott látni. Minthogy épen semmi dolgom sem volt, követtem a felszólítást s a tömeg közé keveredtem, mely türelmetlenül várta az érkezőket. Végre a tulsó partra érkezett nyole lovas turkmán, tiz nyeregtelen lovat vezetve féken. Azt hittem, hogy a várakozó tömeg most mindjárt lelkesült örömríadásba tör ki, azonban egy hang se hallatszott. Mindenki mohó tekintettel s néma csodálással méreggette az érkezőket, kik a felnyergelt és nyeretlen lovakkal egy pillanat alatt átuszták a Görgent s az innenső parton leszállván, leirhatatlan komolysággal nyújtottak kezét barátaiknak s rokonaiknak. Mig az öregek nagy figyelemmel vizsgálgatták a zsákmányt, a fiatal hősök ruhájukat szedték rendbe s nehéz prémes kucsmáikat fölemelintvén letörülgették a veritéket homlokukról s fejökről. Az egész pompás látványt nyújtott. Bármennyire utáltam a rablókat s utálatos mesterségöket, szemeim mégis különös gyönyörrel legeltettem ezen fiatal embereken, a kik rövid lovag öltözetükben, bátor, merész tekintetökkel s egészen mellükre leérő szőke hajfürteikkel tárgyai voltak minden ember bámulatának, a mint fegyvereiket lerakták. Még a komor Kulkhan is felvidultnak látszott, megismertetett bennünket fiával s miután ezt hadsi Bilal megáldotta, elváltunk tőlük, hogy készüljünk a holnapi utra Gömüstepéből Etrekbe, az atyával, fiával s a lopott lovakkal egyetemben.

X.

Másnap délben távoztam legbizalmasabb barátaimmal Gömüstepéből, Khandsan és többi barátom által elki-

sérve. Az utóbbiak Gömüstepétől majd egész óra járásnyira jöttek velünk; ez a nomádoknál bevett szokás, midőn valami nagyon kedves vendéget kísérnek el. Többször kértem Khandsant, hogy forduljon már vissza, de siker nélkül, mert ő pontosan meg akart felelni a turkmán vendégszeretet szabályainak, hogy okom ne legyen később ellene panaszra. S valóban nehéz szívvel bontakoztam ki utolsó üléseiből, mert a legnemesebb szívű emberrel volt alkalmam benne megismerkedni, a ki minden haszonleső cél nélkül nem csak szívesen látott vendégként tartott őt más zarándokkal házában oly hosszú ideig, hanem minden lehető felvilágosítással is szolgált, midőn egyet mást tudni kívántam. Nagyon fájlaltam, hogy nem tudtam jóságát meghálálni, de még inkább azt, hogy ilyen őszinte barátomat voltam kénytelen felvett alakoskodásom által álmítani.

Utunk Gömüstepéből észak-kelet felé vitt, jobban-jobban távolodott a tengerparttól, a két földszánc irányát követte, melyeknek egyike Köreszofinak, a másik Altin Tokmaknak neveztetik. Ezen emelvényeken kívül még sok jöszkát, azaz: turkmán sirdombot lel a szem, de különben az egész vidék beláthatatlan síkságot képez. Gömüstepétől alig egy óranegyednyi távolban pompás réteken keresztül mentünk, melyeknek térdig érő bujatermésű füve itt haszontalanul aszikk el, mivel Gömüstepe lakosai csomruka-azaz nem állattenyésztők. Hány falu virágozhatnék ezen bő nedvességű földön s milyen friss élet zajoghatna rajta a síri csend helyett. Az Iliász tévéiből és hat lóból álló kis karavánunk meglehetősen egybe csoportosulva ballagott, mert megmondta Kulkhan, hogy itt olyan karakesik vannak, a kik nem állnak az ő parancsnoksága alatt s ha elég erőseknek éreznék magukat, még őt is megtámadnák. Engem Iliász még ez uttal meg akart kimélni a tévén nyargalás-

tól s egy lopott lovat vett át Kulkhantól, hogy azon lovagoljak Etrekig. Szerencsétlenségemre Emir Mehemmed, a Karatepéből való afghanisztáni mákonyfaló, ki már hozzá csatlakozott karavánunkhoz, gyalog maradt; s mihelyt valami pocsolyán vagy más nedves helyen vitt utunk keresztül, nekem kellett öt nyergembe fölvennem és ő ilyenkor oly erősen belekapaszkodott ruháimba, hogy majdnem lerántott a lóru! Ezen közös lovaglás által komoly veszélyben forogtam, midőn a nagy nádas mocsárokon kellett átkelniünk, a hol tömérdek vaddisznó-esordák nyüzsögtek. Kulkhan és Iliász elül lovagoltak, a kerülő ösvényeket keresve, hogy ezen százakra menő vadak elől kitérhessünk, melyeknek közelgését bizton ki lehetett venni rőfögésükből, de kiváltképen azon ropogásból, melyet a nád között járásuk által okoztak. A mint fülhegyezve lovagoltam, egyszerre megriadt a lovam s mielőtt az okát elgondolhattam volna, lovag pajtásommal együtt a földön elterülve hevertem. Utitársaimnak néhány lépesnyiről hallott hangos kacagása közé valami sajátságos visító ordítás is elegyedett s a mint megfordultam, láttam, hogy két vadsüldőre estem, melyeknek anyjuktól riadt meg a lovam s melyet most malacai visitása egészen földühösített és agyarát csattogatva állt meg nem messze tőlünk s bizonyára reánk rohant volna, ha Iliász öcsese Sirdsan elég jókor észre nem veszi szándékát s fölemelt lándsával utját nem állja. Vajjon a fiatal turkmán vitéz beavatkozása, vagy a nyomasztott helyzetükből kiszabadult malacok visitásának elhallgatása okozta-e, elég az hozzá, hogy a feldühödt anya odébb állott, hátra felé futván alomjához, a melytől mi sebes gyorsasággal távoztunk. Kulkhan fia ezenközben megfogta elszaladt lovunkat s azon megjegyzéssel adta nekem vissza, hogy ugyan csak szerencsés ember vagyok, mert a vaddisznók által okozott halál még a legkegyelmesebb műtől-

mant is nedsisz azaz tisztátlanul küldi más világra s a purgatóriumban ötszáz esztendeig tartó égés által sem tisztulhat meg egészen.

Miután körülbelül négy óráig nyomultunk előre mo-
csárokon és réteken keresztül, észrevettem, hogy a Gömü-
tepétől észak felé terjedő fensík lejtőjén vagyunk, mint-
hogy nem csak a dombos helyek, hanem a perzsa határ
hegység is kezdtek lassankint eltűnni szemeink elől. Csak
egyes sátor-csoportokat, melyeknek környékén tevék lege-
lésztek, lehetett kivenni messze távolban s habár a szemet
mind a négy felől a legszebb zöld virány gyönyörködtette,
mégis legnépesebbnek találtam a keleti vidéket, melyet
Kizil Akhonddal meglátogattam. Ennek oka az, hogy a
Görgen hiányát érzik s az emberek csupán addig érik be
a kutvizzel, míg juhaikat meghizlalják a kövér legelőn.
Itt tehát csak május és június hónapokban találtnak sá-
trak. Egy ilyen Kulkhan hozzátartozói által lakott sátor-
csoportban kellett ez éjjel meghálununk, minthogy Etrek
még hat mértföldnyire van; s ez a mi teherrel jól megra-
kott tevéinknek egy egész napi ut. Itt már értesítve voltak
érkezésünk felől s az én éhes hadsi társaim már a jó va-
csora előpostájának tekintették a sátrak fölött emelkedő
füstöt. Mindammellettt hogy Gömüstepe innen csak négy
mér földnyire van, mégis jó nyolc mértföldnyi utat tettünk
ma, s az első napi utazás magunkat állatainkkal együtt
meglehetősen kifárasztott.

A sátortól mintegy tiz lépésnyire elénk jött Kulkhan
fiatal unokaöcse Tadsi-baj, szívesen fogadni bennünket s
Iliász az afghánnal Kulkhan vendége lett, engem pedig is
a többi hadsit Allah Nazr szűk sátorába szállásoltak. Ez a
vén, egészen vagyontalan turkmán magán kívül volt örö-
mében, hogy az ég vendégeket küldött neki s örökké feled-
hetlen marad előttem az a valóban érzékeny jelenet, mi

dön egyetlen kecskéjét leölte, hogy megvendégelhessen bennünket. A második étkezéshez, melyet másnap nála költöttünk el, már egy kevés kenyeret is birt szerezni, a mi már hetek óta nem fordult meg háztartásában; és midőn neki estünk a husos tálnak, leült vén párjával velünk szemközt s a szó szoros értelmében örömkönnyekeket sirt látásunk felett. Allah Nazr semmit sem akart megtartani a nekünk feláldozott kecskéből; a körmeit és szarvait, melyeket porrá égetve a tevék feltört sebeinek behintésére szoktak használni, Iliásznak adta, a bőrét pedig, melyet egészen hántott le róla, nekem szánta viz-tömlőül, előbb jól bedörzsölte sóval, s a napon gondosan megszáritotta.

A gyalázatos árulással törbe csalt öt perzsa közül való egyik rabszolgának érkezése egy napig tartóztatott vissza utunk folytatásától. Ezen szegény perzsát ugyanis az én véduramnak adták át fenyítés végett, ki abban a hirben állott, hogy ő legjobban ki tudja faggatni a fogolyból, van-e neki otthon elég vagyona arra, hogy rokonai kiváltsák, vagy pedig elhagyatott szegény-e, a kit aztán Khivába kell küldeni eladás végett? Az első esetet jobb szeretik a turkmánok, mert akkor tetszésök szerinti összeget követelhetnek. Minthogy a szerencsétlenségében is ravasz perzsa, valóságos viszonyait mindig titkolni törekszik, addig kinozzák, sanyargatják, míg a hazaküldözött keserves panaszok által kicsikart lehető legnagyobb váltásdíj meg nem érkezik. A másik eset mind a két félre nézve rossz. A rabló sok költekezés után csak a rabszolga-kereskedésnél szokott árt kapja zsákmányáért, a szerencsétlen perzsa pedig néhány száz mértföldnyire hurcoltatik el hazájától s ritka eset, hogy valamelyik azt még egyszer meglátná. Kulkhan, mint már fönnebb említettük, nagy tapasztalatokkal birt az üzlet ezen nemében; uj áldozata este felé érkezett meg s másnap folytattuk utunkat, miután

engem a jó Nazr, a ki ép oly nagyon volt turkmán, mint Kulkhan, szíves üléseiben részesített bucsuzóba. Ma legelőször ültem fakosaramban a tevén, ellensúlyomul néhány lisztes zsák szolgált, miután még mára megvonta magától hadsi Bilal ezt az élvezetet. Utunk iránya egyre északi volt, s alig mentünk mintegy két órányi járó földet, a zöld mező elfogyott előlünk s legelőször érintettük azt a szomoru, erős szagu sós földet, elértünk a sivatagra. Egyébiránt a mit legelőször láttunk, mintaképül szolgálhat. Kara Szengernek (fekete sánc) nevezett alacsony hegyfok emelkedik mintegy nyole mérföldnyire Gömüstepétől északi irányban. Minél jobban közeledtünk feléje, annál lazább volt a talaj lábaink alatt s egészen közelében valóságos moesárba jutottunk; az ut ezen siklós sáron keresztül nagy nehézségekkel volt összekötve, a tevék terpedt lábaikkal közel voltak az elesushoz, én pedig ahhoz, hogy a tevém kosarastul a sárba vet. Jobbnak találtam tebát inkább szabad akaratomból leszállni s jó másfél órai sártaposás után felérkeztem a Kara Szengerre, a honnan csakhamar elértük már Kulkhan ováját is.

A mint oda megérkeztünk, nagyon meglepett, hogy Kulkhan tüstént bevezetett engem a maga sátrába s nagyon lelkemre kötötte, hogy addig ki ne mozduljak belőle, míg ő nem hí. Már rosszat kezdtem gyanítani, midőn meghallottam, mint szidja asszonyait, hogy mindig elhányják a láncokat s keményen rájuk parancsolt, hogy tüstént teremtsék elő. Mogorva tekintettel jött be több ízben a sátorba, szanaszét nézegetve, a nélkül hogy hozzám szólott volna; gyanum egyre növekedett s különösen megütköztem abban, hogy hadsi Bilal, a ki oly ritkán szokott engem magamra hagyni, most nem mutatja magát. A legfélelmesebb gondolatokba merülve egyre közeledni hallottam a lánccsörgést s végre megláttam, hogy a velünk hozott perzsa

jött a sátorba, hogy ő rá vonatkozott az egész lánckeresés, s ő cepelte feltört lábain a csörgő nehéz láncokat. Utána jött Kulkhan, ki gyorsan teát készíttetett s miután azt elköltöttük, felszólított, hogy keljek föl és menjek át vele az új sátorba, melyet azalatt számomra állíttatott. Meg akart lépni, s ez volt az oka titkolódzó magaviseletének. Hanem én azért még sem tudtam őt soha megkedvelni s hogy mennyire különbözött Khandsantól, legjobban megtetszik abból, hogy az alatt a tiz nap alatt, melyet nála töltöttem, ezen az egy csésze teán kívül semmiben sem részesített vendégszeretete. Később megtudtam áruló terveit, melyeket bizonyosan végre is hajtott volna, ha Kizil Akhond, a kitől különösen félt, szigorúan meg nem hagyta volna neki, hogy velem a lehető legnagyobb tisztelettel bánják.

Az a sátor, melyben tiz más utitársammal laktam, nem a Kulkhané volt, hanem egy más turkmáné, a ki velünk jött Khívába feleségével, ki ezelőtt a Karakalpak törzsből elragadott rabszolganő, volt s a ki most azt ment kitudakolni, hogy életben van-e még első férje, kit nehéz sebekben hagyott, midőn éjjeli megrohanás alkalmával őt elrabolták s hogy ki vette meg a gyermekeit? hol, merre élnek? Kiváltképen azt óhajtotta tudni, hogy mi történt tizenkét éves leányával, kinek szépségét könyező szemmel irta le. Az a szegény asszony annyira le tudta kenyerezni új parancsolóját hűsége és dolgossága által, hogy az maga is elkísérte szomorú kutató útjára. Én gyakran kérdeztem: mit fogna tenni, ha az asszonynak első férje előkertülne? hanem a miatt ő nem aggódott, mert a törvény biztosította őt birtokában. „A naszib (fátum) nekem akarta rendelni Hajdgul-t * (ez volt az asszony neve) s a naszibnak ember fia nem szegülhet ellene.“ Újabb utitársaink közé, kik Ili-

* Tulajdonképen Ajdgul, azaz : az ünnep rózsája.

ászsza! akartak utazni, tartozott még egy hadsi Sziddik nevű dervis is, felette ügyes képmutató, a ki csaknem félig mez telenen járt, ut közben a sivatagon a tevépásztorsággal foglalkozott s 60 aranyat rejtegetett rongyai között, a mit mi csak Bokharában tudtunk meg.

Az egész társaság közösen lakta e sátor, abban a reményben, hogy a khán kervanbasija nemsokára itt lesz s aztán elindulhatunk a sivatag felé. A várakozás mindnyájunkra nézve kínos volt. Én leginkább lisztem gyors főgyásán aggódtam s már elkezdtem mindennapi járandóságomat két maréknyival kisebbre szabni és inkább kovásztalanul sütöttem meg a forró hamuban, mert az így sült kenyér nehezebben emészthető, tovább marad a gyomorban s az ember nem éhez meg utána oly gyorsan. Szerencsére tehattunk apró kolduló kirándulásokat s az etreki turkmánok jótékonyága ellen nem lehetett panaszkodni, ámbár az egész nép hirhedett rablókból áll s alig láttunk tábor, melyben két-három nehéz láncokkal terhelt perzsát né pillantottunk volna meg.

Itt Etrekben, Kocsak khán nevű előkelő turkmán sátorában találkoztam egy oroszszal, ki előbb az asurai hajóállomáson matrózkodott. E főnökhez délre tértünk be s alig voltam én mint rumi (oszmanli) bemutatva, e szavakkal fogadott a háziur: „No, akkor nagy örömet szerzek neked. Ismerjük az oroszokkal való viszonytokat s most ősi ellenségeitek egyikét láncokon láthatod.“ — Ugy kellett tennem, mint ha nagyon örülnék. A szegény orosz nehéz láncokra verve előhozatott, beteges és szomorú kinézése nagyon meghatott s féltem, hogy külsőm elárulja a benyomást, melyet rám tett. „Mit csinálnál te ezen efendivel, ha Oroszországban találkoznál vele?“ kérdé Kocsak khán, — „eredj, csókold meg a lábát.“ A szegény orosz már felém közelített, de én a lábcsókot azon megjegyzéssel tiltottam

el, hogy csak most vivén végbe guszloimat, azaz a nagy mősdást, nem akarom magamat hitetlen által beszennyeztetni; sőt jobb szeretném, ha mielőbb eltakarodnék szemem elől, mert e népet nem szenvedhetem. Jelt adtak neki, hogy távozzon s az orosz fogoly éles tekintetet vetve rám, eltávozott. A mint később megtudtam, egyike volt ez azon két orosz matrónának, az állami tengerészettől, kik néhány év előtt egy éjjeli alamán alkalmával a karakcsik kezébe estek. A másik körülbelül egy év előtt halt meg a fogságban. A kormány ki akarta őket váltani, de a turkmánok nagy összeget követeltek értök (fejenként 500 aranyat); s ugyanezen időben, épen az alkudozások folyama alatt küldetvén Kocsak khán testvére Cserkesz Baj az oroszok által Szerbiába, a hol meg is halt, ez eset a szegény keresztények kiszabadulását még inkább nehezítette s a másik fogoly is, úgy mint társa, nem sokára, ezen, szeretett cárijáért és hazájáért szenvedett fogságban fog elveszni. *

Ezek azon folyton változó benyomások, melyeket a vendégszeretet a vele járó erényekkel s e nomádok hallatlan barbársága gyakorolnak az utazóra. Jóllakva s elhalmozva jótéteményekkel tértem néha vissza s már dicsérni kezdettem magamban e népet, midőn Kulkhan főnebb említett perzsa rabszolgája keservesen sírva könyörgött pár csepp vizért, mert mint mondta, már két nap óta kenyér helyett besózott halat adtak ennie s bár egész nap a dinnyés földön kellett dolgoznia, egy csepp vizet sem kapott. Szerencsémre egyedül voltam a sátorban, odanyújtottam neki kulacsomat s míg szomját oltotta, az ajtóhoz álltam vigyázni. Erre nagy hálálkodva rögtön távozott. E szerencsétlen em-

* Midőn később az oroszokat ezen esetre figyelmeztettem, azzal iparkodtak magukat menteni, hogy az orosz kormánynak nem szabad a turkmánokat nagy váltságdíjakhoz szoktatniok, mert akkor a merész rablók éjjel-nappal ily emberfogdosásra járnának.

bernek a házban mindenkitől szenvednie kellett; de legjobban Kulkhan második neje, egy volt perzsa rabszolgaló kinozta őt, hogy az új szekta iránti buzgóságát annál jobban kitüntesse.

Már Gömüstepében meguntam e kegyetlenségeket; mennyire fel kellett tehát lelkemnek lázadnia, midőn azt a helyet Etrekhez hasonlítva — a humanitás és civilizáció székhelyének kellett tekintenem! E sátor, lakóival együtt, kiállhatatlan lett előttem s már vágytam ki a szabadba, a sivatagba.

A kervanbasi érkezésének hírére még mindig várunk, ámbár az utazók, kik karavánunkhoz akartak csatlakozni, már mind együtt voltak. Az ismerkedés gyorsan ment s gyakran hallottam érinteni azon kérdést: mely uton szándékozik a kervanbasi tulajdonképen menni? Épen e felett beszélgettünk egyszer, midőn egy etreki azon örvendetes hirt hozta, hogy a tekkék, kiknek támadásaitól a Khivába vivő uton karavánok legjobban féltek, békekövetet küldtek a jomutokhoz, azon ajánlattal, hogy béküljenek ki végre s egyesült erővel támadják meg közös ellenségeiket, a perzsákat. E politikai tranzakcióról ez emlékiratok második részében fogok megemlékezni, itt elég azt megjegyezni, hogy e véletlen nagy hasznunkra vált. A mint nekem megmagyarázták, három ut vezet Gömüstepéből Khivába, melyek közül a karavánok nagyságuk szerint szoktak választani. Az első a nagy Balkán mögött a kaspi tenger partjainak hosszában. Ezen irányt, ez utóbbi helyet elhagyván, még két napig kell folytatni s csak hat napi távolságra a keletnek fekvő Khiva felé befordulni. Ezen ut csak csekély számú utazóknak való, mert kevés rajta a víz, de csekélyebb a megtámadtatás veszélye is; s ilyenek nem is történnek, ha csak különös forradalmak alkalmával a kaszákok (kirgizek) vagy karakalpakok idáig nem ter-

jesztik ki alamánjaikat. Második a középső ut, mely északnak csak az Oxus hajdani medréig, tehát a nagy és kis Balkán közt s aztán északkeleti irányban vezet Khivába. A harmadik ut a legegyenesebb s legrövidebb, mert, míg az elsőre 24, a másodikra 20, erre csak 14 nap szükséges. Már Etreknél északkeletre kell menni, a göklen és tekke turkmánokon keresztül s minden állomáson jó, iható vízzel ellátott kutak vannak. Természetes azonban, hogy a karavánnak vagy jó lábon kell állnia e törzsekkel, vagy legalább 2—3000 embert számlálni, különben tovább nem jut. Nagy volt tehát örömem, midőn egy este Atabajtól egy követ azon hirt hozta, hogy a kervanbasi másnap reggel megindul táborából s harmadnap délben az Etrek tulsópartján akar velünk találkozni, a hol is egyesülvén, megindulunk a sivatagon keresztülvivő nagy utra. Iliász rögtön parancsot adott, hogy gyorsan készüljünk fel. Még az nap este elkészítettük tehát a szükséges kenyeret, még egyszer besóztuk a nagy tevehusdarabokat, melyeket áldásért vettünk a nomádoktól s ki volt boldogabb nálamnál, midőn másnap reggel hadsi Bilallal a kedvére hágtam s nyikorgó ülésben a hullámszerű járásu teve hátán Etrekből lassan távozhattam! Biztosság kedvéért Kulkhán szükségesnek látta minket legalább első nap elkísérni, mert ámbár 15—20 puskával fegyverzett ember volt velünk, mégis nagyobb számú rablócsapat is megtámadhatott volna s ez esetben Kulkhán jelenléte nagy hasznunkra válik, mert az etreki banditák legnagyobb része az ő szellemi vezetése alatt áll s neki vakon engedelmeskedik. Elfeledtem ugyanis mondani, hogy Kulkhánunk nemcsak a karakesik akszakal-ja, hanem mint szofi (asceta) is híres volt. Ezen epithetont hordta pecsétjében s büszke is volt reá. A szemtelen tetetésnek legkirívóbb jellemképe állt előttem, midőn Kulhánt annyi gaztett okozóját láttam tanítványai körében ülni, a

mint ezeknek, kiknek kegyetlen keze már annyi család boldogságát dulta fel, a szent mosást illető szabályokat, vagy a bajusz rövidre vágása módját adta elő. Tanító és tanítványok egyenlően látszottak lelkesedni s tán nem egy e rablók közül, jámborságának érzetében már előre álmodott a paradicsom jutalmáról.

Utunk, hogy az Etrek kiöntései által alkotott mocsárokat elkerülje, majd északnyugotnak, majd északkeletnek vezetett, többnyire homokon, melyen csak kevés sátrat láttunk. E vidék szélén a Kem nevű turkmán törzsnek mintegy 150 sátrat találtuk. Ezek már emlékezetet túlhaladó idő előtt váltak el a jomutturkmánoktól, kikhez tulajdonképen tartoznak s itt élnek a sivatag határán. Ezen turkmánoknak nagy hajlama a lopásra oka annak, hogy a többi ellenségükké lett s minduntalan megtámadja s ezért nem is tudnak szaporodni. Közel ezek tartózkodási helyéhez találtuk karavánunknak néhány sereghajtóját, kik nélkülünk nem mertek e sátrak mellett elmenni. Ugy is látszott hogy a kem-ek megtámadtak volna, ha élünkön Kulkhánt, e hatalmas mumust nem látják. A tábortól északra egy negyed órányira, az Etreknek keskeny ágán keltünk át, melynek vize itt már igen sós ízű volt, jelölül annak, hogy közel van végkiszáradásához. Ennek túlpartjától az Etreknek egy másik, még csekélyebb ágáig a sóstalajt szép rét váltotta fel, sűrűn benőve ánizskaporral, mely majd egy órányira terjedt. Az árokhoz hasonló patak agyagos partjai nagyon megnehezítették az átkelést és több teve, terhével együtt, bele is esett a vízbe, mely csekély volt ugyan, de a csomagokat mégis átjárta s nehezebbekké tette, úgy, hogy nagy fáradságunka került, míg a tulsó dombot Delili Burunt elértük. Kora reggeltől délutáni 2 óráig mindössze négy mértföldet haladtunk, de mégis elhatároztuk, hogy itt

állomást tartunk, mert a kervanbasival csak holnap délben kell az Etreken túl találkozoznunk.

Az említett dombról, mely mintegy előfoka volt egy délkeletnek hosszan elnyúló, különben jelentéktelen hegyláncnak, szép s messze kilátás nyílt. A láthatár nyugati részén a Kaspi tenger látszott, mint egy kék felhővonal, még a perzsa hegyek is észrevehetők; de különösen érdekes látványt nyújt a délnek elnyúló beláthatlan síkság, melyen az elszórtan fekvő sátorcsoportozatok mintegy vakandtúrásokhoz hasonlítanak. Etrek és folyama majdnem egészen látható, s azon helyek, hol a víz mindkét partján kiesap, a távolban apró tavaknak látszanak. A kem-ek táborához közel lévén, Kulkhán, ki ez éjt még velünk szándékozott tölteni, nagy vigyázatot ajánlott; este tehát különféle helyeken öröket állítottunk föl, kik reggelig egymást fölváltva minden mozgást a vidéken megfigyeljenek.

Hallván, hogy ezen állomás végső előőrse a nagy sivatagnak, a délutánt, míg társaim aludtak, néhány levél megírására fordítottam; szándékom volt azokat visszatérő kísérőinkre bízni. Azon apró, jegyzeteknek szánt papírdarabokon kívül, melyeket bokharai ruhám bélésében rejtve tartottam, még a korán volt velem, melyet egy kis táskában hordtam s két lap fehér papiros, melyre most a két levelet irtam. Az egyiket Hajdar efendinek Teheránba, a másikat Khandsannak azon kéréssel, hogy az elsőt juttassa kézbe.* Könnyen elképzelheti kiki, mint érezhettem magamat, midőn Teherán, ezen hozzám legközelebb s mégis végső pontja az európai életnek, jutott eszembe, ha elgondolja azon veszélyeket, melyek itt a nomádok közt fenyegettek,

* Visszatértemkor e levelet, melyben barátimnak a sivatagi utazás megkezdését jelentem, másokkal együtt, melyeket Gömüstepéből indítottam el, csakugyan megtaláltam a török követéségnél. A jó Khandsa valódi buzgalommal teljesítette kérelmemet.

ha csak pillanatra is sejteni kezdik inkognitómat, s mily előízt adott öt heti tartózkodásom a turkmánok közt azon életről, melynek fő és ősi helyét akartam fölkeresni.

Másnap reggel csak négy órát kellett mennünk, hogy a tulajdonképeni Etrek partjaihoz érjünk. Sokáig nyomoztuk annak legsekélyebb részét. Az átkelés nem volt könnyű; mert ámbár e folyó rendes szélessége nem több 12—15 lépésnél, most kiáradva kétszer oly széles volt s puha, agyagos feneke valódi kin a tevéknek s ezért turkmánjainknak vonakodása az átkeléstől megboosátható volt. A víz nem folyt ugyan gyorsan, mégis a tevéknek hasukon felül ért s a nagy bajjal lépkedő állatok ingadozó léptei által kedsevének majd jobb, majd baloldalt belemártódott az Etrek szennyos hullámaiba s ha a teve csak egy lépést hibáz el, sárban s iszapban fürödve, nem csekély veszéllyel uszva kellett volna a túlsort elérnem. Szerencsénkre az átkelés minden baj nélkül megtörtént s alig állapotunk meg, megláttuk a kervanbasi rég s epedve várt karavánját, élén három bivallal (két tehén s egy bikával), melyek egészséget ígérő megérkeztét Khiva beteg fejedelme alig várhatta nagyobb türelmetlenséggel, mint mi.

Emlékezni fog az olvasó, hogy Gömüstepében hadsi Bilallal, hadsi Jusuffal s néhány gyaloglóval a dervis karaván zömétől meg kellett válnom, mert a többinek nem sikerült oly hamar bérbeadó tevékre szert tenni. Etrekben nem kapván hirt felölök, már nagyon kezdtünk aggódni, hogy a szegények alkalom hiánya miatt nem jöhetnek utánunk, nagyon örültünk hát, midőn a várt karavánnal együtt mindnyájokat ép egészségben megérkezni láttuk. Oly szívélyességgel ölelkeztünk és csókolódtunk össze, mintha mindnyájan testvérek volnánk, kik több évi távollét után végre viszontlátják egymást. Nagyon meghatott, midőn hadsi Szalihot és Szultán Mahmudot, sőt valamennyi kol-

dús társamat ismét magam körül láttam ; mert ámbár hadsi Bilalt legközelebbi barátomnak tekintettem, meg kell val-
lanom, hogy különbség nélkül valamennyi iránt élénk ro-
konszenvvel viseltettem. Etrek iszapos vize lévén az utolsó
édes viz, melyet találhattunk, míg husz-napi utazás után
az Oxus partjaira nem jutunk, tanácsoltam, ne szalaszszuk
el az alkalmat s utoljára lakjunk jól teával. Fölraktuk te-
hát legnagyobb teadényeinket, én megvendégeltem őket
frissen sült kenyermel és még sokáig emlékeztünk e vi-
szontlátás ünnepélyére.

Ezalatt megérkezett a kervanbasi is, vezetőnk és vé-
dők a sivatagban. Nagyon érdekemben állott, hogy jó
szinben tünjem föl előtte, csakhamar elmentem hozzá hadsi
Szalih és hadsi Meszuddal, kik az uton már említettek volt
neki. Könnyen képzelhető csudálkozásom s egyszersmind
aggodalmam, midőn Amandurdi (ez volt neve a testes és
jóindulatu turkmánnak) társaimat nagy kitüntetéssel, en-
gem feltünő hidegen fogadott. Minél inkább iparkodott
hadi Szalih a társalgást rám vezetni, annál közönyösebb
lett ; s mindössze ezt mondta : „Ismerem már ezt a hadsit.“
Erőt vettem magamon, hogy nagy zavaromat észre ne vegye
s már el akartam távozni, midőn Iliász, ki szinte jelen volt,
haragos pillantást vetett a mellette ülő elhírhedett ópium-
falóra Emir Mehemmedre, s ezzel mintegy őt látszott ez
eseményért okozni. Eltávoztunk s alig tudta meg hadsi
Bilal e jelenetet, haragosan kiáltott fel : „E nyomorult, ré-
szeg afghán már Etrekben állította, hogy hadsi Residünk,
ki a korábban s az arab nyelvben neki tanítója lehetne,
álarcos frengi. (Itt háromszor hangoztatta : Esztagfar ul-
lah ! azaz : Isten bocsássa meg bűnömet.) Ámbár biztosí-
tottam, hogy mi őt nagy szultánunk követétől vettük át,
hogy van útlevele a khalifa pecsétjével, * még sem akar

* Mohammed utódja, t. i. a konstantinápolyi szultán.

elállni bűnös állításától. Amint látom, a kervanbasi fejét is megzavarta, de majd megbánja, ha Khivába érünk; mert ott vannak kadik és ulemák, ott megtanítják, mit tesz az, egy jámbor müzümánt hitetlennek nevezni!”

Most kezdtem érteni az egész dolgot. Emir Mehemmednek, ki születésére nézve kandahári volt s az angol foglalás után egy büntett miatt kénytelen volt szülőttevárosából menekülni, elég alkalma volt európaiakat látni s így engem arcom vonásairól fölismert. Első pillanattól fogva tehát titkos emisszáriusnak gondolt, ki koldús álöltönyében rejtett kincsekkel utazik s arra számított, hogy titkom földerítésével fenyegetvén, e kincseket tőlem kicsalhatja. Többször rá is akart beszélni, hagyjam el e koldúsokat s lépjek vele társaságba; de én mindig azt feleltem neki, hogy egy dervis és egy kereskedő, mint nagyon különemű elemek, nem illenek egymáshoz s valódi barátságról csak akkor lehetne köztünk szó, ha ő az ópium-evés bűnéről lemondva, jámbor mosdások és imádkozásokkal foglalkoznék. Kemény ellentállásom, melyre talált, dühössé tette, de miután istentelensége miatt a hadsík meggyűlöltek, nyílt ellenségességét különös szerencsémnek tekinthettem.

Körülbelül két órával az elmondottak után a kervanbasi, ki a karaván főnökségét már átvette, azt üzente, hogy miután csak három nap múlva fogunk ismét kutat találni, kiki lássa el magát vízzel. Elővettem tehát én is kulacsomat, társaimmal a folyóhoz mentem s miután a szomszág kínjait még nem igen volt alkalmam tapasztalni, azt csak igen hanyagon töltöttem meg. Társaim figyelmeztettek e hibára, mondták, hogy a sivatagban minden csepp víz élet s azért a kulacsot, mint az élet forrását, mindenkinek mint szemefényét, úgy kell őriznie. Megtevéen előkészületeinket, a tevéket felszereltük, a kervanbasi valamennyit megszámláltatta s így kitűnt, hogy karavánunk körülbelül 80 tevéből

és 40 utazóból állt. Ezek közt 26 védetlen hadsi, a többi meglehetősen fölfegyverzett jomut-turkmán, egy özbeg s egy afghán. Egyikét képeztük tehát azon apró karavánoknak, melyek valódi kelett módra mindent a sors szeszélyeire bízva, kelnek utra. Miután mindnyájan felültünk, bucsut kellett vennünk turkmán kísérőinktől, kik a sivatag széléig elhoztak. A bucsu fatiháját egyrészt hadsi Bilal, másrészt Kulkhán kezdte rá s aggódnom kellett, ha ez utóbbi áldásából kedvező előjeleket akartam veszélyteljes vállalatunkra levonni. Az utolsó ámen után, melyet a szakállnak elmaradhatatlan végig simítása követett, a két fél ellenkező irányban indult meg s előbbi kísérőink, midőn az Etreken átkelve minket szemök elől vesztek, néhány lövésben végüdvözletet küldtek felénk. Mi innen egyenesen északnak vettük utunkat.

XI.

1863. máj. 13. Minden jele nélkül a netaláni tevé- vagy emberlábnymokról, vagy más állatnyomokról felismerhető útnak, tartott karavánunk észak felé, nappal a napot, éjjel az északi csillagot használva utmutatóul, melyet a turkmánok mozdulatlansága miatt Temir kaziknak (vas szeg) neveznek. A tevéket hosszú sorba összekötve gyalog ember vezette s ámbár nem volt itt különös tiszteleti hely, mégis némi megtiszteltetésnek tekintetett, mennél közelebb lenni a kervanbasihoz. Jó darab föld, túl az Etreken, mely a nagy sivatag előcsarnokát képezi, Bogdajlának nevezetik. Naplemente után még két óráig folyvást homokos földön haladtunk, mely nem volt nagyon puha és csak cse-

kély, hullámalaku magaslatokat képzett. Lassankint a homok eltűnt s szilárd sima agyagtalajt éreztünk lábaink alatt, úgy hogy a távoli tevék rendes lépései a csendes éjben titenyverésekként hangzottak vissza. Az ily helyeket a turkmánok takirnak nevezik; s minthogy az, a melyen éppen mi jártunk vörösös színű volt, kizil-takirnak hitták. Majdnem napfeljöttéig szakadatlan mentünk, de mindössze alig haladtunk hat mértföldet; mert a tevéket nem szabad eleinte nagyon megerőtetni, másrészt pedig, mert a bivalok e fő személyei az utazó társaságnak, nehézkes testökkel még a tevék lépteit sem bírták követni. Pihentünk tehát május 14-dikén reggeli 8 óráig s míg a tevék a bogácskórókból s a sivatag egyéb növényeiből jóllaktak, volt időnk reggelinkhez látni, mely ma még felséges volt, mert kula csaink még telve voltak édes vízzel. Így nehéz, kovásztalan kenyerünket édes kortyokkal segíthettük lefelé. Közel egymáshoz táborozván, észrevettem, hogy a kervanbasi Iliász-szal és társaim főnökeivel gyakran felém tekintve beszélgetett. Könnyen kitalálhattam a tanácskozás tárgyát, de úgy tettem, mintha mit sem vettem volna észre s egy ideig nagy buzgóan lapozván a koránban, fölkeltem, mintha a társalgásban részt akarnék venni. A mint néhány lépést közelítettem feléjük, eléim jöttek a derék Iliász és hadsi Szalih; félrehívtak s mondták, hogy a kervanbasi nehézségeket csinál s nem akar a khívai utra magával vinni, minthogy tekintetem gyanút gerjeszt benne; különösen a khán haragjától-fél, mert néhány év előtt egy frengi követet hozott Khívába, ki ezen egyetlen uton híven lerajzolta az egész utat s ördögi mesterségével még csak egy kutat, vagy dombot sem feledett le a papírról. A khánt ez nagy haragra gyulasztotta, a hirhozók közül kettőt kivégeztetett s ő a kervanbasi, csak különös pártfogás által volt képes életét megmenteni. „Sok rábeszélés után, mondván, hogy csak

nem hagyhatunk itt a sivatagban egyedül, — folytatták barátaim, — annyira birtuk őt, hogy azon feltétel alatt magával visz, ha először meg hagyod vizsgáltatni magadat, nincsenek-e nálad rajzok vagy fatollak (írón), a mit a frengik szoktak hordani s másodszor, ha megigéred, hogy nem fogsz magadnak az utak és hegyekről titkos jegyzéseket tenni; ellenkező esetben itt, a sivatag közepében, rögtön el kell tölünk maradnod.“

A legnagyobb türelemmel hallgattam e szavakat, de mikor barátaim elhallgattak, nagyon felingerültnék tetettem magamat, hadsi Szalihhoz fordultam s oly hangosan, hogy a kervanbasi is meghallhassa, mondtam neki: „Hadsi, te láttál engem Teheránban s tudod, ki vagyok; mondd meg Amandurdinak (ez volt neve karavánunk vezetőjének), hogy hozzá mint becsületes emberhez épen nem illik egy oly részeg binamaznak (oly ember, ki nem szokta imádságát elvégezni), mint ez az afghán, szavára figyelni. A vallással nem lehet tréfálni, e veszélyes pontban többé rám ne támadjon, különben Khivában majd megtudja, kivel van dolga.“ — Ez utolsó szavakat oly hangon kiáltám, hogy az egész karavánnak meg kellett hallania s társaim, különösen a szegényebbek, annyira fölgerjedtek, hogy ha vissza nem tartom őket, mindnyájan neki esnek Emir Mehmednek, a gonosz afghánnak. E jelenet legjobban megdöbbsenté a kervanbasit s hallám, a mint a mindenfelől hozzá intézett kérdésekre folyvást csak azt felelé: Khidaim bilir! (Isten tudja!) Nagyon derék, jó indulatú, de törzsökös keleti volt ő, ki nem annyira roszaságból, mint különös előszeretetből a titokszertiség iránt, minden áron álarcos idegent akart bennem fölfedezni, ámbár másrészt több vallási kérdésben (meszele) hozzám fordult tanításért s már Gömüstepében hallotta volt, hogy én sok könyvet olvastam.

E fogás, a mint láttuk, ez egyszer elhárította a pillanatnyi veszélyt; de legnagyobb sajnálatomra kellett tapasztalnom, hogy a gyanu perceröl-percere nő s nagy fáradtságomba fog kerülni, utamról csak a legcsekélyebb jegyzeteket is tenni. Kellemetlen volt rám nézve, hogy nem volt szabad még az egyes állomások nevét sem tudakolnom. A sivatagban, bármily nagy legyen, a nomádok, kik annak egyes oázait lakják, minden helynek, minden dombnak és völgynek más más nevet adtak, úgy, hogy ha pontos tudósításokat kaphattam volna, Közép-Azsia térképén minden pontot meg tudnék jelölni. Csel ellen cselt kellett használnom s azon végtelen csekély jegyzetek, melyeket ez utról magamnak tehettem, olyan fogás eredményei, melynek leírásával nem akarom az olvasót untatni. Mily keserű érzés az utazóra nézve, ha hosszas küzdelmek és veszélyek után végre elérheti az óhajtott forrást és szomjas lelkét mégsem enyhítheti belőle.

Nyolc óra után ismét fölkerelkedtünk, de haladásunk, miután két óráig szakadatlanul mentünk, mind lassabb lett. Nehány turkmán leszállt s a legapróbb dombokat jobbra s balra az uttól, szorgalmasan kezdték vizsgálni. A mint utóbb megtudtam, utitársaink egyike, Ejd Mehemmed, testvére sirját akarta fölkeresni, ki a múlt évben egy megtámadtatás alkalmával itt esett el; hozott is magával egy koporsót, melyben a holttestet Khivába vihesse. Délutáni két óra lehetett, mikor a sirt megtaláltuk s annak felásásához készültünk. A szokásos imáknak, a korán egyes helyeknek elmondása után, melyben buzgóan kellett részt vennem, a félig elrothadt hullát a koporsóba tették s nemez rongyokba pakolták, aztán egy szemtanu elmondta a harc részleteit. Dicsőíteni akarta az elhunytat és sikertült is neki, mert az elmondott tett a legnemesebb dicséretet érdemelte.

„Több perzsa volt karavánunkban, szólt az elbeszélő, kik

Khivából Aszterábádba mentek, s ezek közt egy Molla Kaszim nevű igen gazdag aszterábádi kereskedő, ki éveken keresztül kereskedett Perzsia és Khiva közt s itt az elhunyt-nak vendége, utközben pedig védettje volt. A sors úgy akarta, hogy múlt évben nagy összeggel zsebében indult haza s ámbár turkmán ruhába volt öltözve s nyelvünket is tökéletesen beszélte, az etreki haramzádok (fattyak) mégis fölismerték, rögtön elénk jöttek s karavánunkat megtámadták. Ámbár számra nézve sokkal erősebbek voltak nálunknál, mégis nyolc óra hosszat küzdöttünk velök s mikor kettőt közülök már megöltünk, azt kiáltották, hogy ha a kövér perzsa kutyát (mi alatt Molla Kaszimot értették) nekik kiadjuk, fölhagynak a harccal, mert velünk semmi dolguk. Könnyen felfogható, hogy közülünk senki sem fogadhatta el ezt a föltételt, legkevésbbé pedig a boldogult s ámbár a perzsa félve a mindenfelé sívító golyóktól, kért, hagyjuk abba a harcot, ő inkább elengedi magát fogni: mégis folytatnunk kellett a küzdést. Nemsokára golyó érte őt. (Itt az elbeszélő a holttestre mutatott). Lefordult lováról s utolsó szava az volt, hogy vendégét, a félelmében gyermekmódra síró perzsát testvérének, Ejde Mehemednek adta át, kinek vezérlete alatt mi a harcot másnap reggelig folytattuk, a rablók kénytelenek voltak nagy veszteséggel visszavonulni. A szerencsétlen elhunytat itt eltemetvén, folytattuk utunkat s három nap múlva a perzsa kereskedőt sértetlenül hoztuk Aszterábádba.

Gyászünnepélyül Ejde Mehemed e helyen még kenyeret süttetett s azt köztünk fölosztatta, aztán ismét megindulva, száraz sikságon haladtunk észak felé. Az idővesztéséget kipótolandók, elhatároztattak, hogy egész éjjel szakadatlanul menni fogunk. Az idő szép volt s kosaramban összekuporodva, sokáig élvezettel nézdeltem a szép csillagos eget, melynek fénye a sivatagban még nagysze-

rűbbnek látszik. Végre elnyomott az álom s alig pihenhettem egy óra óta, midőn gyengédtenül felköltöztek álmomból s minden oldalról kiabáltak: „Hadsí, nézd meg csak kiblenumádat * (iránytű), úgy látszik eltévedtünk.” Fölébredtem s izzó tapló világánál láttam, hogy észak helyett keleti irányban vagyunk. A kervanbasi megijedt, félvén, hogy a veszélyes mocsárok közelébe jutottunk s elhatározta, hogy bevárjuk a hajnalt. Szerencsénkre csak fél óra előtt, midőn az eget felhők kezdték borítani, tértünk volt le a helyes irányról s a késelem dacára elértük a kitűzött állomást, hol a fáradt állatokat szabadon bocsátottuk körös s tövist legelni. Azon helyen, hol táboroztunk, csudálkozva láttam, a mint társaink féllábnyi hosszú, újjnyi vastag s igen izletes és édes ságarépat szedtek össze nagy mennyiségben, melynek csak belseje volt kemény, mint a fa és éldelhetetlen, hasonlóan a vad foghagymához, mely itt szintén nagy mértékben volt található. Felhasználtam az alkalmat s egy jó adag ságarépat megfőztem magamnak reggelire, egy csomót pedig megfőzve eltettem övembe.

Máj. 15. Ma utunk vad, hosszú árkok által keresztül kasul hasított vidéken vezetett, melyről hallottam, hogy minduntalan más alakot vesz fel s a sok meredek hely miatt mindig más nehézségeket gördít az útba. A szegény tevék, melyek közül néhánynak nagy terhet kellett vinnie roppantul szenvedtek; mert a könnyű homok elsiklott lábuk alatt s folyvást le-föl kellett menniök, csak nagy bajjal tudtak szilárdan lépni. Feltűnő, hogy ezen állatokat kötéssel kötik egymáshoz, melynek egyik vége az egyik teve farkához, másika az utána jövőnek átfurt orrába van akasztva. Kegyetlen látványt nyújt, ha egyik vagy másik

* Kiblenuma tulajdonképen annyi, mint kiblét (azaz azon helyet, hol Mekka fekszik) mutató; közönséges iránytű, melyen a délnyugati rész különös mutatóval van megjelölve.

ezen összeláncolt sorban pillanatra megállapodik s az előtte menő mindaddig vonszolja, míg borzasztó fájdalmai után a kötél végre elszakad. E szegény állatok kimélése végett a hol az ut igen rossz kezdett lenni, mindenki le szokott szállni; ma is így történt s ámbár a mély homokban a járás rop-pant kinos volt, mégis, bár lassan, négy óra hosszatszaka-datlanul gyalogolnom kellett. Így többször találkoztam a kervanbasival, ki utolsó fellépésem óta igen udvarias volt irántam. Különös hajlammal látszott irántam viseltetni uno-kaöccscse, fiatal, nyílt szívű turkmán, ki taval óta nem látta feleségét és társalgás közben minduntalan ováját (sátor) emlegette, a hogy iszlami etikett szerint nejét neveznie kellett. * Khali Molla — így hitták — teljesen bizott dervis voltomban s nagy csodálkozásomra arra kért, üssek fel ko-ránomban egy családjára szóló falt (prognosticon). Megcsi-náltam a szokásos hókusz-pókuszt, behunytam szememet s szerencsésen oly helyet nyitottam meg a koránban, melyen nőkről van szó (mert a mumenin és mumenat szók igen gyakran fordulnak benne elő.) Az arab szöveg magyará-zása, mert ebben áll a tulajdonképeni mesterség, boldoggá tette fiatal turkmánomat, megköszönte szivességemet s én is nagyon örültem, hogy megnyerhettem barátságát.

Még addig nem tudtuk, melyiken fog a három ut kö-zül karavánunk menni. Az utiterv titokban tartása itt, hol az ember pillanatig sincs biztosítva megtámadások ellen, igen szükséges. Ámbár nem mondták meg nekünk, mégis előrelátható volt, hogy a középső uton fogunk haladni, mert

* Az iszlám igen illetlen dolognak tartja, ha valaki nejéről be-szél. Ezért metaforákat használnak, melyekben totum pro parte véte-tik. Így a török nejét társaságban háremnek, familiának, vagy csoluk csodsuk-nak, a perzsa khane, vagy Ajaj-ü-avladnak (az első házat, a második annyit jelent, mint „nő s gyermekek”), a turkmán ovának, a középzásiai balacsakának (gyermekek) nevezi.

vizünk már fogyni kezdett s másnap szükségkép vízmedencéhez kellett jutnunk, melyhez csak akkor lehet férni, ha a békés viszonyok az atabaj-jomut pásztorokat odáig hatolni engedik. Esti utunk ma szerencsés volt; csak párszor szakadt el a tevekötél s ilyenkor mindig néhány embert kellett visszaküldeni az elmaradt állatok fölkeresésére. A karaván ezalatt folytatja útját, s hogy a setét éjben kiküldött emberek el ne tévedjenek, a karaván közül egyet kiválasztanak, hogy velök a távolból beszéljen. A szomoruan hangzó szó egyetlen vezérük a sötét éjben s jaj a szegénynek, a ki ellenkező szél miatt e szavakat meg nem hallja!

Más nap reggel (május 16.) északkeleti irányban a Körentaghi hegláncot pillantottuk meg. Az érdekes állapotban levő bivaltehen lassu leptetésre kényszerített s azért csak délután juthattunk oly közel hozzá, hogy a hegység alacsonyabb részeinek körvonalaait kivehessük. Etrekben hallottuk, hogy békés levén az idő, itt jomutokra fogunk találni, de mégsem tudtuk ezt biztosan s mindenki feszült várakozással volt eltelve, vajjon reményünk csakugyan teljesedni fog-e, s nem kell-e télnünk ellenséges csapatok támadásaitól? Egy merész turkmánt kiküldtünk vizsgálódni, s mindnyájan reményteljes várakozással kísértük lépteit. Lassankint a hegységhez közeledve, csakugyan megpillantottunk egyes sátrakat; a félelem eloszlott s mindenki kíváncsi volt, mily törzshöz tartoznak a táborzók? Mialatt utitársaim a Körentaghi és zöldelő völgyei szemlélésében gyönyörködtek, örömtől dobogott szívem, midőn nyugat felé e hegláncról elterjedő, alkalmasint görög romok felé közeledtünk. Midőn a hegy tisztán kivehető lett, délnyugatra ezeken kívül még egy magánálló oszlopot pillantottam meg, mely távolból, élő óriási alakként tűnt szemembe. Főlebb menve a lejtőn, egy másik, valamivel vastagabb, de alacsonyabb oszlopot vettem észre s a hegység

érve a Mesedi-Miszrijan név alatt ismeretes romok oly közel voltak hozzánk baloldalt, hogy az egyes részeket pontosan meg tudtam különböztetni. A táborozók csupa jomutok levén, elhatároztuk, hogy egy nap pihenni fogunk; ez alkalommal néhány tevét akartak venni; s ennek nagyon megörültem, mert ezáltal alkalmam nyílt a romokat közelebbről megtekintennem.

Másnap május 17-dikén reggel, Iliász s néhány hadsi társam kíséretében mentem oda; csellel kellett őket rábírnom, mert nem tartották tanácsosnak a dsinektől (szellemek) lakott helyhez közeledni. * E romok fél órányira voltak táborunktól, bár a még fennálló négyszög magas falak, valamint a két még ép s más két félig összeomlott kupola alaku torony közelebbeknek látszottak. A magas falat, mely 6—8 lábnyi széles és 40—50 lábnyi hosszú, valamivel alacsonyabb keríti, mely dél felé már egészen össze van omolva. Alkalmasint előfala volt a még fennálló kastélynak, mert az egészet, a mint a többi romok közül kiemelkedik, régi erősített várnak tartom, melynek kiegészítésére még meg kell emlitenem azon nagyszertű vízvezetést, mely délkeleti irányban a perzsa hegylánc felé tart, s onnan 150 angol mértföldnyi távolságból vezette ide az ivóvizet. Régiségtani és építéstani ismereteim korlátoltságánál fogva e fölötté érdekes romok fölötti véleményemet magam sem ismerhetem el illetékesnek; de görög eredetüket azért tartom bizonyosnak, mert az itt talált négyszög téglák minőségét, nagyságát és színét azokéval, melyeket Gömüstepé-

* A turkmánok e romoknak eredetét illetőleg azt beszélték, hogy Isten a turkmánok iránti különös szeretetből a Kaabát Arábia helyett először ide helyezte, de egy kék ördög, ki egyszersmind sánta volt, (Göklengnek — azaz: kék sántának — nevezték, tőle származnak a göklenek) lerontotta. „Az ösöknék ezen gaztette“, magyarázta a vad etimológus, „oka annak, hogy e törzsszel folytonos ellenségeskedésben élünk.“

ben és Kizil Alánnál (Sándor fala) láttam, teljesen egyenlőnek találtam. Ezenkívül a Körentaghi északi csücsán még egy romcsoporthoz láttam, mely mellett éjjel haladtunk el s mely, a mennyire sötétben kivehettem, hat külön álló kápolnából áll.

Ma karavánunkat az itt lakó nomádok seregesen látogatták, még üzleteket is kötöttek karavánunk kereskedőivel és bérlőivel, még pedig hitelre. Ez alkalommal adósságlevel írására szólítottak fel, s volt mit bámulnom, midőn láttam, a mint az adós saját váltóját, a helyett, hogy hitelezőjének adná biztosításul, maga zsebredugta s turkmán szokás szerint az ügy ekkép be volt fejezve. Midőn a hitelezőtől e sajátságos eljárás okát kérdeztem, azt felelte: »Mi közöm nekem az íráshoz? azt az adósnak kell magánál tartania, hogy adósságáról megemlékezzék.« — Este, midőn már készen álltunk az utra, bivaltehenünk egészséges borjat ellett s ez a kevanbasit igen nagyon megörvendezett! De csak utközben jutott eszébe, hogy a gyenge borju nem lesz képes az utat gyalog megtenni, tehát egy teve hátán kell számára kényelmes helyet keresni. Csak nekem és hadsi Bilalnak levén kedsevének, mindenkinek tekintete ránk esett s felszólítottak engedje át egyikünk helyét az újon szülött borjúnak. Barátomnak volt esze szolgálatkésznek mutatkozni, azon megjegyzéssel, hogy irántami barátságból, mert én sánta lábam miatt nem ülhetek mindenütt, kedsevéjét szívesen fölcseréli bármely más helylyel. De alig foglalta el helyét a fiatal borjú, ez új vis-à-vis-m roppant rosz szaga elárulta hadsi Bilal készségének tulajdonkép indokát. Éjjel még megjárta, mert ekkor csak álmomból vert fel a sok bögés, de nappal, kivált mikor a nap melegebben sütött, alig birtam kiállani. Szerencsémre kinom nem soká tartott, mert a borjú az utazás másod napján már megdőglött.

Máj. 18. Mától fogva két napot számítottunk a nagy Balkánig s innen 12-öt Khívaig, tehát összesen 14 napot; ez idő alatt négy keserűsösvízű kutat fogunk lelni, de egy lélekkel sem találkozunk. Május közepén lévén, vezetőink remélték, hogy az ismerős lapályokon esővizet fogunk találni. Kulacsaink Körentaghi két rosz vízmedencéjének agyagos vizével voltak megtöltve mely a folytonos rázástól a tevék hátán csupa iszap lett és visszataszító ízt nyert; de azért csinján kellett vele bännünk, mert csak egy állomásnyira a nagy Balkánon túl reméltük az első kakot (esővizet) találhatni. Menésünk, mindnyájan bele lévén már gyakorolva, szabályszerűvé kezdett lenni. Naponkint rendesen háromszor álltunk meg, mindig másfél vagy két órára; napfölkelte előtt, midőn egész napra való kenyertünket szoktuk megsütni, délben, hogy ember és állat kissé kipihenhesse magát s naplemente előtt, hogy szerény vacsoránkat költjük el, mely a többször említett kenyérből s néhány aggodalmasan megszámlált csepp vízből állt. Barátain, valamint a turkmánok is, egy kis juhzsirt hoztak volt magokkal, melyet a kenyérhez ettek s melylyel engem is megkínáltak, de én el nem fogadtam; meg voltam győződve, hogy a szomszág kínait enyhíteni s a testet minden fáradtságra megedzeni csak a legnagyobb mértékletesség képes. A vidék talaja, melyen haladtunk, szilárd agyag volt, melyen csak itt-ott termett pár silány fűszál, s nagyobb részt kopasz síkságokból állt, melyek szárazságtól megrepedezve, az érforma szakadások által a legtarkább formákat nyerik. Mi fárasztólag hat e szomorú síkság, melyről az életnek minden jele számüzve van, az utazóra s mi jól esik, ha állomást érve a teve hullámszerű járásától kissé kipihenhet!

Más nap (máj. 19.) délben sötét kék fellegformát pillantottunk meg észak felé. A kis Balkán volt, melyet hol-

nap reggel fogunk elérni s melynek nagysága, szépsége és ércekben való gazdagságáról a turkmánok oly sokat beszéltek. Szerencsétlenségünkre ez este máskor éber kervanbasinkat elnyomta az álom s a karaván élére állított tevevezető oly veszélybe hozott, mely mindnyájunknak életébe kerülhetett volna. A kis Balkán lábánál ugyanis sok oly veszedelmes sós mocsár van, mely vastag fehér réteggel borítva, a szilárd földtől meg nem különböztethető, mert itt mindent elborít a néha ujjnyi vastag sólerakodvány. Már annyira behatoltunk ezen helyek közé, hogy az állatok minden nógatás dacára a talaj ingadozása miatt kénytelenek voltak megállni. Leugrottunk és kiki elképzelteti ijedségemet, midőn a földön állva úgy érzém magamat, mintha lebegő ladikban volnék. A félelem általános volt. A kervanbasi kiáltott, hogy kiki állva maradjon helyén, mert csak napfelköltekor lehet szabadulásra gondolni. Alig birtuk az erős szódaszagot kiállani, és három óráig kellett várnunk, míg a szabadító hajnal első sugarai megjelentek. A visszafordulás nagy fáradsággal járt, de mégis nagyon örültünk, mert az ég kegyes volt irántunk. Ha csak valamivel belcbb mentünk volna, a laza föld megnyílt s karavánunk egy részét, vagy talán az egészet mindenestül elnyelte volna. Legalább így mondták a turkmánok.

Reggeli 10 óra volt (máj. 20.), midőn a délnyugatról északkeletnek terjedő kis Balkánhoz értünk és ennek északi végével párhuzamosan fekvő előfokát a nagy Balkánnak, bár csak körvonalaiban megpillantottuk. A kis Balkán, melynek lábánál most táborot ütöttünk, körülbelül 12 mérföldnyi hosszú, majdnem szakadatlan s egyenlően magas hegyláncot képez, nem oly kopár és pusztá, mint Perzsia hegyei, sok helyen fű nő rajta, egészen pedig kékes-szürke színe van. A hegység, ha szemmértékem nem csalt

2—3000 láb magas lehet. Utunk ez nap, valamint más nap (máj. 21.) folyvást mellette vezetett, míg végre este felé a nagy Balkán előfokához értünk. Ámbár csak egy részét láthattam közeli, úgy láttam, hogy jogosan nevezik megkülönböztetésül nagynak, mert a meddig a szem lát, általában magasabb és sokkal terjedtebb. Mi a hegységnek keleti részén voltunk; a nagy Balkán tulajdonképeni hegylánca, mely a Kaspi tenger partjáig nyulik, inkább déltől északi irányban terjed s a mint a turkmánoktól hallottam, gazdag ércekkel bír; ez azonban csak akkor érdemelne teljes hitelt, ha illetékes bírák állítanák.

Mai éji szállásunk elég kellemes volt, s a mint a lemenő nap utolsó sugarait vetette a kis Balkán tetszetős tekintetű völgyeire, majd azt hittem volna, hogy szép hegyi vidéken vagyok. A táj szépnek is volna mondható, ha a borzasztó pusztaság, a roppant elhagyottság olyan gyászos szint nem adna neki. A szem mindig félve tekint körül, vajjon nem pillant-e meg idegent, mert a sivatagban mindenkit, a kivel találkozik az ember, neki szegzett fegyverrel kell fogadni.

Egy órával naplemente után ismét elindultunk. A kervanbasi jelentette, hogy tulajdonképen csak ezentúl értünk még az igazi sivatagba s ámbár külsőnk után ítélve mindnyájan próbált vándoroknak látszottunk, szükségesnek tartotta jelteni, hogy a hangos beszédű s kiabálástól nappal úgy, mint éjjel lehetőleg óvakodjunk; hogy ezentúl kiki naplemente előtt süsse kenyerét, mert itt éjjel nem szabad tüzet raknunk, hogy hollétünket az ellenségnek el ne áruljuk; hogy imáinkban mindig amandsillikot (biztosság) kérjünk; veszélyben pedig ne reszkessünk, mint az asszonyok. Néhány kardot, egy ládsát és két — természetesen kanócos — puskát osztott ki közöttünk, s én, a kit általában nagy vitéznek tartottak, szintén fegyvert

kaptam, jó sok löporral s golyóval ; ámbár meg kell vallanom, hogy ezen előkészületekre nem igen kellemes remények töltötték el szívemet.

Elhagyván a Balkán hegységet, minden titkolódzás dacára láttam a kompaszon, hogy a középső uton haladunk. Körentaghiban hallottuk, hogy a hegység táján 50 karakcsi csavarog a tekke törzsből ; de a kervanbasi e hirre csak annyiban hajtott, hogy Dsenak kujuszu kutat és állomáshelyet, melynek vize különben is oly sós, hogy csak három nap óta szomjazott tevéknek nyújthatna enyhülést, elkerülte. Leszálltunk, s a mint mondták, a Döndenben voltunk, a hogy e táj nomádjai az Oxus régi medrét hívják ; a mult tél viharai és esőzései azonban az utnak tavali nyomait, melyek különben jól meglátszanának, egészen eltörölték.

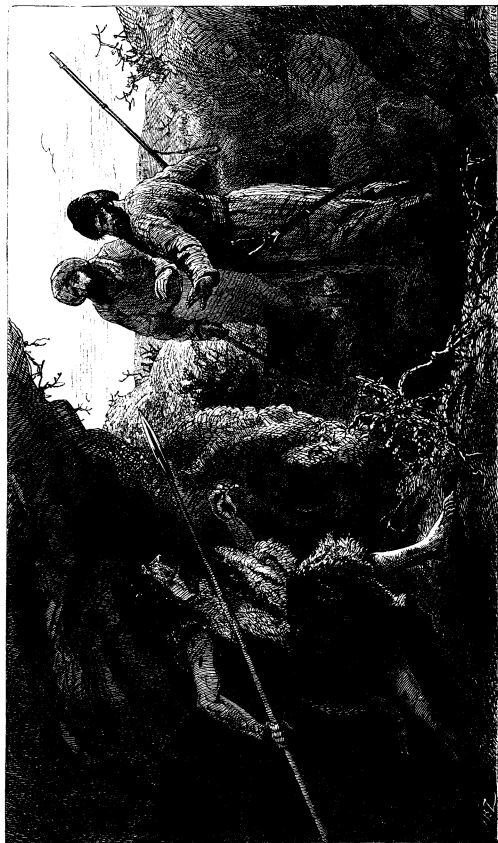
A régi folyammedret hosszú, görbe vonalban metszettük keresztül, hogy a tulsó s igen meredek parton feljáró helyet találjunk s csak nagy fáradsággal értük el napfelkölte előtt a magas fennsíkot. A nomádok regéikben az Oxus régi medrét a Mesedi Miszrijan romjaival hozzák összeköttetésbe s azt állítják, hogy az Oxus egykor közel a kaabának kijelölt épület fala mellett folyt el s csak később, Gökleng bünein felháborodva, fordult volna észak felé.

Minél inkább tűnt hátunk mögött a Balkán a kék felhők közé, annál nagyszerűbb, annál borzasztóbban fölséges tekintetet nyújtott a beláthatatlan sivatag. Az előtt azt hittem, hogy a sivatag nagyszerűsége csak akkor hathat lelkünkre, ha képzeletünk szint és határozottságot kölcsönöz a képeknek ; de tévedtem. A sivatagnak szeretett hazám alföldi rónain látott miniatürképét láttam nagyobb kiadásban, midőn Perzsiában a Sópuszta (Desti kuvir) egy részén átmentem ; de mily más érzések foglalták el itt szívemet ! Nem a képzelődés, mint sokan tévesen állítják, hanem a természet maga

gyujtja itt a lelkesülés fáklyáját. Néha megkisértettem a sivatag komor színét fölvidítani s városokat, sürgő-forgó életet képzeltem magamnak a közelben, de hiába! a beláthatatlan homokbuckák, a borzasztó halotti csend, a nap sárgásan vörös színe hajnalban s alkonyatkor, mindez csalhatatlanul hirdette, hogy a földnek egy nagy, talán legnagyobb sivatagján vagyunk.

Máj. 22. Délfelé Jeti Szirinél táboroztunk, nevét ez a hely a hajdan itt létezett hét kuttól nyerte; de most e kutak közül négy már teljesen ki volt száradva, a többiben pedig csak kevés, igen sós és rosszszagu vizet találtunk. Ámbár a kervanbasi azon reménynyel biztatott, hogy este esővizre fogunk bukkanni, azt a kis maradékot, mely kulacsomban volt, ámbár több volt benne az agyag, mint a víz, nem akartam e kutak keserű, undorító folyadékával fölcserelni. A tevéket megittatták s társaim közül is többen hozzáláttak s én csudálkozva néztem, mint versenyeznek a négylábuakkal az ivásban; midőn mértékletességre intetem őket, nevettek, de később nagyon megbánták mohóságukat. Rövid megállapodás után ismét elindultunk, s a többi homokbuckák közül kiemelkedő dombhoz értünk, melyen két üres kedseve állt. Azt mondták, hogy az utazók, kik bennök ültek, itt a pusztában elvesztek s a turkmánoknál minden hely, hol valaha emberek tartózkodtak, nagy tiszteletben áll s annak megrontása bűnnek tartatik. Saját-ságos babona! Embereket eladni és országokat elpusztítani nálok erény, de egy fakosarat tiszteletben tartanak, mert ember ült benne! A sivatag és lakói valóban igen különösek s még jobban meg fogja lepni az olvasót, ha elmondom, a mi ugyanazon este velünk történt. A nagy meleg engedvén, leszálltam, hogy a kervanbasival s más turkmánokkal a remélt esővizet keresni menjek. Mindnyájan föl voltunk fegyverkezve s mindenik más irányban

FÉL VAD EMBER A PUSZTÁBAN.

ment. Én a kervanbasit követtem, s alig haladtunk negyven lépést, midőn ez néhány lábnyomot vett észre a homokban, és kellemetlenül meglepve felkiáltott: „Itt embereknek kell lenniök!” Meggyújtottuk kanócainkat és a mindig jobban látható lábnyomok után indulva barlang szájához jutottunk. A homokban látott nyomokból következtetvén, hogy csak egy emberrel van dolgunk, rögtön behatoltunk a barlangba, s leirhatatlan borzalommal pillantottam meg egy hosszú haju és szakállu, elvadult embert, zergebőrökbe burkolva; ő nem kevésbé dőbbenve meg, felugrott és egy lándsát kapva fel nekünk rohant. Mig én kimondhatlan türelmetlenséggel néztem e jelenetet, kísérem vonásain a legnagyobb nyugalom tükrözött; mikor a félvadembert megpillantotta, leeresztette fegyverét és halk hangon mondvá: „Amen bol!” (béke veled) elhagyta a borzasztó helyet. „Kanli dir“ (vérrel befertőztetett ember ez) mondotta a kervanbasi, a nélkül, hogy többet kérdezni mertem volna. Csak később tudtam meg, hogy a szerencsétlen, igazságos vérboszú elől menekülve, már évek óta, télen nyáron itt bolyong a sivatagban. Embert nem akar látni, s nem is láthat..

Elszomorodva e szegény bűnös látásán, feledtem, hogy kirándulásunkkor édes víz helyett csak vért találtunk; társaink is üresen tértek vissza s azon gondolatnál, hogy a nálam levő édes iszapnak ma utolsó cseppeit fogom meginni, reszketni kezdtem. Oh víz! legbecsesbje minden elemeknek, gondoltam magamban, mért nem ismertem fel előbb értékedet! Pazarul használják áldását, sőt hazámban még félnek is tőle, s mit nem adnék most, csak husz cseppért e mennyei folyadékból!

Csak néhány falat forró vízbe mártott kenyeret ettem, mert hallottam, hogy e víz, ha felforr, elveszti keserű ízét. El voltam készülve mindent türni, a míg csak eső-

vizre nem akadunk, mert társaim állapota, kik mindnyájan erős diarréában szenvedtek, nagyon megijesztett. Nehány turkmán, különösen a kervanbasi, azon gyanuban álltak, hogy van jó vizök és titokban tartják; de a pusztában minden a kulacsra való célzás annyi, mint valakinek életére törni s a ki mástól kölcsönbe vagy ajándéku-
vizet kívánna, azt kiki örültnek tartaná. Ma este már legkisebb kedvem sem volt csak egy falat kenyeret is enni, s nagyon bágyadtnak éreztem magamat, mert a nap forrón süttött volt. Erőtlenül a földre terülve fekvődtem, midőn egyszerre láttam, hogy mindnyájan a kervanbasi körö se-
reglenek, s nekem is intettek, hogy jöjjelek oda kulacsom-
mal. E szó: viz! új erőt öntött belém, fölugrottam s kellemesen voltam meglepve, midőn látam, a mint a kervan-
basi a karaván minden tagjának mintegy két pohár tiszta
édes vizet adott. A derék turkmán elmondta, hogy már
évek óta szokása, a pusztában jó mennyiség vizet elrejtve
tartani és olyankor osztani el, mikor tudja, hogy minden-
kinek nagy jót tesz vele; ez nagy szevab (jámbor tett),
mert egy turkmán közmondás azt tartja: „A szomszéd-
nak a sivatagban adott egy csepp viz, lemossa száz évnek
bűneit.“

E jótett nagyságát meghatározni épen oly lehetetlen,
mint leírni az élvezetet, melyet egy ital édes viz okozott.
Teljesen jóllakottnak éreztem magamat, s azt hittem, most
ismét kiállhatom három napig a szomszúságot. Az itallal e-
szerint jól jártam, de kenyermel meggyült a bajom. Bá-
gyadtság és étvágyhiánytól kissé ellustulva azt gondoltam,
fa helyett, melyért messze kellett volna mennünk, a teve
trágyát — e rendes tüzelőszert a sivatagban — fogom sü-
tésre használni. De ebből is csak keveset gyűjtöttem össze.
Beledugtam a tésztát a forró hamuba, de fél óra múlva lát-
tam, hogy e melegség nem igen nagy. Gyorsan fát mentem

keresni, de a mint tüzet raktam, besötétedett, s a kervanbasi rámkialtott, ha el akarom-e a karavánt árulni az ellenségnek? El kellett tehát oltanom a tüzet és kovásztalan kenyeremet félig nyersen vinnem magammal. Másnap reggel (máj. 23.) Kojmat Atánál tartottunk állomást, melynek kutjából a víz már rég kiveszett; különben nem nagy kár volt, mert vize, mint e vidéken levő kutak nagy része, élvezhetetlen volt. A napsugarak néha egy lábnyi mélységre is megmelegítik a száraz homokot s oly forróvá teszik, hogy még a legvadabb középázsiai is, kinek lába sohasem látott semmiféle cipőt, itt egy bocskorszerti bőrdarabot kénytelen talpára kötni. Nem csoda tehát, hogy a tegnapi enyhítő ital hatása gyorsan elmúlt s én csakhamar ismét zsákmányul estem a szomjuság borzasztó kinainak. Délben jelentette a kervanbasi, hogy közel vagyunk a híres bucsújáró állomás-helyhez, Kahriman Atához; hogy tehát szálljunk le és jámbor kötelességünket teljesítve egy negyed óráig gyalog vándoroljunk a szentnek sírjához. Képzeltetni kívánom, midőn forróság és szomjtól elbágyadva, elerőtlenedve kénytelen voltam ülésemet elhagyni és a zarándok csapathoz csatlakozva egy jó negyed órát gyalogolni a még nem is síkon, hanem magaslaton fekvő sírhoz, és ott kiszáradt torokkal veszett módra telkineket és idézéseket a koránból ordítani. Oh kegyetlen szent, gondoltam magamban, nem tudtad magad másutt eltemettetni, hogy e látogatás pokoli kínjaitól megments? Fuldokolva, alig lihegve rogytam le a harminc lábnyi hosszú sirra, mely kosszarvakkal — a mik Közép-Ázsiában a felsőbbbség jelei — volt berakva. A kervanbasi elmondá, hogy a ki e sírban nyugszik, óriás s épen oly hosszú volt, mint maga a sír és számtalan évek előtt az itt levő kutakat sokáig védelmezte a gonosz szellemek ellen, melyek azokat kövekkel akar-

ták behányini. * Köröskörül több kisebb sir volt látható, szegény utazók végnyughelye, kik a sivatag különféle pontjain rablók vagy az elemek hatalma által vesztek el. A kutak hire, melyek e szentnek védpaizsa alatt álltak, megörvendeztetett; reméltem- hogy iható vizet fogunk találni s annyira siettem, hogy elsőnek értem a kitűzött helyre. Rögtön megpillantottam a barna pocsolyához hasonló forrást és marékkal merítettem belőle. Oly hideg volt mintha jeget érintettem volna, de mikor ajkamhoz ért, nem voltam képes egy cseppet se lenyelni belőle, oly keserű, sós és rossz szagu volt e hideg víz! Haragom s szomorúságom határtalan vala, s most először aggódtam komolyan sorsom felett.

XII.

A zivatar, mely csak néhány óra óta volt távolról hallható, éjjél tájban közelebb huzódott s nehéz cseppjei kinainknak közel végét hirdették. Reggel felé (máj. 24.) elértük a homok végső szélét; három napig tartott, míg keresztül hatoltunk rajta s meg voltunk győződve, hogy mai utunknak agyagos földén fogunk esővizet találni. A kervanbasi ezalatt a sok zerge- és vadszamar-nyom után itélve, reményünket már előre teljesültnek tekintette, de nem közölte velünk véleményét, hanem előre sietett, s csakugyan oly szerencsés volt, hogy fürkésző szemeinek sikerült egy

* A keletiek szeretik szenteiket testi nagysággal is felruházni. Perzsiában több óriás sirt láttam; sőt Konstantinápolyban, a Boszporus ázsiai partján, az úgynevezett Józsuahegyen is van egy hosszú sir, melyet a törökök a bibliai Józsa, a görögök Herkulesz sírjaként tisztelnek.

tócsa esővizet fölfedezni. Szu! szu! (viz! viz!) kiáltotta mindenki, midőn a kervanbasi találmányát jelentette és sokan már, a nélkül hogy még ittak volna, magával a reménnyel jóllaktak és megnyugodtak. Délfelé értünk oda, s a már távolról látható pocsolyán kívül még több, a legédesebb esővizzel teit gödröt találtunk. Az elsők közt voltam, kik kulacsosul s más edényekkel oda rohantak, nem inni, hanem vizet gyűjteni, mielőtt a sok meritéstől az felzavarodott s iszapossá lett volna. Negyed óra múlva mindenki a legnagyobb kéjjel ült reggelije mellett, és nehéz, sőt lehetetlen fogalmat nyújtani örömeinkről. Ezen állomástól, melyet Deli Atának neveznek, Khíváig szakadatlanul megtölthettük kulacsainkat édes vízzel s innen kezdve a pusztában vató utunk, ha nem is kellemes, de legalább nyugodtnak volt mondható. Este oly helyre jutottunk, melyen valódi tavasz uralkodott. Számtalan apró tó közt ütöttünk táborot, melyek szép rétkoszorúkkal voltak övezve, s e táj álomként tűnt föl előttem, mikor tegnapi helyzetünkre gondoltam. Hogy örömünk teljes legyen, megmondták, hogy már a megtámadtatások nagy veszélyén is átestünk, s csak ma este nem szabad még tüzet raknunk. Alig szükséges említenünk, hogy a sivatag fiai e váratlan vízbőséget kizárólag jámbor hadsi-voltunknak tulajdonították. Ujra megtöltöttük kulacsainkat s vidáman folytattuk utunkat.

Este elértük az epedve várt mély árkot, melynek túlsó oldalán Kaflankir (tigrisföld) nevű síkság terjed el, s melynél a khívai khánság területe kezdődik. A fensiknek körülbelül 300 lábnyi magas szélére való felmáshzás embernek állatnak egyiránt fáradságos volt s azt hallottam, hogy északi vége szintoly magas és meredek. E táj sajátos látványt nyújt; a meddig a szem ér, azon hely melyen járunk, szigetként látszik a homoktengerből kiemel-

kedni. A mély árok határai itt úgy, mint az északkeleti részen, melyre két nappal utóbb (máj. 25. és 26.) jutotunk, nem láthatók. Ha a turkmánoknak hitelt lehet adni, akkor mindkét árok az Oxus régi medre, Kaflankir maga pedig hajdan sziget volt, melyet minden oldalról az említett árok vesznek körül. Annyi áll, hogy ezen egész földterület a sivatag többi részétől, úgy alkata és dús növényzete, valamint a rajta tenyésző állatok nagy száma által, nagyon különbözik. Eddig ugyan találkoztunk már egyes zergékkel és vad szamarakkal, de itt nagy csudálkozásomra százával láttam őket, nagy csoportokban legelészve. Ha jól emlékszem, a Kaflankiron létünk másod napján nagy porfelleget láttunk észak felől közeledni. A kervanbasi és a turkmánok fegyverhez nyultak, és türelmetlenségünk azon mértékben nőtt, a mint porfelleg közeledett. Végre kivettük, hogy a tömeg jól sorba állított és támadni induló lovas-századhoz hasonlít; s erre kísérőink leeresztették fegyveröket. Nem lévén szabad kíváncsiságot mutatnom, — ez keleten nem igen található, — türelmetlenségem határtalan lett. A porfelleg mind közelebb jött, s a mint körülbelül 50 lépésnyire volt tőlünk, oly zajt hallottunk, mintha legalább ezer jól begyakorolt lovas vezényszóra állapodott volna meg. Tömérdék vad szamarat láttunk magunk előtt; ez erős és eleven állatok szorosan zárt sorban álltak meg, néhány pillanatig nagy figyelemmel bámultak reánk, aztán, látva, hogy nem vagyunk hozzájuk hasonlók egyszerre fölkerelkedtek és nyíl gyorsasággal vágattak el nyugat felé.

A kaflankiri fensík emelkedése, khívai oldalról nézve, rendes sánchoz hasonlít, és oly síma, mintha a víz csak tegnap folyt volna el róla. Innen egy napi járás után máj. 28-dikán tóhoz értünk, mely Sor Gölnek (sóstónak) nevezetik; formája derék négyszög és kertülete 12 angol mér-

föld. Itt hat órai pihenésre határoztuk magunkat, hogy mindenki végezhesse a vallás által parancsolt s már régóta szükséges guszl-ot * annyival inkább, minthogy ma épen ejdi kurban, az iszlam egyik legnevezetesebb ünnepe napja van. Utitársaim ez alkalommal felbontották iszák-jokat; mindegyiknek volt egy váltani való inge, csak nekem nem. Hadsi Bilal akart egyet kölcsön adni, de én nem fogadtam el, mert meg voltam már győződve, hogy minél szegényebbnek látszom, annál nagyobb biztosságban vagyok. El kellett magamat nevetnem, midőn legelőször itt tükörbe tekintettem, s megláttam ujjnyi vastag por- és homokkéreg borította arcomat. A sivatagban több helyütt módomban volt volna megmosdanom, de készakarva nem tettem, hogy a piszok-kéreg hadd védjen az égető nap hevétől. Ezzel azonban nagyon csekély részben értem célt, és egész életemben magamon fogom annak számos nyomát viselni emlékül. Egyébiránt nem csak engem, hanem utitársaimmal együtt mindnyájunkat kivett formánkából az abdeszt pótszere, a tejemmlin, melyet a próféta a viztelen sivatag számára rendelt: viz helyett homokkal és porral kell mosdani, pedig ez még piszkosabbá teszi a testet. Az öltözködés és mosakodás után úgy láttam, hogy barátaim most hozzám képest urakká lettek. Szánakozásból akartak néhány kölcsön ruhadarabot adni, de én megköszönvén az ajánlatot, nem fogadtam el s kijelentettem, hogy be akarom várni, míg a khivai khán felruház.

Utunk négy óra hosszat kiaszott harasztoson vitt keresztül; itt egy őzbeggel találkoztunk, a ki Khivából jött s ujságokat beszélt az ottani viszonyokról. Ha már ezen lo-

* A guszl az egész test megmosása, a mely csak bizonyos kiváló esetekben szükséges. A napi öt ima előtt végezni szokott más mosakodásokat Törökországban abdesztnek, az araboknál vudhunak, Közép-Ázsiában pedig teharetnek nevezik.

vas ember látása is nagy örömet okozott, semmi se volt az azon érzelmeimhez képest, a melyek bennem keletkeztek, midőn délután néhány agyagból készített, elhagyott házat pillantottam meg, mert falakat, vagy más házra mutató jeleket nem láttam már, a mióta Karatepét (Perzsia határát) elhagytam. Ezen kunyhóknak néhány év előtt még voltak lakosaik s a kelet felé terjeszkedő Medemin földhöz számítják. A khivai khánság azon részét nevezik így, mely legmesszebb belenyulik déli irányban, a (minálunk Hyrcania-nak nevezett) nagy sivatagba. Ezen részt még csak 15 év előtt tette mivelhetővé egy Mehemmed Emin nevű tisztt, s ettől nyerte nevét is, mert a Medemin ezen tisztt nevének rövidítéséből származott. Az utolsó háboru óta ismét el vannak hagyva ezek a tájak s van ilyen több vidék is Turkesztánban, erről többször volt alkalmunk meggyőződni.

Ma reggel (máj. 29.) föltűnt nekem, hogy attól az észak-keleti iránytól, melyben Khíva fekszik, eltértünk s egészen északi irányt vettünk ; kérdezősködve megtudtam, hogy biztosság okáért csinálunk vargabötűt. Az az özbeg, a kivel találkoztunk, figyelmeztetett, hogy vigyázzunk magunkra, mivel a csaudor-ok nyílt lázadásban vannak a khán ellen, s alamánjaik gyakran herontanak ezen határ-részekre. Ez nap este még egy kis aggodalmas vigyázattal haladtunk s ki volt boldogabb, mint mi, a mint másnap reggel jobbra-balra sátorcsoportokat láttunk s a merre utunk vitt, mindenholnan a legbarátságosabb »aman geldingiz« (szerencsésen megjöttetek) hangzott előnkbe. Minthogy a mi Iliászunknak jó barátai voltak az itt táborozók között, elment meleg kenyeret s egyéb kurban adományokat (tünnepnapi falatokat) szerezni. Jól megrakva jött vissza s hust, kenyeret és kimiszt (kancatejből készített csipős savanyu ital) osztott ki közöttünk. Noha csak

egy rövid óráig pihentünk meg, még is sok istenfélő nomád jött hozzánk, hogy kézszerítésünkben részesüljön, s ez által szent tettet kövessen el. Az áldás itt jól jövedelmező cikk volt, mert négy vagy öt áldásomért sok kenyeret, tevé-, ló- és juhust kaptam. Több japon (mesterséges öntözésre való árkon) keltünk át s dél tájban elhagyatott, Khánabad nevű fellelegvárhoz értünk, melynek négyszögű magas fala három mérföldnyire ellátszott. Itt töltöttük a délutánt és estét; a nap forrón sütött, s nagyon jól esett a falak árnyékában szunnyadnom, noha a pusztta földön feküdtem s vánkösom egy darab kő volt. Még virradat előtt elhagytuk a Khivától 25 mérföldnyire eső Khánabadot, s nagyon elálméklodtunk a felett, hogy egész napi (máj. 30.) utunk alatt egyetlen sátort sem láttunk, söt este magas homokdombok közé jutottunk, úgy, hogy azt hittem, újra a nagy sivatagban vagyunk. Épen teánkkal foglalatoskodtunk, a mint a legelőre eresztett tevék egyszerre szilaj szaladásnak eredtek. Még alig juthattunk arra a gondolatra, hogy valaki tűzbe vette, egyszerre előtűnt öt lovas és sebes vágatva a mi táborunk felé tartottak. A teás csésészék egy pillanat alatt puskákkal voltak fölváltva s rögtön megalakult a csatarend. A lovasok azonban lassu lépést közeledtek hozzánk s a turkmánok csakhamar megismerték lovuk lépéséről, hogy tévedtünk, mert ellenség helyett barátságos, jóakaró kíséret közelgett felénk.

A legközelebbi reggel (máj. 31.) egy, Akjap-hoz tartozó özbeq faluba érkeztünk. Itt már egészen vége szakad a Gömüstepe és Khiva közötti sivatagnak. A nevezett helység lakosai, az első özbegek, a kiket láttam, igen jó emberek voltak. Bevett szokás szerint sorba látogattuk a házakat s fatihánk bő aratást hozott. Itt láttam ismét egyet-mást, a mit oly rég nem láttam, a mi nyugat felől került ide, s szívem erősen dobogott nagy örömemben. Még ma elér-

tünk volna Iliász lakhelyére, mert már itt kezdetét veszi a khivaiak lakta Akjap nevű falu, hanem a mi jó barátunk kissé hiú volt, s nem akarta, hogy váratlan vendégek módjára érkezünk hozzá; tehát az ő lakásától két órányira háltunk meg, egy gazdag nagybátyjánál, Allahnazr bajnál, * ki nagy megkülönböztetéssel fogadott s vendégelt meg bennünket. Ezalatt Iliász megüzenhette feleségének érkezésünket, s másnap (jun. 1.) reggel tartottuk bevonulásunkat. Iliásznak tömérdek atyafisága s barátja jött elénk, szíves fogadásunkra. Engem csinos sátorral kínált meg, hogy foglaljam el lakásomul, de én inkább mentem a kertjébe, mint hogy fák voltak benne, melyeknek árnyéka után rég sóvárgott a lelkem. Nagyon régen nem láttam már viruló fát!

Az alatt a két nap alatt, hogy a félig polgárisult, azaz félig-meddig megtelepedett turkmánok között voltam, feltűnt előttem azon idegenkedés, a melylyel ezen nomádok minden ház, vagy kormányféle iránt viseltetnek. Mindammelllett hogy már több század óta az őzbegek közelében laknak, gyűlölik szokásaikat, erkölceiket, kerülik a velük való érintkezést, s az őzbeg törzs- és nyelvrokonsága dacára ép oly idegen az ő szemökben, mint mi előttünk a hottentotta. Miután kissé kipihentük magunkat, neki indulunk a fővárosnak; Gazavaton mentünk keresztül, a hol épen hetivásár volt, s itt volt legelső alkalmam a khivai életet látni. Az éjet egy réten töltöttük, Sejkhlar-Kaleszi alatt, a hol egész életemben a legnagyobb s legszemtelenebb legyeket találtam. Az utazókat és a tevéket egyaránt kinozták egész éjjel, s mondhatom nem a legjobb kedvemben voltam, midőn reggel, a nélkül, hogy egész éjjel a szememet behunytam volna, föl kellett a tevére ülnöm. Az ál-

* Baj, vagy bi, a törököknél bej, előkelő urat jelent.

matlanság okozta szenvedést szerencsére csakhamar egészen elfeledtette a gyönyörű tavaszi virányzatnak indult természet látása. Az előtt úgy gondoltam, hogy azért látszott nekem Khiva oly szépnek, mivel a sivatag ellentéte volt, melynek borzasztó képe még szemem előtt lebegett. Azonban még most is, miután újra megláttam Európát, bájos elragadó vidékeivel, egyre szépnek találok Khiva környékét, kisedet, várszerű havli-jaival, * melyeket magas jegenyefák árnyalnak, s szép rétjeivel s szántóföldeivel. Ha a kelet költői itt pengették volna lantjukat, sokkal méltóbb tárgyakat letek volna, mint a borzasztóan pusztá Perzsiában.

Maga a főváros Khiva is meglehetősen kellemes benyomást okoz távolból látva néhány kupolájával s tornyával a kertek közepett. Jellemző, hogy a nagy sivatagból hosszú vékony nyelv nyulik Merv-től fél órányira a város alá, hogy itt még egyszer föltüntesse az élet és halál közötti ellentétet. Ezen sivatag-nyelv Töjesziesti név alatt ismeretes, s már a város kapui előtt voltunk, és még egyre láttuk a homok halmokat

---

XIII.

Hogy mikép éreztem magamat június 3-dikán Khiva kapui előtt, azt képzelheti az olvasó, ha elgondolja azon veszélyeket, melyeknek annyira ki voltam téve feltűnőleg európai ábrázatom következtében oly könnyen támadható minden legkisebb gyanu által. Nagyon jól tudtam, hogy a

* A havli betű szerint sugarat jelent, itt udvar helyett használják. A havliban vannak sátrak, istállók, hembárok s egyéb az özbeg (mezei lakos) háztartásához tartozó helyiségek.

khivai khán, kinek kegyetlenségét maguk a tatárok is kárhoztatták, ilyen gyanu esetében sokkal szigorubb eljárást követne irányomban, mint a turkmánok. Hallottam, hogy a khán minden gyanus idegent rabszolgává tett, hogy csak nem régiben tette ezt egy állítólag hercegi származásu hindosztánival, a kinek most a többi rabszolgával ágyukat kell vonszolnia. Egész belsőm fel volt háborodva, de mindammellet még sem féltem. Az örökös veszélyben forgás már megedzett; a halál, mely olyan könnyen lehetett volna kalandozásom következménye, már három nap óta lebegett szemeim előtt, s a legszorongatottabb percekben is a helyett, hogy rettegettem volna, inkább azon eszközökről gondolkoztam, melyekkel a babonás hitű zsarnok őrszemét elámithassam. Utközben pontos tudomást szereztem magamnak valamennyi előkelő khivairól, a kik Konstantinápolyban megfordultak. Leggyakrabban említettek mint ilyet bizonyos Sükrullah bajt, a ki tíz évet töltött követi minőségben a szultán udvaránál. Úgy homályosan magam is emlékeztem, hogy ezt az embert több ízben láttam a volt külügyminiszter (Ali pasa) házában. Ez a Sükrullah baj — gondoltam — jól ismeri Sztambult, az ottani divó nyelvet, s az előkelők szokásait; vagy akarja vagy nem, rá kell tukmálnom előbbi ismeretségemet, s mint-hogy egy sztambuli szerepében magát a sztambulit is képes vagyok elámitani, a khivai khán volt követe nem lesz képes álcámat lerántani, s kénytelen lesz céljaim előmozdítására segédkezet nyújtani.

A város kapujánál már számos khivai várakozott reánk, kik kenyeret és aszalt gyümölcsöt nyújtogattak fel hozzáink, tevéink fölé. Már évek óta nem érkezett ekkora csapat hadsi Khívába, mindenki bámulva nézett bennünket, s mindenfelől ezen megszólamlások hangzottak felénk: „Aman eszen geldingiz! (szerencsésen jöttetek!) Ha sah-

bazim! Ha arszlanim! (Én sólymom! én oroszlanom!)“ A bazárba érkezvén, hadsi Bilal rákezdet egy telkinre, én mindnyájánál erősebben hallattam hangomat, s valóban meg voltam indulva, midőn az emberek kezemet, lábamat, sőt lelógó rongyaimat is csókokkal illették, mintha valami kiváló szent volnék s csak imént szállottam volna alá az égből. A bevett országos szokás szerint a vámháznak használt karavánszerajban szállottunk le, hogy a megérkezett málhákat s embereket szigorú vizsgálat alá vessék, a hol természetesen legtöbb nyomatékkal bír a karaván főnökének nyilatkozata. A fő vámhivatalnak tisztét Khivában az első mehrem (a khán első kamarása s megbízottja) végzi; ki alig intézett néhány szót a kervanbasihoz, azonnal előre tolakodott az afgháni, s hangosan kiáltozott: „Három érdekes négylábut és egy érdekes kétlábut hoztunk magunkkal Khivába.“ Minthogy az elsőekkel a Khivában még soha nem látott bivalokra, az utóbbival pedig én rám célzott, nem csoda, hogy sokaknak szeme azonnal rajtam akadt meg, s a suttogásból csakhamar ki lehetett venni e szavakat dsansziz (kém) — frengi — urusz (orosz). Én mindenkép rajta voltam, hogy valahogy el ne piruljak, s már épen hátra akartam vonulni a tömeg közül, midőn a mehrem megszólított, hogy álljak meg, s felette udvariatlan kifejezésekkel készült vallatásomhoz. Épen felelni akartam neki, midőn hadsi Szalih, kinek külseje tiszteletet parancsolt előlépett és semmi tudomása nem lévén a történetekről, a leg-hizelgőbb kifejezésekkel bemutatott a vizsgálattevőnek, a mire ez egészen megütközve nyájasan mosolygott reám, s megkínált, hogy üljek melléje. Ámbár hadsi Szalih intett, hogy fogadjam el kínálatát, én a mélyen megsértett érzélem kifejezésével haragos tekintetet vetettem a mehremre s eltávoztam.

Legelőbb Sükrullah bajhoz mentem, ki akkor minden

hivatalos foglalatosság nélkül Mehemed Emin khán medresszejében, Khiva legszebb épületében lakott egy cellában. Mint Sztambulból érkezett efendi jelentettem be magamat nála, azon hozzátevással, hogy ott alkalmam volt vele megismerkednem s erre utaztomban tiszteletemet kívánom nála tenni. Egy efendi megjelenése Khivában, a mi eddig még soha elő nem fordult eset volt, az öreg urat csodálkozásba ejtette annyira, hogy maga jött elém, s nagyon elbámult, midőn egy alakjából egészen kivetköztetett, rongyokkal ruházott koldust látott maga előtt. Minlammelllett bevezetett s alig szóltam vele néhány szót sztambuli kiejtéssel, egyre növekvő érdekeltséggel kezdett kérdezősködni a török fővárosban levő nagy számú barátairól, s az ozmán birodalomnak az új szultán alatti viszonyai felől. Mint már főnebb említettem, szerepem sikeréről meglehetősen meg voltam győződve; Sükrullah-baj egy részt magánkívül volt örömében, midőn sztambuli barátai felől pontos híreket beszéltem neki, másrészt meg nem bírt eléggé csodálkozni rajtam s így szólt hozzám: „De az isten szerelmeért, mi bírt téged reá, efendi, hogy ezen borzasztó országokba jöjj, még pedig Sztambulból, abból a földi paradicsomból? Én pedig mély sohajtással ezt feleltem neki: Oh pir! (papi főnök) s kezemet szemeimre tettem, a mi a tartozó engedelmesség jele. A jó öreg, a ki meglehetősen mivelt müzülman volt, könnyen kitalálhatta, hogy valamely dervis-rendhez tartozom s a pirem küldött ezen utra, és ezt a kötelességet minden mudir (valamely dervisrend ujonea) élete kockáztatásával is tartozik teljesíteni. Ezen fölvilágosításnak megörült, még csak a dervis-rendem nevét kezdte, s midőn Nakisbendit feleltem neki, mindjárt tudta, hogy Bokhara a célja zarándoklásomnak. Tüstént lakást akart számomra rendelni a nevezett medresszejében, de én nem fogadtam el,

utitársaimra hivatkoztam, s távoztam azon ígérettel, hogy nem sokára meg fogom ismét látogatni.

Midőn visszajöttem a karvászeraiba, ott azt mondták, hogy utitársaim már el vannak helyezve egy tekkiében, az utazó dervisek számára beszállóul használatos kolostorszerű helyiségben, melynek Tösebaz * a neve; oda mentem hát magam is, s úgy találtam, hogy az én számomra készen tartottak egy cellát. Alig léptem jó barátaim közé, mindnyájan távollétem oka felől kérdezősködtek, és sajnálkozva mondták, mily kár, hogy nem voltam jelen s nem láthattam, mint kellett annak a nyomoru afgháninak, a ki engem kompromittálni akart, nem csak ő általuk, hanem a khivaiak által is szidalmazva s piszkolva eltakarodnia. Nagyon jó, gondoltam magamban, ha a nép között fölmerült gyanu elenyészett; a khánnal majd csak könnyen boldogulok, mert Sükrullah-baj bizonyára tudatni fogja vele ittlétemet, s minthogy Khiva uralkodói a szultán irányában mindenkor a legnagyobb tiszteletet tanusították, a mostani uralkodó is bizonyára fog tenni kísérletet, egy efendinek magához szerzésére; sőt az is lehetséges, hogy engem, ki a legelső konstantinápolyi vagyok, a'ki Kharezmbé (Khiva politikai neve) eljött, még kitüntetésekben is részesítsenek.

Gyanításom nem csalt meg. Másnap egy jaszaul (udvari tiszt) jött hozzám, kis ajándékot hozott számomra a khántól s olyan parancsot, hogy ma estére menjek el az arkba (a palotába) s adjam rá a khánra fatihámat, mivel a hazret (ázsiai uralkodó címe, a nálunk szokásban levő felségnek felel meg) sokat tart rá, hogy a szent országból jövő dervis áldásában részesüljön. Megigérttem, hogy engedel-

* A Tört sahbaz-ról, azaz: négy sólyomról vagy hősiről neveztetett így. Azon négy királyt nevezték így, kiknek sírja van e helyen, a kik ezen kegves alapítványt tettek.

meskedni fogok s egy óra mulva elmentem Sütkrullah-bajhoz, s ez minthogy jelen ohajtott lenni az audiencián, elkísért a király közel eső palotájába s utközben rövid utasításokat adott azon szertartásokra nézve, melyeket az uralkodó irányában követnem kell. Azt is elbeszélte, hogy milyen feszült viszonyban van a mehterrel (olyan belügyminiszter-féle), a ki őt vetélytársának tekinti, mindenben kárára törekszik, s megeshetik, hogy engem sem fogad, mint a kit ő mutat be, a legbarátságosabban. Minthogy a kusbegi s a király testvérbátyja hadjáratban voltak a csaudorok ellen, ideiglenesen a mehter volt a khán legelső hivatalnok. A bevett szokás úgy parancsolta, s nekem szükséges is volt, hogy előbb nála mutassam be magamat, mivel azon kapu bejáratánál levő előudvarban lakott, mely egyenesen a khánhoz vezetett s hivatalhelyiségét egy tornác alatt ütötte volt fel.

Minthogy ezen órában jóformán mindennap arz, azaz: nyilvános kihallgatás volt, a királyi lak főbejárása, valamint minden egyéb helyisége, melyeken keresztül mentünk, telve volt emberekkel. A tömeg mindenütt szolgálatra készen félreállt utunkból, s engem rendkívül megörvendeztetett, mikor észrevettem, hogy az asszonyok ujjal mutogatnak rám, s azt mondják: »Ime ez a Konstantinápolyból való dervis, most áldást fog khánunkra mondani; az Isten hallgassa meg szavait.«

A mehtert, a mint előre értesítve voltam, egy tornác alatt találtam, emberei között, a kik minden szavára helyeslőleg mosolyogtak. Barna bőrén s a melléig leérő nagy szakállán meg lehete látni, hogy szárt vagy is perzsa származásu. Esetlen öltözete, kiváltképen nagy prémes kucsmája jól illett esetlen vonásaihoz. Midőn maga felé látott közeledni, mosolyogva szólott valamit környezetéhez. Én bátran közeledtem hozzá, komoly arccal üdvözöltem őt, s

a főhelyet foglaltam el, mint a dervisek illetékes helyét, a társaságban. Miután elmondtam a szokásos imákat, melyekre mindenki rámondta, szakállát simogatva, az áment, a szokásos udvariassági formások váltottuk fel kölcsönösen a mehterrel. A miniszter szellemdúsnak akart látszani s avval a megjegyzéssel állott elő, hogy Konstantinápolyban a dervisek is jó neveléssel bíró emberek, s arabul is beszélnek (noha én csak a sztambuli szóejtést használtam). Elmondta továbbá nekem, hogy a hazret (e szónál mindenki felállott ülő helyéből) engem látni kíván, s hogy nagyon szeretné, ha a szultántól vagy teheráni követétől néhány sort hoztam volna magammal. Én erre azt feleltem, hogy az én utazásomnak nincsenek világi céljai, hogy senkitől semmit se kívánok, csupán személyes biztonságom okáért hoztam magammal egy fermánt, mely el van látva tigr-vel (a szultán pecsétjével). Ezzel átadtam utam levelét a mehternek, a ki tiszteletteljesen megcsókolván és homlokához dörzsölvén a nagyuri jelt, felkelt, hogy levelemet átadja a khánnak s nem sokára azzal tért vissza, hogy lépjek be a kihallgató terembe.

Sükrullah-baj lépett be előbb, nekem néhány pillanatig várakoznom kellett, a míg megtették a megkiváncsolt előkészületeket; mivel ámbár úgy voltam bejelentve, mint dervis, bemutatóm nem mulasztotta el megjegyezni, hogy én Konstantinápolyban minden előkelő pasát ismerek, s ennél fogva azon kell lenni, hogy minél jobb benyomást vigyek innen magammal. Néhány perc múlva két jaszaul tiszteletteljesen karon fogott, a függöny felgördült, s ott láttam ma gam előtt Szejd Mehemmed Khán Padisahi Kharizm-et, vagy közönségesebben szólva a khívai khánt, egy terrassz-féle emelvényen, bal karjával selyembáronyszerű gömbölyű párnára támaszkodva, jobbájában pedig rövid, arany kormánypalcát tartva. A megszabott udvari szertar-

táshoz képest fölemeltem kezemet, ugyanazt tették a jelenlevők s a khán maga is, s elmondtam egy kurta szúrát a koránból, azután két Alahumu szellát és egy szokásos imát; a mely Alahumu Rabbenával kezdődött, s az általános ámen-nel és szakáll-simogatással fejeztetett be. Midőn a khán még fogta szakállát, mindenki ezt kiáltotta: „Kabul bolgaj!” (Hallgattassék meg a te imád!) s én az uralkodóhoz közeledtem, ő pedig oda nyújtotta nekem kezét, s miután megtettük a muszaféhát, * néhány lépésnyire hátra vonultam, s ezzel a szertartásnak vége volt. Most a khán kérdezősködni kezdett utazásom célja felől, s hogy milyen benyomást tettek reám a turkmánok, a nagy sivatag és Khíva? Azt feleltem, hogy sokat szenvedtem, de a hazreti dse-mal mubarek (áldott szépség) látása által dúsan megvannak jutalmazva szenvedéseim; köszönöm Allahnak, hogy ezen rendkívüli szerencsében részesültem, s azt hiszem, miszerint a kiszmet (fátum) ezen kegyét jó előjelnek tekinthetem utam tovább folytatására. Noha iparkodtam az itt érthetetlen sztambuli szöejtés helyett az öz-begit használni, mégis kénytelen volt a király egyetmást tolmácsoltatni magának. Azt is kérdezte tőlem, hogy mennyi ideig szándékozom itt maradni, s el vagyok-e látva az utazáshoz szükségesekkel? Én azt feleltem, hogy előbb meg akarom a khánság áldott földében nyugvó valamennyi szentnek sírját látogatni, s csak azután fogom utamat folytatni; arra nézve, vajjon el vagyok-e látva a szükséges kellékekkel, azt válaszoltam, hogy mi dervisek efféle földi kicsiségekkel nem gondolunk. Az a néfesz (szent lehellet), a mit pirem (rend-főnököm) utravalónak adott, képes négy öt napig minden táplálék nélkül életben tartani, s ne-

* A Korán által megrendelt azon kölcsönös üdvözlést nevezik így, midőn az egymást üdvözlők kitárt kezüket nyújtják egymásnak.

kem nincs egyéb kívánságom, mint az, hogy 120 ezte-
deig éltesse az Isten ő felségét.

Ugy látszott, hogy szavaim tetszésben részesültek, mivel ő királyi felsége méltóztatott kegyelmesen meg-
hagyni, hogy 20 aranyat és egy derék izmos szamarat ad-
janak nekem. Az aranyakat nem fogadtam el avval a meg-
jegyzéssel, hogy nálunk derviseknél bűn, pénz birtokában
lennünk; hanem a legmagasabb kegy másik bizonyítékát
hálás köszönettel fogadtam, s szabadságot vettem magam-
nak azon szent törvényt emlékezetbe hozni, a mely fehér
szamarat ajánl a zarándok útjára, s ezt ki is kértem ma-
gamnak. Már távozni akartam, midőn a khán megkért,
hogy legalább arra a rövid időre, a melyet fővárosában
fogok tölteni, legyek az ő vendége, s mindennapi ételmeze-
semre fogadjak el udvari khaznadárjától naponként két
tenget (körülbelül másfél frank.) Az ajánlatot szépen meg-
köszöntem, zárárdást mondtam és távoztam. A mint haza
siettem az előudvarokban és bazároknál hullámozó nép
mindenütt tiszteletteljes Szêlam alejkum-mal üdvözölt. Csak
akkor vettem szabadon lélekzetet, midőn cellám négy fala
között egyedül voltam, s nem kis meglepetésemre szol-
gált, hogy az a szörnyű kiélt khán, a kinek minden arc-
vonása a kimerült, tompaelmű s embertelen zsarnok hű
képét ábrázolja, irányomban kivételesen jó volt, s most
már, a míg időm engedte, háborítatlanul járhattam-kelhet-
tem a khánságban. Egész este előttem lebegett a khán
alakja, mélyen beesett szemével, ritka szakállu állával,
fehér, halavány ajkaival s rezgő hangjával. Milyen szeren-
cse az az emberiségre nézve — gondoltam magamban
gyakran — hogy a sötét babonás hit ilyen zsarnokok vér-
szomjának s hatalmának korlátokat tud szabni.

Minthogy a khánság belsejébe nagyobb kiránduláso-
kat szándékoztam tenni, ennél fogva mennél rövidebbre akar-

tam szabni a fővárosban tartózkodásom idejét; a mi érdekes volt a megtekintésre, annak megnézéséhez nem nagy dő kellett, ha a khán, a hivatalnokok s előkelő kereskedelmi világ meghívásai nem raboltak volna el annyi időt. Elterjedvén hire, hogy a királyi kegy részese vagyok, mindenki vendégének óhajtott hadsi társaimmal együtt, s valóságos kin volt rám nézve, napjában hat, sőt nyolc meghívást is elfogadni, s a divó szokás szerint minden háznál enni-inni valamit. A hajam borzad még most is, mikor eszembe jut, hányszor kellett napfelkölte előtt, 3—4 óra között éhgyomorra hozzálátnom egy juhzsirban uszó rizsszel telt nagy tálhoz. Mint vágytam ilyenkor a száraz kovásztalan kenyérre, a melylyel a sivatagban éltünk, s mint szerettem volna ezen gyilkos fényüzést az üdvös szegénységgel felcserélni.

Közép-Ázsiában átalános szokás, még a legjelentéktelenebb látogatáskor is, a deszturkhan (egy többnyire szennyos durva szövötű tarka asztalkendő, melyen két embernek való kenyér van) fölteríteni s a vendégnek legalább néhány falatot kell ennie. „Nem lehet többet enni“, ezt a kifejezést a közép-ázsiaiak hihetetlennek s ugyancsak faragatlannak tartják. Az én hadsi kollegáim e részben minden alkalommal fényes tanuságot tettek bon ton-jukról s én nem birtam eléggé bámulni, hogy nem pukkadnak meg attól a nehéz pilavtól, mert egy napon kiszámítottam, hogy naponkint mindegyik egy font juhzsirt s két font rizst vett magához (a kenyeret, sárga és fehérrépát s retket nem is számítva), s ezenfölül még, minden tulzás nélkül, vagy 30—40 nagy csésze zöld teát ivott meg. Az efféle hős-tettekben én természetesen nagyon hátra maradtam s mindenki csodálkozott rajta, hogy könyvekbeli nagy jártaságom mellett, ilyen tudós ember létemre, olyan kevés nevelésem van.

Nem kevésbbé üldöztek a szép-elműek, tudniillik Khiva város ulemái. Ezek az urak, kik előtt Törökország és Konstantinápoly mindennél fölebb való, sok meszele (vallási kérdés) iránt tölem kívántak felvilágosítást, mint a török-iszlambeli tudományosság főképviselőjétől. Menynyire boszantottak ezek a roppant nagy turbános, hájfejlű özbekgek, mikor azon szabályokra vitték a beszélgetést, hogy hogyan kell a kezet, lábat, a fej elejét, hátulját megmosni, hogyan kell a szent hit rendeletei szerint ülni, járni, fekünni, alunni stb. A szultánt (mint Mohammed elismert utódát) s főembereit Khivában mindezen fontos törvények végrehajtásában mintaképtül tekintették. Törökország császára ő felségét itt olyan müzülmannak képzelték, a ki legalább ötven rőfös turbánt visel, kinek mellén alól ér a szakáll, a kinek ruhái a lábaujjain túl terjednek, s életét kockáztatná, a ki affélét merne beszélni, hogy a szultán haját és szakállát á la Fiesco nyiratta le, ruháit pedig Dusetoye készíti Párisban. Valóban sokszor nehezemre esett, hogy ezen jószívű s szeretetreméltó embereknek nem adhattam kellő felvilágosítást; de hogy mertem volna, annyira ellentétes felfogásunkat tekintve! Majd ha Bokharába érkezünk, ott körülményesebben fogunk evvel a tárggyal foglalkozni; itt csakis azért érintettük, mivel ez volt az a pont, melyen a keleti és nyugati iszlám-polgárosodás között létező különbség érdekes kérdésével legelőször érintkeztem.

Minthogy a Tösebaz (kolostor), a melybe szállásolva voltunk, a nagy viztartónál és mecsetnél fogva, melyet magába foglal, közhelynek tekintetett, mindig tele volt mindkét nembeli látogatókkal. Az özbeg fején kúp alakú prémes süveget, lábán idomtalan nagy bagaria csizmát hord, s nyáron egyedül hosszú inge teszi többi öltözkését. Később magam is ezt a ruházatot használtam, mert a mig

az ing tiszta, egy ingben még a bazárban megjelenni sem tartják illetlennek. Az asszonyok tekeszerű turbánjukkal mely 15—20 orosz zsebkendőből van összetekerve, a legtikkasztóbb hőségben is sűrű ruházatukba burkolózva s lábukon nagy idomtalan csizmát viselve, kénytelenek nagy vizes korsójukat haza cipelni. Egyszer-másszor megállt ajtómnál egy-egy asszony s egy kis khaki-sifát (egészségport) * és nefeszt (szent leheletet) kért s elpanaszolta valóságos vagy csak képzelt baját. Nem tagadhattam meg e szegény teremtések kérését, kik között többenél meglepő hasonlatot vettem észre Némethon lányaihoz; lekuporodtak ajtóm előtt, én pedig ajkaimat oly formán mozgatva, mintha imádkoznám, megtapogattam testüknek a fájdalmas részét s erősen oda leheltem háromszor; erre azután rendesen mély sóhajt hallatott a szenvedő s többen állították, hogy azon pillanatban enyhült a fájdalmuk. A mik Európában a dologkerülökre nézve a kávéházak, az Khivában a mecsetek udvara, melyben rendesen nagy víztartó van, s gyönyörű platán- és jegenyefák árnyalják. Noha még csak június eleje volt, a hőség már is tikkasztó volt, s nekem mégis ablaktalan szobámban kellett folyvást kuttognom, mert alig mentem le a kellemes árnyu fák alá, azonnal körülfogott egy csoport nép s a legbohóbb kérdésekkel ostromolt. Az egyiknek vallásbeli oktatás kellett, a másik azt kérdezte: van-e a világon még több olyan szép hely, mint Khiva? a harmadik meg egyszer mindenkorra hiteles tudomást akart szerezni arról, vajjon csakugyan Mekkából kapja-e a nagy szultán minden nap ebédjét, vacsoráját, még pedig úgy, hogy a Kaabatól egy perc alatt érkezik el egészen a konstantinápolyi császári palotába? Ha tudnák

* Medinából hozzák a zarándokok ezen port egy házból, melyben állítólag a próféta lakott; az igazhitűek ezen port sok betegség ellen használják gyógyyszerül.

a jó özbegek mennyi Chateau-Lafitte és Margot diszította Abdul Medsid korában a császári asztalt!

A platánok alatt tett ismeretségeim között érdekes volt az, melyet hadsi Iszmaellel kötöttem, a kit mint konstantinápolyit mutattak be nekem s a ki özbeg létére a nyelvben, ruházatában s taglejtésében valóban annyira hasonlított a sztambulihoz, hogy meg kellett őt mint földimut ölelnem. Hadsi Iszmael ugyanis 25 évet töltött a török fővárosban, sok előkelő házban volt ismerős s állította, hogy N. N. házában látott engem egyszer-másszor, sőt az atyám házára is emlékezett, a ki, szerinte, molla volt Topkhánéban. * Én a világért se hazudtoltam volna meg, sőt biztosítottam, hogy nagyon jó hírben maradt a neve s alig várják visszaérkezését. Hadsi Iszmael, saját elbeszélése szerint, nevelő, fürdős, szíjgyártó, szépiró s vegyész és ez utóbbi minősége következtében varázsló mesterséget űzött a Boszporus mellett. Szülőtte városában nagy embernek tartották, főképp varázsló mestersége következtében. Házában több rendbeli apró, vegyész lépároló készlete volt, s minthogy növény-levelekből, gyümölcsből s más egyébből tudott olajat készíteni, elképzelhetni, hogy földieit száz meg százféle eliksírt kértek tőle. A Törökországban is nagyon keresett ma'dsunokat (dekoktumokat) itt nagy beesben tartják. Hadsi Iszmael sok ideig állott mesterségével a khán szolgálatában; de ő felsége nem tartotta meg a kiszabott életrendet, s midőn a mértéktelen élet következtében beköszöntött a sok mindenféle betegség, a khán megharagudott udvari orvosára, elcsapta s helyébe egy matrónát fogadott, a kinek nagy hírben voltak csodaszerű orvoslatai.

Ez a jó asszonyosság aztán úgy gyógyította a khánt, hogy a gyógyszereknek épen ellenkező hatásuk volt;

* Konstantinápolynak egyik város része

ezért aztán fejével lakolt a rossz tanácsadó. Ez nem sokkal a mi megérkezésünk előtt történt s a legutóbbi orvosi rendelet a már említett bival-tej volt. Épen akkor, mikor Khivában mulattam, ismét szolgálatába akarta a khán hadsi Iszmaelt fogadni, mint bűvészt, orvost és löporgyártót; de ez nem fogadta el, s ez a vakmerősége bizonyára a fejébe került volna, ha a babonás uralkodó mert volna a csodatevő emberrel kikötni.

Khivában egyébiránt magam is, hadsi kollegáim is fényes sikerét láttuk az áldás és szent lehelet-osztás üzletének. Én ezen isteni árukért mintegy 15 aranyat szereztem. A khivai özbeg, nyílt őszinteségű, de bárdolatlan; mindammellett a legszebb jellem Közép-Ázsiában s én elmondhatnám, hogy itt töltöttem legkellemesebb időmet, ha a mehter és Sükrullah közötti vetélykedés nem volt volna reám nézve kissé veszedelmes. A mehter ugyanis pártfogóm iránti gyűlöleténél fogva mindenben ártalmamra törekedett, s minthogy törökségemet nem vonhatta többé kétségbe, a khánnal azt kezdte elhíttetni, hogy én csak színleg vagyok dervis s nagyon valószínű, hogy a szultánnak valami titkos küldetésében utazom Bokharába. Az ármánykodásról értesülve lévén, legkevesebbé sem csodálkoztam el rajta, midőn audienciám után rövid idő múlva másodszor hivatott a khán magához. Nagy volt a hűség s nekem valóban nehezemre esett, hogy csendes nyugalmamból kibolygattak s kiváltképen kellemetlen volt az, hogy a palota azon terén kellett keresztül mennem, a hol a csaudorok elleni hadjáratból küldött foglyok kivégeztetésének kellett történnie. A khán, ki nagy társaságban volt, azzal fogadott, hogy azt hallotta felőlem, miszerint a világi tudományokban is gyakorlott vagyok, s virágos insá val (stilus) bírok; írjak tehát neki néhány sort sztambuli modorban; nagyon szeretné azt látni. Jól tudtam, hogy ez a

mehter mesterkedése folytán történik, a ki ügyes szépíró hírében állott s hadsi társaimat kikérdezgette felőlem. Elővettem tehát az íróeszközt, s a következő sorokat írtam: »Felséges, hatalmas, rettenetes király és ur! A Te királyi kegyedbe mártott legszegényebb és legalacsonyabb szolgáltszemei előtt tartván hogy: »Küllü khattatum dsahilun« — minden szépíró bolond — (arab közmondás), e mai napig nem sokat foglalkozott szépírási tanulmányokkal és csak arra gondolva, hogy »Her ajib ki padisah mipe szended hüner eszt« — minden hiba erény, mely a király tetszését megnyeri — (perzsa közmondás) bátorkodott ezen sorokat legalázatosabban benyújtani.

A címzések szédelgős magassága, mely egyébiránt szokásban van Konstantinápolyban, nagy mértékben megnyerte a khán tetszését, a mehter pedig sokkal ostobább volt, hogysem megértette volna célzásomat. Leültettek, s miután kenyérrel és teával megvendégeltek, a khán felszólított, hogy menjek hozzá beszélgetni, s társalgásunk tárgya ezuttal kizárólag a politika volt. Dervis jellememhez híven maradva, minden szót úgy kellett belőlem kicsikarni. A mehter minden kifejezésemet mohón leste, hogy gyanításait megerősítve láthassa, de minthogy minden törekvése sikertelen volt; ismét kegyteljesen bocsátott el a khán s felszólított, hogy vegyem fel napidijamat kincstárnokától.

Én azt mondtam, hogy nem tudom a lakását; erre egy jaszault rendelték mellém, a kinek más parancsokat is kellett végrehajtania, s örökké borzasztó marad a visszaemlékezés azon jelenetekre, melyeknek az ő jelenlétében voltam tanuja. A legutolsó udvarban mintegy 300 csaudor hadifoglyot találtam, kiknek teste rongyokkal volt fedve, s a haláltól való félelem s éhség által néhány nap óta kínozva, már is olyanok voltak, mint a sirból kikelt halottak.

Már el voltak különözve két osztályra, t. i. olyanokra, a kik még nem voltak negyven évesek, kiket rabszolgáskul lehetett eladni vagy elajándékozni; és olyanokra, a kiket állásuknál vagy koruknál fogva akszakal-oknak (összszakalloknak avagy vezérszereplőknek) tekintettek, s a khán által reájok mért büntetés alá estek. Az első osztálybelieket tiz- tizenötével, vas nyakló-karikákkal egymáshoz láncolva kísérték el, a másik osztálybeliek pedig türelmes megadással várták iszonyu sorsukat, s mint valami összekötözött bárányok jelentek meg hóhéraik keze között. Míg többet az akasztófához vagy a vérpadra vezettek, egészen közel magamhoz láttam, hogy nyolc öreg ember a hóhér intésére hanyatt elterült a földön. Ebben a helyzetben összekötözték kezöket és lábukat, s a hóhér sorban kiszurkálta szemöket, mindegyiknek a mellére térdelt s a mint irtóztató munkáját végrehajtotta, késéről a megvakított áldozat ösz szakállába törülgette a vért. Irtóztató jelenet volt az, midőn e hóhérmunkának befejeztével a szegény vénnek kezéről, lábáról leszedték a köteleket, s ők kezökkel tapogatózva iparkodtak fölállani. Némelyek összeüttették fejüket, mások erővesztve földre rogytak s iszonyú tompa nyögéssel kinlódtak. A mig élek, mindig iszonynyal fogok ezen jelenetre emlékezni.

Ezen sorok bizonyára borzadással töltik el az olvasó lelkét; mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy ezen kegyetlenség csak visszatörése volt annak a nem kevésbé iszonyú barbárságnak, melyet a csaudorok a mult télen elkövettek, egy özbeg karavánon. Ugyanis egy 2000 tevés gazdag karavánt Orenburgból Khívába jövet, útközben megtámadtak s tökéletesen kifosztottak. A zsákmányban telhetetlen turkmánok, mindammelllett, hogy ezen rablás által sok orosz áru birtokába jutottak, az utazóktól, (kik többnyire khivai özbegek valának), még eleségöket is el-

szedték s rubázatuktól is megfosztották őket; ennek következtében többen éhen haltak, mások megfagytak a sivatagban; annyira elpusztította őket a sanyaruság, hogy 60 emberből csak 8 került haza élve.

A hadifoglyoknak ez a hajmeresztő büntetése egyéb-iránt épen nem tekinthető kivételesnek Khivában, mint általában egész Közép-Ázsiában nem tudják, mi a kegyetlenség; ezen eljárást ott egészen természetesnek tartják, mivel azt a bevett szokások, törvények és vallás egyhangulag helyben hagyják. A mostani khán a vallás oltalmazójának hírére akart szert tenni s ezt vélte elérhetni, ha a vallás ellen elkövetett minden legkisebb kihágást a legnagyobb szigorral büntet meg. Egy sürűen elfátyolozott nőre mellékpillantást vetni elég volt arra, hogy a bűnöst a redsm által kivégeztessék, mint a vallás rendeli. A férfit felakasztják, az asszonyt az akasztófa közelében melléig beásásák a földbe s megkövezik. Minthogy Khivában nincsen kő, tehát a végrehajtáshoz keszek-et (kemény hantokat, rögöket) használnak. Ezen eljárás által a szegény, szerencsétlen áldozat már harmadik, negyedik dobásra egészen beporoztatik s vértől csorgó teste iszonyuan eltorzittatik, mig nem utolsó leheletével vége szakad kinszenvedéseinek. A khán a vallás szabályai ellen elkövetett egyéb bűnöket is halállal büntette, úgy, hogy uralkodása első éveiben az ulemáknak csillapítaniok kellett nagy vallásos buzgalmát s még sincs oly nap, melyen valakit a khán kihallgató tere-
méből ezen végzettetjes szavakka! : »Alib barin« (vigyétek) ne vezetnének el.

Szinte feledtem említeni, hogy a jaszaul elvezetett a kincstárnokhoz, hogy napidijamat kifizettesse vele. Azonnal kielégített; de ezt az urat olyan különös foglalatosságban találtam, melyet el kell beszélnem. Épen a khilat-ot (tisztelet-ruhákat) rendezte, azokat a ruhákat t. i., melye-

ket a hősök jutalmazására a táborba küldenek. Négyféle selyem öltözet volt, mind rikitó színű s nagy arany himzett virágokkal s hallottam, mint osztályozzák négyfejű-, tizenkétfejű-, huszfejű- és negyvenfejűekre. Minthogy a ruhadarabokon sehol se tudtam festett vagy himzett fejeket fölfedezni, kérdést tettem, hogy miért nevezik így? s azt kaptam feleletül, hogy az egyszerű öltözetet olyan vitézek kapják jutalmul, a kik négy ellenség fejét vágták le, s a legszebb negyven levágott fejnek a jutalma. »Egyébiránt — mondták — ha ez Rumban nem szokás, jöjj el holnap a nagy térre, ott majd láthatod ezen ruháknak kiosztását.« Másnap valóban láttam mintegy 100 lovast egészen porlepvé a táborból megérkezni, mindegyik vezetett néhány foglyot, köztük nőket s gyermekeket is, vagy a ló farkához, vagy a nyeregkárához kötve, ezenkívül még egy nagy zsák volt mögötte a nyeregre felkötve, melyben vitézségének bizonyítékai, a levágott ellenségfejek voltak. A nagy térre érkezvén, mindegyik átadta a khánnak vagy valamelyik országnagynak ajándékuul hozott foglyait, azután leoldván a zsákot, megfogta a két csücskét s úgy rázta ki tartalmát mint valami burgonyát; a szakálás, vagy még anélküli fők oda gorultak a jegyzőkönyv kezelőjéhez, kinek szolgálja egy halomra rugdosta össze, míg néhány száz össze nem gyűlt. Mindegyik hős nyugtát kapott az általa beadott fejeokről s néhány nap mulva kikapta érték a jutalmat.

Mindazáltal, az erkölcsök és szokások nyersesége mellett is, s noha ilyen borzasztó jelenetek fordulnak elő, Khivában és tartományaiban töltöttem a legszebb, legkellemesebb napokat, a dervis álruhában tett egész utazásom alatt. Ha már a hadsik iránt egyáltalában mindenféle igen szivesek voltak, én irántam megkülönböztetett szívesseget és megelőzést tanúsítottak s akárhol mutattam magamat

nyilvánosan, a mellettem elmenők, a nélkül hogy koldulnom kellett volna, pénzt, ruhaneműeket s egyéb ajándékokat szórtak számomra. Nagyobb összegek elfogadásától gondosan óvakodtam, a mi ruhaféléket kaptam, sokat elajándékoztam belőlök kevésbbé szerencsés utitársaim között, még pedig úgy, hogy a legszebb, legjobb darabokat mindig az ő számukra válogattam ki, a legszerényebb, legszegényesebbeket pedig magamnak tartottam, mint egy jámbor dervishoz illett. Mindammelllett nagy változás történt állapotomban s megvallom, nem kis örömömre szolgált, hogy most már derék, izmos, erős számarral, pénzzel, ruhával és eleséggel jól ellátva, fogom innen folytathatni utamat.

Kalandjaim könyvének jókora két fejezettel nagyobbitásához bőséges anyaggal szolgálhatnának, a miken át-estem, a miket tapasztaltam az ország belsejében egész Kungrát-ig terjedő kirándulásaim alatt; de nem akarom olvasóimat untatni olyan részletezésekkel, melyekben a már előadott szokások, jellemzetek és gondolkozásmódok ismétléséből volna az új kép összeállítva. A vizen fölfelé Kungráttól Khiváig 18 napi ut van. Ötödfél nap alatt mentem Kungrátba az Oxuson lefelé, Sükrullah ipával. Visszatázásunkhoz szárazon két annyi idő kellett. Az Oxusnak mind a két partja lapályos és általában véve jól mivelt s eléggé népes, kivéve a balpart azon részét, a hol, Kanli átellenében az Ovejsz Karajne hegység emelkedik. Kanli és Kungrat között három napi járó pusztaság terül; ellenben a tulsó oldalt, főképen a hol a karakalpakok laknak, öserdők rengetege fedi. Midőn visszaérkeztem Khivába, barátaim már beleuntak a várakozásba s unszoltak, hogy induljunk más nap, mivel az egyre növekvő hőség méltán töltötte el őket aggodalommal Bokharába utazásunk iránt. Elmentem tehát Sükrullahhoz, a kinek Khivában annyi hálaival tartoztam

elbucsuzni, s valóban megindultam, midőn a nemes aggasztán mindenkép le iparkodott beszélni szándékomból, a legborzasztóbb képét tárván ki előttem Bokhara Serifnek (a nemes Bokharának). Elmondta, hogy milyen gyanakodó s áruló politikát követ az emir, hogy nem csak az angolokkal, de minden idegennel ellenségesen bánik. Nagy titokkép még azt is elbeszélte, hogy néhány év előtt még egy oszmanlit is, kit a meghalt Resid pasa katonai tanítónl küldött Bokharába, orozva öletett meg az emir, midőn két évet Bokharában töltvén, vissza akart menni Sztambulba.

Ezen aggodalmas lebeszélést Sükrullah részéről, a ki elejénte tökéletes hitet tanusított dervisségem iránt, most nagyon feltűnőnek találtam s azon gondolat villant meg agyamban, hogy ez az ember, ha nem ismert reám, még is többszöri érintkezésünk folytán észrevette alakoskodásomat s most hihetőleg egészen mást gyanít személyemben. Ezen nemeslelkű agg férfiú, ifjabb korában egyszer Heratba Todd őrnagyhoz volt küldve (1839), több ízben pedig Sz. Pétervárra s Konstantinápolyba is, s nekem elbeszélte, hogy gyakran s örömmel érintkezett ő a frengikkel. Meglehet, hogy akkor fogalmat szerzett magának a mi gondolkozásunkról s tudományos törekvéseinkről, s engem azért fogadott különös barátságába s oltalmába. Mikor csókra nyujtotta kezét, szemében könnyek fénylettek: — ki tudja, milyen érzelemből fekadtak!

A khánra is ráadtam bucsuzó áldásomat. Fölszólított, visszafelé is Khivának vegyem utamat, mert követet akar velem Konstantinápolyba küldeni, hogy az új szultántól elfogadja a szokásos megerősítést. Én erre azt feleltem, hogy vétek a jövőről gondoskodni, majd meglátjuk, mit rendel a kismet (sors). Elbucsuztam minden barátomtól s ismerősömtől, mielőtt távoztam Khivából, a hol csaknem egész hónapot töltöttem volt.

De ezt a fejezetet sem akarom bezárni a nélkül, hogy khivai élményeimre visszatekintve, legalább fejedelméről s az ő udvaráról egyetmást el ne mondjak.

A keleti fejedelmi udvarok gyakran és többféleképen le voltak már írva. A Boszporus partjaitól kezdve, a hol Dolma Bagece, Besiktas és Szerajburnu képezik e csodásan szép album első lapjait, egészen a pekingi és jeddói paloták festményeiig nagyon sokat olvashattunk már a keleti élet fényűző vágya, hű pompája, gyémánt csillogása és arany diszitményei felől. De mégis hiányzik még egynébány vázlat a turkesztáni uralkodók udvari életéről, és egy ilyen udvarnak leírása bizonyára nem lesz fölösleges.

Valami elvakító, elkábitó, bámulatra ragadó nagyszerűséget ne várjon senki, de mégis érdemes, hogy az olvasó Khiva görbe utcáin és az ívezett Bazáron át az Arkba (királyi vár) kísérrjen. Mint a közép-ázsiai fejedelmek minden lakhelye, úgy ez a vár is hatalmasan meg van erősítve és kettős köfal veszi körül. Keskeny kapun át az első udvarba jutunk, mely tömve van testőrséggel, más katonákkal és szolgálakkal. A bemenet közelében két hosszú esőví ágyu van felállítva, melyeket a hatalmas Nadir hozott ide, és a gyors visszavonuláskor kénytelen volt itt hagyni. Igen csinos, részarányos ékitményekkel vannak diszítve s úgy látszik Delhiből származnak. Ha a második kapun is áthaladtunk, más, kissé már téresebb udvarba jutunk, melynek egyik végén jelentéktelen, nyílt kocsiszinhez hasonló épület áll, melyben a magas hivatalnokok töltik hivatalos óráikat a mehter (belsőügyminiszter) elnöklete alatt. Ezen épülettől balra őrtanya-forma ház fekszik, melyben nappal különféle szolgálk, poroszlók és hóhérok tanyáznak s várják a fejedelmi parancsokat. E két helyiség között szerény ajtócska vezet a khivai felség tulajdonképeni lakába. Ez,

mint a város egyéb házai, kívülről nyomorult agyagkunyhóhoz hasonlít, természetesen ablak nélkül; de a belseje sem árul el valami nagy fényűzést, s a háziur fejedelmi állására csakis a nagyobb és becsesebb szőnyegek, egynéhány kerevet és kerek párna (vánkos) s egy jó rakás málna emlékeztetnek, melyek e helyiségek egyedüli butorzatát képezik. A szobák száma igen csekély s mint mindenütt, úgy itt is két részre van különítve az egész épület; a Harem- (női lakosztály) és a Szelamdsajra (elfogadó terem).

Szemünk sehol se találkozik valami különös pompával. Csakis a szolgálcsapat különbözteti meg az uralkodót a közönséges emberektől s egyetlen hatalmi jelvénye az inasokból áll. Ezeket is szemügyre fogjuk venni egy kissé. A háztartás élén a desztur khandsi áll (szórum szóra: asztalterítő), kinek az a tulajdonképeni hivatala, hogy a királyi asztalra felügyel. Az ebédnél is jelen szokott lenni teljesen fölkészülve, diszruhában, s a többi szolgák felett való főfelügyelet is rá van bízva. Utána következik a mehrem, egy neme a hivatalos udvari szolgának (valet de chambre in officio), de voltaképen több mint titkos tanácsos, mivel a házi ügyeken kívül államügyekbe is beleavatkozik és az előbbivel együtt királyi urára hatalmas befolyást gyakorol. Következnek már most a többi szolgák, a kik közül mindeniknek meg van a maga kiszabott foglalkozása. Az a s p e z vagy szakács ételekét készít, az a s m e h t e r pedig fölhordja azokat. A s e r b e c c s i teát, szorbetet s más italokat készít, hanem azonkívül jártasnak kell lennie sokféle bájital és csodás dekokt előállításában is. A p a j e k e a c s i l i n r e (pipa) visel gondot, mely az udvarnál aranyból vagy ezüsből készül és a melyet minden megtömés alkalmával friss vízzel kell megtölteni. Közép-Ázsia többi udvaránál e hivatal nem létezik, mert a dohányt a törvény szigorúan tiltja. Az igaz, hogy öltöző szobája (boudoir) a

tatár fejedelem ő felségének ninesen, de azért toalettjével mégis elég szolgálatkész szellem van elfoglalva. Mialatt a sílapon térdén állva a mosdótálat tartja, addig a kumgandsi (kannatartó) ezüst- vagy aranyedényből vizet önt és a rumaldsi azonnal kész az ujjá hegyével tartott törülköző kendőt fejedelmének átnyújtani, mihelyt az előbbiek visszavonultak. A khánnak egy külön sertarasja (fejborotválója) van, kinek gyors ujjainak s ügyes kezének kell lenni a koponyanyomogatásra, mely keleten mindenfelé közkedvességű; azonkívül van a fejedelemnek egy ternakesija, vagyis körömvágója, egy khadimdsije, ki ő felségének a hátát szokta megdögönyözni s rajta kekeresztül-kasul térdelni, hogy tagjai ropogjanak, ha a khán hosszas fáradság után tagjainak ropogtatása által akarja magát kipihenni. Végre még van egy tösekesije is (ágyvető), kinek az a hivatala, hogy a puha nemezdarabokat vagy mádrácokat éjjel elegyengesse. A pompás nyeregsterszámok és fegyverek a khaznadszi (kincstárnok) felügyelete alatt állanak, a ki nyilvános kilovaglások alkalmával, az uralkodó közelében szokott menni. A dsigandsi vagy kócsagtartó a szolgaszemélyzet élén halad.

A fejedelem ruházata és ételei csak igen keveset különböznek azoktól, melyeket gazdag kereskedők vagy előkelő hivatalnokok házában találunk. A király épen olyan nehéz juhbőr-sapkát, épen olyan esetlen s több rőfnyi vászonkapcával teletömött csizmát, épen olyan vastag bélésű karton- vagy selyemkabátot visel, mint alattvalói s épen oly rettenetesen izzad e szibériai öltözékben a nyomasztó juliusi hőség miatt, mint amazok. Egészben véve a kharezmi fejedelem sorsa épen oly kevéssé irigylésre méltó, sőt mondhatnók, sokkal silányabb, mint a többi keleti fejedelemé. — Oly országban, hol a rablás és gyilkolás, féktelenség és törvénytelenység napirenden van, a fejedelem személye a

tulságos félelem és páni rettegés miatt, melyet szükségképen kell ébresztienie, bárminemű érzelmet képes előidézni, csak ragaszkodást és szeretetet nem. Sőt legközelebb álló környezete is fél tőle korlátlan hatalma miatt és rokonai, saját neje és gyermekei is gyakran leskelődnek élete ellen. A mellett az uralkodó kénytelen az iszlám erényesség és őzbeg szokás és erkölcs mintaképe lenni, mert ő felségének minden legkisebb, legjelentéktelenebb vétése azonnal a városi pletyka tárgyává lesz s jöllehet senki se mérészi a fejedelemnek még nagyobb hibáit is ócsárolni, mégis az ily dolgok miatt a befolyásos mollahk megsértődnek, ez pedig egészen a fejedelem érdeke ellen van.

Mint minden igazhívő, úgy a khán is tartozik napfelköltekor ágyát elhagyni s a gyülekezetben a reggeli imánál jelen lenni. Ez után, mely egy fél óránál tovább tart, néhány csésze teát iszik, mely zsirral és sóval van fűszerezve s melyre gyakran több tudós mollaht is meghívnak, ezek aztán a szent törvények magyaráztatásával vagy bármi más vallásos kérdés vitatásával, melyhez ő felsége természetesen csak nagy ritkán ért, szokták a reggelizést élénkíteni. A mélybeható vitatkozások az álmodat lassanként előcsalogatják, s mikor a khán hatalmasan kezd horkolni, a tudós világ visszavonul. Ezt reggeli álomnak nevezik, rend szerint két-három óráig tart. A fölébredés után kezdődik a miniszterek s más magas hivatalnokok s z e l a m j a (elfogadás). A khán teljesíti uralkodói tisztét, tanácskoznak a tervezett rablótámadások felett, magas politikát üznek a szomszéd Bokharát, a gomud és csaudor-turkmánokat, kozákokat és mostanság hihetőleg a mind közelebb-közelebb nyomuló oroszokat illetőleg is; vagy számadásra vonják a tartományok kormányzóit és a kiküldött vámhivatalnokokat, kik a legnagyobb pontossággal tartoznak a fölszedett pénzről számolni, mert a legeseké-

lyebb hibánál is könnyen történhetik a feleletre vont egyén-
nel, hogy feje nélkül kénytelen távozni. A több óráig tartó
kormányügyek elintézése után szolgálják fel a tulajdonké-
peni reggelit, mely nagyobbára könnyebb ételekből áll,
természetesen egy özbeg gyomorra nézve »könnyebbek«-
ból, mert ő khivai fölségének dejeuner à la fourchette-je
(villás reggelije) nálunk több izmos hordárnak is elég
volna. Az evést minden jelenlevő tiszteletteljesen körül-
állva tartozik végignézni s csak azután szólítanak föl né-
hány kegyencet leülésre, hogy az uralkodóval néhány parti
sakkot játszanak, s ez a mulatság egészen a déli imáig
tart. Ez utóbbi körülbeiül egy óráig foly. Azután az előnd-
varba megy ő felsége, ott egy lépcsőzetes magaslaton he-
lyet foglal s kezdődik az arz (nyilvános kihallgatás),
melyre a népnek minden rendje és osztálya, férfiak, nők
gyermekkel karjukon, a legnagyobb pongyolában vagy
fél meztelentül jelennek meg. Előre nem jegyeznek föl sen-
kit s azt bocsátják be leghamarább, a ki legjobban tud to-
lakodni. A bemenetnél tolongó sokaság kiáltozva, ordi-
tozva várja a kihallgatást. Mindenik magára bocsáttatik
be; egészen közel járulnak az uralkodóhoz, előterjeszté-
sükben egészen fésztelenek, kérnek, néha ellenvetéseket is
tesznek, sőt gyakran a leghevesebb szóvitába bocsátkoz-
nak a khánnal, vele, kinek egyetlen intése elég arra, hogy
bárkit is a legkisebb ok nélkül hóhér kézére juttasson. Ke-
let a legszembeszökőbb ellentétek hazája volt mindig. A
tapasztalatlanok ezt az eljárást igazságszeretetnek tart-
hatják, én pedig semmi egyebet nem látok benne, mint
szeszélyességet, mert egyiknek meg van engedve, hogy a
királyi tekintélyvel a legdurvább szavakban dacolhasson,
míg a másik életével lakol, ha az illemt legkisebb moz-
dulatával megsérti. Az arzon nem csak nagy szereket in-
téznek el, nem csak halálítéleteket hoznak és hajtanak

végre, hanem gyakran a legaprólékosabb civódásokat is (például házassélek között) elintézik. Egy szomszéd bepanaszolja a másikat néhány krajcárért, egy szomszédaszszony a másikat egy lopott tyúkért; senkit sem szabad visszautasítani. A khán elküldhet később valakit a kadíhoz (bíróhoz), de előbb ő maga kénytelen kihallgatni. Csak a késő délutáni ima vet véget e fárasztó foglalkozásnak. A későbbi órákat sétalovaglásra használják a városon kívül, de a fejedelem naplemente előtt vissza szokott térni. A negyedik az esti ima, hasonlóképen társaságban végeztetik s azután a fejedelem estebédjére vonul vissza. A vacsora leggazdagabb s tovább is tart, mint a többi étkezés. Khíva és Bokhára fejedelmei csak ritkán élnek szesz italokkal, bár a királyi család többi tagja és az ország nagyjai e tekintetben kelleténél is tovább mennek. A vacsora után énekesek és zenészek vagy szemfényvesztők jelennek meg, a kik egynehány darabot adnak elő. Az elsőbbséget kivált Khívában igen kedvelik és művésztők miatt Turkesztánban, sőt az egész iszlambitü Kelet-Ázsiában a leghiresebbek. A hangszert, melyen művészkednek, *girdsek*-nek nevezik. A mi hegedűnkhez hasonlít, csakhogy hosszabb nyaka s egy sodrony- és két selyemhúrja van; vonója is hasonlít a miénkhez. Ezenkívül van még *tambur*, *kopoz* (koboz) és *dutara* is, melyeket a Bakhsi dalainak kísérésére használ. A közönséges életben csak mindennapi hősokeket énekelnek meg, ellenben a királyi udvarnál többnyire Nevájiból s a perzsa költőkből vesznek át gházeleket s minthogy az ifju hercegeket a zeneművészetben is oktatják, néha a khán öket is fel szokta szólítani, hogy magukat vagy maguk vagy az udvari dalnokok kíséretében produkálják. Olyan vidámságot és jó kedélyt, a milyen az a teheráni lakosoknál s a Bosporus melletti palotákban otthonos, az özbegi fejedelmek udvaránál nem igen talál-

lunk. A tatárok nemzeti jelleme főképen a komolyságban és szilárdságban áll; a táncolás, ugrálás és bármi egyéb csintalanság szerintök csak asszonyhoz vagy gyermekhez méltó. Nem is láttam soha egyetlenegy előkelő özbeget sem szerfölött nevetni.

Naplemente után mintegy két órával az uralkodó a hárembe vagy hálószobájába vonul vissza és ezzel a khívai fejedelem mindennapi munkája be van végezve. A hárem itt a világért sem az, a mi a török vagy perzsa udvaroknál. A nők száma csekély, a hárem-élet tündérszerű színezete egészen hiányzik, minden a legszigorubb szüziessegre és erkölcsiségre van számítva és e tekintetben a khívai udvar felette is áll a többi keleti udvaroknak. A jelenlegi khánnak csak két törvényes felesége van, ámbár a Korán négyet enged meg. Eze mindig magából a királyi családból választatnak s nagyon ritka eset, hogy egy-egy magasabb hivatalnok leányát, ki nem tartozik a családhoz, e méltóságra fölemeljék. Bár a fejedelem neje felett épen úgy mint minden alattvalója felett korlátlanul uralkodik, mindazonáltal neje, ha valami különös vétket nem követett el, szelidebb bánásmódban részesül. De címe vagy valami más előjoga épen nincs; udvartartása csak annyiban különbözik a többi háremtől, hogy neki több eselédje és rabnöje van. A nőcselédek rendszeren hivatalnokok nejei és leányai, a rabnők többnyire perzsa nők s egynéhány fekete arab nő. A mi a külvilággal való érintkezést illeti, e tekintetben a khívai fejedelemnők sokkal inkább meg vannak szorítva, mint kelet többi uralkodónői. A nap legnagyobb részéa háremben töltik, a hol cico-mára és öltözködésre lehető legkevesebb időt pazarolnak; de nem is igen sok pazarolni való idejük van a hárem hölgyeinek, minthogy egy országosan divatozó szokás azt követeli, hogy a ruhákat, szőnyegeket s egyéb kelméket, melyeket

a fejedelem használ, ha nem is mind, de legnagyobb részét saját felesége készítse el. Ez hatalmasan emlékeztet a régi patriarkális élet szokásaira, melyből Turkesztán, durvasága dacára is, még elég sok kedves vonást őrzött meg.

Sétákat és kirándulásokat a khívai fejedelemnő esakis a város közelében fekvő kéjlakokba és nyári palotákba tehet, s ilyen alkalommal soha sem lóháton megy oda, mint Perzsiában szokás, hanem egy farkára festett, vörös szőnyegekkel és posztókkal bevont és elzárt nagy szekérben. A jármű előtt és után néhány lovag baktat, kik fehér botokkal vannak ellátva. Utjában mindenki tiszteletteljesen áll fel üléséről s mély hajlongással üdvözlí. A szekér belséjébe merész vizsga tekintetet vetni senkinek sem jut eszébe; nem is érne az semmit a gondos elleplezés miatt. Különben ily merész tett, nem csak az uralkodó ne-jénél, de minden más hivatalnok ne-jénél is halált vonna maga után. A perzsa királynő sétalovaglása alkalmával számtalan zerrás (szolga), kik a menetet megnyitják, a kíváncsi néptömeget jobbra-balra bőven osztogatott csapásokkal szokta elűzni. De a komolyabb természetű özbegeknél erre nincs szükség, mert a háremélet ott nem oly szigorú s jól tudjuk, hogy minél elnézőbbek a törvények e tekintetben, azoknak megszégése is annál ritkább.

Nyáron át a királyi család Rafenekben és Tashauzban, két közel fekvő kéjlakban, tartózkodik, melyeket ré-gibb fejedelmek perzsa ízlésben építettek: ablaküvegeik és tükkördarabjaik által tűnnek föl; főképen ez utóbbiak a khívaiak szemében nagy fénytűzési cikk gyanánt szerepelnek. Tashauz nincs minden ízlés nélkül építve. A kastély tágas kertben áll, néhány víztartója is van s erősen emlé-keztet a nigarisztami kastélyra, mely Teherán kapui (Sim-ran) közelében fekszik. A telet a városban töltik; de még itt is többre becsüli ő özbe-gi felsége a falakon belül fel-

lított sátort; ez különben nem mutat rossz izlésre, mert a kerek, hófehér posztóból készült lakás, melynek közepén barátságos tűz lobog, nem csak hogy éppen oly meleg, mint bármely kőépület, de azonkívül valami sajátságosan vonzó is van benne és nem gyakorol olyan mogorva, barátságtalan benyomást, mint Turkesztán ablaktalan agyag-kunyhói.

XIV.

Midőn utra készen lassankint összegyülekeztünk a Tüsebaz árnyas udvarában, csak akkor láttam igazán, mily áldott befolyással volt Khíva vallásossága a mi koldus karavánunkra. A rongyos öltözetnek nyoma csak a legszűkebb markuabbaknál volt még észrevehető; a rongyos prémes süvegek helyét, melyeket a turkmánok között fogadtunk magunkévá, hófehér turbánok foglalták el, minden tarisznya tömöttebb lett s öröm volt látni, hogy még a legszegényebbeknek is volt szamarkája. Velem is nagy változások történtek, mert egy egész számmal és egy fél tevével rendelkeztem; s míg az egyik magamat vitt, a másik mállha zsákomat szállította, mely ruhaneműekkel, kéziratokkal, a miket összevásárolgattam, s eleséggel volt tömve; mert most már nem fekete lisztet vittem utra, mint a sivatagban, hanem fehér pogácsával (juhzsirban kisütött apró tészta-nemű), rizsszel, vajjal s még cukorral is elláttam magamat. Csak öltözetemet nem akartam megváltoztatni. Kaptam ugyan egy inget, de nem vettem azt magamra, mivel ez a fényűzési cikk elpuhíthatott volna, s ez még most korán lett volna.

Khívából Bokharába három ut között válogathattunk:

a) Hezareszp és Fitnek felé; ezen vonalon Kükürtlű mellett történnék az átkelés az Oxuson, b) Khanka és Surakhan-on keresztül, a folyam jobb partján, két napi járó sívataggal, Karaköl-ig, c) a folyamon fölfelé, mely vonalon Ücsudsak mellett történik a szárazra kiszállás. Minthogy a szárazon utazásban állapotunk meg, a két ut közötti választást Ajmed nevű kervanbasinkra bíztuk, a ki Bokharából való tadzsik volt, a kitől tevéinket bérlettük egy velünk jött khívai ruhakereskedővel együtt, s a ki ezen évszakra a Khankán keresztül vivő vonal mellett nyilatkozott, melyet legbiztosabbnak és legkényelmesebbnek tartott.

Junius 21-én már jó késő délután volt, midőn a végtelen áldásosztogatástól s ülésektől szabadulva, Khivát az Ürgendsi kapun át elhagytuk. A túlbuzgók közül sokan félóránnyira utánunk loholtak, nagy buzgóságuk forró könyeket sajtol ki szemükből s kétségbeesett hangon kiabáltak utánunk: »Ki tudja mikor lesz Khíva ismét oly nagy szerencse részese, annyi kegyes férfit láthatni vendégül falai között!« Társaimat, kik magasán ültek tevéjükön, ez nem zavarta, de nekem ugyancsak nagy alkalmatlanságomra volt, alacsony számaramon a barátság szám-talan bizonyítéka, míg végre ezen jámbor állat is megso-kalván a mi sok, türelmetlen lett, s nagy örömemre elvág-tatott velem. Csak mikor már jó előre jártam, akkor álla-podtam meg, de sokáig kellett a kantárszárat ráncigálnom, míg rábirhattam füles hippogryph-omat, hogy vágatását sebes kocogásra változtassa. Midőn pedig még ebben is akadályozni akartam, megboszankodott, s ekkor hallatta első izben harsogó szavát, melynek terjedelmét, hajlé-konyosságát s erőteljét jobb szerettem volna távolból meg-ítelni.

A Khivától két mérföldnyire eső Godseben háltunk meg, melynek mindammellettt hogy jelentéktelen városka,

mégis van kalenterkháné-ja (szálló dervisek számára) a minthogy Khíva és Khokan legkisebb helyiségeiben is vannak ilyen beszállók. Innen Khankáig szakadatlanul mivel földön keresztül vitt utunk, az egész uton bőven volt kitűnő szeder, s minthogy az én csacsím folyvást pajkos kedvében volt, s egyre jóval a karaván előtt járt velem, elég érkezésem volt a hüvelykujnyi nagyságu gyümölcsessel lakozni. Khankába is, a hol épen heti vásár volt, előbb érkeztem meg mint a többi s beszállottam a kalenterkhánéba, mely a kis város legszélén, a patak partján, jegenye és nyárfák árnyékában volt. Két félig meztelen dervist találtam ott, a kik épen mákonyuk déli adagjainak élvezéséhez akartak látni, engem is megkínáltak jókora adaggal s nagyon elbámultak rajta, hogy nem fogadtam el. A helyett tehát teát készítettek számomra s míg én azt ittam, az alatt ők a mák-mérget nyelték. Félóra mulva mindketten a boldogok országában voltak s míg az egyik alvónak arcavonásain a becső örömlélek nyomait vettem észre, a másikon a halálos rettegés vonaglásait láttam.

Szerettem volna bevárni fölébredésöket, hogy meghallhassam a szép álmok leírását, hanem karavánunk épen keresztül ment a városon s nekem hozzá kellett csatlakoznom; mivel innen kis óra járásnyira az Oxus partjához kellett elérnünk, s ha az idő engedi, még ma átkelnünk. Hanem ez a kis darab ut nagyon rossz volt, egyre az iszapot és mocsárokat kellett kerülgetnünk, s csak estére érkezhettünk el a folyó partjához, a hol elhatároztuk, hogy ott hálunk meg a szabad ég alatt.

Az Oxus, melyet itt, valószínűleg a tavaszi esővizek áradatai következtében rendkívül szélesnek találtam, érdekes látványt szolgáltat sárga hullámaival s meglehetősen sebes folyásával. Az innesső part, a mennyire csak a szem látott, fákkal s szanaszét elszórt havlikkal (udvarok) volt

beszegve- A tulsó oldalon is földözött fel beljebb a szem mivelésre mutató jeleket s északi irányban úgy tűnt föl az Ovejsz Karajne hegység, mint valami függőlegesen lógó nagy felhő. Az Oxus vize a medrében nem oly jó ízű iható, mint a belőle származó esatornáknban és árkokban, hol a lassabb folyásnál fogva kissé már megülepedett a homok. Itt úgy ropogott a víz a fogak alatt, minha valami homokkalácsba harapott volna az ember, de néhány perenyi ülepedés után élvezhető volt. A mi az Oxus vize édességét és jóságát illeti, erről a turkesztániak azt tartják, hogy nincs hozzá fogható az egész földön, még a Nil Mubarek (áldott Nilus) vize sem ér fel vele. Elejénte azt hittem, hogy a jó iz annak az örömnnek tulajdonítható, melyet éreztünk, midőn a vizetlen sivatagból partjához értünk. Azonban el kell ismernem, hogy a mennyire tapasztalataim terjednek, magam sem ittam sem Európában, sem Ázsiában akár folyam- akár forrás vizet oly fölségeset, mint az Oxus vize.

Másnap jókor reggel az átkeléshez készültünk. Itt is valamint Görlen és Hezareszp mellett is, s mindenütt, az államéi a révek, ez magánosoknak adja azokat haszonbérbe, kiknek az idegen utazók közül csak olyanokat szabad átszállítaniok a tulsó oldalra, a kik el vannak látva a khántól petek-vel * (átkelési jegy), a mit csekély pénzért szolgáltatnak ki. A hadsiknak közös utlevelük volt, de én külön adattam magamnak, a mely így szólott: »A határőrök és vámosoknak tudtokra adatik, miszerint hadsi Molla Abdur-Resid efendinek engedély adatott. Senki se háborgassa.«

A rendőrség semmi ellenvetéseket se tett; csak azon volt fölakadás, hogy mint hadsik nem akartunk fizetni az átszállításért oly járművön, mely a kháné, s a révész egy

* Szószzerint — irat.

ideig erre nem akart ráállani. Végre beleegyezett, hogy nekünk megteszi azt a jótéteményt, miszerint magunkat málháinkat és szamarainkat átszállítja ingyen a tulsó oldalra. Az átszállítás délelőtt tíz órakor kezdődött s csak naplementekor értük el a magas partot, mely a surakháni csatorna mellett nyulik el jobbról. Magán a nagy folyamon fél óra alatt túl lehattünk volna, de a folyó sebes árja messzire levitt, s míg a tulsó oldali ohajtott ponthoz, majd le majd fölfelé evezve elérhattunk, eltelt a nap, még pedig olyan hőséggel, a minőt keveset tapasztaltam életemben. A főfolyamon meglehetősen jól ment, hanem a mellékágakon minden tíz lépésnyire megfeneklettünk a homokzátonyokon s ilyenkor mindig ki kellett embereknek szamaraknak szállani a dereglyéből, míg ismét el nem szabadították s újra beszálltunk, a mint elegendő vízre kapott. A szamarak ki s beszállítása, kivált néhány megátalkodott csökönyös párác pokoli munka volt; a legtöbbet úgy kellett kézen ki s be rakosgatni, mint valami magukkal tehetetlen gyermekeket. Még most is nevetnem kell, ha eszembe jut, hogyan vette az a hórihorgas hadsi Jakub kisdéd számárkáját a hátára, lábait a mellén összefogván, míg az a jámbor állat reszketve helyezé el a fejét koldus gazdája nyakán.

A nevezett parton egy napig kellett Surakhánnál várakoznunk a tevék megérkezésére. Jun. 29-én elindultunk, s az özbeg lakossággal bíró Japkenarinak (csatornapart) nevezett vidéken keresztül utaztunk, mely mindenütt át van csatornákkal szeldelve. Japkenari egy nyolc mérföld hosszú s öt-hat mérföldnyi széles oázt képez, s meglehetősen mivelik. Ezen túl kezdődik a sivatag; Akkamisnak nevezett szélén jó csordajárások vannak s kirgiszek lakják. Akkamis mellett a karaván lassan folytatta útját, hanem a kervanbasi, én, meg még két társunk, kik biztak

szamaruk gyorsaságában, kitértünk a közel fekvő Surakhánba, a hol hetivásár volt, eleségünket kipótolni, vagy igazabban mondva egy kicsit mulatni.

Surakhán jó földfallal van kerítve, kevés lakóház van benne, s leginkább azon 300 boltból áll, melyeket hetenkint kétszer nyitnak fel s a környék állandó lakói és a nomádok keresik meg. Az Emir-ül-Umera, vagy a khán testvér bátyjának tulajdona, a kinek itt szép kertje van. A bevásárlással utitársaimat biztam meg, s magam elvonultam a város kapuja előtti kalenterkhánéba. Itt több dervist találtam, kik a beng (kenderből készített ópium) és dsersz gyilkoló élvezése folytán már esontvázakká összeaszva s alakjukból iszonyuan kivetkőzve heverték sötét cellájuk nyirkos talaján. Midőn bemutattam magamat, szívesen fogadtak s kenyeret és gyümölcsöt hozattak számomra. Én pénzt akartam adni és erre jót nevettek. Azt hallottam később, hogy közülök többen már több mint 20 esztendeje nem vettek pénzt a kezökbe. A környék kitarlja derviseit s a nap folytán valóban láttam több előkelő öz-beg lovast oda érkezni, mindegyik hozott valamit, s egy csilim-et (pipát) kapott érte, a melyből kedvenc mérgét szivta. Khivában a legkedveltebb bódító a beng, és sokan gyakorolják ezt a bünt, minthogy a bor és más szeszes italok élvezését tiltja a korán, s a kormány halállal bünteti azok éldelését. Minthogy már késő volt az idő, kimentem a vásárra, társaimat fölkeresni, s csak fáradsággal tudtam a hullámozó nép között utat törni magamnak. Minden ember lóháton volt, vevők úgy mint árusok s mulatságos volt nézni, mikor a kirgiz asszonyok kimisszel * töltött nagy börtömlővel ülve lovon, a tömlő csapját

* Kanca- vagy tevetejből készített csipős ital, melynek készítésében a kirgizek kitűnők. A középázsiai nomádok részegítő italnak használják, s azzal az elismert tulajdonnal bír ez az ital, hogy min-

a nyeregből irányozták annak a ki kiniszt kér, a szájába és pedig annyi ügyességgel mind a két részről, hogy nagy ritkán folyt egy két csepp félre.

Társaimat megeltem s elindultunk a karaván után, mely már öt órával járt előttünk. Rendkívül meleg nap volt, szerencsére még is lehetett itt-ott kirgiz sátrat találni, noha a föld homokos volt s csak közelednem kellett, tüstént ott termettek az asszonyok tömlőjünkkel s valóságos civakodás támadt közöttük, ha nem fogadtam el mind-egyiktől egy-egy italt. Szomjas utazónak italt nyújtani rekkenő nyári időben: a vendégszeretet legmagasabb fokának tartják itt s valóságos jót tesz az ember a kirgizzel, ha alkalmat nyújt neki ezen erény gyakorlására. A karavánba már a legnagyobb nyugtalansággal vártak bennünket, minthogy a mai naptól fogva csak éjjel utaztunk, a mi nekünk is nagy enyhülésünkre volt, állatainknak is. Tehát megérkezésünk után tüstént utra keltünk s varázsszerű látvány volt, fényes holdvilágnál a tovahaladó karaván, melynek jobbja felől az Oxus hullámai hömpölyögtek tompa morajjal, balfelől pedig Tatárország iszonyu sivatagja terült el. Másnap reggel a nevezett folyó partjának egy domborulatán ütöttünk tábort; ezen tájékat Töjebojunak azaz: tevenyaknak nevezik, hihetőleg a part görbülteiről s bizonyos hónapokban a kirgizek tanyáznak rajta. Tíz órányi idő alatt három kirgiz családot láttam, melyek egymás után legfőlebb három óráig laktak ott s felszedővén tovább mentek. Pompás képét láttam rajta a nomád életnek, s a mint egy kirgiz asszonynyal erről az állhatatlan életről beszélgettem, ezt felelte: »Csak nem lehe-

denki meghízik tőle. Több ízben megpróbáltam inni belőle, de soha se birtam egy-két csöppnél többet lenyelni belőle, mivel erős savanyúságával egészen összehuzta a számát, s fogaim néhány napra elvástak tőle.

tünk olyan lusták mint ti mollák s nem tölthetünk egy egész napot egy helyben! Mozognia kell az embernek, mert ime a nap, a hold, a csillagok, a víz, az állatok, a madarak és halak mind-mind mozognak, csupán csak a halott és a föld fekszik mozdulatlanul!« Több ellenvetést akartam tenni a böleselkedő nomád asszonyságnak, ki épen a sátor fölszedésével foglalkozott, midőn távolból kiabálás hallatszott, melyből csak ezt az egy szót: büri! büri! (farkas! farkas!) vehettem ki. A kirgiz nő villám sebességgel sietett el a távolabb legelésző nyájhoz s lármájával azt eszközölte, hogy a farkas egyetlen egy birka kövér farkát vivén magával, megszaladt. Szerettem volna a visszaérkezett nőt a farkasok mozgásának előnyeiről kikérdezni, de nagyon el volt szomorodva vesztesége fölött s én mentem a karavánomhoz.

Naplemente előtt utnak indultunk s szakadatlanul a folyó közelében haladtunk, melynek magas partjai csaknem mindenütt füzekkel, magas fűvel vagy bokrokkal vannak benöve. Ámbár a Khíva és Bokhara közötti utat jártak rajzolták, mostanig csak határőröket s barangoló nomádokat láttunk, de utazót egyet sem, s ezért nagyonelesodálkoztunk, mikor láttuk, hogy öt lovas sebes lépést felénk tart. Khivai kereskedők voltak, kik Karaköl felől négy nap alatt értek ide Bokharából s azon örvendetes hirt hozták, hogy az utak egészen biztosak, s holnapután majd az ő elmaradt karavánjukkal is fogunk találkozni.

Midőn Khivából távoztunk, híre volt, hogy a Tekke turkmánok, minthogy az emir hadseregével távol volt Bokharától, veszélyessé tették az oda vivő utat, s kervanbasink táplált is titkon aggodalmakat; most tehát minden aggodalomnak egyszerre vége lett, s bizton reméltük, hogy hat vagy nyolc nap alatt elérünk utazásunknak céljához, s ez idő alatt, úgy hittük, hogy az Oxus és Karaköl között

csak két napot fogunk viztelen sivatagon tölteni. Másnap reggel egy hajdani erősség (Tünüklü) romjai mellett ütöttünk táborn, egy kis csúcsos dombon, mely alatt az Oxus folyik s melyet ezen oldalról a legszebb virány borít. Innen a legészakibb irányban visz egy ut a Khalata-Csöli-nek vagy Dsan-batirdigan-nak (életrontó) is nevezett homoksivatagon keresztül, melyen azonban csak hideg télen nagy hóesés után szoktak járni, ha a karaköli ut a turkmánok miatt nem biztos, kik ezen évtájban a befagyott Oxuson átkelhetvén, mindenfelé kalandoznak.

A hőség napról napra tikkasztóbb lett (julius első napjaiban voltunk), de nem nagyon volt terhünk, mivel egész nap a hatalmas folyó partján tartózkodván, az édes víz bővében pihengettünk. Mily nagy örömünkre volt ez, midőn Kahriman Ata, vagy a Gömüstepe és Khíva közötti nagy sivatag egyéb helyei eszünkbe jutottak! De fájdalom, csakhamar megzavartak kellemes gondolatainkban, s néhány kalandozó turkmán szeszélye nagy veszélybe döntött bennünket, a mely mindnyájunkra iszonyu halált hozott volna és a melyből csak a sors különös kedvezése mentett ki, a minthogy most az egyszer kénytelen vagyok az oszmánoknak igazat adni.

Már hajnaladott jul. 4-én, midőn ma éjjeli utunkban két félig meztelen emberre bukkantunk, a kik már távolból kiáltoztak karavánunkra, s mikor már közel voltak hozzánk, „egy falat kenyeret! egy falat henyeret!” kiabálva, összerogytak. Én a legelsők közt voltam, a kik kenyeret és juhzsirt nyújtottak nekik. Egy keveset ettek s elbeszélték, hogy Hezareszpből való hajósok, kiket egy tekke alamán naszádjuktól, ruhájuktól és kenyeröktől megfosztván, meztelen bocsátott el. A rablók 150-en voltak, s az itt tartózkodó kirgizek nyájára ólálkodnak. »Az Isten szerelméért, fussatok vagy rejtsetek el magatokat, mert

néhány óra alatt bizonyosan találkoznotok kell velök s habár kegyes zarándokok vagytok, még is mindnyájatokat meztelen, s állataitok és eleség nélkül fognak a sivatagban hagyni, mert a kafir (hitetlen) tekke mindenre képes.« Kervanbasinknak, a kit már két ízben megraboltak s életét is csak nehezen tudta megmenteni, nem volt ilyen tanácsadásra szüksége, mert alig hallotta a tekke és alamán szavakat, tüstént visszafordulót vezényelt, s oly sebesen látott hozzá a visszautazáshoz, a mint csak birtak a szegény, teherrel megrakott tevék sietni. Tevékkel turkmán lovak elől menekülni akarni, természetesen képtelenség volt volna, azonban a mi számításunk szerint 150 lovas csak reggel felé lehetett a vizen átszállítva, s a míg ők vigyázva jönnének az uton, addig mi talán visszaérhetünk Tünük-lübe, s megtöltvén víztömlőinket, a Khalata homoksivatagba vehetnők magunkat, a hol legalább lehetséges számunkra a menekülés. Roppant erőfeszítéssel értek állataink egészen kimerülten Tünük-lübe. Itt meg kellett legeltetnünk s pihentetnünk fáradt barmainkat, különben lehetetlen volt volna a sivatagban az első állomást is megtennünk; nagy aggodalmak közt töltöttünk tehát három órát míg a tömlők meg voltak töltve, s az előkészületek megtéve az irtóztató utra.

A khivai ruhakereskedő, kit már egyszer megraboltak a turkmánok, ez idő alatt rábeszélte több hadsit, kiknek tele volt az erszényök, de bátorságuk nem volt, hogy inkább rejtőzzenek el az Oxus partján levő bokrok között, semhogy a kervanbasival menjenek a szaratan napjaiban (kánikulában) hol a szomjanveszésnek vagy a tebbad (forró keleti szél) általi halálnak mennek elébe. Oly élénken festette a veszélyeket, hogy többen elszakadtak tőlünk; ehhez járult még, hogy a folyamon megjelent egy üres hajó, s minthogy a hajósok a parthoz közeledve ajánlkoz-

tak, hogy elszállitnak bennünket Hezareszpbe, mindenki ingadozni kezdett, s kis idő alatt csak 14-en maradtunk, kik a kervanbasi tervétől el nem állottunk. Egész utazásomnak egyik legfontosabb pillanata volt ez. Elgondoltam, hogy a visszatérés Khivába elronthatná egész utazási tervemet, életveszély úgy is fenyegetett mindenütt, tehát előre; jobb az elemek dühe, mint a zsarnokok kinzása által veszni! Maradtam a kervanbasival, s hadsi Szalih és hadsi Bilal is ott maradtak. Fájdalmas volt az elválás jelenete oly régi, összeszokott utitársaktól; a kisedel hajó már el akart a parttól indulni, midőn a kik benne valának, fal-t * ajánlottak. A kövecskéket kiosztották, s még alig jelentette hadsi Szalih szakértő szeme a szerencsés kimenetelt, midőn csaknem valamennyi elvált hadsi ott hagyta a hajót s hozánk tért. Minthogy már készen volt minden, az újabb ingadozás elhárítása végett gyorsan elindultunk, s még nem szállott le a nap, midőn Tüntüklü romjaitól oldalvást a Khalata felé vivő uton mentünk.

Elgondolhatja az olvasó, mit éreztem társaimmal együtt, miután már ismereteseek voltak előttünk a sivatag rémségei. Gömüstepéből Khivába májusban utaztunk, most pedig júliusban voltunk; akkor találtunk esővizet, most még keserű forrásokat sem; leirhatatlan vágygyal csüggött szemünk a tőlünk jobboldalt mind jobban távozó Oxuson, melyet a lemenő nap végső sugarai kétszeres szépen ragyogtak be. Még az indulás előtt jól megitatott tevék is kifejezésteljes szemükkel sokáig arra tekintettek.

* Jóslat mely vagy abból áll, hogy a koránt avagy más szent könyvet gondolomra kinyitnak, s a feltárt lapon megtelek az óhajításnak megfelelő mondatot; vagy pedig abból — s ez középázsiai szokás — hogy egy társaságban kiosztanak 30 apró követ, s mindenkinek annyiszor kell a korán három utolsó szurája közül valamelyiket elmondania, a hány kövecskét kapott.

Egyes csillagok már láthatók voltak az égen, midőn a homoksivatagot elértük, a legnagyobb csendben haladva, hogy meg ne halljanak a turkmánok, kik alkalmasint igen közel voltak hozzánk, de az éj setétében meg nem láthattak, mert a hold csak igen későn kelt föl. A lágy talaj elfojtotta az állatok léptének neszt, s csak attól féltünk, hogy szamarunk, melynek hangja az éjben messze elhallott, kedvet talál kapni az énekre, és nevetnem kellett azon óvszeren, melyet mindannyiszor alkalmaztunk, valahányszor hangversenyre készült. Éjfél felé oly helyre értünk, hol mindenkinek le kellett szállnia, mert a szamar úgy, mint a tevék térdig süppedeztek a finom homokba, mely itt szakadatlan dombláncolatot alkotott. A hűvös éjben még csak kiálltam a folytonos menést a homokban; de reggel felé észrevettem, hogy kezem a szakadatlan botra támaszkodástól dagadni kezd, málhámat tehát a szamar hátára raktam, magam pedig tevére ültem, mely ugyan nehezen lihegve haladott, de a homokban mégis jobban elemében volt, mint én sánta lábammal.

Julius 5-ki reggeli állomásunknak igen kecsegtető neve volt. Adamkirilgan-nak (azaz embervesztőnek) hitták, s csak egy tekintetet kellett vetni a láthatárra, hogy az ember ez elnevezés helyességéről meggyőződjék. Képzeld a t. olvasó elláthatatlan homoktengert, mely majd mint viharjárta tenger magas homokhabokat vet, majd, mint egy tónak csendes szellőtől alig megingatott tükre, aprózott hullámvázban nyulik el. A légben madarat, a földön még bogarat sem lehet látni; csak itt ott tűnnek szemünkbe az enyészet szomorú nyomai, elveszett emberek s állatok csontjainak alakjában, melyeket minden arramenő egy halomra hord össze, hogy útmutatóul szolgáljanak. Alig szükség emlitenem, hogy itt fődözve voltunk a turkmánok ellen; mert nincs az a ló a világon, mely e homokban csak

egy állomásnyit is képes volna menni; de hogy az elemek nem fognak-e akadályt gördíteni utunkba, e gondolat még a legnagyobb keleti közönyösséget is megrendítette, s ezt társaim komor tekintete az egész khalatai uton csalhatatlanul bizonyította.

A kervanbasi szerint Tünüklütől Bokharáig ez az ut mind össze hat napig szokott tartani, melynek fele homokban, másik fele szilárd, itt-ott füvel benőtt lapályon vezet keresztül, melyet az évnek egyik szakában még pásztorok is fölkeresnek. Már előbb megpróbált számításunk szerint tehát, tekintve kulacsaink tartalmát, csak egy vagy másfél napig tartó vízszükségstől lehetett okunk félni; de már első nap észrevettem, hogy az Oxus vize meghiusítja számításunkat, mert a becses ital minden gazdálkodás dacára aránytalanul fogyott, s én ezt a napnak, vagy a víz saját kigőzölgésének tulajdonítottam. E fölfedezés után kétszeres flgyelemmel őriztem kulacsomat, s ebben a többi is mind utánozott s mulatságos látvány volt, a mint mindenki alva magához szoritotta kulacsát. A roppant meleg dacára öt-hat órát kellett minden nappal mennünk, mert minél előbb kiérünk a homokból, annál kevésbbé kell a veszedelmes tebbad szélstől * félnünk, mely a kemény síkságon csak lázrohámokat okozhat, de a homokban az egész karavánt pár pillanat alatt megölheti. A szegény tevék tehát nagyon meg voltak erőltetve; elfáradva az éji futásban léptek a sivatagba, s nem csuda, hogy a hőség és homokban járás kinjaitól néhány közülök megbetegedett, s kettő már a mai (julus 6.) állomáson — melynek neve Sorkutuk — megdőglött. Sorkutuk sóskutat jelent, s kellett volna is itt kutnak lenni a tevék megítatására, de a viharok már egészen betemették, s legalább egy napig kellett volna ásnunk, hogy használhatóvá tehessük.

A három napnyi nyomasztó hőség már a tebbad nél-

kül is elvette minden erőnket, s ketten szegényebb utitársaink közül, kiknek gyengébb állatuk mellett gyalog kellett menniök, minden vizöket megiván, annyira megbetegedtek, hogy rá kellett őket kötnünk tevéjökre, mert sem menni, sem ülni nem bírtak. E mellett még betakartuk őket. A míg csak szólni tudtak, »vizet! vizet!« volt egyetlen szavuk. Fájdalom, még legjobb barátaik is megtagadták tőlök az életadó italt, s midőn harmad napra (jul. 7.) Medemin Bulag ** elé értünk, egyiköket a halál már megmentette a szomszúság borzasztó kinjaitól. Azon három testvér egyike volt ez, kik Mekkában atyjukat veszítették. Jelen voltam, midőn a szegény lelkét kiadta. Nyelve egészen fekete volt, torka szürkés fehér, különben vonásai nem voltak nagyon eltorzulva, csak ajkai voltak összezsugorodva, s azért szája nyitva állt. Alig hiszem, hogy ily beteg állapotban a víz segített volna rajtuk, s vajjon honnan kaptak volna? Borzasztó nézni, mint rejti el az atya fia, a testvér testvére elől a vizet; mert ennek minden csöppje élet, s a szomszúság kinaival szemben hiába keresünk önfeláldozást, nemeslelkiséget, mint más veszélyben.

Három nap óta utazván már a sivatag homokos részében, el kellett érniünk a szilárd talaju síkságot, és ezzel az északnak nyuló Khalata hegységet is megpillantanunk; de fájdalom, csalódtunk. Tevéink nem bírtak már járni, s ennél fogva még a negyedik napot (jul. 8.) is a homokban kellett töltenünk. Csak bőrpalackomban volt még mintegy hat pohárnyi vizem, melyből csak csöppönként mertem inni, s így persze nagyon kellett a szomszúságtól szenvednem. Nagy ijedségemre nyelvem már közepén kissé feketedni kezdett; rögtön megittam vizem felét s már mentve

* Perzsa szó és lázas szelet jelent.

** Medemin Bulag annyit jelent, mint Medemin-Kutja. Ugyanoly állapotban találtuk, mint Surkutukot.

TEBBAD HOMOK-VIHAR A SIVATAGBAN.

hittem magamat; de másnap (jul. 9.) reggel felé az égetés erős fejfájás kíséretében mind érezhetőbbé vált, s mire délfelé a Khalata hegységet felhő alaku körvonalaiban észrevettük, fokonként enyészni éreztem erőmet. Minél közelebb értünk a hegységhez, annál inkább fogyott a homok, s minden szem körültekintgetve valami nyáját vagy pásztorkunyhót keresett, midőn a kervanbasi s emberei egyszerre egy közeledő porfellegre figyelmeztetének, s nekünk gyorsan le kellett szállnunk tevéinkről. A tevék már megéreztek a közelgő tebbadot, s hangos, erős ordítás közben letérdeltek, hosszú nyakukat a földre lapították, s fejüket a homokba iparkodtak rejteni. Mi védfalul használtuk őket, s alig térdeltünk mögéjük, a szél tompa morajjal zugott el felettünk, mintegy két ujjnyi vastag homokréteggel borítva el bennünket, melynek első szemei tüzesőként égettek. Ha csak hat mérföldnyivel belebb talál a sivatagban, mindnyájan menthetetlenül elvesztünk volna. E szélnek lázat és hányást okozó hatását nem igen vettem észre, csak a levegő lett utána nehezebb és nyomasztóbb.

Ott, a hol a homok végkép megszűnik, három különböző ut látható; az egyik, mely 22 mérföld hosszú, Karakölön visz keresztül, a másik — 18 mérföld — a sikon közel Bokharáig, a harmadik — 20 mérföld — a hegységen át; ebben van ugyan víz, de meredek sziklás ösvényein tevé nem járhat. A mint előre el volt határozva, a középső s legrövidebb utat választottuk, főképen azon reményben, hogy a pásztoroktól kaphatunk egy kis vizet. Este felé néhány kutra találtunk, melyeket ez évben még pásztorok sem látogattak; vizök emberre nézve élvezhetetlen volt, de állataink jól laktak belőle. Mi mindnyájan azonban egészen oda voltunk, már félig halottaknak éreztük magunkat, s csak a remény tartotta még bennünk az életet.

Már nem birtam magam erejéből leszállani, úgy fektettek a földre; pokoli hőség égette belsőmet s a fejfájástól el voltam bódulva. Tollam gyöngé azon kinok füstésére, melyekkel a szomjuság gyötört; azt hiszem, nincs ennél fájdalmasabb halál, s ámbár veszélyben mindig megtudtam emberelni magamat, most megtörve érzém erőmet, s azt hittem, nem érek több hajnalt. Dél felé megindultunk; én elaludtam, s mire július 10-kén reggel fölébredtem, egy agyagkunyhóban találtam magamat néhány hosszú szakállu embertől körülvéve, kiket rögtön irániaknak ismertem fel s kik rám kiáltottak: »Suma ki hadsi nisztid!« (Hisz te még sem vagy hadsi!) Nem birtam felelni. Először langymeleg, aztán savanyu, vízzel és sóval kevert tejet adtak innom, melyet itt ajrannak hinak, s mely erőmet visszaadva csakhamar talpra állított. Ekkor tudtam meg, hogy társaimmal együtt néhány perzsa rabszolga vendégei vagyunk, kik Bokharától tíz mérföldnyire a pusztában tanyáztak birkákat őrizve, uruk által csak szűken ellátva kenyérrel és vízzel, hogy — tetemesebb élelmiszerek birtokában — a sivatagon át meg ne szökjenek. S e szegény száműzöttekben mégis volt annyi nagylelkűség, hogy ősi elleneiknek, a szunnita molláknak vizet adtak. Különösen szivesek voltak irántam, midőn anyjuk nyelvén szólítottam meg őket; mert Bokharában is beszélnek ugyan perzsául, de e nyelv nagyon különbözik az iránitól. Leginkább meghatott egy öt éves fiu látása, ki szintén rabszolga volt, s nagyon élénknek látszott. Csak két év előtt fogták s adták el atyjával együtt, s midőn e felől tudakozódtam, azt felelte: »Igen, ő megvette (kiváltotta) magát; én is még csak legfőlebb két évig leszek rabszolga, addig apám a megszabadításomra szükséges pénzt megszerzi.« A szegény gyermeknek alig volt néhány rongya, s bőrének színe s keménysége eszerzett bőréhez hasonlított. A maga-

méiből adtam neki egy darab ruhát s ő megigérte, hogy testéhez fogja igazíttatni.

A szerencsétlen perzsák még az utra is adtak egy kis vizet; s hála és részvéttel telve váltam meg tőlök. Megindultunk legközelebbi állomásunk Khodsa Obán bucsujáró hely felé, hogy egy hasonló nevű szentnek sírját meglátogassuk, melyet, ámbár kissé északtól fekszik kitűzött utunktól, hadsi voltunkra föl kellett keresnünk. Társaim nagy szomorúságára éjjel eltévedtünk a homokbuckák közt, melyek a sivatagot kerítik, s melyeknek közepéből oázsként emelkedik ki Khodsa Obán; s midőn hosszas keresés után július 11-kén hajnalodni kezdett, egy édes vízzel telt tó partján találtuk magunkat. Itt vége volt a sivatagnak, s a szomszédaláttól, szélétől, rablótól s más veszedelmektől való félelemnek. Itt léptünk a tulajdonképeni Bokhara határába, s midőn a csak két órányira fekvő Khakemirba (azon faluba, hol a kervanbasi lakott) értünk, már meglehetősen mivelt földön voltunk. Az egész vidéket a Karata folyam csatornái öntözik, melyet némelyek a Zerefsan folyó egyik ágának, mások egészen külön, önálló, északon eredő folyamnak mondtak; tovább az említett tóba ömlik, melynek vize, a mint hallottam, csak tavaszkor és nyár elején iható, később leapad és sós lesz.

Khakemirban, mely 200 házból áll s csak két órányira fekszik Bokharától, kellett meghálnunk, hogy az ország törvényei szerint a vámot (badsgir) és a jelentésttevőt (vakanüvisz) jövetelünkről tudósítsák, s a megvizsgálást s kikérdezést még a városon kívül elvégezhesse. Még az nap egy külön futárt menesztettek el, s más nap jókor reggel három tisztje az emirnek jött oda, fontos bürokratikus arckifejezéssel, megvenni rajtunk a vámot, de kivált híreket kapni magunkról s a szomszéd országokról. Első volt a poggyász. A hadsik tarisznáiban többnyire mekkai

szent olvasók, medinai datolya, frengisztáni kis tükrök, gyűszűk, kések s ollók, bagdadi fésűk és perzsa nádtollak voltak. Ambár váltig állították, hogy a bokharai emir (Isten éltesse száz husz esztendeig!) a hadsíktól soha sem vesz vámot, a vámszedő még sem zavartatta magát, hanem minden egyes tárgyat feljegyzett. Én két más koldussal egyitt végül maradtam; s a vámszedő szemembe nézett, aztán nevetve mondta, mutassam meg táskámat, mert mi (evvel valószínűleg az európaiakra célzott, engem is annak tartván) mindig szép dolgokat hordunk magunkkal. Nekem épen jó kedvem volt, fejemen dervis- vagy inkább bohóc-sipkám, s a ravasz bokharait félbeszakítva, azt mondtam, hogy bizon vannak szép dolgaim; mit akar tehát előbb látni, ingó vagy ingatlan vagyonomat? Ő mindent kívánván látni, kiszaladtam az udvarra, s megfogva szamaramat a lépcsőkön fel s a szőnyegeken keresztül a szobába vezettem, társaim kacagása közben bemutatam neki; aztán felnyitottam tarisznyámat s elibe raktam azt a pár rongyot, mely velem volt, s a Khivában szerzett régi könyveket. A csalódott bokharai bámulva tekintett körül, s kérdezte, csakugyan nincs-e egyebem. Erre hadsi Szalih felvilágosítást adott neki állásomról, s utazásom céljáról; a tiszt pedig minden följegyzett és jelentékeny fejbólintással nézett rám. A vámi vizsgálat után a vakantúvisz (azaz az események följegyzője) kezdte meg tisztét. Először minden utazónak részletes személye-leírását készítette el, aztán minden ujdonságot, melyet csak kapott, fölirt; és valóban nevetséges volt a részletes kérdezősködés Khiváról, e nyelvben, származásban s vallásban rokon országról, mely századok óta tö szomszédja Bokharának, s melynek fővárosa csak néhány napi járó földre van ettől.

Minden rendben volt, csak első szállásunk iránt a fővárosban ágaztak el a vélemények. A vámszedő a vám-

házat ajánlotta s remélte, hogy még valamit kicsikarhat, s engem is jobban kísérhet figyelemmel, de hadsi Szalih (mert nagy befolyással bírván Bokharában, ez állt most a karavánnak élére) minden áron a Tekkié-ben akart megszállni. Rögtön el is indultunk s egy félórát haladtunk kertekekkel és szántóföldekkel belepett vidéken, midőn megpillantották Bokhara Serifé-t (a nemes Bokharát, a mint a kö-zépázsiaiak nevezik) otromba tornyaival, melyeknek tetején gólyák fészkelnek. *

A várostól mintegy másfél órányira keltünk át a déli irányu Zerefsánon, mely elég sebes folyásu, mégis tévén és lóháton gázoltuk át. A tulsó parton még látszott egy hajdani, szépen épített magas hidfü ; s közelében szintén kőből épített palota romjai. Állítólag mind a kettő a híres Abdullah khán Sejbáni műve. Középázsia fővárosának közvetlen környékén általában alig láthatók hajdani nagysága romjai.

XV.

Utunk a keletnek fekvő Dervaze Imamhoz vezetett, melyen azonban nem mentünk át, mert, ha az északkeleti részen fekvő tekkiénkhez akartunk menni, itt a bazáron kellett volna áttolongani. Megkerültük tehát a városfalat, melyen sok helyt nagy szakadásokat láttam, s a Dervaze Mezar kapun át július 12-kén a téres, szép fákkal benőtt tekkiébe értünk, mely rendes négyszöget képez s 48 föld-

* Khívában sok fülemile van, de gólya nincs; Bokarában ellenben nem látni tornyot, vagy más magasabb épületet, melynek tetején e féllábon álló örök nem vigyáznának. A khívai ezért e szavakkal gúnyolja a bokharait : „A te fülemile-dalod a gólyák kelepélése.“

szintes cellával van ellátva. Mostani feje (khalfa) unokája a szentsége által híressé lett Khalfa Hüszejnnek, a kitől ez a tekkie nevét is vette. Mily nagy tiszteletben áll családja még mindig, mutatja az, hogy említett unokája imám és khatib, azaz az emirnek udvari papja. Házi uramnak e hivatalos rangjára meglehetősen büszke voltam. Hadszi Szalih, ki az említett szentnek mürid-je (tanítványa) lévén, mintegy a családhoz tartozónak tekinteték, engem társaságunk előkelőbbjeivel mingyárt bemutatott; s az apát, kellemes kinézésű s finom modoru férfi, kin a hófehér turbán s a finom selyemből készült nyári köntös nagyon jól állt, igen szívélyesen fogadott, s miután fél óráig beszélgettem vele keresett, dagályos kitételekben, a jó ember egészen magán kívül volt örömében, s csak azt sajnálta, hogy a Badevlet * (ő felsége az emir) nincs Bokharában, különben rögtön bemutatna neki.

Külön cellát adatott nekem a tiszteleti helyen, t. i. közel a mecsethez, hol egyik szomszédom egy tudós molla, a másik hadsi Szalih volt. E tekkie tele volt celebritásokkal, s én észrevétlenül az iszlami fanatizmusnak bokharai fő fészkebe jutottam; maga a helyiség, ha jól találom benne magamat, a világi hatóság minden gyanuja ellen legbiztosabb védelmem lehetett. A jelentéstevő fontos eseményként jelentette megérkezésemet; az emirnek első tisztje, Rahmet Bi, ki, míg ura a khokandi hadjáratban időzött, Bokharában a főparancsnokságot vitte, még az nap tudakozódott felőlem a hadsiknál, de a tekkieben az emirnek semmi parancsolni valója sincs, és vizsgálódásait annyira nem vette föl senki, hogy nekem nem is szóltak felőle. Az embereknek ezt mondák barátaim: »Hadszi Resid nem csak jó müzülmán, hanem tudós molla is, és min-

* Badevlet tulajdonképen „boldog“-ot jelent.

den gyanu ellene halálos vétek.« — De nekem mindig barátilag tanácsolták, hogy mit tegyek, s csak is társaím nemes barátságának és jóakaró tanácsainak köszönhettem, hogy Bokharában szerencsétlenség nem ért, mert eltekintve elődeim szomorú vesztétől e városban, Bokharát nem csak az európai, hanem minden más idegenre nézve is igen veszélyesnek találtam, mert a kormány kémrendszere már azon fokát érte el a tökéletességnek, melyen a népség elaljasodása állott.

Másnap reggel hadsi Szalih s más négy társammal elmentem a várost és a bazárt megtekinteni, s ámbár az utcák és házaknak szegénysége, melyek a perzsa városoknak legnyomorultabb lakásaival sem mérkőzhetnek, különösen pedig a lábnyi mély homok épen nem nemes fogalmat nyújtott a »nemes« Bokharáról, mégis meg voltam lepve, midőn először léptem a bazárba, az ott hullámozó embertömeg közé. Bokhara bazárjai, távol attól, hogy szépek, fényesek és nagyszerűk volnának, mint a teherániak, tábrisziek s iszpahániak, mégis a fajok, ruhák és szokások tarka különféleségénél fogva feltűnő, sajátos látványt nyújtanak. A tömegnek nagy részén az iráni típus látszik meg, s fehér vagy kék turbánt viselnek; az első uriembert és mollát, az utóbbi igen jól öltözött kereskedőt, kézmivist és szolgát jelent. Emellett észrevehető a tatár fiziognómia, mely itt az özbegtől kezdve a vad kirgiszig minden fokozatban felfalálható; különben a turánit, ha arcát nem is látjuk, otrombán szilárd járásáról mindig kiismerhetjük az irániak közül. Ázsia e két főfajának tolongásában képzeljünk magunknak itt-ott elszórva néhány indust (kiket itt multani-aknak neveznek) s zsidót, kik megkülönböztető jelül *

* Elameti tefrikie, melyet a korán szerint minden nem müzülmánoknak viselnie kell, hogy a »Szelam alejkum« (béke legyen veletek) üdvözlést ne pazarolják nagyra.

derékon átkötve egy darab kötelet, s fejkön lenygel sipkához hasonló főveget viselnek. Az indus, a veres jellel homlokán és visszataszítóan sárga arcával beillenék verébíjesztőnek jó nagy rizsföldre, a zsidó, nemes, mestereleg szép vonásaival s gyönyörtü szemével bármely művésznek a férfi szépség mintájául szolgálhatna. A turkmánt is meg kell említenünk, kinek merész, tüzes szeme valamennyi közül kivillog, s ki alkalmasint épen arról gondolkodik, mily jövedelmezők lehetnének itt alamánjai. Afghánt itt keveset látni; ezek, piszkos, hosszú ingben s még szennyesebb lelőggő hajjal járnak, vállukra római divat szerint lepedő van vetve, s olyan külsejük van, mintha házégés elől éjjel az utcára menekültek volna.

A bokharaiak, khivaiak, khokandiak, kirgiszek, kipcsakok, turkmánok, indusok, zsidók és afghánoknak e tarka káosza minden nagyobb bazárban feltalálható; de, bár mindenki serényen sűrög és forog, mégis nyomát sem láttam azon zajos bazári életnek, mely Perzsiában oly jellemzőleg tűnik ki, Szorosan társaimhoz lapulva, futó pillantást vetettem a bódékra, melyekben csak igen kevés, Orenburgon át hozott nyugateurópai, de annál több orosz kéz- és diszműárut láttam, melyek az utazónak e távol városban csak annyiban érdekesek, hogy minden kattun darabnak, vagy a reá ragasztott gyárjegynek láttára úgy érzi magát, mintha egy földije állna előtte. Dobogott szívem, mikor e szavakat olvastam: »Manchester«, »Birmingham«, és félnem kellett, hogy valamely szónak puszta elolvasása által el ne áruljam magamat. Nagy bolt, valamint nagykereskedő itt kevés van, s ámbár a Resztei csit furusin kívül (azaz azon helyen, hol csitet, vagyis kattunt árulnak), mely 284 bódéból áll, még sok helyen árulnak kattunt, calicotet és perkált, mégis bátran állithatom, hogy Hanhart et Comp. barátaim Tábriszben az említett cikkekből magok többet

adnak el, mint egész Bokhara, bár ez — és joggal — Közép-Ázsia fővárosának neveztetik. Az idegent a bokharai bazárban jobban érdekli azon hely, hol a belföldi ipar készítményei vannak kirakva; a kétszinű, csikos, aladsa nevű, keskenyre szövött gyapjukelmék, selyem, a vékony, pókhálófonathoz hasonló keszkenőktől fel a nehéz atreszig, s különösen a bőrmunkák viszik itt a főszerepet. E téren a szijgyártók, de különösen vargák művészete emelendő ki. A férfi s női csizmák meglehetősen vannak dolgozva, az előbbieket magas, hegyes sarkakkal, melyeknek vége nem nagyobb egy szeg fejénél; az utóbbiak ugyan kissé idomtalanok, de gyakran a legfinomabb selyemhímzésekkel díszítvék. Megemlítendő még a ruha-bazár, melyben a rikitő színű, ragyogó és ráncokban gazdag ruhák vannak kiterítve. A keleti, ki csak itt található fel teljes eredetiségében, szereti a cakhesuk-hot, azaz a ruhák susogását, s mulattató látvány volt nézmem, a mint némelyik vevő új csapánjában (öltözet) néhány lépést fel s alá járt, hogy a susogás hangját megvizsgálja. Mindez belföldi készítmény, és igen olcsó, s ezért a bokharai ruhavásár egészen be kínai Tatárországig maga lát el minden igazhivőt fashionable öltönyökkel. A kirgiszek, kipesakok és kalmukok is be szoktak ide térni a pusztából, s a vad tatár ferde szemével s előre álló állával csakugy kacag örömében, ha nyers lóbőrből készült öltönyét könnyű Jektejvel (nyári ruha) cserélheti fel. Itt találja meg a civilizáció legnagyobb képét; Bokhara neki Párizsa és Londonja.

Majdnem három órát járván ide s tova, megkértem nemes vezetőmet s barátomat hadsi Szalihot, hadd pihenjem ki kissé magamat; mire ő a Timese csaj furusi-n (teabazár) keresztül a híres Lebi hauz divanbegi (a divanbég tavapartja) nevű helyre vezetett, melyet Bokharában igen csinosnak találtam. Meglehetősen szabályos négyszög, kö-

zepén 100 láb hosszú s 80 láb széles, mély tóval, mely négyszög kövekkel van kerítve, s melynek vizébe nyolc lépcső vezet le. A parton néhány szép szilfa áll, s árnyékukban nélkülözhetetlen teabódék óriási szamovárjaikkal (teakatlanok), melyeket Oroszországban különösen Bokhara számára készítenek, kínálólág csábítják az embert. A tér három oldalán édességeket, kenyeret, gyümölcsöt, meleg és hideg ételeket árulnak egyes állásokon, nádgyékények árnyéka alatt; s a rögtönzött bódék százai, körülrajongva az éhes és nyalánk tömeg által, sajátos látványt nyújtanak. A negyedik, nyugati és erkélyszerű oldalon áll a mecset (Meszdsidi Divanbegi), mely előtt szintén van néhány fa, hol a dervisek és meddah-ok (elbeszélők) fáradságos arejáték kíséretében beszélnek el híres próféták s harefiak hős tetteit, mindig nagyszámu s tudvágyó közönség előtt. Midőn e helyre léptem, az érdekes színjáték befejezéseül még 15 dervis a nakisbendi szerzetből, mely itt támadt, és székel, vonult el előttem. Sohasem fogom feledni, a mint e vadan lelkesült emberek hosszú, tekealakú süvegükkal, lobogó hajjal, hosszú bottal hadonázva, eszeveszetteként ugráltak ide s tova, karban ordítva el egy himnuszt, melynek egyes versszakait ősszakállu főnökük énekelte elő.

Szem, fül itt annyira el voltak foglalva, hogy csakhamar feledtem fáradságomat. Barátom csak erővel birt egy bódéba bevonni, s midőn a nemes sivilin (a teának egy neme) már be volt töltve, fel akarván használni bámulásoimat, benső örömmel kérdé: „Nos, mint tetszik neked Bokhara Serif?” — „Igen jól” — viszonzám, s a középázsiai ámbár khokandi létre ekkor ellenséges indulattal volt eltelve Bokhara iránt, mégis nagyon megörült, hogy Turkesztán fávárosa ennyire megnyerte tetszősemet, s megígérte, hogy a legszebbeket is néhány nap alatt meg fogja mutatni.

Dacára a teljesen bokharai öltözetnek, melyet ma fölvettem, s bár a nap annyira eltorzított volt, hogy anyám is nehezen ismert volna reám, mégis, a hová csak léptem, egy se-reg kíváncsi vett körül, kiknek kezenyújtását és ölelését felette unalmasnak találtam. Óriási turbánom *, s a nagy Korán után itélve, mely nyakamba volt akasztva, isannak vagy sejkhek nézhetett mindenki s így el kellett tűrnöm ezek alkalmatlankodásokat. Emellett azonban szent ki-nézésem megóvott a világi kíváncsiság kérdéseitől, és gyakran hallottam, a mint a körültem állók barátaimat kér-dezgették felőlem, vagy egymás közt suttoztak. „Mennyi jámborság kell a! hoz, mondta az egyik, hogy valaki egyes egyedül Konstantinápolyból Bokharába jöjjön Baha-ed-dinünket * meglátogatni!“ — „Igen, szólott egy másik, mi is megyünk ugyan Mekkába, a legszentebb helyre, de ezeknek az embereknek (itt rám mutatott), egyéb dolguk sincs, egész életök imádság, jámborság és bucsujárásban áll.“ — „Brávó, eltaláltad!“ gondoltam magamban, s na-gyon megörültem, hogy itt oly jól sikerült inkognitóm. Egész ott tartzkodásom ideje alatt a különben ravasz és gonosz nép sohasem gyanakodott ellenem, eljártak hozzám áldásért, meghallgattak, midőn nyilvános helyeken felol-vastam a nagy bagdadi sejk Abdul Káder Giláni történe-

* A turbán, a mint tudva van, azon halotti lepedőt jelenti, melyet minden jámbor müzülmánának, folytonos memento mori gyanánt kell fején hordania. A korán csak hét rőfnyi halotti lepedőt (kefen) parancsol; de a jámborok tultesznek e rendeleten, s néha 4—6 lepe-dőt, azaz 28—42 rőf dubendet hordanak fejükön.

* Baha-ed-din, a bokharaiak kiejtése szerint Baveddin, egy az egész izlam világban ismeretes asceta és szent, a Nakisbenli rend ala-pítója, melynek tagjai Mekkában, Khinában, Perzsiában, Arábiában és Törökországban is el vannak terjedve. Meghalt 1388-ban; a mecse-tet, a klastromot s a sírját körülvevő falat Baveddin faluban Abdul Áziz khán építteté 1490-ben.

tét, de soha senkitől egy fillért sem kaptam, s e nép szenteskedését nagyon különbözőnek találtam a khivai özbegek valódi jámborsága és jótékonyágától.

A kormányval nem oly könnyen ment a dolog, mint a néppel. A fönt említett Rahmet bi, nyilvánosan meg nem támadhatott, tehát folyvást kémeket küldött nyakamra, kik szerte csapongó társalgásukban minduntalan emlegették Frengisztánt, abban a reményben, hogy egy vagy más megjegyzés által el fogom árulni magamat. Látván, hogy ez nem vezet célhoz, azon kezdték, hogy mily nagy kedvök van a frengiknek a nemes Bokharára, s hogy már többben kémeik közül, és különösen bizonyos Könölli és Isztoder Száhib nevű (Conolly és Stoddart) angolok elvették érdemlett büntetésöket. * Vagy a csak néhány nap előtt érkezett és fogságba esett frengikről kezdtek beszélni (azon szerencsétlen olaszokról), kik több ládával hoztak gyémántporral behintett teát, hogy a szent város valamenyny lakosát megmérgezzék, kik a nappalt éjjellé tudják változtatni, s más pokoli dolgokat visznek véghez. E kopók legnagyobbbrészt hadsik voltak, kik évekig lakván Konstantinápolyban, az ottani nyelv és viszonyokról való ismereteimet akarták próbára tenni. Hosszas, türelmes hallgatás után a türelmetlent kezdtem ilyenkor játszani, s kértem, kiméljenek meg a frengikről való beszélgetéstől. »Azért hagytam el Konstantinápolyt, mondtam, hogy e frengiket, kik az ördög eszét elrabolták, kikerüljem. Most hála istennek, már a nemes Bokharában vagyok, s nem akarom a rájuk való emlékezéssel időmet elkeseríteni.« Hasonlókép feleltem a ravasz Molla Serefeddinnek, a

* E két vértanu szomorú vége magában Bokharában is titok maradt, s még most is a legellenkezőbb hírek keringnek felőlök. Természetesnek fogja találni kiki, hogy álrúhámban lehetetlen volt e szerencsétleneknek sorsa után részletesen tudakozódnom.

könyvkereskedők akszakaľjának, ki egy orosz követ által néhány év előtt nála hátrahagyott könyvlajstromot, s még néhány angol és olasz iratot mutatott. Megvető tekintetet vettem reá; mondván: »Dicsőség Allahnak! az én emlékezetem még nincs frengi tudományokkal és könyvekkel beszennyezve, mint fájdalom, már sok konstantinápolyi töröké.« *

Rahmet bi látván, hogy kémjeivel nem megy semmire, magához hivatott, természetesen egy pilaúra való udvarias meghívás alakjában, melynél a bokharai ulema világ is diszes koszoruban volt képviselve. Már beléptemkor láttam, hogy nehéz föladat vár reám, mert az egész összejövetel nem volt egyéb vizsgálatnál, mely alatt tette-
téseimnek a tűzpróbát kellett kiállnia. Jókor észrevettem a veszélyt, s hogy egy vagy más kérdéssel meg ne lepjenek, a kíváncsit játsztam, és a jelenlevőkhöz több kérdést intéztem a farz, szünnet, vadsib és musztahab-beli valláselvek különbsége felől. ** Buzgóságom tetszett, s

* Egyszer a vezértől egy szolga jött hozzám, egy kicsiny szikár embert hozva magával, hogy vizsgáljam meg, ha csakugyan arab-e és Damaszkusba való, a mint mondja. A mint belépett, feltűntek nekem arcavonásai. Európainak tartottam, s még nagyobb lett lámulatom, midőn beszélni hallottam, kiejtését csöppet sem találta-n arabnak. A mint mondotta, Khotenbe (Chinában) indult Dsáfer Ben Szadik ottani sirjához bucsut járni, s e napokban tovább akart utazni. Beszélgetésünk közben vonásaiban is némi zavart vnttem észre. Nagyon sajnálom, hogy másodszor nem láhattam, mert hajlandó voltam hinni, hogy az enyémhez hasonló szerepet játszik.

** Az iszlám parancsainak fontoságában négy fokot különböztethetni meg. Farz az Istentől a próféták által kinyilatkoztatott köteleességet, szünnet a prófétától magától, isteni sugallat nélkül származó hagyományt jelenti. E két szó »vadsib« és »musztahab« oly szabályokat jelent, melyek a korán újabb magyarázóitól veszik eredetöket. Amazok mindenkire nézve kötelezők, ezek kinek-kinek tetszésére bizvák.

nemsokára a Hidajet, Serkhi vekáje s más hasonló témákat tárgyaló könyvek több pontja fölött heves vitatkozás keletkezett, melyben nagyon óvatosan vettem részt, és főnemen dicsértem a bokharai mollák szellemi felsőbbségét nemcsak magam, hanem minden konstantinápolyi ulemák fölött is. Elég az ahhoz, hogy ezen is szerencsésen átestem. A tudós mollák jelekkel és szavakkal értésére adták Rahmet binek, hogy jelentéstevője nagy tévedésben van, s hogy én, ha »kitünő molla« nem is, de oly ember vagyok, ki azon uton jár, melyen a valódi tudás napsütését lehet elérni.

E jelenet után meglehetősen zavartalanul éltem Bokharában. Rendszerint először otthon teljesítettem azon terhes kötelességet, melynek dervis voltomnál fogva alá voltam vetve; aztán a 26 bódéból álló könyvbazárba mentem, melyben a nyomtatott könyv még mindig a ritkaságok közé tartozik. Itt, és a könyvárusok házaiban, melyekben tulajdonkép raktáraik vannak, nem egy kincset láttam, mely nagy hasznára lehetne keleti történet- és nyelvtudományunkra nézve; megszerzésök azonban rám nézve lehetetlen volt, részint anyagi körülményeim, részint a miatt, hogy a világi tudomány iránt mutatott érdekeltségem gyanuba keverhetett volna. A mi keveset a bokharai és szamarkandi könyvpiacról magammal hoztam, elég fáradságomba került; és szívem vérzett, midőn oly könyvek megszerzéséről kellett lemondanom, melyek keleti tanulmányainkban tetemes hézagokat pótolhatnának. A könyvpiacról az attól jó távol eső Regisztánra szoktam volt menni, mely ugyan nagyobb és zajosabb a fűnt leirt Lebi-hauznál, de korántsem oly kellemes. Itt is van egy teás bódékkal körülvett tó, melynek partjairól az emirnek a másik oldalon fekvő várába, vagy palotájába (Ark) lehet belátni. Az épületnek homlokzata, mely felett egy óra van, komor, vissza-

taszító tekintetű; s titkos borzongás járt át, midőn a zsarnokság e fészke mellett elhaladtam, hol elődeim közül sokat legyilkoltak, s hol most is három európai szenvedett távol hazájától és minden segedelemtől. A kapu mellett 14 rézből öntött ágyu feküdt a földön, hosszú, cifra csövel, melyeket az emir khokandi hadjáratából diadaljelvényekül küldött haza. Jobbra a palotától van Meszdsidi Kelan, Bokhara legnagyobb mecsete, melyet Abdullah khán Sejbáni építtetett. Bár a Rigisztán majdnem egészen az emir szeme előtt fekszik, még sincs Bokharában, sőt talán egész Turkesztánban hely, melyen annyi rút bűnt követnének el, mint itt. A keletiek ismeretes ocsmány bűne, mely a Boszporusz partjain kezdődve befelé keletnek mind észrevehetőbbé válik, itt tetőpontját éri el. Oly dolgok fölött, melyek európai embernek vérért fellázítanak, itt mint a legártatlanabb tréfák fölött kacagnak; még a vallás is, mely a mosdásban, vagy más formaszerűségekben elkövetett tévedést halállal büntet, itt szemet huny és eltűri a legborzasztóbb büntetéseket. Gyakran láttam Khahrbag Abdullah khánban, mely a városon kívül fekszik, minden állásu s koru embereket, a mint fejjel a falnak mentek, a porban fetrengtek, s ruháikat összetépték, hogy vonzódásuk nagyságát tudtára adják azon lénynek, ki távol onnan egy fa alatt ülve, könyvolvasással látszott foglalkozni.

Mindig kikerültem e fertelmeket, s inkább egy komuli* sinai teabödéjét látogattam meg, ki a török-tatár nyelvet teljesen birta s itt müztlmánnak tartatott. A jó ember igen barátságos volt irántam, pedig mily távol születtünk egymástól! Sokat beszélt hazája szép vidékei, erkölcei és jó ételeiről. Nagy tapasztalással birt a teakereskedésben, és

* Komul 40 állomásnyira van Kasgartól és 70 állomásnyira Bokharától.

egészen föllelkestült, midőn azon teacsemetéről beszélt, melynek egy tövén oly sokféle ízű levelek teremnek. Boltjában 16 faj volt meg, mindeniket pusztá érintés után megismerte. 1) Kirkma, 2) Akhbar, 3) Ak kurjuk; ezek Közép-Ázsiában és Khinában ritkán, nagyobb részét Oroszországban, Perzsiában s Európában használtatnak; 4) Kara csaj, 5) Szept csaj, ezeket, mint a sinai kacsdohányt, téglaformában árulják; csak reggel iszszák tejsűrűvel és sóval; nagyon izgatók. 6) Sibaglu, 7) Gore Sibaglu, 8) Sivin, 9) It kelleszi, 10) Bönge, 11) Posun, 12) Pu csaj, 13) Tuntej, 14) Gülbuj, 15) Misk-göz, 16) Lonka. Ezek általában zöld teafajok, mert sina északi részében és Közép Ázsiában csak ezeket szeretik. A lonkateát tartják a legnemesebbnek, s egy csészére, mely fölér kettővel az Európában szokottakból, elég belőle egy levél. *

Azok után, a miket Teherántól idáig utitársaim beszédeiből kivehettem, egy hét múlva teljesen otthonn érzém magamat Bokharában. Eleinte mindenüvé hadsi Szalih vezetett, később a városban, bazároknak s medreszékben egyedül tettem látogatásaimat, s csak akkor kísértem barátaimat, mikor együtt voltunk meghíva egy itt lakó sinai-tatár házához. Itt rendszerint nemzeti ételekkel vendégelték meg, melyeket barátaim, tulajdonkép hadsi Bilal s társai már rég nélkülöztek. Ezen ételek közül egyet leírok, s jó falatként ajánlhatok az európai olvasónak. A mantuj egy neme a tésztának, mely vagdalt hussal, zsirral s fűszerekkel van megtöltve és különös módon megfőzve. Tudniillik egy oly vízzel teli katlant tesznek a tüzre, mely főt be van zárva, s csak ökölnyi nyílással bír. Erre három-

* A közönséges vevő a teát a semmen, azaz a kifőtt tealeveleken kóstolja meg, melyeknek jó teául igen finomnak és lágyaknak kell lenniök.

négy keményen záródó szita jő, melyeknek legalsaját tész-
tával a katlanhoz ragasztják. Ha a víz forr s a sziták elég-
gő megteltek gőzzel, a mantujt először a legfelső, aztán az
alsóbb szitákba teszik, melyekben mindaddig marad, míg
egészen meg nem főtt. Nem különös-e, hogy a sinaiak
még a gőzt is fölhasználják ételeikhez? A megfőtt mantu-
jokat gyakran még zsírban megsütik s akkor zenbuszi
(asszonycsók) nevet nyernek. Kasgari és jarkendi baráta-
imnak még sok különös ételök volt, de mindezek leírását
arra bízom, a ki tatár szakácskönyvet akar írni.

Az idő Bokharában tartózkodásom alatt kiállhatat-
lanul forró volt, s kétszeresen szenvedtem, mert a ristetől
féltemben (*filaria medinensis*), melyet nyáron ott legalább
minden tizedik ember megkap, mindig meleg vizet vagy
teát kellett innom. Mint nálunk a náthát, oly kevésbe ve-
szí a bokharai, vagy a nyáron ott tartózkodó idegen, ha
lába, vagy akár testének más része egy helyen viszketni
kezd. Nemsokára kis vörös folt lesz látható, s ennek köze-
péből fonálnyi vastag féreg buvik ki, mely néha röfnyi
hosszúra nyulik, s melyet néhány napon át óvatosan ki kell
onnan gombolyítani. Ez rendes lefolyása a betegségnek,
mely nem jár nagy fájdalmakkal; de ha a féreg gombolyi-
tás közben elszakad, gyulladás keletkezik, s egy helyett
6—10 féreg támad s az ember egy hétig kénytelen rop-
pant fájdalmak közt az ágyat őrizni. Bátor ember mindjárt
eleinte kivágatja testéből a ristét. A bokharai borbélyok-
nak e műtétben meglehetősen ügyességök van, pillanat alatt
fölvágják azt a helyet, melyen az ember a viszketést érzi,
kihúzzák a férget, s a seb hamar beheged. E baj, mely
Perzsiában Bender Abbasziban is otthonos, néha csak a
következő nyáron (még pedig más éghajlat alatt is) üt ki;
s így járt a híres dr. Wolf, ki Bokharából magával vitt
ily hosszú uti emléket, mely aztán csak Angliában jött

napvilágra. Ezenkívül Bokhara lakosai között a rossz éghajlat s még rosszabb víz következtében különféle sebbetegségek uralkodnak ; s főleg a nők nagy része, kik különben nem csunya barnák volnának, a sok otthonüléstől telve vannak sebhelyekkel.

Bokhara az északkeletnek folyó Zerefsanból (arany-szóró) kapja vizét, melynek medre mélyebbet fekszik a városnál, s ezt nyáron át csak szűken bírja ellátni. A víz csatornán át jön a városba ; a csatorna elég mélyre van ugyan ásva, de nem tartják tisztán, — a Dervazei Mezar kapunál, a víz állásához képest, minden héten vagy minden két hétben egyszer tisztítják. A már a városba folyásnál szennyes hullámok megjelenése mindig örömteljes esemény a lakosokra nézve. Először is a népség fiatalja s vénje az árkokba és vízmedencékbe ugrál megfürödni, aztán a lovakat, teheneket, szamarakat fürösztik meg, s mintán a kutyák is felfrissítették benne magokat, megtiltják a bejárást, s a víz valamivel tisztább lesz, de mégis telve van már mindenféle piszokkal s miazmákkal. Így látják el vizet a »nemes« Bokharát, hol a tanítványok ezrei tanulják azt a vallást, mely fennen hirdeti, hogy »a tisztaság a valásból származik.«

Sohsem fogom feledni a kormánynak úgy, mint a népnek azon vallási iparkodásait, melyeket Bokharában láttam. Akárhányszor hallottam, hogy »Bokhara az iszlám valódi támasza,« de e címét kevésnek találom, s talán az iszlám Rómájának nevezhetném, mert Mekka és Medina annak csak Jeruzsáleme. Bokhara érzi e felsőbbiséget és büszkén dicsekszik vele az iszlám minden népei, sőt maga a szultán ellenében is, a ki pedig hivatalosan a vallás fejének van elismerve, kinek azonban nem bírják megbocsátani, hogy tartományaiban a frengik befolyása sokat hamisított. Mint oszmanlit gyakran kérdőre vontak, hogy mért

nem ölet meg a szultán minden frengit, a ki országában lakik és dsiziét (adót) nem fizet, miért nem visel évenként vallásháborut (dsihad), bár minden határain tul hitetlenek laknak; miért nem viselik az oszmanlik, kik csak mégis szunniták és az Ebu Hanife törzséhez tartoznak, a turbánt, és a szabályszerűen bokáig érő hosszú ruhákat, miért nem hordanak hosszú szakállat és rövid bajuszt, mint a »minden világi teremtmények dicsősége« (így hívják a prófétát), miért mondják el a konstantinápolyi úgy, mint mekkai szunniták az Ezant (felhívás imára) énekelve, a mi nagy bűn, miért nem lesznek mindnyájan hadsikká, mikor oly közel laknak a szent helyekhez stb.

Mindent elkövettem, hogy a derék oszmanlik becsületét a vallás dolgában megmentsem, s habár néha pirulva el kellett mondanom a »pater peccavi«-t, bensőmben csak szerencsét kívánhattam a törököknek, hogy a »meghamisított iszlam« befolyása alatt némely jó tulajdonságokat és szép jellemvonásokat vettek fel, míg a tiszta vallás partjain mosdó hitüksorsainál csak rút hazugságot, szenteskedést és tettetést találunk. Gyakran kellett részt vennem a khalkaban (gyűrű vagy kör); midőn t. i. a jámborok imádság után közel egymáshoz egy körben leguggolnak, hogy tevedsüh-be (elmélkedés) vagy a mint a nyugati mohamedánok mondják, murakeb-be elmélyedve Isten nagyságáról, a próféta dicsőségéről és a földi lét semmiségéről elmélkedjenek. Ha az idegen ez embereket fejkön nagy turbánnal, szemüket lesütve, ölbe csüggő karral e helyzetben látja, azt kell hinnie, hogy mindnyájan fensőbb lények, kik a földi lét terhét le akarják magokról vetni, s az arab mondást: »a világ szemétdomb, s a kik utána vágyódnak, kutyák« mélyen felvették magokba. Tovább szemlélve őket, látjuk, hogy a mély elmélkedésből sokan még mélyebb álomba merültek, de, ámbár vadászebekként

horthyognak, nem szabad rajta csudálkoznunk, vagy rá megjegyzést tennünk, mert a bokharai rendre igazítana, s mondaná: »Ezek az emberek már annyira vitték, hogy még horthyogás közben is Istenre s a lélek halhatatlanságára gondolnak.« Bokharában a külszint mindennél többre becsülik. Minden városnak van egy reiszje (vallásfelügyelő), ki derejével (négy águ korbács) az utcákon s más nyilvános helyeken fel s alá járva, vizsgálatokat tart a vallásból, s a tudatlant, legyen bár hatvan éves öreg, a gyermekiskolába küldi 8—14 napra, imádság idejében pedig mindetikit a mecsetbe kerget. Hogy az az öreg tanul-e vagy alszik az iskolában, hogy a mecsetben mindenki imádkozik-e, vagy félbenszakított napimunkájára gondol, ahhoz senkinek semmi köze. A kormánynak nem kell egyéb, mint külszin, a belsőt csak Isten ismeri.

Fölösleges emlitenem is, hogy azon szellem, mely a vallásgyakorlatot átlengi, nagy befolyással van a kormányra s a társadalomra is. A népség iráni vére — mert Bokhara lakosainak öt hatodát perzsák, mervik és tadsikok teszik, — ugyan némi mozgékonytságot szül a bazarban s a nyilvános helyeken, de a magán lakásokban minden sivar, egyhangu. E körökből, melyekben a vallás s a kormány felvigyázó rendszere oly zsarnokilag lép föl, száműzve van minden öröm és jókedv. Az emir kémjei behatolnak a családok szentélyébe, s jaj annak, ki a vallási formák, vagy az emir tekintélye ellen mer vétetni. Az örökös zsarnokság ez embereket annyira megfélélnkítette, hogy férfi és nő, még ha négy szemközt vannak, sem merik az emir nevét a nélkül kimondani, hogy hozzá ne tennék: »Isten éltesse 120 esztendeig!« A szegény emberek nem is gyűlölik uralkodójokat, a kényuri önkény föl nem tűnik nekik, mert azt a fejedelmi méltóság szükséges alkatrészének tekintik. Naszrullah emir, a mostani bokharai fejede-

lemnek atyja, uralkodásának utolsó éveiben kegyetlen kéjenc volt; az erkölcsi romlottságot halállal büntette, de maga a legvérlázítóbb módon sértette alattvalói becsületét. Igen kevés család maradt gaztetteitől menten, s mégis mindenki óvakodott csak a legcsekélyebb roszalást is kifejezni. A mostani emir Mozaffar-ed-din khán, szerencsére jó indulatu ember; vallás és erkölcsök tekintetében talán szigorubb atyjánál, de ő maga sem vádolható semmi bűn-tettel, s ezért a nép végtelen dicsőítésekkel és magasztalásokkal beszél róla.

Az emir, kit később Szamarkandban láttam, 42 éves közép termetű, kissé kövér, de kellemes tekintetű ember szép fekete szemmel és ritkás szakállal. Fiatal korában egy évig Karsiban, 18 évig Kerminehben működött, mint hormányzó, s mindig szelid, jóakaró bánásmódja által tünt ki. Szorosan apja kormányelveit követi, s molla és jámbor műszülmán létére esküdt ellensége minden ujításnak, legyen bár annak hasznáról meggyőződve. Uralkodásra léptekor pecsétjébe e jelszót vésette: »Uralkodás igazság által,« s ez elvet a mai napig a leghivebben követi, a mit a sok, e tekintetben felőle szárnyaló hír is bizonyít. A mi nézeteink szerint természetesen kissé szigorú az olyan igazságszolgáltatás, mely szerint az emir melterjét (rangra a második udvari hivatalnok) kivégeztette, mert, — a mint neki Khokandba jelentették, kétséges tekintetet vetett egy udvari rabszolganőre. Meghódított tartományban sem volna szabad igazságos fejedelemnek azt tennie, a mit az emir tett Khokandban; de a bokharai khánnak e hibák megbocsáthatók. Nagyjai iránt, kik azt valóban gyakran meg is érdemlik, igen szigorú, minden csekélységet halállal büntet; de a szegényebb osztályokat kiméli s a Filkus és Musperver (elefántölő és egérápoló) nevezet, melyet a nép adott neki, csak becsületére válik. Nevezetes az, mily fá-

radsággal iporkodik az emir mindazt megakadályozni, a mi népét azon szerény s egyszerű helyzetéből kiemelhetné, melyben mai napig, véleménye szerint, boldognak érzi magát. Fényűző cikkek s más drága portékák behozatala, valamint a lakás és ruházatban űzött pompa, keményen meg van tiltva, s e tekintetben senki elnézésére nem számolhat. Szerdari kul-ja (főparancsnok) Sabrukh khán, ki Perzsia királyi családjának egy mellékágából (Kadsar) származván, Asztrabadból, hol kormányzó volt, ide menekült és sokáig nagy tiszteletben tartották, perzsa módon akart élni, s nagy költséggel teheráni modorban emeletes házat építtetett magának, melyen más fényűző cikkeken kívül üvegablakok is voltak. A mint mondják, a ház 15,000 tillába került, pedig ezt Bokharában roppant összegnek tekintik, s úgy volt kiállítva, hogy még az arkot (palota) is elhomályosította. Az emir kezdettől fogva tudta az építést, de megvárta, míg a ház egészen elkészült; ekkor Sahrukh khánt egyszerre vallás elleni kihágással vádolták, elfogták és száműzték. Háza az emirnek jutott, s ennek még a névleges értéknél is többet akartak adni, de ő lerontatta s még azon romokat is, melyeken némi diszitések maradtak, megsemmisíttette. Csak fáját adta el minden fényűző gunyjára 200 tilláért egy sűtőnek.

Saját háztartásában is nagyon különbözik az emir atyjától. Alig felét találtam azon szolgaseregnek, melyet Khanikov ur Naszrullah udvaránál látott, s mint mindent, a mit Bokharában észrevett, gondosan s nagy pontossággal leírt. Mozaffar-eddin khánnak, csakis vallási szokásból négy törvényes s mintegy 20 törvénytelen felesége van; az előbbieket benszültöttek, ezek rabszolganők, s a mint a nép bona fide hiszi, csupán a gyermekek szolgálatára tarja őket, kik 16-an vannak; 10 leány, vagy — ha úgy tetszik — hereegnő s 6 fiú. A két legidősebb leány a szerepuli és

akesei kormányzókhoz ment férjhez, de e városok az afghánok kezébe esvén, a vők ez időben mint trónnélküli királyok éltek az emir vendégszeretetéből. Általában véve a hárem, melyben az emirnek anyja, egy volt perzsa rabnő (Kademgiahból Mesed mellett), és nagyanyja, Hákim Ájim parancsolnak, példás szemérmessége és tisztaságáról híres. Láikusnak halálbüntetés mellett meg van tiltva, nemcsak belépni, vagy belenézni, hanem még magát belegondolni is; csak jámbor sejkheket és mollákat bocsátnak be, kiknek lehellete (nefesz) elismert szentségü. A mi hadsi Szalihuunkat is meghitták, hogy khaki szifát (egészségi por Medinából) vigyen. A háremnek kiadásai ruhákra, konyhára s más szükségletekre igen csekélyek. A nők nem csak saját öltönyeiket, hanem még az emir ruháit is varrják, ki, a mint tudva van, igen takarékos, és mindent szigoruan ellenőriz. Azt mondják, hogy az emir asztali költségei naponként nem rugnak többre 16—20 tengénél (20—30 angol shilling); ez különben valószínű is, mert ritkán találni asztalán jó falatot, s az egész ebéd juhzsirral főtt pilavból áll. »Fejedelmi ebéd«-ről Bokharában nem lehet beszélni, mert itt uralkodó, hivatalnok, kereskedő, kézmives és paraszt egy és ugyanazon étellel él.

A ki sokáig bolyongott Közép-Azsia sivatagjaiban, Bokharában, dacára minden nyomorúságnak, fog valami fővárosiast találni. Volt jó meleg kenyérem, kaptam teát, gyümölcsöt s főtt ételt, két inget is csináltattam magamnak, s a civilizált élet kényelmeit annyira megszerettem, hogy szinte nehezemre esett, midőn barátim felszólítottak, tegyek készületeket az utra, mert még a tél beállta előtt el akarnak érni távol keleti hazájukba. Szándékom volt őket egyelőre Szamarkandig kísérni, mert itt könnyen találkozhatnám az emirrel s ekkor társaságuk nagy hasznomra lehetne. Itt kellene aztán megválnia, ha Khokandba és Kas-

garba menjek-e, vagy Karsin, Kerkin és Heraton keresztül egyedül térjek-e vissza. Derék barátaim, hadsi Bilal és hadsi Szalih iparkodtak rábeszélni, hogy maradjak velök ; de, hogy visszatérésem esetére is segítségemre lehessenek, egy herati kervanbasival ismertettek meg, ki 150 tevével mulatott Bokharában s innen három hét múlva haza szándékozott. Molla Zemannak hitták e kervanbasit, ki rég ismervén barátaimat, ezek testvérként ajánlottak neki, s elhatároztuk, hogy azon esetre, ha Szamarkandból vissza akarnék térni, három hét múlva Kerkiben az Oxus tulpartján találkozunk. Ezen első lépés, mely az utitársaimtól való elválásra emlékeztetett, rám mint rájok nagyon levetőleg hatott ; s csak a bizonytalanság vigasztalt, mert képzeletemben a Kasgarba, Akszuba s a mosuszban gazdag Khotenbe való utat, — mely tartományokban előttem még nem volt európai ember, végtelen érdekesnek találtam.

Az a hely azonban, hol Molla Zemannal találkoztam, különös említést érdemel. Egyike volt azon karavánszerájoknak, melyek a rabszolgákkal való kereskedésre szánvák, s melyet le kell festenem az olvasónak. Az egész négyszögű épületben van 30—35 cella, melyeket három nagykereskedő részint saját, részint csak a turkmánoktól bizományba kapott áruik számára, rakhelyül bérelt ki. A mint tudjuk, a karakesi, nem várhatván sokáig a pénzre, a maga embereit egy jobb módu turkmánnak szokta eladni, ki Bokharába viszi őket s ezen átviteli kereskedés által — első kézből kapván az árukat — sokat nyer rajtuk. A min a fővárosban tartózkodásának első napjaiban tul bir adni, azt eladja, a többit a hajhász (dellal) kezében hagyja, ez üzi aztán a valódi nagykefeskedést. Bokhara és Khíva piacain az embereket három éves koruktól a hatvanadikig eladják, ha csak különös testi hiba miatt nyomorékokká nem lesznek. A vallás szavai szerint csak hi-

tetlenek adhatók el rabszolgák gyanánt; de e törvényen a szenteskedő Bokhara túl teszi magát, és a siíta perzsákon kívül, kiket molla Semszeddin (1500.) hitetleneknek nyilvánított, akárhány szunnita hitők sorsosait is rabszolgákká tesz, de előbb verés és bántalmazások által kényszerítik, hogy siítának adja ki magát. Csak a zsidó képtelen, azaz méltatlan a rabszolgaságra. Ezen megvetés különben nagy öröme válik Izrael fiának, mert a turkmán kirabolja ugyan, de testéhez hozzá nem nyúl. Azelőtt a hinduk is ki voltak véve, de újabb időben sokan járván Heraton és Bokharán keresztül, a tekkék, vagy szarikok új szabályt állítottak fel. Visnu szerencsétlen imádóját előbb műszülmánná teszik, aztán siítává kell lennie, s csak e kétszeres vallás változtatás után részesítik abban a tiszteletben, hogy vagyonából kifosztván, rabszolgává lehessen.

Az eladásra kiállított férfi rabszolgát nyilvánosan megvizsgálják, s az eladónak kezeskednie kell árujának mindazon szellemi vagy testi bajaiért, melyek netalán később napvilágra jönnének. A rabszolgára nézve azon óra, melyben a kereskedő kezei közül megmenekül, a legnagyobb öröm órája; mert, a mint mondják, még a legkeményebb bánásmód, mely a szolgaságban vár reá, sem oly nyomasztó s kinos, mint azon idő, melyet a raktárban mint árucikknek kell töltenie. A rabszolgáknak ára a szerint változik, mint a turkmánok politikai körülményei, több vagy kevesebb alkalmat nyújtanak nekik alamánjaikat a szomszéd országokba küldeni. Még most egy izmos férfinak legmagasabb ára 40—50 tilla (13 shillingjével számítva) volt; de a perzsáknak Mervnél történt megveretésök után, midőn 18,000 en közülök egyszerre elfogattak, 3—4 tilláért lehetett egyet kapni.

Tizennyole napi időzés után nem tartóztathattam többé barátaimat; indulnunk kellett a szamarkandi utra.

Mindenkitől csak kézszorításokat, de senkitől egy fillér alamizsnát sem kapván, a bokharai élet nagyon megviselte pénzügyeinket. A mit Khivában megtakarítottunk, elfogyott, sőt számaramat is el kellett adnom, mint sok másnak, s az utat fogadott kocsin kellett folytatnunk. Karavánunknak néhány Khodsenből és Khokandból való tagja már itt megvált tőlünk s megindult rövidebb útjára; csak az endidsániak és sinai-tatórok maradtak együtt, kik azonban Bokharából különböző utakon mentek Szamarkandba. Én, hadsi Szalih, hadsi Bilal s társai az egyenes utat választottuk, míg a többi gyaloglók Gidsdovánon keresztül akartak menni, hogy a szent Abdul Khalik * sirjához zárandokolhassanak. Miután sok bokharai kísérni akart Mekkába való visszatértemben, sok eselt kelle használnom, hogy társaságukat elkerülhessem, mert mindkét félre nézve kissé kellemetlen lett volna, ha a Kaaba helyett a Themze partjain állunk meg.

Bucsut vettem minden barátom s ismerősömtől. Rahmet bi ajánlólevelet adott Szamarkandba, s megígértem, hogy ott az emirnél fogok tisztelkedni. Azon khokandi kocsit, melyet Szamarkandig béreltünk, Baveddin faluig előre küldöttük, mert e bucsujáráshelyet szokás szerint másodszor is meg akartuk látogatni.

Baveddin falu két órányira fekszik Bokharától, s a mint már említettük, temetkező helye a híres Baha-eddin Nakisbendnek, egy hasonló nevű szerzet alapítójának, és mindazon vallási tulfeszített eszméknek, melyek által a keleti iszlám a nyugatitól különbözik. Helyén kívül volna itt részletekről beszélni, csak annyit említek, hogy Baha-ed-

* Khodsa Abdul Khalik (Gidsdováni mellék névvel, meghalt 1601.) kortársa volt a híres Pajende Zamininak, s mint nagy tudós és ascéta szent hírben áll.

dint, mint Turkesztánnak nemzeti szentjét, második Mohammedként tisztelik. A bokharai ember szentül meg van győződve, hogy e kiáltás: »Ja Baha-eddin bela-ge-dan ; (Oh Baha-eddin, baj-elhárító !) őt minden veszélyből megmentheti. Még a távol Khivából is gyakran elzarándokolnak ide. Bokharából hetenként egyszer szoktak kijárni, s a várossal való közlekedést 300 bérszámár tartja fenn, melyek a Dervaze Mezar előtt állnak s néhány pulért (kis rézpénz) bérbe adatnak. Ámbár az uton sok helyt mély a homok, ez állatok mégis szokatlan sebességgel rohannak rajta, s feltűnő, hogy visszatéréskor, csak sok veréssel lehet őket haladásra nógatni. A bokharai ezt azon ragaszkodásnak tulajdonítja, melylyel még az állatok is viseltetnek a szent iránt, s azért örömmel futnak sirjához, de nem szívesen távoznak onnan.

A sir kis kertben van, melynek egyik oldalán mecset áll, a melyhez csak vak és nyomorult koldusoktól lakott udvaron át lehet jutni, kik szemtelenségökkel még római és nápolyi rangtársaikat is megszégyenítik. A sirnak homlokrészén van a Szengi murád (a kívánság köve), mely a jámbor zarándokok homlokukdörzsölésétől már meglehetősen el van kopva s ferdén áll ; magán a siron több kosszarv és egy zászló, meg egy seprő van, melyet sokáig használtak Mekkában a szentély tisztogatására. Többször megkísértették már az egészet egy bolthajtás alá hozni, de Baha-eddin, valamint Turkesztánnak egyéb szentjei, jobban szereti a szabad levegőt, s azért minden épület, melyet sirja fölé emeltek, csakhamar összeomlott. Ezt a sejkhek beszélik, a szentnek ivadékai, kik sorban őrt állnak a sirnál, és képtelen szemtelenséggel tudtukra adják a zarándokoknak, hogy ősük különös barátja volt a hetes számnak. A hetedik hónapban született, hét éves korában könyv nélkül tudta a koránt, hetven éves korában halt

meg, s ezért az adományok és alamizsnáknak, melyek sirjára letétnak s a seikh tulajdonává lesznek, legalább egyszer hétre kell rugniok, s nem szabad csekélyebbeknek lenniök.

XVI.

A Bokharából Szamarkandba vezető uton egész karavánunk két szekérré olvadt, melyeknek egyikében én hadsi Szalihval, másikában hadsi Bilal ült az övéivel. Nádgyékény védett a nap ellen, s nekem nagy kedvem lett volna szönyegemen végig dölve pihenni, de lehetetlen volt, mert e kezdetleges alkotásu jármű döcögése mindenfelé hajigált. A folytonos odaütődéstől nem csak fejünket sértettük meg, hanem az első órákban úgy éreztem magamat, mintha tengeri betegség szállt volna meg; és sokkal többet szenvedtem e szekéren, mint a tevén, melynek hullámzó mozgásától eleinte nagyon féltem. A szegény lónak — e nehéz, széles taliga elé fogva, melynek idomtalan kerkei a mély homok- vagy iszapban csak nagy nehezen gördülhetnek — a kocsist s abrakos zsákját is kell vinnie, s a turkmánnak igaza van, ha azt mondja, hogy: nem tudja miként fogják magukat a bokharaiak a tulvilágon azért igazolni, hogy a lóval, e legnemesb állattal, oly rosszul bántak.

Minthogy Baveddinből éjjel indultunk el, kocsisunk; ki khokandi születésű volt s az utakat nem ismerte, tökéletesen eltévedt. Így éjjel helyett csak hajnalban érkeztünk Mezar nevű kis városkába, mely Bokharától 5 tasnyira (ferszakh) * van távol s a Szamarkandba vezető uton első

* A követ törökül tasnak hívják, s ez a szó mérföld helyett is használtatik. Így a perzsa ferszeng (a mai Perzsiában ferszakh) fer (magas) és szeng (kö)-ből van összetéve.

állomásnak szolgál. Itt csak rövid ideig állapodtunk meg s délután Sejkh Kaszimba érkeztünk, hol néhány kollegánkkal találkoztunk, kik Gidsdovánon át mentek, s késő éjig pihentünk.

Bár már azelőtt is sok csodás dolgot beszéltek nekem azon kulturáról, mely a Bokhara és Szamarkand közti területen virágzik, talán kissé tulzott várakozásaim ma még nem teljesedtek, habár az ut mindkét felén, kevés kivétellel, mindenütt mivel földet láttunk; s csak a legközelebbi reggelen voltam meglepve, midőn a Csöl-Melik kis sivatagon áthaladva — mely 4 órányi széles s 6 órányi hosszú, s melynek karavánszeraja s vízfogó medencéje van — a kerminehi kerületbe léptünk. Itt, tehát utazásunk harmadik napján, majd minden órában, sőt sokszor félóránként egy-egy kis Bazarlidsaj-on (vásárhely) haladtunk át, melyekben több vendéglő s élelmi kereskedő volt, s a folytonosan fölő óriási szamovárok, mint a civilizáció és kényelem non plus ultrái bukkannak fel. E falvaknak Perzsia és Törökország falvaitól egészen különböző jellegük van; a parasztházak jobban el vannak látva a föld terményeivel, s ha csak több fa volna, azt lehetne mondani, hogy a pontuszi hegyektől kezdve, ez az egyetlen pont, hol nyugati vidékeinkhez hasonló virány található fel.

Délfelé Kerminehben állapodtunk meg, kedves kertben, beárnyékolt tó partján. Barátaim társasága folytonosan becsesb lett előttem, mert elválásunk ideje már nem volt távol, s nehezen szokhattam azon gondolathoz, hogy azt a nagy utat, Szamarkandból Európába vissza, egy magamnak kell megtennem.

Kerminehből napnyugvás körül indultunk el, mert a hűs éj a sokat sanyargatott állat számára némi megkönnyebbülést nyújtott; éjjélkor két órán át pihentünk s állomásunkat a legközelebbi reggelen értük el, még mielőtt

beállt a hőség. Az uton sok helyütt részint egész, részint töredezett mérföld-mutatókat találtam négyszög kövekből, melyek még Timur idejéből származnak, s ez nem meglepő, mintán Marco Polo Oktaj khán idejében szabályos posta-utakat talált. Különben az egész uton Bokharától Kasgarig még láthatók az egykori kultúra nyomai, melyek sokszor bár megszakasztva, de messze be Sináig még észrevehetők. A mostani emir is ki akarja magát tüntetni s hogy a nép álszentelkedésének hizelegjen, az ut mellett több helyütt kis terasz-alaku magaslatokat állíttatott fel imádkozásra, melyek, mint rögtönzött mecsetek, minden arra menőt kötelességének teljesítésére intenek.

A mai éjt Mir faluban a mecsetben töltöttük, mely csinos virágkert közepén magaslik. Nyugvóhelyem a tő közelében készítettem el s nagyon elesodálkoztam, midőn éjfélkor egy csoport veszekedő turkmán riasztott fel. Ezek ama tekke lovasok voltak, kik a Khokand elleni hadjáratban az emirnek segélycsapatokul szolgáltak, s most a kirgiszeztől elfoglalt zsákmánnyal Mervbe tértek haza. Az emir civilizálni akarta őket s közülök többeknek fehér turbánokat adott, hogy a vad szőrös børsüvegeket letegyék. A meddig az emirnél voltak, a turbánokat csak elviselték, az uton azoban, mint hallom, mindnyáját eladták.

Mirből Kette Kurgába (nagy vár) érkeztünk, mely kormányzói székhely, itt vannak a leghíresebb vargák az egész khánságban. Minthogy a várba, melynek magas falai és mély árkai vannak, éjjel nem vonulhatni be, a karavánszerajok egyikében maradtunk, melyek a váron kívül csoportosodnak. Itt minden kocsikkal volt tele, s általában az utakon feltűnőleg nagy élénkséget találtam, mint-hogy a hadjárat foglalkoztatta a járműveket Bokhara és Khokand között. Kette Kurganból külön ut vezet a sivatagon át Karsiba, mely négy órányival rövidebb, mint a

Szamarkandból oda vezető ut; az utazóknak azonban vizet innen kell vinniök, mert ez uton a sivatagon át az állatok számára ugyan több, az emberek számára azonban csak kevés kut van. A teaárus-bódé előtt kocsisokat és parasztokat hallottam politizálni, mert ez itt a vidéken inkább van megengedve, mint Bokharában. A szegény emberek el voltak ragadtatva, midön emirjök hősi tetteiről szóltak; azt beszélték, hogy Khokandból Sináig nyomult előre, s miután keleten mindent meghódított, Iránt, Afghanisztánt, Indiát és Frengisztánt is, melyeket szomszédos országoknak tartottak, Rumig akarja elfoglalni, hogy így a világ a szultán s az emir között megosztassék.

Ötödik s utolsó állomásunk Szamarkand előtt Daul volt, miután a jelentékenyebb Karaszu-t elhagytuk. Az ut néhány magaslaton át vezetett, melyekről a balról emelkedő nagy erdőségek láthatók voltak. Azt mondták, hogy ezek Bokharáig terjednek, s hogy a khitaj és kipesak-féle két özbec-törzs tartózkodó helyéül szolgálnak, kik az emirrel sokszor jagi-k (ellenségek), s minthogy erdőikben minden zugot pontosan ismernek, nem oly könnyen támadhatók meg. Bár Szamarkand történeti jelentőségét illető nagy várakozásaimat már Bokharában körülbelől lehűtötték, mégis kimondhatatlan kíváncsiság fogott el, midön a keletről fekvő Csobanata hegyet mutatták meg, mert ennek aljában terült el vágyaimnak Mekkája. Szorgosan körültekintettem s midön két óra múlva egy balomról ereszkedtünk le, jól mivelte vidék közepén pillantottam meg Timur városát. Meg kell vallanom, hogy a színes kupolák és tornyok első hatása, melyek a reggeli nap sugaraitól teljes fényben ragyogtak, sajátságos és igen vonzó volt.

Minthogy Szamarkand mind multjának varázsa, mind a távolság miatt, Európában valami rendkívülinek tartatik, meg akarom kísértetni, minthogy ecsetet nem használ-

hatok, a városnak körrajzát tollal előtűntetni. Kérem tehát az olvasót, üljön taligámra, s így keleti irányban az előbb említett hegyet fogja megpillantani, melynek teke alakú ormát azon házikó koronázza, hol Csobanata, a juhászok szent patrónusa nyugszik. A hegy alján terül el a város, mely terjedelemre oly nagy, mint Teherán; nincs ugyan oly sűrűn építve, de a kimagasló épületek és romok által sokkal magasztosb tekintetet nyújt. A szemet leginkább meglepik az éjszak-keleten emelkedő magas, kupolaalaku épületek, a négy medresze, melyek távolból úgy tűnnek fel, mintha egymással szomszédosak volnának. Ha kevéssel előre megyünk, előbb kis csinos, majd pedig jobban befelé délnek, impozánsabb kupolát találunk, az előbbi Timur sirja, az utóbbi Timur mecsetje. Épen előttünk, a város dél-nyugoti szegélyén, egy halmon a vár emelkedik, s e körül még más épületek, részint mecsetek, részint sirok vehetők észre. S ha most az egészet sűrűn lombos kertekkel vegyítve elképzeljük, Szamarkandról halvány fogalmunk van.

Hogy a jó hatás, melyet a távolban élvezhetni, a közeledéskor, különösen a városba bevonuláskor teljesen elenyészik, alig kell megemlítenem. Szamarkandban természetesen, hol e tapasztalás oly sokba kerül, a csalódás legkeserűbb, s midőn a Dervaze Bokharán át bemenve, hosszú uton temetőn keresztül kellett vonulnunk, hogy a város lakott részéhez jussunk, eszembe jutott az a perzsa vers: »Szamarkand az egész föld középpontja,« s kedvetlenségem dacára jóízűt nevettem. A bazárnak csak innenső felén tértünk be egy karavánszerajba, hol a hadsik ingyen kapnak lakást; de még ez estén magánházba hívtak meg, mely a bazárnak tulsó felén, Timur sirja közelében volt. Örömteljesen voltam meglepve, hogy házigazdánk az emir

hivatalnoka volt és pedig az, ki a szamarkandi palota főügyeletével volt megbízva.

Minthogy az emir megérkezése Khokandból, hol győzelmes hadjáratot fejezett be, néhány nappal későbbre volt jelentve, utitársaim az én kedvemért elhatározták, hogy Szamarkandban mindaddig várni fognak, míg az emirt látom s a visszatérésre más alkalmas hadsitársakat talállok. Az időt azon látnivalók megtekintésére használtam fel, melyekben e város, szegényes külseje dacára, Közép-Ázsiában a leggazdagabb. Mint hadsi, a szenteknél kezdtem, minthogy azonban minden, még a csak történeti érdekű is, szent legendával van egybekötve, kötelességem is lett, a mi óhajom volt, hogy t. i. mindent megtekintsek. Itt néhány száz bucsujáró-hely van, melyeknek látogatásában az idegenek bizonyos sorozatot szoktak követni, s ez a helyek és személyek fontossága szerint történik. Szamarkand nevezetességei leírásánál ez legyen a mi vezérfonalunk is, azon megszorítással, hogy oly helyeket és szenteket, melyek a történetben nem bírnak jelentőséggel, el fogunk hagyni.

Hazreti Sah Zinde.

E szentnek tulajdonképeni neve Kaszim bin Abbasz; azt mondják, korejsi volt, s itt azért van nagy tekintélyben, mert amaz arabok vezére volt, kik Szamarkandba az iszlamot behozták. Sirja északnyugotra van a városon kívül, közel a város falához, azon épületben, melyet a nagy Timur nyári lakásnak használt, s mely hajdani fényéből sokat megtartott. Az egész egy magaslaton fekszik, melyre 40, meglehetősen széles márvány-lépcső vezet. Fölérve a kis kert végén levő épülethez jutunk, hol több keskeny folyosó egy nagy csarnokban központosul, s innen jobbra

keskeny sötét folyosó vezet a szentnek szintén sötét sirjához. E részen kívül, melyet mecsetnek használnak, még más csarnokok is vannak, melyeknek tarka téglái és mozaikjai a legpompásabb színekben ragyognak, mintha csak tegnap kerültek volna ki a mester kezéből. Minden új csarnokot, melyet láttunk, két rikaat nama-z-zal kellett üdvözlönnünk, s már fájt térdem, midőn márvánnyal kikövezett térbe vezettek, hol három zászlót, régi kardot s páncélt, mint a nagy emir ereklyéit, nyujtottak felénk, hogy megcsókoljuk. Megtettem a hódolatot, mint minden más, de nagyon kétkedem az ereklyék hitelességén. A szentnek kardja, páncélja, koránja s más ereklyéiről is beszéltek, de ebből semmit sem láttam. Ez épülettel szemközt a mostani emir kis medreszét építtetett, mely azonban úgy tűnik fel, mint istálló valamely palota mellett.

Meszdside Timur (Timur mecsetje.)

E mecset a város déli részén van s nagysága, valamint a színes téglákkal való pompás diszitményeire nézve, igen hasonló a Meszdside Sah-hoz, melyet II. Abbasz Iszpahánban építtetett, csak hogy kupolája dinnyecalaku, s ez Perzsiában nem szokott előfordulni. A korán-feliratok arany szülüs betűkben, a Szultanie romjaiban levő irat mellett a legszebbek, melyeket valaha láttam.

Ark (vár.)

A várhoz meglehetősen meredek följárás vezet ; belső és külső része van, az utóbbi magánlakásokat tartalmaz, az előbbit csak az emir használja. Bár a palotát előttem rendkívüli nevezetességnek tüntették föl, e közönséges ház építése alakjában, mely alig lehet 100 éves, semmi emli-

tésre méltót sem találtam. Előbb az emir szobáit mutatták meg, melyek közül az Ajne-kháne, törött tükör darabokkal beragasztott terem, világ csodájának tartatik; engem azonban távolról sem érdekelt annyira, mint azon tér, melyet a Talari Timur (Timur fogadó terme) elnevezés alatt mutattak meg. Ez hosszú keskeny udvar, köröskörül fedett járdával van ellátva, s a homlokzatban a hires köktast, azaz zöld követ tartalmazza, melyen az emir trónját állította fel, míg a csarnokban köröskörül a vazallok, kik a világ minden részéből az emirnek teendő hódolásra siettek elő, rangjuk szerint voltak felállítva. A szinkör alaku közepezen három lovas hirnök állt, hogy a világhódító szavát a legvégső végen azonnal tudassák. Minthogy a kő $4\frac{1}{2}$ lábnyi magas, mindig valamely előkelőbb származásu fogolynak kellett zsámolyul szolgálnia. Feltűnő, hogy a monda szerint e roppant nagy kő, mely az említett magasság mellett még 10 lábnyi hosszú és 4 lábnyi széles, Brusszából hozatott ide. A kő mellett jobb oldalon a falban fél kókuszdió alaku vas van elhelyezve, melyre arab felíratot véstek kúfi betűkkel. Ezt is a hagyomány szerint Bajazed Jildirim szultán kincstárából hozták ide s valamely khalifának amuletül szolgált. A kő felett magasan láttam a falon arany diváni irással írt két fermánt, az egyiket Mahmud szultántól, a másikat Abdul Medsid szultántól, melyek Stambulból Szaid emir és Naszrullah emirhez küldettek, s valamint a rukhszatina-maz-t, azaz hivatalos engedélyt az imádságra *, ugy a rejsz (vallás-felügyelő) tisztségébe való beigtatást tartalmazták. Ennek adományozása régtől kezdve az illem szabálya volt. A mostani emirek csak a trónra lépéskor szokták a köktason a hódolatot elfogadni, különben csupán jámbor za-

* T. i. a pénteki imádságra, melyet minden szunnita csak a khalifa, vagy ennek képviselője után végezhet el.

rándokok látogatják, kik három fatihát mondva, különös áhitattal dörzsölik fejüket a köbhöz, honnan egykor dicséletes fejedelmeik parancsai a legtávolabbi Ázsiában visszhangzottak. Szamarkandban úgy beszélnek Timurról, mint ha csak tegnap érkezett volna halálának híre Otrarból s tölem, mint oszmanlitól azt kérdezték, hogy mily érzelmekkel megyek annak sírjához, kitől szultánunk oly borzasztó vereséget szenvedett.

Turbeti Timur (Timur sírja.)

Ez a várostól délkeletre fekszik és csinos kápolnából áll, melyet diszes kupola koronáz s fal vesz körül. A meglehetősen magas kapunak mindkét felén két kicsiny, a nagyokhoz hasonló kupolája van. A fal és kápolna közötti tér fával van beültetve s ez kert volna, azonban ma nagyon el van hanyagolva. A kápolnába való bejárás kelet felől van, a homlokzat, szokás szerint, dél felé (kible). Előbb előcsarnok-félébe juthatni, s ebből a tulajdonképeni kápolnába, mely 8 szögletű s 10 lépésnyi átmérőjű. A közepén, a kupola alatt, tehát a fő tisztelethelyen, két sir van, fejfel Mekka felé fordulva. Az egyikén sötétzöld, igen finom kő látható, mely 2½ arasznyi széles, körülbelül hat ujjnyi vastag és 10 arasznyi hosszú, két darabra osztva. * Ez Timur sírja. A másik, mely ugyanily hosszú s kevésbbé széles fekete kővel van fedve, Mir Szeid Berke, Timur tanítójának sírja, mert ennek oldalán a hatalmas emir háladatos-ságból akart eltemetve lenni. Ezek körül más nagy és kis sírok vannak, az emir nejei, unokái és dédunokáinak nyug-

* Az eldarabolás okai felől különféle állítások keringenek. Némelyek azt mondják, hogy a győzelmes Nadir sah a követ magához akarta elvitetni, s ez az uton összetörött. Mások azt állítják, hogy eredetileg két darabból állt s egy sinai (mongol ?) hercegné ajándoka.

helyei, ezeket azonban, ha nem csalódom, csak később hozták ide a város különféle részeiből. A sír iratok perzsa s arab nyelven vannak, különös címzések nélkül, magának az emirnek sirirata is igen egyszerű, s a Köregen családi név sehol sincs kihagyva.

Mi a kápolna belsejét illeti, a rendkívül művészi arabeszkék gazdag aranyozással s pompás azurkékkel, valóban meglepően szépek, s a Meeszume Fatma * siremlékének belseje Perzsiában, csak halvány képet nyújthat erről, bár Fatmáé gazdagon van kiállítva, s az előbbi csak szerényen szép. A sirok fejrészen két rahle áll (kétszárnyu asztalok, melyekre keleten a szent könyveket helyezik), ezek előtt a mollák éjjel nappal felváltva olvassák a koránt. Ezért a turbe vakf-jából (kegyeletes alapítvány), jó díjat kapnak. A mollákat, valamint a muteválit (felügyelőt) régtől fogva rendszeren a nogaj tatárok közül veszik, s most is néhány szőke haju felügyelő volt ott. Meglátogattam a felügyelőt s egy napig vendégének kellett lennem. Különös kegye jeléül megmutattatta a földalatti, vagyis a tulajdonképeni sírt, melynek megtekintését, mint biztosított, a belföldieknek is csak igen gyéren engedik meg. Ide keskeny hosszú lépcsőn juthatni, mely a bejárás alatt van és csarnokba vezet, mely a kápolna alatt terül el. Ez nem csak ép oly nagy, mint a felső, hanem még az arabeszkék is a leghivebben vannak utánózva s a sirok is ép oly rendben vannak, mint fenn, de nem oly számosak. Azt állítják, hogy Timur sírjában nagy kincsek rejlenek, ez azonban az iszlám törvényei ellenére volna, s így valótlán. Itt is van rahle, melyen zerge-börre irt korán fekszik, nagy földi-

* Riza imamnak egy nővére, ki hosszú esdeklés után Meemun khalífától engedélyt nyert, hogy Tuszban számkivetésben élő fivérét meglátogathassa. Az uton meghalt és siremléke, melynek belsejét előttem egy európai sem látta. Perzsiában igen tisztelt bucsujáró hely.

óban. Mint több oldalról s hiteles forrásból biztosítottak, ugyanazon példány ez, melyet Oszman, Mohammed titkára s második khalifa irt. Timur ez ereklyét Bajazed szultán kincstárából hozta Brüsszából s régtől fogva itt, mint drága kincset elrejtve tartják, mert a többi műszülmán uralkodók kétségkívül rossz szemmel néznének Bokharára, ha erről értesülnek.

A turbe homlokzatán úgy, hogy mindenkinek szemébe ötlik, kék alapon fehér betűkkel a következő irat olvasható: »A szegény iszpaháni Abdullah, Mahmud fiának műve.« Az évszámot nem találhattam meg rajta. A leirt épülettől mintegy 100 lépésnyi távolságra emelkedik egy másik kupola, meglehetősen régi, de egyszerű szerkezettel, hol Timurnak egyik kedvenc hölgye nyugszik, ki szent gyanánt tiszteltetik. A kupola oldalán, egészen a magasban, gombolyagféle van felfüggesztve, mely a muj szeadet-et (szálak a próféta szakálából) tartalmazza, s melyről azt mondják, hogy a mindenünnen megrepedezett kupolát már évek óta megóvta volna a beomlástól.

Medreszék.

Ezek közül néhány még lakásul szolgál, a többi azonban el van hagyva s nem sokára rommá lesz. A legépebben megmaradtak közé tartoznak a Medresze Sirudar és Tillakari, ezeket azonban Timur után sokkal későbbben építették. Az utóbbit, mely arany diszitményekben igen gazdag, s ennek folytán a Tillakari azaz »aranyból készült« elnevezést viseli, 1028-ban (1618) valami Jelenktos nevű gazdag kalmuk építette, ki az iszlamra tért át, s azon rész, melyet Khankának neveznek, valóban oly dús, hogy azt csupán a Riza imamnak mecsetje mulja főlül. Ezzel szemben van a Medresze Mirza Ulug, melyet Timurnak

hasonnevű unokája, a szenvedélyes asztrológ 828-ban (1434) építtetett, a onban már 1113-ban (1701) oly roncsolt állapotban volt, hogy »a cellákban tanítványok helyett baglyok tanyáztak, s az ajtókról selyem függönyök helyett, csak pókhálók lógtak le«. Ezen épületben volt a világhírű csillagvizsgáló-torony, melynek építését 832-ben (1440) Gajasz-ed-din Dsemsid Muajin Kasani s a tudós izraelita Szilah-ed-din Bagdadi alatt kezdték és Ali Kuscsi alatt fejezték be. Ez Közép-Ázsiában — a Maragá-ban (Helagu alatt) a tudós Nedsm-ed-din által felállított csillagvizsgáló torony után — a második s utolsó ilyenmű intézet volt. Megmutatták ugyan az obszervatórium helyét is, de csak csekély nyomát tudtam annak felfedezni.

Ezen három Medresze képezi Szamarkandnak főpiacát, vagy rigisztanát, mely kisebb ugyan a bokharai rigisztannál, de azért mégis tele van bódékkal s örökké zibongó néptömeggel.

Távol ettől s közel a Dervaze Bokharához látható az egykor valóban nagyszerű Medresze Hanim, melyet Timur neje egy sinai hercegnő, saját pénztárából építtetett föl, s mely, mint a monda beszéli, 1000 tanítványt látott el, kik közül mindegyik 100 tillá évi fizetést kapott a vakf-ból. Ezen szám ugyan keleties lehet, de a romok, melyek körül még három fal s a 100 lábnál magasabb homlokzat-épület (pistak) maradt fenn, eléggé bizonyítják az egykori fényt. Az utóbbi hasonlíthatatlan szépszinű földmozaikkal van egészen beborítva, s e mellett a compositio oly erős, hogy a legnagyobb fáradsággal tudtam csak egy virágkelyhet letörni, s ebből is csak a belső három, egymásba hajló levélből álló bimbó maradt sértetlenül. Dacára annak, hogy a pusztításban nagy buzgóságot tanusítanak, bensejében mégis — hol ma a Khokand és Karsiba járó szállító-kocsik ütötték fel tanyájukat — látható a mecset, a csodás ha-

tásu óriási rahleh-vel, s a szamarkandiaknak még sok évtizeden át kell rombolni és pusztítani, a míg mindent elpusztítanak.

A nevezett emléken kívül még néhány torony s kupola alakú épület van, melyek mult századok művei. A mennyire lehetett, mind megvizsgáltam, de minden törekvésem mellett nem találhattam fel azon híres görög s örmény könyvtár nyomát, melyet általánosan elterjedt monda szerint Timur, hogy fővárosát diszítse, Szamarkandba hurcolt el. A mese, mert annak kell kinyilatkoztatnom, eredetét egy Hadsator nevű örmény papnak köszönheti, ki állítólag Kabulból jött Szamarkandba, s a tornyokban nehéz láncokon nagy foliansokat fedezett fel, s e tornyokba a dsinektől való félelmében egy műszülman sem mert lépni. E mesét később, ha nem csalódom, valamely francia író dolgozta fel egy »örmények történeté«-ben, s minthogy mi európaiak ép úgy, mint a keletiek örömet játszunk minden titokba burkolt dologgal, azt akarták, már t. i. a mi régészeink akarták úgy, hogy az ázsiai világromboló néhány száz öszvért, görög s örmény kézirattal megterhelten küldött száz husz állomásnyi távolra fővárosába, hogy tatárai idegen nyelveket és történetet tanuljanak.

A mily kevésbé hiszünk tehát a nevezett könyvtár létezésében, ép oly határozottan kell azon állításnak is el-lentmondanunk, mely Szamarkand építési emlékeinek sinai jellegét tulajdonít. Sina politikai határai ugyan csak 10, a tulajdonképeni Sina azonban 30 napi járásra van távol, s kinek a »mennyei birodalom« határ-záráról csak legkisebb fogalma van, könnyen beláthatja, hogy mily kevés közülik lehet a sinaiaknak a tetőtől talpig mohamedánokhoz, kik maguk is szeparatisták.

A Timur siremléke homlokzatán levő felirat, mely-lyel a Szamarkandban levő többi emlék is stilben és di-

szítményekben többé vagy kevésbbé megegyezik, világosan tanúsítja, hogy a mesterek perzsák voltak s ez emlékeket csak a Herat, Mesed vagy Iszpahánban levőkkel kell összehasonlítani, hogy perzsa modorokról meggyőződjunk.

Ennyit a régi, a történeti Szamarkandról. Az új városnak, melynek falai a régi fal romjaitól majdem egy órányi távolra vannak *, hat kapuja van, s néhány a régi időből fenmaradt bazárja, melyekben a híres börmunkákat s az izletesen dolgozott fanyergeket árulják, melyeknek zománcolatjai európai mesternek is becsületére válnának. Timur városában való időzésem alatt a tolongás mind a bazárookban, mind a nyilvános tereken s utakon mindig nagy volt, mert minden telve volt a hadjáratból visszatérő csapatokkal; a lakosok rendes száma azonban nem lehet több 15—20,000-nél, kiknek két harmada özbeg, s egy harmada tadsik. Az emir, kinek tulajdonképeni székhelye Bokharában van, minden nyáron két-három hónapot szokott itt tölteni, mert Szamarkand magasban fekszik és éghajlata csakugyan elsőbbséggel bír. Mig Bokharában nyomasztó hőség uralg, Szamarkandban a légmérsékletet igen kellemesnek találtam, csak a víz volt rendkívül rossz, pedig mint abi-hajat-ot (életviz) dicsérték föl. Különösen szép a Dehbid (a tiz füzfa), bucsujáró- s egyszersmind üdülő hely, mely Szamarkandtól egy órányi távolra, a Zerefsanon túl fekszik, s melyet az itt nyugvó Makhdum

* Lehetséges, hogy e romok csak a külvárosok egykori határát jelölik meg, mert R. G. de Clavijo, ki 1403-ban Timur ulvárához küldött követségben vett részt, azt jelenti, (mint C. R. Markham fordításából, 172. l. látható), hogy a vár a város egyik végén volt, tehát ott, ahol ma van. A nevezett falromok, melyek mély árkokkal is el vannak látva, s az új falak közötti tér, lakott lehetett ugyan, de nem tartozott e városhoz.

Áz a m utódai laknak, ki 949-ben (1542) halt meg; ezeknek itt szép khankájuk (kolostor) van s a zarándokok iránt igen vendégszeretők. Dehbid ugyan valamivel magasabban fekszik mint Szamarkand, de feltűnt, hogy itt augusztus közepében szedret találtam; a nagy fasor alatt, melyet Nezir Divanbegi a nevezett szent tiszteletére 1632-ben ültetett, még délben is hűs volt. A Dehbidbe vezető uton megmutatták azt a helyet, hol a híres Bagi-Csinaran, azaz a nyárfa-kert állt, romok jelölik a palota helyét, de a fák-ból egyetlen egy sincs meg.

Bár nem akarunk egyetérteni a közép-ázsiaiakkal, kik a mai romokra még mindig »a paradicsomhoz hasonló Szamarkand« elnevezést használják, még is, ha igazságosak akarunk lenni, Közép-Ázsiának régi fővárosát, fekvése és a körülte levő buja növényzet miatt, Turkesztán leg-szebb városának nevezhetjük. A beaszülöttek Khokandot és Namengánt ugyan fennebben dicsérik, de ezeket előbb látnunk kell, míg a szépség koronáját nekik nyújthatjuk.

Miután Szamarkandban nyolc napot töltöttem, szilárdan el volt határozva, hogy innen az előbb említett uton a távoli nyugatra akarok visszatérni. Hadszi Bilal magával akar vinni Akszuba s megígérté, hogy vagy Jerkend, Thibet és Kasmiron át Mekkába, vagy, ha a szerencse kedvez, Kumulon át Bidsingbe (Peking) küld, de hadsi Szalih lebeszélte, a nagy távolra s a rendelkezésem alatt levő kis tőkére mutatva. »Akszuig, sőt tán Kumulig — úgy mond — eljuthatnál, mert addig műszülmanok és testvérek vannak, kik téged mint rumi dervist nagyon megbecsülnének; de orínan kezdve minden fekete hitetlenekkel van telve, kik nem görditnek ugyan akadályt utadba, de nem is adnak semmit sem. Tibeten át talán találhatsz társakat Kasgarból vagy Jerkendből, de nem vállalhatom magamra

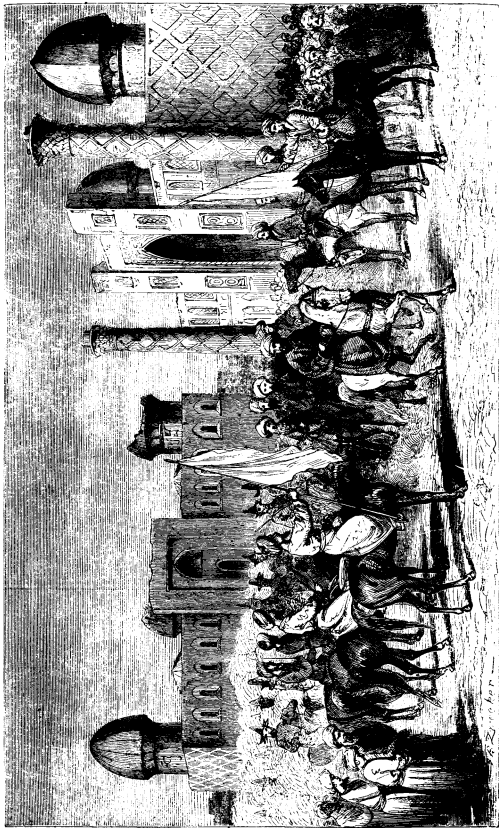
a felelősséget, hogy most vigyelek magammal Khokandba, hol a háboru által minden a legnagyobb rendetlenségben van. Ha Khokandot látnod kell, jöjj oda, ha majd csöndes lesz; e pillanatban azonban a legjobb, ha ama társakkal, kiket számodra találtunk, Heraton át Teheránba viszsza-
szatársz.«

Bár nemes barátom e szavai nem kis hatással voltak reám, mégis néhány órán át hevesen küzdöttem elhatározásommal. Száraz földön utazni Pekingbe, a tatárok, kirgiszek, kalmukok, mongolok és sinaiak ősi fészkein át, s utazni oly uton, melyre Marco Polo sem merészelt volna lépni, ez valóban nagyszerű volna! De a mérsékeltség hangja suttozta felém: Egyelőre elég! — — Áttekintvén az utat, melyet eddig megtettem, láttam, hogy valamint az ut hosszasága, úgy a valóítás módjára s minemiségére nézve sincs elődöm, s elgondoltam, hogy kár volna veszélyes és bizonytalan célnak feláldozni eddig szerzett tapasztalataimat, bármily csekélyek legyenek is azok. Elgondoltam továbbá, hogy csak 31 éves vagyok, s a mi nem történt, még megtörténhetik — de most visszatérek. Haddsi Bilal tréfálva hányta szememre, hogy nincs bátorságom; az európai olvasó is talán egyetért vele, de helyi tapasztalatok megtanítottak arra, hogy a török közmondást: »Jobb a mai tojás, mint a holnapi tyúk«, legalább itt nem szabad megvetni.

Elutazásom előkészületeivel voltam már teljesen elfoglalva, midőn az emir diadalmas menettel vonult be; ez néhány nappal előre volt bejelentve, a rigisztánra nagy néptömeg gyűlt össze, de a bevonulás különös pompa által nem tűnt ki. A menetet körülbelől 200 szerbaz nyitotta meg, kik az idomtalan bokharai öltözet felett valami bőrholmit vettek fel, s ezért rendszeres csapatoknak nevezték őket; ezeket messze távol lovasok követték zászlókkal,

üstdobokkal, s Mozaffar ed-din emir s magasb hivatalnokai, kik környezték, a hófehér turbánban és szivárvány színű, bő selyem öltönyeikben inkább a Nabukhodonozor operában előforduló női karhoz, mint tatár harcosok csapatjához voltak hasonlók, s csak a kíséret, mely között több kipesak volt látható a legtörzsökös mongol arevonásokkal s nyíllal, ivvel s paizzsal fölfegyverkezetten, emlékeztetett Turkesztánra. A bevonulás napján az emir népünnepet hirdettetett, s ez alkalommal a rigisztánon több óriási üstöt állítottak föl, s ezekben »fejedelmi pilau« főtt, mely egy zsák rizs, darabokra vágott három birka, nagy serpenyő juhzsir, melyből nálunk öt font gyertyát lehetett volna önteni, és egy kis zsák répából állt. Minthogy tetzés szerint osztogattak, az evés, ivás nagyban folyt.

A legközelebbi napra arz, vagyis nyilvános audiencia volt kihirdetve. Felhasználtam az alkalmat, hogy barátaim kíséretében magamat az emirnek bemutassam; de nagyon meg voltam lepve, midőn a belvárosba való belépéskor egy mehrem feltartóztatott, ki tudtunkra adta, hogy a Badevlet (felség) engem egyedül kíván látni, társaim nélkül. Nem csak én, de barátaim is rosszat gyanítottak; azonban követtem a mehrem-et, s miután egy órán át várakoztattak, oly szobába szólítottak, melyet már előbb is megtekintettem, s ott az emirt veres posztó matrácra találtam fekvő, irások és könyvek között. Nagy lélekjelenléttel egy kis szurát mondtam el a szokásos imával az uralkodó jóléteért s az ámen után, melyet az emir vizsgálgoztatott, az uralkodó közelében ültem le, a nélkül, hogy erre engedélyt nyertem volna. Merész viseletem, mely különben a dervis-jellemnek egészen megfelelt, feltűnt az emirnek; szigorun szemembe nézett, mintha engem, ki hosszú gyakorlat által a pirulást egészen elfeledtem, zavarba akarna hozni s így szólt:

AZ EMIR BEVONULÁSA SZAMARKANDBA.

(LEHMANN VÁZLATA UTÁN.)

»Hadszi! Rumból jössz, mint hallom, azért, hogy Baha-ed-din s Turkesztán többi szentjének sirját meglátogassad.«

»Igen takhszir! (uram!) S azért is, hogy áldott szépségeden (dsemali mubarek, a szokásos udvariassági kifejezés) épülhessek.«

»Különös, s más célod épen nem volna, midőn oly távol országból jössz?«

»Nem, takhszir! Hogy a nemes Bokharát s a bájos Szamarkandot lássam, — melynek szent földén, mint Dse-lal seikh megjegyzi, inkább a fejjel, mint lábbal kellene járni — már régtől fogva legbensőbb vágyam volt. Különben nincs más foglalatosságom s már hosszú idő óta, mint dsihangeste (világjáró) kóborlok a világban.«

»Hogyan? Te sánta létedre dsihangeste vagy? Ez valóban különös.«

»Legyek áldozatod * takhszir! (ez a mi »bocsáss meg«-tünknek felel meg). Dícseljes ösödnek (nyugodjék békével!) ugyan e hiánya volt, és mégis dsihangir (világhódító) volt.«

E felelet tetszett az emirnek, utazásom után tudakozódott s a benyomás felől, melyet Bokhara és Szamarkand reám tettek. Megjegyzéseim, melyeket mindig perzsa versekkel és korán-idézetekkel fűszereztem, az emirre, ki maga is molla s meglehetősen jól beszél arabul, jó hatással voltak. Szerpaj-t ** (öltözet) és 30 pengét adatott s azon parancsossal bocsátott el, hogy másodszor látogassam meg Bokharában. Miután a fejedelmi ajándokot megkaptam,

* Timur, kitől Bokhara mostani fejedelmei nemzetségüket, alaptalanul származtatják, köztudomásulag sántított, miért is ellenségei Timur lenk-nek (Tamerlán), a sántító Timurnak nevezték.

** Tulajdonképen s z e r t a p a j, azaz tetőtől talpig; oly öltözet, mely turbán, felső ruha, öv és csizmából áll.

ittasodva siettem barátaimhoz, kik szerencsém felett nem kevésbé örvendettek. A mint hallottam s valószínűnek tartom, Rahmet bi kétértelmű jelentést tett rólam; az emir ezért fogadott bizalmatlansággal, s ennek legyőzését egyes egyedül nyelvem szerencsés gördülékenységének tulajdoníthatom. A »Quot linguas calles, tot homines vales« rajtam tökéletesen beteljesedett.

Barátaim ennek megtörténte után azt tanácsolták, hogy Szamarkandot a legsietősben hagyjam el, s hogy magában Karsiban sem időzve, lehetőleg sebesen menjek át az Oxus tulsó partjára, hol a vendégszerető erszari-turkmánok között a Heratba menő karaván megérkezését bevárhatom. A válasz órája ütött; érzem, hogy tollam gyöngé arra, hogy az olvasónak a köztem s a nem kevésbbé megindult nemes barátaim közti fájdalmas jelenetről hű képet tüntessek elő. Hat hónapon át megosztozkodtunk a legnagyobb veszélyekben, melyekkel a sivatagok, rablók s elemek fenyegettek; nem csoda, ha az állás, kor és nemzetiség minden különbsége közlünk eltűnt s egyetlen családnak tekintettük magunkat. A válasz előttünk egyértelmű volt a halállal, s hogy is lehetne az másképen e vidéken, hol a vizionlátás majdnem lehetetlen? Szívem majd megszakadt, midőn elgondoltam, hogy a világon e legjobb barátaimra, kiknek életemet köszönhettem, inkognitóm titkát nem bízhatom s őket is tévedésben kell hagynom. Előkészítettem ugyan a vallomás útját, meg akartam kísértetni, de a vallási fanatizmusnak, mely a művelt Európában sem ismeretlen, az iszlamitára borzasztó befolyása van. A Mohammed törvényei szerint halálos bűnnek * tekintett tettemnek bevalása talán nem szakítja el egyszerre a barátság minden kötelékét; de mily keserű, mily szörnyűn keserű lett volna

* Mint murtaddot, azaz elpártoltat, agyonkövezni kellett volna.

a kiábrándulás az őszintén vallásos hadsi Szalihra. Nem, e fájdalomtól megakartam óvni, nem akartam háladatlan lenni s inkább az édes csalódásban hagytam.

Miután társaim néhány zarándoknak, kiket Mekkába voltam kísérendő — átadtak s ajánlottak, a hogy a legdrágábbat, a testvért vagy fiat lehet ajánlani, napnyugvás után a város kapuján kikisértek, hol az új utitársak által Karsiba bérelt kocsik vártak reánk. Mint gyermek sirtam, midőn a legutolsó ölekezésből kibontakozva, a kocsiba léptem; barátaim arcát is ellepte a könny, s még sokáig álltak ugyanazon helyen, kezöket az ég felé emelve s Allah áldását esdve le hosszú utamra. Többször visszatekintettem, de csakhamar eltűntek s csak Szamarkand kupoláit láttam a fölkelő hold halvány világításában.

XVII.

Új utitársaimmal, kik Ós, Mergolan és Namenganból (khokandi khánság) valók voltak, az olvasót nem akarom megismertetni; korán sem voltak olyanok, mint barátaim s csakhamar el is váltam tőlük. Annál szorosabban csatlakoztam egy fiatal mollához Kungratból, ki Szamarkandig utazott velünk s onnan Mekkába remélt velem jöhetni. Jó szívé fiatal ember volt, ép oly szegény, mint én, urának tekintett s igen szolgálatkésznek mutatkozott.

Szamarkandból Karsiba három út van: 1. a Sehri Szebz-en általi, a leghosszabb, s majdnem kerülőnek lehet mondani; 2. a Dsam-on általi, mely csak 15 mérföldnyi, de köves hegyvidéken át vezet, s így ha kocsin nem is megtehető, mégis sok akadálylyal jár; 3. a sivatagon általi, mely körülbelül 18 mérföldnyi hosszú. Szamarkand-

ból az ut a Bokharába vezető irányt követte azon halomig, melyről a várost legelőször láthatni. Itt balra kanyarodtunk, az ut két jól mivelt falun vezetett keresztül, s miután három mérföldet megtettünk, a Robati Hauz karavánszerajnál állapotdtunk meg, hol az ut megoszlik; a balszárnyni Dsamon át vezet, a jobb felőli a sivatagon által. Ez utóbira tértünk. E sivatag, azokkal összehasonlítva, melyeket előbb láttunk, inkább középszerű mezőnek nevezhető. Találhatók is minden irányban juhászok, minthogy sok kutja van meglehetősen jó ivóvízzel, s ezek közelében vannak az özbegek sátrai. A kutak többnyire mélyek, s mellettök tartalék-medencét készítenek fából vagy kőből, mely mindig négyszöget képez, s ebbe öntetik a kutból meritett víz az állatok megítatására. Minthogy a vedrek kicsinyek s a sokszori felhuzás csakhamar elfárasztaná a juhászt, erre szamarat, vagy legtöbbnyire tevét használnak, melyen a kötél a nyereghez köttetik, s mely a kötél hosszúságának megfelelő téren előre menve, a vizet felhuzza. A jelenetben, melyet e kutak az ivó juhokkal s a komoly juhászokkal a csöndes esti órákban nyujtanak, van valami költői, s igen meglepett a hasonlatosság, melyet a sivatagnak e része magyarországi pusztáinkkal mutat.

A szigorú rendőrségi felügyelet következtében, melyet a bokharai emir mindenütt alkalmaztat, az utakon itt is oly nagy a biztonság, hogy nem csak kis karavánok, hanem egyes utazók is szoktak a sivatagon átvonulni. Második napon az egyik kutnál egy Karsiból jövő karavánnal találkoztunk. Az utazók között egy fiatal asszony volt, kit saját férje elárulva, 30 tilláért adott el egy öreg tadsiknak. A nő csak a sivatagban tudta meg a gyalázatos üzérkedést, s szegény kiabált, sirt, haját tépte, s őrjöngve futva felém, kiáltott: »Hadsim, te, ki könyveket olvastál, mondd meg nekem, hol van megírva, hogy a műszülman eladhatja

nejét, kitől gyermekei vannak?» Azt feleltem, hogy ez bűn, de a tadsik kinevetett, mert a karsi kazil kelannal (főbíró) valószínűlg már megegyezett s vételéről biztos volt.

Minthogy a nagy hőség folytán csak lassan haladhattunk előre, két nap s három éj kellett, hogy Karsiba jussunk. E hely csak akkor volt látható, midőn azon egyenes magaslatra értünk, hol az ut jobbra Kette Kurganba vezet, balról pedig a folyó kezdődik, mely Sehri Szezből jön s messze Karsin tul a homokban elenyészik. Innen a városig, mely két mérföldnyire van, folytonosan művelt föld és számos kert között halad az ut, s minthogy a városnak nincs fala, csak akkor vettük észre, hogy benne vagyunk, miután a hidat átléptük.

Karsi, a régi Nakhseb, mind nagyságára, mind kereskedelmi fontosságára nézve a bokharai khánságnak második városa, s a tulajdonképeni városból és a várból (kurgancse) áll, mely az éjszaknyugati szélén van s csak gyöngye erődítményekkel bir. Karsinak jelenleg tiz karavánszeraja s jól ellátott bazárja van, s midőn politikai zavarok nem akadályozzák, fontos szerepet játszik a Bokhara Kabul s India közötti átmeneti kereskedésben. A lakosok, kiknek számát 25,000-re számították, nagyobbára özbegek s a bokharai hadesapatok magvát képezik. Ezeken kívül még tadsikok, indusok, afghánok és zsidók vannak itt; ez utóbbiak e helyütt azon szabadalmat élvezik, hogy a város benső részeiben is lovagolhatnak, a mi a khánságnak egy részében sines megengedve. Az ipar terén Karsi szintén kittünik, de még inkább a közeli Hiszszar, kések készítése által. E kések több fajtája nem csak Közép-Ázsia minden részébe, hanem a hadsik által Perzsiába, Arábiába s Törökországba, is kiszállítva, három, sőt négyszeres áron is eladatik. Egy fajta, a damaszcirozott pengék, melyeknek

arannyal vagy ezüsttel kirakott nyelők van, valóban művészien van készítve, és tartósság s finomságra nézve a leghiresebb angol készítményt is megszégyenitheti.

Több khán és mollához szóló ajánlólevelek között, melyekkel barátaim elláttak, egyik Karsiba is szolt, valami Isan Hasszanhoz, ki itt nagy tekintélyben állt. Meglátogattam és barátságosan fogadott. Azt tanácsolta, minthogy itt minden barom, de különösen a szamár nagyon olesó, vegyek egyet, s a kevés pénzen, mely fenmaradt, mint minden hadsi teszi, vásároljak kést, tűt, cérnát, üveggyöngyöt, bokharai zsebkendőt, de különösen karneolköveket, melyeket Indiából hoznak be, s itt olesók, mert a nomád népek között, melyeken át kell haladnunk, ezen árukon lehet valamit nyerni, vagy legalább is jobban eltengődni; egy tüért, vagy néhány üveggyöngyért sokszor kenyeret s dinynyét, egész napra elegendőt, lehet kapni. Láttam, hogy a jó embernek igaza van, s a kungrati mollával még az nap a nevezett cikkekből bevásároltam, s míg khurdsinom egyik oldala kézírataimmal volt megtöltve, a másik rövid áruk raktárának használtatott fel, s így egyszerre antiquarius, divatkereskedő, hadsi és molla voltam, ki ezenkívül melléküzletként az áldás, néfesz, amuletek s más csodás dolgok eladásával is foglalkozott.

Egészen meg voltam lepve, hogy Karsiban nyilvános mulatóhelyet találtam, a minőre nem csak Bokharában és Szamarkandban, hanem még Perzsiában sem bukkanhatni. Ez ugyanis nagy kert, mely a Kalenterkhane (koldusház) szerény nevét viseli, a folyó partján fekszik, néhány fa-sora s virágágya van, s itt a beau monde délutáni 2 órától kezdve napnyugvás utáni egy óráig időz. Több helyütt gőzölgő szamovárok vannak felállítva, melyeket mindig több zárt társaság környez. E vig esoporok látása Közép-Ázsiában az utazónak valóban gyér je-

lenség. Karsi lakosai különben kitűnnek vigságuk s gondtalanságuk által.

Három napi itt tartózkodásom után Molla Iszhák (ez volt neve társamnak, a kungrati mollának) s más két hadsi társaságában Kerkibe indultam, mely innen 14 mérföldnyire van, s melyhez csak egyetlen egy út vezet. Karsitól két mérföldnyire nagy faluba értünk, mely mint halottam, gazdag is, s melynek neve Fejzabad; átmentünk s az éj egyik felét egy ciszterna romjaiban töltöttük el; ilyenek itt nagy számmal vannak s mind Abdullah khán idejéből származnak. Bár mindenütt bátorságos a vidék, még is figyelmeztettek, hogy Karsitól kezdve vigyázzunk, minthogy itt oly turkmánok is vannak, kikben nem lehet bízni. Szamarainkat a rom egyik szögletébe helyeztük el, s az elő részben poggyászainkra lefeküdvén, felváltva éjfélig aludtunk, s ekkor elindultunk, hogy a déli hőség előtt érjük el a kitűzött állomást. A dél még messze volt, midőn a Szengszu lak ciszternához érkeztünk. Midőn ezt távolból sátrak s legelő állatok által körülvéve láttuk, megörültünk; most már biztosak voltunk, hogy vizet találunk, a mi előbb kétséges volt, s ezért szamarainkat vízkészlettel terheltük meg. A ciszterna kupolaalakú magas boltozata, bár már 200 év-nél idős, még egészen sértetlen, s néhány fülke is, melyek az utazónak árnyékot nyújtanak. A ciszternát, mely völgy-mélyedésben fekszik, tavaszkor a köröskörül olvadó hó, valamint az esővíz teljesen megtölti. Most a viz csak három lábnyi magas volt; a Kungrat és Najman törzsekbeli özbegeknek 200 sátra által volt körülvéve, kiknek egészen meztelen gyermekei az állatokkal együtt lubickoltak a vízben s jó ízét kissé elrontották. Minthogy innen Kerkig hat mérföldet szoktak számítani, ezen állatainkra nézve meglehetősen nagy utat éjjel akartuk megtenni s a napot alváásra használtuk fel. Nyugalmunk azonban saj-

nosan megzavartatott, mert a nomád leányok csakhamar észrevették koralljainkat és teve s lótejjel telt nagy fatálakkal siettek elő, hogy cserekereskedésre szólítsanak fel.

A nap nyugta után egy órával elindultunk. Csöndes, szép éj volt s alig mehettünk négy órán át, midőn mindnyájan az álom által legyőzve leültünk pihenni, s a kantárral kezünkben elaludtunk. Csakhamar néhány lovas riasztott fel, kik vigyázatlanságunkat szemünkre hányták s tovaindulásra intettek; felugrottunk s részint gyalog, részint lovagolva, a mint a nap fölkelt, megérkeztünk az Oxushoz, melynek innenső partján van a kis várac, a tulparton pedig meredek magaslaton a határvár s körülte Kerki városa.

A két magaslat között folyó Oxus majdnem kétszer oly széles, mint a Duna Pest és Buda között. A vízroham azonban igen nagy, de ennek dacára több zátony van, s minthogy kissé lejjebb ragadott a víz, átkelésünk három egész órán át tartott. Ha az átkelés a legkönnyebb, t. i. a nyári hónapokban, midőn a folyam legjobban megáradt, mindig jó félóra telik bele, mert hallatlan, hogy valamely vízi jármű itt átkelhessen a nélkül, hogy a hajósok a vízbe ne menjenek s azt kötélén ne vontassák a kevésbbé mély helyeken át. Szerencsére a hőség nem volt oly nagy, mint Khanka melletti átkelésünkkor, s csak keveset kellett szenvednünk. A hajósok elég emberségesek voltak s nem fogadtak el tőlünk az átkelésért díjat. Alig hogy azonban a tulsó partra megérkeztünk, a kerkii kormányzó derjabe-gije feltartóztatott s arról vádolt, hogy megszökött rab-szolgák vagyunk, kik Perzsiába, eretnek hazájukba akarnak visszatérni, s arra kényszerített, hogy minden hol-minkkal a vár belsejébe menjünk, hogy ott maga a kormányzó hallgasson ki bennünket. Elgondolhatni meglepe-

tésemet e gyanu felett. Három kollegámat, kik arejlegük s beszédük által azonnal elárulták eredetüket, nem is értették ez alatt s csakhamar szabadon is bocsátották őket. Ellenem több kifogás volt, de midőn láttam, hogy szamaramat erővel akarják elvenni, dühbe jöttem, s a tatár-török nyelvet a konstantinápolyi szójárással fölcserélve, átadtam utleveletem s erélyesen követeltem, hogy mutassák meg azt a bi-nek (kormányzó), vagy pedig személyesen bocsásanak hozzá.

Lármámra a vár topesubasi-ja (a tűzérség parancsnoka), született perzsa, ki rabszolga volt, s e helyzetből emelkedett fel a parancsnoki tisztségre, a derjabeginnek valamit fülébe sugott. Ez után magához vont s elbeszélte, hogy Tábriszből, szülővárosából, többször járt Stambulban, s a rumi embereket igen jól ismeri, legyen nyugodt, velem, valamint holmimmal semmi baj sem történik; minden idegennek azonban alá kell magát vetnie a vizsgálatnak, mert minden szabaddá lett hazatérő rabszolgának itt a határon két arany vámot kell fizetnie, és sokan, hogy magukat átesempészszek, különféle álöltözkedéshez folyamodnak. Ezután nem sokára megjött a szolga, ki utleveletem a kormányzónak megmutatta, s ezzel együtt öt tengét adott át, melyet a bi ajándékozott nekem a nélkül, hogy koldultam volna.

Minthogy Kerki a határvár, s a Heratból vezető uton ugyszólván Bokharának kulcsa, részletesebben akarjuk leírni. A várművek, mint említettem, két részre vannak osztva. A jobb-parti vár igen kicsiny, csak négy ágyuja van, s béke idején csak néhány őr lakja. A tulajdonképeni vár a baloldalon, a magaslaton épült kastélyból áll, melyet három fal vesz körül s melyben, mint hallottam, 12 vas s 6 sárgaréz ágyu van. A falak földből épültek, de meglehetősen erősek, különösen a legalsó, mely 5 láb szé-

les és 12 láb magas. A vár körül van a városka, melynek 150 háza, 3 mecsetje, kis bazárja s 1 karavánszeraja van, jó fal s mély árok is van körülötte. A lakosok özbegek és turkmánok, kik kevés kereskedést, több földművelést űznek. A város falának közelében van a híres Kerki imám sirja, ki sok exegeticus munkát írt. A Kerki tartomány Csardsuj vidékétől a Hadsi Szalih (hibásan Hodsa Szalunak nevezett) révig terjed az Oxus partján, oly messzire, ameddig e folyam csatornái folynak. E vidéket az Erszari-turkmánok lakják, az egyetlenek, kik adót fizetnek az emirnek, hogy a többi törzs ellenséges eskedése irányában biztosítva legyenek. A bokharai emirnek ezelőtt az Oxus tulpartján még más birtokai voltak, melyeket a győzelmes Doszt Mohammed khán foglalt el tőle, úgy hogy most Csardsuj és Kerki kivételével mi sem maradt meg neki.

Minthogy nagy sajnálatomra azt hallottam, hogy Molla Zémán, a Bokharából Heratba menő karaván feje, csak 8 vagy 10 nap mulva érkezik meg ide, tanácsosnak tartottam ez időt inkább a turkmánok közötti utazással, mint Kerkiben eltölteni, s Molla Iszhák társaságában Kizilajak és Haszanmenekli törzsökhöz mentem; ezek közt néhány molla volt, kik barátaim társaságában Bokharában láttak. Az erszari-turkmánok, kik csak 200 évvel ezelőtt költöztek ide Mangislakból, s 40 év óta ismerik el Bokhara fensőbbségét, a turkmánok nemzeti jelleméből igen keveset tartottak meg. Csak félnomádoknak nevezhetők; nagy részük földműveléssel foglalkozik, s a kizárólagos marhatenyésztők is törzstársaiknak vad jellemét, de az ősi erényeket is elvesztették. Bokhara civilizáló törekvései elvették tőlük a kardot s derék természetességüket, s a koránt és vallási képmutatást adták cserébe. Elfelejtethetlenség a jelenetek, melyeket házigazdám, egy legtekintélyesb turkmán isan házában láttam. Khalfa Nijaz a szen-

tesseget, tanulságot és tekintélyt atyjától örökölte, egy tek-
kie-je (klastroma) volt, hol társaságot alakítottak, mint
Bokharában. Ehhez még izn-et (engedélyt) nyert Mekká-
ból a szent költemények (kaszide serif) felolvasására, s ha
olvasott, vízzel telt csészét szokott maga elé tétetni, mely-
be minden költemény befejeztekor beléköpött. A szavak
szentségétől áthatott nyál azután mint csodás gyógyszer
adatott el a legtöbbet ígérőnek. Az erszarik csak egy tu-
lajdont tartottak meg a turkmánoktól csonkitatlanul, a
vendégszeretetet, melyben minden idegen részesül. Házi-
gazdámmal az ová-jától két napnyi, Kerkiből négy vagy
öt napnyi járásra, s a régi Belkh-től csak öt órányi távolra
levő Mez-ari Serifhez (a nemes sír) is tettem kirándulást.
Minthogy azt állítják, hogy ez Alinak sírja, egész Tur-
kesztánban fontos bucsujáró helynek tartják. A csodás sírt
Sahi Merdan Ali-ban (a hősök királya, t. i. Ali), mint Me-
zart szintén szokták nevezni, a történet feljegyzése szerint,
Szandsar szultán (1150) idejében találták meg. Minthogy
Belkh köröskörül romokkal van elborítva, melyek a div-ek
(ördögök) idejéből állítólag még kincseket tartalmaznak, a
nevezett szultán itt ásatásokat tétetett, s ez alkalommal fe-
hér kőből készült táblát találtak, melyre ez volt írva: »Ez
Alinak, Ebutalib fiának, a nagy hős és a próféta társának
sírja.« E körülmény ránk nézve csak annyi érdekléssel bir-
mert belőle kimutathatjuk, hogy a régi Belkh romjai (me-
lyet a keletiek Ümm-ül-biladnak a városok anyjának ne-
veznek), öt órányira terjedtek. Ma csak néhány földhalom
mutatja a helyet, hol a régi Baktra állt, s az újabb romok-
ból csak egy félig összedőlt mecset méltó az említésre,
melyet Szandsar szultán, szeldsuk fejedelem építtetett.
Belkh ugyanis a középkor kezdetén az iszlami civilizáció
főhelye volt, s akkor Kubbet-ül-Iszlám, az iszlám kupolá-
jának nevezték. Feltűnő, hogy itt ugyan oly nagyságu és

minőségű téglákat találtam, mint a jomutok közötti romokban, de egyet sem földözhettem fel ékirattal. Az ásatásokat kétségkívül nagy siker követné, de ezek csak akkor volnának lehetségesek, ha valaki 2—3000 európai szurony ajánló levelével volna ellátva.

A mai Belkhnek, mely Turkesztán afghán tartományának főhelyéül tekintetik, hol a szerdár helyőrségével együtt tartózkodik, csak télen van lakosa, minthogy már tavaszkor a legszegényebb is a magasabban fekvő Mezárra vonul, hol a hőség nem oly nyomasztó s a levegő nem oly rossz, mint a régi Baktra romjai között. Mig ez a veszélyes skorpiók sokaságáról hirhedett el, az előbbeninek a csodás piros rózsákról (Güli szurkh) van jelentékeny hire. E virágok Alinak állítólagos sírján * nőnek s valóban színre s illatra nézve a legszebbek, melyeket valaha láttam. A babona, mely különben az átültetés kísérletét már előre meghinsította, azt beszéli, hogy e virágok más földben, sőt magában Mezárrban is nem tenyésznek.

Hosszas várakozás után végre értesültünk a herati karaván megérkeztéről. Kerkibe siettem azon hitben, hogy az utazást folytathatom, midőn a hazatérő rabszolgák által fizetendő vám fölött keletkezett viszálykodás az elutazást ismét elhalasztotta. Molla Zémán karavánjában ugyanis körülbelül 40 szabaddá lett rabszolga volt, részint Heratból, részint Perzsiából, kik védelme alatt, melyet a szegényeknek drágán kellett megfizetni, indultak haza, mert ha magányosan mennek, azon veszélynek vannak kitéve, hogy az uton ismét elfogják s másodszor adják el őket. Bár Zémán az összes határhivatalnokokat jól ismerte, még is, valahányszor csak átkelt, mindig baja volt és pedig nem annyira a díj, mely itt meg van állapítva, mint a rab-

* Ali tulajdonképeni síremléke Nedzsef-ben van.

szolgák száma miatt, melyet ő mindig meg akart kisebbiteni, a hatóságok pedig nagyobbra tenni. A kit nem ismernek, mint rabszolgát fogják meg, s minthogy ez ellen mindenki védelmezni akarja magát, a lármának, veszekedésnek nincsen hossza vége. Végül még is mindent a kervanbasi tetszésére kell bízni, ki 100—150 utas közül, kik alája vannak rendelve, csak azokat nevezi meg szabaddá lett rabszolgáknak, kik arcuk, beszédök vagy más ismertető jelek folytán félreismerhetetlenek. Általában a csavargók s oly utazók, kiknek nincs határozott céljuk, a legtöbbször gyanusítottak, s minthogy ezek leginkább hadsíknak szokták magukat nevezni, Molla Zémannak az a politikája, hogy Bokharában, a mennyire lehetséges csak mennél több hadsit hoz össze, s ezeknek soraiba aztán rabszolgáit mint álhadsíkat rejti el.

Egész napig tartott, míg az árucsomagok, emberek, tevék, lovak és szamarak megvizsgálva voltak; végre utra indultunk egy vámhivatalnok kíséretében, ki szigoruan ellenőrködött, hogy vajjon valamely mellékuton nem csatlakoznak-e más utazók a karavánhoz. Csak midőn már túl voltunk a lakott részen, mely egyszersmind Bokharának is határa, tért vissza a hivatalnok, s mi utunkat a sivatagon át folytattuk, melyen keresztül az Andkhuj khánságot két nap alatt voltunk elérendők.

Mig a csöndes éjjelen, jól megrakott csacsim virgoncan tova poroszkált, először villant át agyamon azon örvendetes gondolat, hogy a bokharai khánság már hátam mögött van s most visszatérőben vagyok a kedves nyugat felé. Elgondoltam, hogy utazási tapasztalatom ugyan nincs sok, de visszahozom a legdrágábbat, — életemet; és szívemet alig csillapithattam le azon örömezés alatt, hogy talán további utamon is a szerenese által kísérve, elérem Perzsiát, legforróbb vágyaim Mekkáját. Karavánunk, mely

400 teve, néhány ló és számárból állt, hosszú láncolatot alkotott, s miután egész éjjel derekasan haladtunk, késő reggel Zejd állomásra érkeztünk, melynek néhány kutja van rossz vízzel; Kerkitől hat mérföldnyire fekszik. Mint mindjárt az első állomásnál észrevettem, a karavánban kivülem még sok más egyén vala, kik vágyva tekintettek Közép-Ázsia legdélibb határára. Ezek a szabaddá lett rabszolgák valának, kikkel mi hadsik együtt csoportosodtunk, s kik között a legszomorubb viszonyokat fedeztem fel. Mellettem egy öregség alatt meghajlott apa volt, ki fiát, egy 30 éves férfit Bokharából váltotta ki, hogy honn hátrahagyott menyének a férjet, unokáinak az atyát visszaadja. Az ár 50 arany volt, oly összeg, mely a szegény öreget koldusbotra juttatta, de ő így szólt: »Inkább elszenvedem a szegénységet, mint hogy fiamat láncok között lássam.« Hazája Khaf volt Perzsiában. Nem messze tőlünk egy más egyén feküdt ugyan e városból, még erőteljes, de a bánatban megöszült férfiú, kitől a turkmánok néhány évvel ezelőtt elrabolták nejét, hugát és hat gyermekét. A szegénynek egész évig kellett Khivában és Bokharában utaznia, hogy rabszolgaságban sinylődő családját megtalálhassa. Hosszu keresés után megtudta, hogy neje, nővére s két legifjabb gyermeke a rabság sulya alatt elveszett, a fenmaradt négy gyermek közül csak kettőt válthatott ki, mert a másik kettőért, kik csinosan felnőtt leányok voltak, igen magas váltság-díjt követeltek. Ott ült egy fiatal herati, ki ötven éves anyját váltotta ki. A nőt csak két évvel ezelőtt, midőn Herátból Guriánba férje s legidősb fia kíséretében ment, támadták meg s miután a férfiakat, kik védelmezték, a turkmánok lándzsái és kardjai alatt látta elhullani, végzetlen szenvedések után Bokharában tiz aranyon adatott el. Most kettős árt kellett fizetni, mert a vevőben felismerték fiát, s a gyermeki érzelmeket uzsorás módra kizsák-

mányolták. Még egy szerencsétlent kell fölemlítenem Teb-beszből, ki nyole év előtt jutott rabságba, s két év előtt atyja váltotta ki. Apát és fiát hazatérőben, szülővárosuktól csak három órányira támadták meg a turkmánok, visszakísérték Bokharába s eladták őket. Most mindketten ismét megszabadultak s hazájukba tértek vissza.

De minek fessek tovább e sötét képeket? Sajnos, hogy ezek csak egyes vázlatok ama fájdalomtelt csapásokból, melyek ama vidékeket, különösen azonban Perzsia észak-keleti részét, évszázadok óta pusztítják. Ugy tartják, hogy a tekketurkmánok közül jelenleg 15,000 lovasnál több éjjel-nappal rablómerényleteken törí fejét, s könnyen elképzelhetjük, hogy e zsákmányszomjas rablók, mily sok házat és falut, mily sok családi boldogságot rombolnak szét.

Zejdől dél felé indultunk el. Az egész vidék sivár, sik sivatag, melyen csak itt-ott terem a kórónak egy neme, a tevék kedvenc takarmánya. Meglepő, hogy ez állatok mint szakaszthatják le nyelvükkel és nyelhetik le a növényt, mely a legdurvább kezét is megsebezhetné. Folytonosan délnyugati irányban haladtunk s a távolban néhány lovaszt mutattak a karaturkmánok törzséből, kik rablásra leselkedtek s megtámadták volna karavánunkat, ha oly számosan nem vagyunk. Este felé letelepedtünk. A kalandorok kétféle irányban, hozzánk egész közel vágattak el, de miután néhány lövést küldöttek utánuk, nem kísértették meg másodszor. Napnyugvás után egy órával utnak indultunk s egész éjen át nagy vigyázatossággal haladván, a legközelebbi reggel Andkhuj város romjai közé érkeztünk.

A karaván az egykori város végén a khán esihar-bagjához közel telepedett le, az összes utazókkal, kik a lakók elhírhedt rabló vágya miatt a kervanbasi védelme

alól nem mertek eltávozni. Mint hallottuk, itt néhány napi tartózkodás volt elhatározva, mert a vám miatti tárgyalások, melyeket a khán vagy első vezére személyesen vezettek, rendszerint hosszúra nyultak. A khán, szokás szerint, kezdetben rendkívül nagy díjt követel az emberek (azaz rabszolgák), állatok és árukért; de minthogy alkudni lehet vele, a díjak leszállítása egyes egyedül a kervanbasi ideje és ügyességétől függ. Hogy ez unalmas tűzletnél ne legyen jelen, a többi hadsíval a városba mentem. Itt egy régi medresze hűs árnyékában akartam pihenni, s a bazáron áruimat árulni, hogy azoknak eladásából a napi élelmet födözzem s egy keves pénzt is szerezzek. A romokban sokáig kalandoztam, míg a khán lakása közelében, egy mecset udvarában helyezkedhettem el. A bazár csak néhány boltból állt, hol kenyeret, s két vagy három raktárból, hol kis mennyiségű vásznat s kész ruhákat árultak. Jelenlétünk a piacot némileg megélénkítette, nők és gyermekek reggeltől estig állták körül kirakott áruinkat, de még sem volt keletük, mert pénz helyett gyümölcsöt s kenyeret hoztak s oly országban, hol 50 dinnyét adnak egy tenge-ért, a nyers termény-cserébe nem bocsátkozhattunk. A dinnyék koránsem oly jók, mint az Oxus partján termők; de feltűnő, hogy e sivatag alaku vidéken, melyet a Majmenéből ide folyó kis sós patak csak kevéssé öntöz, a gyümölcs, gabna és rizs nagy mennyiségben terem. Nyáron e patak vizét, melynek rossz ízét a lakosok már megszokták, az idegen alig ihatja, s bár nem oly ártalmas, mint a bokharai, mint mondják, mégis sok rossz következménnyel jár. Az éghajlatnak is rossz híre van, s egy perzsa vers joggal mondja: »Andkhujnak keserű sós vize, égő homokja, mérges legye, sőt skorpiója is van; ne dicsérd, mert ez a valódi pokol képe.« Mind e hátrány mellett Andkhuj 30 évvel ezelőtt még igen virágzó volt s állítólag 50,000 la-

kost számlált, kik a finom fekete, nálunk asztrakánnak nevezett báránybőrrel Perzsiába nevezetes kereskedést űztek, s Bokharával, hol e cikk első minőségben található fel, nagyban versenyeztek.

Andkhuj tevői is a legkeresettebbek egész Turkesztánban, különösen azoknak egy faja, melyet ner-nek neveznek, s mely a nyak és mellről lefüggő gazdag szőr, karcsu termet és ritka erő által tűnik ki. Most ez állatok már ritkán találhatók, mert maguk a benszülöttek is részint kivándoroltak, részint elvesztek.

Molla Iszháknak egy földije lévén itt, ki egyike volt a legtekintélyesebb imámoknak, s minket többször meghitt magához, alkalmam nyílt az itt lakó papi notabilitásokkal megismerkedni, s meglepve láttam azon nagy rendetlenséget, mely itt ugy az igazságszolgáltatás, mint a vallás ügyeiben uralkodott. A kazi kelán (főbiró), ki Bokhara és Khivában nagy tekintélyben állt, itt a guny tárgya; kiki azt teszi, a mit maga eszével helyesnek talál, s ajándékkal a legégbekiáltóbb bünt is jóvá lehet tenni. A lakosok ennél fogva Bokharát, mint az igazságosság, jámborság s földi nagyság példányképét emlegetik, és boldogoknak éreznék magukat, ha az emir őket kormányra alá venné. Egy öreg özbeg megjegyzé, hogy még a frengik (angolok) is, isten bocsáss meg bűnét, jobbak a mostani műszülmán kormánynál. Hozzá tévé, hogy emlékszik még egy hékim basira (Moorcroft?), ki atyjának házában halt meg, még Hajder emir korában; ügyes varázsló és jó orvos volt, s csak rajta állt, hogy gazdaggá legyen, és mégis mindenki iránt, még az asszonyok iránt is szerény s leereszkedő volt. Többektől kérdezősködtem ezen utazónak haláláról, mindenki azt mondta, hogy lázban halt meg, s ez valószínűbb is a megmérgezettetésről szóló elbeszélésnél.

Andkhujnak jelenleg vagy 2,000 háza van, melyek a várost teszik, s mintegy 3,000 sátra, melyek vidékén, s a sivatag szélén és oázain vannak elszórva. Lakóinak számát 15,000-re teszik, nagyobbbrészt aliéli turkmánok, özbegekkel s kevés tadsikkal vegyest. Andkhuj azelőtt úgy, mint Khulum, Kunduz és Belkh, önálló khánságot képezett; de minthogy a heráti főuton fekszik, az említetteknel jobban volt a bokharai és afghanisztáni khánok megtámadásainak kitéve. 1840-ig, azt mondják, meglehetősen virágzó állapotban volt. Bokhara főuralma alatt állt, és az Oxus felé diadalmasan előnyomuló Jar Mohammed khánt kellett fentartóztatnia. Ez négy hónapig ostromolta a várost, s végre rohammal bevévén azt, kiraboltatta s romba döntötte; a lakosok nagy része pedig, mely már nem menekülhetett, az irgalmatlan afghánok fegyvere alatt hullott el. A mostani fejedelem, Gazanfer khán, hogy a végveszélyt kikerülje, az afghánok kezébe adta magát, a mi egyrészt Bokharát, másrészt a szomszéd Majmenét tette elkeseredett ellenségeivé; és mialatt mi Andkhujban voltunk, a belkhi szerdával személyesen kellett részt vennie egy ütközetben e város ellen, melyben a kis Majmene mindkettőjüket megverte.

Karavánunkban ezalatt furesa dolgok történtek. A vezir a khán távolléte alatt meg akarván gazdagodni a szerfeletti vámokból, már összeveszett a kervanbasival. A szóvita csakhamar vad verekedéssé fajult, s minthogy a lakosok a karavánnak fogták pártját, mindkét fél komolyan fegyverkezni kezdett s a legvégsőre is kész volt. Szerencsére a jó indulatu, szelidlelkű khán visszatért hadjáratából, eligazította a vitás ügyet, leszállította a vezir tulságos taksáit, s azon figyelmeztetéssel bocsátott el bennünket, hogy vigyázzunk az uton, mert a turkmánok, felhasználva a politikai zavargásokat, nagyobb csapatokban folyvást

bekalandozzák az utakat. Ettől azonban nem féltünk, mert karavánunk Andkhujban kétszeres számra növekedvén, nem volt okunk a rablók megtámadásától tartanunk.

Még az nap délután fölkerekedtünk, és az Andkhujtól egy órányira fekvő s gyűlhelyül kitűzött Jeketut-nál ütöttünk tábort. Innen éjjel folytattuk utunkat, s első állomást a Majmene-ből folyó patak partján tartottunk, melynek medre némely helyen igen mély, partjai pedig fákkal sűrűn be vannak növe. Andkhujtól Majmenéig 12 mérföldnyinek mondják az utat, melyet a tevék két nap alatt tesznek meg. Ez állomásig négy mérföldet mentünk volt, s a hátralévő nyolcat könnyen megtehettük volna, ha a második állomást, Khajrabadot nem kellett volna titokban megkerülni, s reggelig Majmene határát elérni. Khajrabad ugyanis ekkor afghán kézben volt, s a kervanbasi méltán óvakodott azt megközelíteni, mert az afghánok rablásszerű vámszedésétől még béke idején is lehet félni. Könnyen elképzelhetni, mint bánt volna most ezen város katonai parancsnoksága a karavánnal, ha ez kezei közé kerül. Néhány khajrabadi, kik a karavánban voltak, s szülővárosukhoz közel, attól el akartak válni, kényszerítettek, hogy az utat velünk együtt folytassa, mert féltünk, hogy elárulnak bennünket, s fölfedezés esetében az afghánok az egész karavánt kifosztották volna. Bár a szegény tevék nagyon meg voltak terhelve, mégis déli tizenkét órától fogva másnap reggeli nyolcig szakadatlanul mentünk; a tulságosan elfáradt állatokat utközben elhagytuk, s nagy volt az öröm midőn másnap reggel szerencsésen elértük a majmenei khánságot. Ez állomásnak különben az emberkéz által készített akadályokon kívül, még más nehézségei is voltak, mert mintegy kilenc mérföldnyire Andkhujtól a vidék mind domborubbá, s Majmenéhez közeledve mind bérceesebbé lesz. Ezenkívül még a veszélyes Batkak nevű ingoványos

társág egy részén kellett áthatolnunk, melyen a forró időjárás dacára is mély volt az iszap, s ebben tevéink és szamaraink sokat szenvedtek. Nekem erős állatom volt, de apró lábai nagyon gyakran bestüppedvén, végre megúnta a sok fölkelést, és csak nagy láрма és húzavona után sikerült ezt a Bálám szamarát puha fekhelyéből ismét járásra bírni.

Egy kis, Akkale nevű váracs mellett ütöttünk tábor, mely négy órányira fekszik Majmenétől. A kervanbasi, hogy megköszönje Istennek a szerencsés menekülést, két birkát ajándékozott a hadsiknak. Engem mint seniort, felszöllitottak az ajándéknak elosztására; egész nap pecsenyéztünk kenyerezés helyett, és este közös erővel egy telkin-t énekeltünk el, melyet egy zikr-rel kísértem; azaz teli torokkal kétezerszer kiáltottuk: ja hu! ja hakk! Innen jelentették meg érkezésünket Majmenébe, estve felé egy vámtiszt, egy udvarias özbeg jött mindent felírni. Még éjjel megindultunk, s másnap reggel Majmenébe érkeztünk:

XVIII.

Mielőtt Majmenébe bevonulnánk, e vidék politikai viszonyaival akarom az olvasót megismertetni, mert nevezett város e tekintetben fontos szerepet játszik, s némi előleges megjegyzéseket elkerülhetetlenekké tesz. Az Oxuson innen Hindukusig és Heratig elterjedő vidék örök idők óta folytonos háborúskodások s viszályok színhelye volt; részint a rajta fekvő apró rabló államok részéről, melyek közül csak Kunduzt, Khulumot, Belkhet, Akcsét, Szerepult, Siborgant, Andkhujt és Majmenét említem, részint a szomszédos bokharai és kabuli emirek részéről, kik, hódítási

terveik elősegélése végett vagy a viszálykodást szitották azok közt, vagy beleavatkozva ügyeikbe, egy vagy más várost magukhoz ragadtak, függő állásba hoztak és céljaikra felhasználták. E két fejedelem fővetélytárs volt e vidéken. E század kezdetéig csekély kivételekkel Bokharának befolyása volt túlnyomóbb, de az újabb időben a duráni, szadduzi és barekzi afghán törzsek kiszorították, és Doszt Mohammed khánnak részint erőszak, részint csel által sikerült mindezen apró államokat, Bedakhsán és Majmene kivételével hatalma alá hajtani. Ő alakította a Turkesztán tartományt s tette Belkhet ennek fővárosává, mely egy szerdarnak (melléje 10,000 ember, részben paltan (rendes sereg), részben benszülött katonaság és háromúteg tábori ágyú adatott) lett székhelyévé. A hegyes Bedakhsán birtokáért az erélyes Doszt Mohammed khán nem igen fáradozott; a benszülött fejedelem hűbéresének nyilvánította magát, s az afghán pillanatra ki volt elégitve. Más-ként állt a dolog Majmenével, mely Bokharának fele útján fekszik, s melyet Jar Mohammed khán épügy, mint Doszt Mohammed khán sikertelenül ostromolt. 1862-ben, midőn az öreg barekzi fejedelem utolszor nyúlt fegyverhez a hűtlen Herat ellen, egész Közép-Ázsia remegett; de Majmene ekkor is ellenállt, özbeg lakosainak vitézsége közmondássá vált, s képzelhető a város büszkesége, midőn Doszt Mohammed khán halála után avval állhatott elő, hogy ő volt az egyetlen, ki nem hódolt az afghán hatalomnak.

Doszt Mohammed khán halálát, Közép-Ázsia történelmének egyik legfontosabb eseményét, nagy változások és politikai zavargások előjelének tekintették. A bokharai emir először akarta az alkalmat felhasználni, általánosan ismert fősvénysége dacára 10,000 tillát küldött segélyül a kis Majmenének, s elvégezte, hogy az emir átkelvén az Oxuson, egyesült erővel fogják a közös ellenséget, az af-

ghánokat megtámadni. De Majmene mostani uralkodója 22 éves tüzes fiatal ember, nem győzvén szövetségesét bevárni, egymaga kezdte meg a háborút, és néhány kis helyet elfoglalván az afghánoktól, palotája kapujára 300 hosszúhajú fejet tűzött ki. A városban tartózkodásunk alatt éppen új, nagy háborúra történtek előkészületek.

Karavánunk itt is a városon kívül, táborozván, egy bizonyos Isan Ejubnak tekkijében szálltam meg, kihez hadsi Szalihtól ajánlólevelet kaptam. Minden áron iparkodtam ez ember jóindulatát megnyerni, mert nagyon féltem, hogy Majmenében olyan emberrel találkozhatom, ki felfödözhet, s így a legnagyobb veszélynek tehet ki. Ugyanis Konstantinápolyban valami Molla Khalmuraddal ismerkedtem meg, ki majmenei születésűnek adta ki magát, s a dsagataj török nyelvben négy hónapig tanítóm volt. E furfangos molla már a Bosporus partján kinézte belőlem, hogy nem vagyok az a Resid efendi, a kinek tartottak. Tudván szándékomat, hogy Bokharába akarok utazni, ciceronémnak ajánlkozott, és azt mondta, hogy az angol Molla Juszufot (Dr. Wolf) is ő szolgálta ezen útjában. Én kétségben hagytam szándékaim fölött, erre ő Mekkába ment, s minthogy azt mondta, hogy onnan Bombayn és Karacsin keresztül hazájába szándékozik, már Bokharában féltem a vele való találkozástól, mert meg voltam győződve, hogy dacára jóságomnak, melylyel elhalmoztam, a legesekélyebb összegért képes lesz elárulni. Minthogy az afghán hadjárat által Majmene és Bokhara közt a közlekedés meg volt szakítva, elég szerencsés voltam vele itt nem találkozni. Majmenében alig hittem, hogy kikerülhessem, s hogy támadását megelőzzem, az által kellett szilárd állást foglalnom, hogy az általánosan tisztelt Isan Ejub bizalmát s barátságát megnyerni iparkodtam. Három napi tartózkodás után e városban jobbnak találtam, ha magam

kezdem meg a dolgot, és kérdezősködtem felőle. »Hogyan mondá az Isan csodálkozva, ismerted Khalmurádot? (Béke neki és hosszú élet nekünk!) Ő oly szerencsés volt, hogy Mekkában halt meg, s kebelbarátom lévén, házamba vettem gyermekeit, s e kis fiú — tévé hozzá egy gyermekre mutatva, — az ő fia.« Egy egész zsinór üvegklárist adtam a gyermeknek, három fatihát mondtam el az elhúnytnak lelki üdvéért, * és indokolt félelmem így véget ért.

Szabadabban kezdtem tehát mozogni, s egy utca sarkán nem sokára felállítottam bódémat; ez azonban, minthogy nagy sajnálkozásomra mitsem vásárolhattam hozzá, nagyon kicsiny kezdett lenni. »Hadsi Resid, mondá társaim egyike, késeid, tüid s üvegklárisaidnak felét már megetted, a másik felét s a szamaradat is rövid idő alatt megesszed, mi lesz aztán belőled?« Igaza volt, de mit tehettem? Jövöm, különösen a közeledő tél aggasztott, mert messze voltam még a perzsa határtól, s minden kísérletem erszénym megtöltésére, sikertelen maradt. Különben csakhamar megvigasztalt azon tapasztalás, hogy az őzbeg sohasem ereszt el ajtajától egy dervist, hadsit vagy koldust türesen; kenyeret, gyümölcsöt, sőt imitt-amott egy-egy darab ruhát is remélhettem, s ez untig elég volt utam folytatására. Hogy szenvednem, még pedig igen sokat kellett szenvednem, azt elképzelheti az olvasó, de a megszokás, s az Európába visszatérés édes reménye nagyot könnyített terhemen. Édesen aludtam szabad ég alatt a puszta földön,

* Teheránba érkeztemkor Iszmael efendi barátom, akkori megbízottja a portának a perzsa udvarnál, beszélte, hogy érkezésem előtt egy hónappal egy majmenei molla ment itt keresztül, kinek személyleirása egészen megegyezett holtnak hitt mollámmal, s ki a követségénél emlegetett is engem, mint volt tanítványát. Khalmurad tehát nem halt meg, és szerencsés sorsomnak köszönhettem, hogy nem találkoztunk.

s túlboldognak éreztem magamat, hogy a fölfedezéstől és kínos haláltól való folytonos félelmen végre túladhattam, mert már senki sem kétkedett hadsi voltomban.

A majmenei khánság, a mennyiben lakva van, 18 mérföld széles s 20 mérföldnyi hosszú; s a fővároson kívül 10 falu és helységből áll, melyek közül Kajszar, Káfirkálé, Alvar és Khodsakendu említésre méltók.

Az állandó lakosok és nomádokra oszló népséget 100,000 főre teszik, nemzetiségükre nézve legnagyobb részt özbegek a Min, Acsmajli és Daz törzsekből; 5—8,000 jól fegyverzett lovast állíthatnak síkra, s a mint már mondtam, általánosan ismeretesek vitézségükről. Majmenének mostani uralkodóját Hüszejn khánnak hívják, fia Hükümet khánnak, kit saját testvére, a mostani fejedelemnek még életben levő nagybátyja, a vár faláról lelőketett, hogy — a mint monda — derék fiának kezébe jussanak az ország dolgai. De ez még képtelen lévén a kormányra, e gazság oka könnyen elgondolható; Mirza Jakub — ez neve a szeretetreméltó nagybátyjának, — ugyan csak mint vezér szerepel, de kiki tudja, hogy ő uralkodik Hüszejn khán nevében.

Majmenében különben jobban szerették a fiatal uralkodót nagybátyjánál. Minálunk is kellemes külsejű férfinak mondanák, az özbegek szemében tehát valódi Adonis. Dicsérik jó szívét, s elfeledik azon kegyetlen törvényt, mely szerint a khán testi vagy pénzbeli büntetések helyett bármely alattvalóját Bokharába küldheti a rabszolgavásárra. A majmenei khánok havonkint küldenek egy csapat ily szerencsétlent Bokharába, s ez régi szokás lévén, senkinek sem tűnik fel.

Majmene városa hegyek közt fekszik, s csak egy negyedórányiról látható. Piszkos és rosszul épült 1,500 agyagkunyhóból áll, van egy téglából épült bazárja, mely

már enyészetnek indul, három agyagból épült mecsetje s két téglából rakott medreszéje. Lakosai özbegek, s ezeken kívül tadsikok, heratiak, s mintegy ötven zsidó család, néhány hindu és afghán: mindnyájan egyenlő szabadságot élveznek, s vallási vagy nemzetiségi tekintetből nem nyugtalaníttatnak. A mi Majmenét mint várat illeti: sem az egyszerű város falak és árkokban, sem a város nyugati részén lévő váracsban, nem találtam meg azon óriási erősséget, mely Doszt Mohammed khán angol módra fegyelmezett afghán tüzérségének ellentállhasson. A földből rakott városfalak tizenkét lábnyi magasak, s öt láb szélesek, az árok sem mély, sem igen széles, a váracs ugyan magányosan fekvő dombon elég magasán s meredeken áll, de közelében magasabb helyek vannak, melyekről egy üteg-gel pár óra alatt az egészet össze lehet lövöldözni. Valószínű tehát, hogy Majmene híres ereje nem falai s árkaiban, hanem inkább védői vitézségében rejlik. Majmene özbegjeiben első pillanatra felismerjük a merész s rettenhetetlen lovast, kivel csak a sehri-szebzi özbeg versenyezhet. E kis khánságnak határozottan harcias jelleme, mely még ezenfölül a Murgab folyónál lévő hegyszorost is bírja, az afghánoknak vagy bármely más hódítónak, kik délről nyomulnak az Oxus felé, mindig sok dolgot fog adni. Kerki erődítményei kevés ellentállást nyújtanak; s a ki Bokharát akarja megnyerni, előbb Majmenét kell elpusztítania, vagy barátságát megnyernie.

Itt már nem vámi nehézségek, hanem magán érdekek tartották vissza a kervanbasit s karavánunk első kereskedőit. Legalább két vagy három lóvásárt akartak bevárni, mert itt olcsón szép lovakat lehet venni, melyeket a vidék özbegjei s turkmánjai hoznak a vásárra s melyeket nagyrészt Heratba, Kandahárba, Kabulba, sőt gyakran még Indiába is kivisznek. Olyan lovakat, milyeneket Perzsiá-

ban 30—40 aranyon láttam eladni, itt 100—160 tengén lehet kapni; sőt még Bokhara, Khiva vagy Karsiban sem láttam ilyen szép és olesó lovakat. De e vásáron nem csak lovakban van nagy választék, hanem termények és belföldi iparkészítményekben is, mint szőnyegek s más részint pamut, részint teveszőr szövetekben, melyeket a turkmán és dsemsidi nők készítenek. Jelentékeny a kismis (száritott szőlő), ánizs és pisztácia kivitele Perzsiába s Bagdadba; ezen cikkeknek mázsája 30—40 tengén kél el.

Nyolc napi itt-mulatás után kimentem a városon kívül időző karavánhoz, hirt venni utunk folytatásáról. Itt nagy csodálkozva hallottam, hogy már egész nap engem keresnek, hogy négy, a khán nagybátyjának parancsára elfogott rumit szabadítsak ki, mert a bíró ítélete szerint csak az által tisztulnak meg azon gyanú alól, mintha megszökött rabszolgák volnának, ha egy hiteles tanú bizonyítja, hogy csakugyan oszmán eredetűek. De mielőtt a khánhoz mennék, bemutatom az olvasónak földieimet, mert karavánunk, e felette érdekes személyeit majd elfeledtem. Ez emberek orosz fegyencek voltak, kik Szibériából, a tobolszki kerületből, hol nyolc év óta nehéz száműzetésben éltek, a nagy kirgisz sivatagon át Bokharába szöktek, s innen Heráton, Meseden s Teheránon keresztül Gümzübe akartak visszatérni. Szökésük s egyéb kalandjaik története igen hosszú, azért csak néhány dolgot mondok el belőle röviden.

Az utolsó török-orosz háborúban egy razzia alkalmával (csapao), melyet hivatalból, vagy a mi valószínűbb, saját rovásukra kezdtek, egy cirkáló orosz csapat kezébe kerültek, s így Szibériába vitték őket. Itt nappal fát kellett vágniok a tobolszki erdőkben, éjjel börtönbe zárattak, melyben kenyeret s levest kaptak, és csak ritkán húst. Évekig tartott, míg az őket erdőben őrző katonáktól

oroszul megtanultak. A beszélgetés bizalmat szült, nem sokára megkinálták egymást a vodkipalackkal, és mult tavaszon, mikor egyszer a két őrt álló katona kissé mélyebben nézet a kancsó fenekére, a fegyencek tévedésből a tölgyfák helyett őreiket vágták le, fejszéjüket felcserélték ezek fegyvereivel, és hosszas, veszélyes bolyongás után, mialatt fűből s gyökerekből éltek, végre néhány kirgisz sátorra akadtak. Itt biztosságban voltak, mert a nomádok jó cselekedetnek tartják az ily szökevényeknek menhelyet adni. A kirgisz sivatagról Taskenden át Bokharába jöttek, hol az emirtől egy kis útravalót kaptak; útközben ugyan többször gyanúba fogattak, mintha szökött rabszolgák volnának, de komoly veszély csak Majmenében érte őket.

Utitársaim s a kervanbasi nógatására Isan Ejub kíséretében még az nap elmentem a várba. A khán helyett nagybátyja fogadott, ki nyilatkozatomat illetékesnek tartván, a négy szökevényt szabadon bocsátotta. A megmenekültek könnyes szemmel mondtak köszönetet, s az egész karavánban nagy volt az öröm. Két nap múlva folytattuk utunkat Herat felé.

Utunk innen folyvást hegyes vidéken vezetett. Az első állomásnak, melyet délnyugati irányban hat órai haladás után értünk, neve Almar volt, és szétszórva fekvő faluból állt. Alig telepedett itt le a karaván, megjelent a majmenci vámszedő néhány lovas kíséretében, valami utólagos vámot követelni. Volt láрма, vitázás és órákig tartó alkudozás, de végre engednünk kellett, s miután a szegény kervanbasi s a kereskedők áruik, állataik és rabszolgáikért még egyszer megfizettek, estve tovább indultunk. Éjfél felé, mialatt Kajszar nevű jelentékeny helyen mentünk keresztül, Narin állomáshoz értünk, s ez öt mérföldnyi ut keskeny, termékeny, de elhagyott völgyeken vitt keresztül, mert a szép vidéket a turkmánok, dsemsidik és

firuzkuhiak rablásai nagyon bizonytalanná teszik. Narinban csak néhány óráig pihentünk, mert hét óráig tartó út volt előttünk. Mintán egész nap szakadatlanul haladtunk, este a Csicsektü nevű falut és állomást értük el, melynek közelében egy másik, Fehmgüzar nevű falu fekszik. A kervanbasinak s néhány más utitársunknak az innen délkeletre a hegységek közt három órányira fekvő Khodsakendu faluban lévén dolguk, itt egy egész napot időztünk. E helyet tekintik Majmene és Turkesztán határának. Egy Devletmürad nevű жүзбаси, ki itt mint határőr szerepelt, kamesin pulu, azaz ostorpénz * név alatt ismét vámot vett rajtunk, most harmadszor a majmenei khánságban. Midőn egy herati kereskedőnek bámulatomat fejeztem ki ez igazságtalan eljárás fölött, ezt felelte: »Hála Istennek, hogy csak vámot kell fizetnünk. Azelőtt Majmenén s Andkhujn keresztül az ut nagy veszélylyel járt, mert a khán maga fosztatta ki a karavánokat, s mi mindenünket elvesztettük.« Itt Csicsektuban láttam az utolsó özbeg nomádokat, s meg kell vallanom, hogy mély megilletődéssel bucsuztam el e derék becsületes emberektől; s e nép nomádjai, kikkel a khivai és bokharai khánságokban találkoztam, egész Közép-Ázsiában a legjobb hatással voltak reám.

Itt egy csapat dsemsidi, melyet a khán Bala Murgabból küldött elénk, vette őtalmába a karavánt; mert az ut innen egy jó széles völgyön vezet keresztül, melytől jobbra a szarik-turkmánok, balra a rabló firuzkuhiak laknak. A föld igen termékeny, de uratlan s miveletlen. A mint hallottam, az egész uton Bokharától idáig, nem volt a karaván oly fenyegető veszélynek kitéve, mint itt. Örizetün-

* Közép-Ázsiában szokás a kíséző csapatnak, mint nálunk borra-
ravalót, ostorpénzt adni; s e жүзбасит jogosította khánja, hogy minden
átmenőtől, a nélkül hogy neki kísézőül vagy őtalomul szolgált volna,
vámot vehet; ebben állt minden jövedelme.

ket 36 jól fölfegyverzett lovas dsemsidi képezte, kikhez még vagy hatvan harc képes ember csatlakozott a karavánból; és mégis az egész uton jobbra balra minden dombra táborszemeket küldöttünk, s mindenki a legnagyobb feszültségben volt; képzelhető, mint érezhették magokat ily pillanatokban a szegény kimenekült rabszolgák, kik sok fáradság és nagy költséggel eddig eljutottak, s most új szolgaság veszélye által voltak fenyegetve. De a karaván nagysága s különösen ébersége, szerencsésen megóvott minden támadástól. Egész nap pompás réteken haladtunk, melyeket az előrehaladt évszak dacára térdig érő fű és virág szőnyeg borított, s éjjel kipihenve magunkat, más nap reggel a Kate Veli vár romjaihoz értünk, melyben két év előtt még laktak, de mely a szarik-turkmánok egy nagy alamanja által megtámadva, kipusztítottak. A benlakókat részint rabszolgákkul adták el, részint agyonverték, s a pusztán álló ház és várfalak rövid idő alatt teljesen romba fognak dőlni. A dsemsidi lovasok, kik még csak egy nap óta kísérték, már itt követelték kamesinpulujokat; minden gyalog vagy lovas embernek egyszer, a rabszolgáknak kétszeresen kellett fizetniök. Azt állították, hogy azon vámilletékből, mely Bala Murgabnál szokott szedetni, nekik mi sem jut, s így követelésük igazságos.

Csicsektuból való elindulásunk után másod napra este felé vége lett a szép utnak s a völgyes vidéknek. A Murgab folyóhoz vivő ut innen vad bérce szoroson vezetett keresztül, mely helyenként igen meredek s e mellett oly szűk, hogy egyes megterhelt tevék csak nagy nehezen bujhatnak át rajta. A mint hallottam, ez az egyetlen járható út, mely a folyó partjához vezet. A seregeknek, melyek a Murgabon át akarnak kelni, vagy a sivatagon kell keresztül menniök, s a szalorok és szarikokkal jó barátságban állniok, vagy az említett szoroson áthatolniok, hol a dsem-

sídik barátságát kell megnyerni, kik e meredek utakon a legerősebb seregnek is nagy kárt okozhatnak. Csak éjjelre értünk a folyó partjához, ember és állat ellankadva a fáradtságos bérci uttól, csakhamar mély álomba merült. Másnap reggel fölébredtem, láttam, hogy magas hegyektől körülvelt völgyben vagyunk, melynek közepe, a Murgab * tiszta zöld habjai által átmetszve, kellemes látványt nyújtott. Fél óráig haladtunk a part hosszában, az átkelésre alkalmas helyet keresve, mert a folyó igen gyors, s bár nem nagyon mély, a magas partok s a víz medrében lévő sziklák miatt nem mindenütt gázolható át.

A lovak kezdték meg az átkelést, ezeket követték a tevék, s végül maradtak a szamarak. Ez állatok, a mint tudva van, a halál és tüznél is jobban félnek a víz és iszaptól; szükségesnek tartottam tehát tarisznyámat, melyben utamnak legbecsesb zsákmányai, kézirataim voltak, egy tevé hátára tenni. Magam az üres nyeregbe ültem s úgy hajtottam neki szamaramat a víznek. Az első lépteknél melyeket az állat a ragadó folyamnak köves medrében tett, észrevettem, hogy baj lesz; le akartam szállni, de ez fölösleges lett volna, mert néhány lépéssel odább paripám egyszerre elesett, aztán a parton álló utitársaim hangos kacagása közben, megrettenve, gyorsan, a mint csak kívántam, átvágtatott a túl partra. A Murgab tiszta habjaiban élvezett reggeli hideg fürdő csak azért volt kellemetlen, mert nem öltözhettem át, s kénytelen voltam néhány órát szőnyegek és zsákokkal betakarva tölteni, míg átázott ruhám a napon megszáradt. A karaván közel a várhoz tá-

* A Murgab a keleti magas hegységekben ered, melyeket Ghurnak neveznek, s éjszaknyugotnak foly Marcsah és Pendsdeh mellett, míg végre Merv homoksivatagjában elvész. Azt mondják, hajdan az Oxussal egyesült; de ez lehetetlen, mert öröktől fogva rohanós hegyi-folyó volt, mely homokos lapályon sohasem folyhatott messzire.

bort ütött, melynek belsejében házak helyett csupa sátrak vannak, s ott székelnek a dsemsidiek khánjai vagy fejedelmei.

A Murgabvölgy ezen, Bala Murgab, azaz felső Murgab * nevű része, a hezarei magas hegylánc határától Marcsahig (kigyókut) terjed, hol a szalor-turkmánok laknak; s örök idők óta a dsemsidiek birtokában van, kik időközben ugyan néhányszor elűzettek, de ismét visszatértek. A vártól délnyugotra a völgy oly keskeny lesz, hogy hegyszorosnak volna nevezhető, melynek közepén a Murgab tájtéket verve pokoli lármával rohan tovább. Csak Pendsdehen felül, hol a folyó mélyebb s lassubb lesz, tehet a völgy szélessége egy-két mérföldet. Azt mondják, hogy azon időben, midőn még Merv létezett, e vidék meglehetősen virágzó volt, de most a turkmánok fészkelnek benne, kiknek lépteit mindenütt romok és pusztulás jelölik.

A dsemsidiek Dsemsidtől, a pisdadiak mesés királyától származtatják magokat. Ez állítás valóságát természetesen kétségbe lehet vonni. De tagadhatatlan, hogy perzsa eredetűek, a mit nem annyira nyelvük, mint inkább tisztán iráni arcjellegük bizonyít, melyet e nomádok oly szeplőtlenül őriztek meg, mint még Perzsiának is csak déli tartományaiban találhatjuk. Évszázadok óta a perzsa nemzet legszélső határára vetődve, a folytonos harcok által számuk nagyon leapadt. Nincsenek többen 8—9,000 sátornál, melyekben a nevezett völgyben s a határos hegységekben elszórva, nagy nyomorban élnek. Nagy részök Allahkuli khán által kényszerítve Khivába vándorolt át,

* Másoktól ismét azt hallottam, hogy csak a várat hívják Bala Murgabnak. Jelentékeny helynek kellett lennie, mett a falakon belül s a környéken levő temérdek romból elmúlt kultúrára lehet következtetni.

s itt egy termékeny, az Oxus által vízzel gazdagon ellátott földterületet (Kökeseg) kapott lakhelyül. Jobban is éltek itt, de a régi, bércees haza utáni vágy visszahajtotta őket; s most itt mint új települők élnek ismét, de nem nagyon fényes helyzetben. Öltözet, életmód és jellemre nézve a dsemsidiek egyenlők a turkmánokkal; rabló kalandosaik szintoly félelmesek, csak hogy csekély számuk miatt ritkébbak. Most khánjaik (kettő van ilyen, Mehdi khán, és Allahkuli khán) az afghánok hűbéresei s a heráti szerdár, a mint mondják, ezért gazdagon megjutalmazza őket. Az afghánok már Doszt Mohammed khán idejében minden áron maguk részére iparkodtak a dsemsidiek fegyvereit megnyerni, részint, hogy a Murgab északi határán folytonos őrserégők legyen a majmeneiek berohanásai ellen, részint, hogy a turkmánok hatalmát, kiknek barátságát még Doszt Mohammed khán sem bírta magának a legnagyobb áldozatokkal sem biztosítani, egyensúlyozzák. Mehdi khán, az említett dsemsidi főnök, azt mondják, hogy lényeges szolgálatakat tett Herat ostromlásánál, s ezért nem csak az elhalt emirnek, hanem utódjának, a mostani Sir Ali khánnak is teljes kegyét megnyerte. Ez őt kis koru fia gyámjává tette, kit Herat kormányzására hátrahagyott. Az afghán határnak Murgabig való kiterjesztése tehát nem igen valószínű, mert a dsemsidiek a herati szerdár fensőbbtségét el nem ismerik, s azon pillanatban, midőn zsoldjoktól elesnek, nyílt ellenségkép lépnének fel.

Mint mindenütt, itt is a karaván vám-ügyei tették az első s egyetlen nehézséget. Az egész uton azt hallottam, hogy a Murgab bal partján kezdődik Afghanistan, hol legalább a rabszolgavámmot nem szedik. De nagyon csalódunk. A dsemsidiek khánja, ki a kervanbasival személyesen alkudozott a díjak felett, az árukötegek, állatok és rabszolgákért még többet fizettetett magának, mint az előb-

biek, s midőn dijszabályzata köztudomásra jutott, kétségbeesés szállt meg mindenkit, sőt némelyeknél vége hossza nem volt a sirásnak. Még a hadsíknak is minden számár után két frank vámot kellett fizetniök, s ez mindeniknek, de különösen nekem nehezemre esett. De legjobban megjárta egy indiai kereskedő, ki néhány teher ávizst vett Majmenébe 30 tengeért. A Heratig való szállítás 20 tengébe került, vámképen fizetett eddig 11-et, s most még 30-at kívántak tőle, s így csupán költségei 61 tengerébe ruktak. Azon roppant terhek, melyek itt törvényes módon nehezednek a kereskedő vállaira, minden kereskedelmi forgalmat gátolnak; s a lakosok, uralkodók zsarnoksága miatt gyakran a természetnek e vidéken vadon termő kincseit, melyeknek jövedelme háztartásuknak annyi szükségletét fedezné nem értékesíthetik. A dsemsidiek bércecs házában három említésre méltó terményt találunk, melyek vadon teremnek, s bárki által gyűjthetők: 1. pisztácia 2. buzgunds, szintén a pisztácia fának gyümölcse, mely egy évben pisztáciát, a másikban festőfaként használható buzgundsot terem, az előbbinek batmanja $1\frac{1}{2}$, az utóbbié 6—8 frank; 3. terendsebin, harmatalaku cukoranyag, melyet úgy szednek, mint a mannát; ize nem rossz, s Heratban és Perzsiában cukorgyártásra használják. A Badkhiz (szóról szóra fordítva: »a hol a szél ered«) hegység gazdagon adja az említett cikkeket, melyeket a lakosok össze is szednek; de a kereskedő a roppant vámok miatt csak igen keveset adhatván értők, az inség ez által alig enyhül. A dsemsidi nők pamutból s kecskeszörből különféle szöveteket készítenek, főkép egy nemét a posztónak, mely salnak neveztetik, s Perzsiában jó áron kél el.

Négy napot töltöttünk a Murgab partján, az említett romok közelében. Órákig eljártam e tiszta zöld vizű folyam partjain, az egyes csoportokban elszórt sátrakat megláto-

gatni, melyek nyomorultul s elzüllötten néztek ki, s ócska nemezrongyokkal voltak befödve. Hiába kínáltam üvegklárisaimat, áldást és nefeszet, ez embereknek csak kenyér kellett, s ily fényűző cikkekre nem vágyódtak. A vallás sem áll itt nagy tekintélyben; hogy hadsi és der-vis voltam, nem nagy hasznomra lehetett, s azon nagyobb kirándulást, melyet Marcsabba akartam tenni, abba kelle hagynom. Itt, a mint mondják, műnar-okkal ellátott (tornyok s oszlopokkal; talán a parszi-k korából való) körömök vannak. E hirt nem tartottam egészen hitelesnek, mert különben az angolok, kik Heratot s vidékét eléggé ismerték, említést tettek volna rólok; s azért e bizonytalan hír miatt nem akartam magamat veszélynek kitenni.

Bala Murgabtól Heratig az utat lóháton négy napra teszik, tevén ezen bérces vidéken két annyira, s nekünk, kiknek tevéi nagyon meg valának terhelve, még többet kelle számitanunk. Két magas, a Murgabtól délre látható hegycsucsot két nap múlva szándékoztunk elérni. Mindkettőt derbendnek, azaz szorosnak hívják; s mind kettő magasabb, szűkebb és még könnyebben védelmezhető mint az, mely a Murgab jobb partján Majmenébe visz. Minél tovább halad az ember, annál vadregényesebb lesz a természet. Azon magas sziklatömegek tetején, melyek az első derbendet teszik: régi várromok vannak, melyekről tarkábbnál tarkább regéket beszélnek. Tovább, a második derbendnél, közel a Murgab partjaihoz, egy régi kéj-palota romjai láthatók. A híres Hüszejn Mirza szultánnak volt ez nyári lakása, ki itt egy Pul Taban nevű köhidat építtetett, melynek nyomai még most is észrevehetők. Közép-Ázsia ezen legmiveltebb uralkodójának korában az egész vidék virágzott s a Murgab partján több ily kéjpalota állt.

Tulhaladván a második szoroson, elhagytuk a Murgabot, s utunk jobbra kanyarodott nyugati irányban egy

emelkedett síkságra, mely tőszomszédja a sivatag azon részének, hol a szalorok laknak. Itt kezdődik a magas Telkghuzár hegy, melyen öt órát tartott átkelésünk. Éjfélfelé egy Mogor nevű helyen állapotunk meg, s innen másnap reggel az egykori város és vár Kale No romjaihoz értünk, melyek körül nébány, még a dsemsidieknél is nyomorultabb külsejű hezaresátor volt. Kale No, a mint hallám, még 50 év előtt virágzó város volt, s a Perzsiából Bokharába menő karavánoknak rakhelyül szolgált. A hezaré-k, akkori birtokosai, azonban elbízták magokat, Herat kormányzására igényeket kezdtek támasztani, s ezen utóbbi város ellen viselt harcok által tönkrementek. A perzsákat is ellenségeiké tették, mert Khoraszánban rabló kalandjaikban a turkmánokkal versenyeztek. Akkor Kale No az volt a rabszolgakereskedésre nézve, a mi most Merv.

Az itt található hezarék az iráni elemmel való összevegyülések folytán nem őrizték meg a mongol jelleget oly tisztán, mint a Kabul vidékén lakó rokonaik, s nagyjából szunniták, míg ezek a siitákhoz tartoznak. Ha jól értesültem, az éjszaki hezarék a délektől csak Nadir korában váltak el; s a körülöttük lakók által kényszerítve tértek át a szunniták szektájához. A mint beszélnek, a hezaréket * mongolországi ős lakhelyükből Dsengisz khán hozta Közép-Ázsia déli részébe, és II. Abbasz sah befolyása által tértek a siizmusra. Feltűnő, hogy anyanyelvöket a perzsával cserélték fel, mely még az általok most lakott vidéken sem általánosan uralkodó; s csak egy kis részök,

* Perzsiában berbereknél nevezik őket s ez a szó tulajdonképpen egy városnak, Sehri-Berbernek neve, mely valaha Kabul és Herat közt a hegységekben volt, s melynek nagysága s pompájáról csodákat beszélnek. Burnes Kabulról írt könyvében így szól: the remains of this imperial city of the same name (Berber) are still to be seen. (232. l.)

mely közel Herathoz a hegységekben elszigetelve él, s évszázadok óta szénégetéssel foglalkozik, beszéli a mongol nyelvnek egyik szójárását. Magukat, valamint lakhelyöket is Gobinak nevezik.

Bábá khánnak, a kale no-i hezarék fejének, szegénysége és gyengesége miatt a csak két napi távolságra fekvő Heratnak legalább fensőbbtségét kellene elismernie. De ő is független fejedelemnek tekinti s akarja magát tekintetni, s alig telepedett le karavánunk a romok mellett, személyesen eljött vámot követelni. Új vita s veszekedés. A kervanbasi követet akart küldeni Heratba panaszszal; a fenyegetés használt, s a vám helyett megelégedtek egy borsos kamcsinpuluval, de az istentelen khán szintén nem feledkezett meg még a hadsikról sem, s ismét két frankot kellett számaramért fizetnem. A kereskedők sok pisztáciát s bereket vásároltak; ez utóbbi könnyű posztó szövet, melynek készítésében a hezaré nők kitűnők, s mely egész északi Perzsiában s Afghanisztánban egy csekmen nevű felsőruha készítésére használtatik.

Kale No-ból ismét magas hegyeken átt vezetett utunk Herat felé. Az egész ut csak husz mérföld, de nagyon fáradtságos, és négy egész napig tartott, míg megtettük. Első nap Alvar falunál állapotdtunk meg, közel egy hajdani rablóvár romjaihoz, melyben Sir Ali Hezaré tanyázott volt. Más nap az örök hóval borított Szerabend hegycsucson keltünk át, melyen dacára a roppant tüzeknek, melyeket minduntalan raktunk, majd megfagytunk. Harmad nap az ut lefelé hajlott, s koronként igen veszélyes helyeken vezetett keresztül; mert gyakran csak egy lábnyi széles ösvény futott végig a meredek partján, s egyetlen tévesztett lépés embert és tevét menthetetlenül elveszthetett volna. Szerencsésen leértünk a völgybe Szercesméhez, hol egy nagy patak veszi forrását, mely Herat északi részét benedve-

sitvén, a Heri-Rudba ömlik. Negyedik nap végre a Herathoz tartozó s ettől négy mérföldnyire eső Kerrukhba értünk.

Midőn a karaván tavaszkor Bokharába indult, Heratot még Doszt Mohammed khán ostromolta. Hat hónap telt el azóta; a város bevétele, kirablása s elpusztításáról való hirt már rég meghallottuk, s az olvasó elképzelheti, mint vágytak már a heratiak családjokat, barátaikat, házaikat viszontlátni. Mindazonáltal egy napot kellett itt várnunk, míg a vámos, ki már reggel meglepett elbizakodott, követelő afghánias föllépésével, minden megérkezettől és a hozottakról pontos lajstromot készített. Én Afghanisztánt féligmeddig organizált országnak képzeltem, melyben a nyugati elemekkel való régibb érintkezésnél fogva legalább némi rendet és humanitást lehet találni. Sőt azt hittem, nem sokára vége lesz szenvedéseimnek s tettetett szerepemnek. Fájdalom, csalódtam. Az első afghán hivatalnok, kit megláttam, a középázsiai államok kegyetlen barbárságát a magáéval elhomályosította; s a mi borzasztókat az afghán vámkutatásokról beszélni hallottam, mind azt szelidnek találtam a valósággal szemben. Azon árukötegek, melyeket tulajdonosaik nem akartak megnyitni, őrizet alatt a városba vitettek, az utazók málhája darabonként föliratott s megvizsgáltatott, s a hüvös idő dacára mindenikünknek le kellett vetköznünk, s ingen, gatyán és felsőruhán kívül minden más öltönydarabot vám alá esőnek nyilvánítottak. Legrosszabbul bánt e brutális vámszedő a hadsikkal, még apró áruik csekély készletét sem kímélte, és a mi hallatlan volt eddig, öt krán-t rótt fejenként a szamarákra, melyekért eddig már oly sokat kellett fizetnünk, s melyek egészben alig értek 20—25 kránt. Sokan oly szegények voltak, hogy nem birtak fizetni, eladatta

állataikat; s e gyalázatos eljárás engem is nagyon megviselt, mert majd mindenemből kifosztott.

Este felé, mikor a fosztogatásnak vége lett, megjelent még a kerrukhi kormányzó, ki őrnagyi ranggal van fölruházva, kamesinpuluját követelni. Meglehetősen szigorú volt, de valódi katonás tartása, s nyakig begombolt egyenruhája, mint az első tárgy, mely oly sok idő után ismét az európai életre emlékeztetett, leirhatatlanul kellemes hatást gyakoroltak reám. Bator khán — ez volt neve, bámulatommal együtt idegen vonásaimat is észrevette, tudakozódott utánam a kervanbasinál, aztán magához közel leültetett s különös előzékenység és kitüntetéssel bánt velem. Beszélgetés közben, melyet minduntalan Bokharára vitt át, többször titokban felém nevetett, mintha küldetésem, (mert azt hitte, ebben járok) szerencsés sikerültéhez akarna szerencsét kívánni, s ámbár én állhatatosan folytattam a tettetést, bucsuzáskor mégis kezét nyújtotta, hogy angol módra megrázza az enyimet; de én megelőztem őt, fölemeltem kezemet s fatihát akartam rá adni, erre ő nevetve eltávozott.

Karavánunk, mintán a Bokharából idáig vezető uton, mely 20—25 nap alatt megtehető, hat hétnél tovább időzött, másnap reggel volt Heratba bevonulandó. Mennyire kedvezőtlen ez ut a kereskedelemre nézve, esetenként már említettem; most azonban egy táblába foglalva akarom összeállítani azon díjakat, melyeket tengékben rabszolgák, áruk és állatokért a különböző helyeken fizetnünk kellett.

Fizettünk tengékben (á 35 krajcár o. é.)

A hely neve	Áru köte- gekért	Tevékért	Lovakért	Szama- rakért	Rabszol- gákért
Kerki	20	5	3	1	22
Andkhuj	26	5	3	2	20
Majmene	28	5	3	1	25
Almar	—	3	2	—	—
Fehmguzar	1	3	2	1	1
Kale Veli	—	5	3	1	5
Murgab	30	5	3	2	15
Kale No	—	5	—	2	—
Kerrukh	—	15	10	5	—
Összeg	105	51	32	15	88

Számítsuk ehhez még, hogy Heratban husz percentet vesznek a pénztől, s bárki fogalmat szerezhethet magának azon árakról, melyeken a kereskedőnek portékáit adnia kell, ha jutalmat akar fáradságáért.

XIX.

A Herat éjszaki részéből jövő utazót, ha a Khodsa Abdullah Anszari hegyet megkerülte, a Dsölgei-Heratnak nevezett elláthatatlan szép síkság lepi meg, mely csatornáktól átszeldelve s falukkal behintve terül el szeme előtt. Ámbár fákat, e fő ékességeit minden vidéknek, hiába keresünk, mégis észreveszszük, hogy Turkesztánnak, a tulajdonképeni Közép-Ázsiának szélére jutottunk. Heratot méltán nevezhetjük e vidék kulcsának, s ha nem vagyunk is egy véleményen a keletivel, ki azt Dsennetszifat, azaz paradicsomhoz hasonlónak nevezi, még sem tagadhatjuk meg az előttünk fekvő vidéktől a kellemes jelleget. Természeti előnyei s politikai fontossága, fájdalom, a szomszéd tartományok Eris-almájává tették, s meggondolva

az itt vitt örökös harcokat, s a számtalan ostromot, melyet e városnak ki kellett állnia, csodálkozva szemléljük, mily gyorsan hegednek be itt a harc mély sebei. Még két hónap előtt vad afghán csordák tanyáztak e vidéken, mindent pusztítva, s a szántóföldek és szőlők mégis már javában virágoztak ismét, s a réteket virágokkal tarkázott sűrű gyepszőnyeg borította.

Heratnak, mint minden keleti városnak, vannak régi és új romjai, s mint mindenütt, itt is a régiek szebbek s nagyszerűbbek a mostaniaknál. A Moszallán (imádkozó téren) levő épületmaradványok a régi Timur városa romjaira emlékeztetnek, az egyes, szétszórva álló kerek tornyok Iszpahán vidékére; de maga a város, vagy vár mostani állapotában oly romhalmazt képez, a melyet még keleten is ritkán találunk. A Dervaze Arak kapun vonultunk be. Az eddig látott házak, az előépületek s maga a kapu egészen romokban feküdtek. Közel a kapuhoz, a város belsejében van az ark (citadella), magasságánál fogva fő célpontja az afghánok löszereinek, leégve s félig lerombolt állapotban. Ajtók és ablakokról hiányzik a fa, mert az ostrom alatt nagy szükségét szenvedett a város tüzelő szerekben, s a pusztá falnyilásokban egy-egy meztelen afghán vagy hindu guggol, méltó örei ez elpusztult helynek. Minden lépten-nyomon nagyobbnak találtuk a pusztulást, egész városrészek üresen, elhagyottan álltak. Csak a bazár, vagy is annak kupolával fedett része, mely már sok ostromot kiállott, bár új népessége alig volt benne három hónap óta, nyújtotta érdekes képét azon életnek, melynek jellege India, Perzsia és Közép-Ázsia vegyületét még a bokharai bazárnál is világosabban tünteti elő. Csak a hadsi Reszul karavánszerajtól a No karavánszerajig tartott a tulajdonképeni tolongás; és még e kis téren is az afghánok, indusok, tatárok, turkmánok, perzsák és zsidók faj-

különbsége meglepő látványt nyújtott. Az afghán vagy nemzeti öltönyében, mely hosszú ingből, gatyából s egy szennyes lepedőből áll, vagy katonai pongyolában diszeleg; s ilyenkor veres angol kabátját, e kedvenc ruháját, melyet még alvás közben sem tesz le, veti inge fölé, míg fejét festői indo-afghán turbán borítja. Más civilizáltabbak félig perzsa ruhában járnak. A fegyver általános divatban van, polgári állásnak úgy, mint katonák ritkán mennek kard és paizs nélkül a bázárba, sőt láttam többeket, kik, hogy teljesen fashionablek legyenek, egy egész arzenált hordtak magukon, mely két pisztolyból, kard, tör, handsár, puska és paizsból állt. A vad s nyers tekintetű afghánhoz csak a turkmánhoz közeledő dslemsidi hasonlítható, a nyomorultan öltözött herati, a meztelen hezare s a vidék tejmurijai egészen eltűnnek mellette; mindenki alázatosan halad el előtte, és soha uralkodót vagy hódítót nép annyira nem gyűlöl, mint a herati az afghánt.

Maga a bázár, melynek keletkeztét Herat fénykorára Hüszejn Mirza szultán idejére teszik, s így négy száz éves, még romjaiban is megérdemli a szép melléknevet; s azelőtt, a mint mondják, a Dervaze Araktól a Dervaze Kandahárig * egész utcát képezett. Most persze, s különösen az utóbbi ostrom és pusztítás után, a bázár boltjai csak lassankint nyílnak meg ismét; de az ipar és kereskedelemre az afghánok rablásszerű vámrendszere alatt nem nagy jövő vár. Szinte hihetetlen, mily nagy adás-vevési adót vesznek minden kereskedő és vevőtől. A ki öt frankon egy pár csizmát vesz, fizet másfél frankot, egy másfél frankos süvegért egy frankot, nyolc frankos bundáért két frankot stb.

* A város minden kapuja közt ez egyetlen szenvedett keveset az ostrom alatt. A heratiak leronthatatlannak tartják, mert e kaput angolok építették, kik igazságosan raknak téglát téglára, s cementjüket nem vegyítik az elnyomottak könnyeivel, mint az afghánok.

Minden ki- vagy bevitt tárgyat a vámszedők által, kik a város s a bazár különféle részein vannak elhelyezve, meg kell bélyegeztetni.

Herat városának őslakói perzsák, még pedig azon törzsből, mely Szisztántól északkeletre terjed ki, s a régi Khoraszán tartományt képezte, melynek Herat legújabb ideig fővárosa volt. Később a Dsengiz és Timur által eszközölt bevándorlások török-tatárral vegyítették a népet, s az egész lakosság, mely hazarék, dsemsidiek, firuzkuhik, tejmeniek vagy timuriakra oszolva teljesen különböző eredetű törzsekből áll, csupán politikai tekintetben vehető egy nemzetnek, a melynek Csahrajmak közös nevet adtak. — Ennyit Dsölgei-Herat lakosságáról.

A várat nagyobb részt perzsák lakják, kik a perzsa befolyás fentartására s gyarapítására, az utolsó században költöztek át ide. Nagyobb részt kézmivesek s kereskedők. Herat városban minden tíz emberre csak egy afghán esik, s ezek is féligmeddig perzsákká lettek, s különösen az utolsó ostrom óta esküdt ellenségei fajrokonai; a kabuli vagy kaker (kandahári), mint hódító rájok nézve épen oly idegen és gyűlölt, mint Herat őslakosainak szemében.

Rám a Heratban talált tarka tömeg kellemes hatást gyakorolt. Látva az afghán katonákat angol egyenruhájokban, fejökön csáköval, — ez a viselet az iszlám nyílt parancsaival ellenkezik, s behozatalát a török hadseregben lehetetlennek tartják, * — szinte hajlandó lettem el-

* Az oszmanlik azt állítják, hogy a szunnet (hagyomány) szerint a szíper (minden főveg, melynek karimája van) és a zunnar (a barátok öve) mint a kereszténység jelvényei, szorosan tiltvák. II. Mahmud szultán, midőn az első európai katonaságot szervezte Törökországban; a haszontalan fez helyét csáköval vagy más főveggel akarta pótolni, de még ő, a janicsárok kipusztítója sem merte akaratát végrehajtani, hogy legjobb barátai által litéhagyottnak ne nyilvánítsák.

hinni, hogy oly országban vagyok, melyben már nem kell félnem az iszlami fanatizmustól, s a terhes álarcot végre elvethetem. Midőn sok katonát leborotvált bajszszal láttam, a mi az iszlám szerint halálos bűn, s még Konstantinápolyban is a vallás megsértésének tartatik, — azon kellemes remény támadt bennem, hogy talán néhány angol katonatiszttel is fogok találkozhatni. Mennyire megörültem volna, ha itt Brittanniának egy fiára akadok, ki az akkori politikai viszonyoknál fogva bizonyosan nagy befolyással bírt volna! Elfeledtem, hogy a kelet sosem az, a minek látszik, s ezen csalódásom volt egyike a legkeserűbbeknek.

Erszényem, a mint már említettem, teljesen kiürülvén, rögtön Heratba érkezünk után kénytelen voltam szamaramat eladni. A szegény állat az uton egészen elsoványodott, mindössze 26 kránt kaptam érte, s ebből ötöt rögtön adóra s néhány apró tartozások lefizetésére kellett fordítanom. Helyzetem a legkellemetlenebb volt. A kenyérhiányon még lehetett volna valahogyan segíteni, de az éjszakák már nagyon hűsek voltak, s minden testi edzettségem dacára sokat kellett szenvednem, midőn valamely nyílt, fedetlen rom alatt, vékonyan öltözve, a pusztta földön voltam kénytelen aludni. Azon gondolat, hogy csak tíz napi járásra vagyok Perzsiától, új reményt öntött belém; de az odajutás roppant nehézséggel járt. Egyedül lehetetlen volt mennem, s a Mesedbe készülő karaván még szaporodni iparkodott s kedvező pillanatra várt, mert a tekketurkmánok nem csak az utakat tették igen veszedelmesekké, hanem még Herat kapui előtt is elfogdosták az embereket, s fosztogatták a falukat és karavánokat. Megérkezésem első napjaiban hallottam, hogy egy perzsa követ, Mehemmed Bakir khán, kit Khoraszán kormányzója szerencsekívánatokkal küldött Heratba a fiatal szerdarhoz,

nem sokára visszamegy Mesedbe. Rögtön tisztelkedtem nála s kértem, vigyen el magával. A perzsa igen udvarias volt, de, bár többször emlegettem szegénységemet, nem figyelt rá, s azt kérdezte tőlem, a rettenően eltorzult hadsítól, hogy hoztam-e szép lovakat Bokharából. Minden szava arra látszott mutatni, hogy keresztül akar látni arcomon; a mint észrevettem, hogy nincs tőle mit várnom, tovább mentem. Nem sokára elment, s vele a Szamarkand és Kergiből velem együtt idejött hadsíknak nagy része. Mindnyáján elhagytak, csak Molla Iszhák, derék kungráti utitársam hitt szavamnak, midőn mondtam neki, hogy Teheránban jobb sors vár rám, s velem maradt. A derék ifju nappal ennivalót s tüzelőszert járt koldulni, s este elkészítette vacsoránkat, melyet csak nagy biztatásaimra evett meg velem egy tálból. Molla Iszhák különben a legérdekesebb szerepet játszsza kalandjaimba, most Mekka helyett Magyarországon él, s a következő lapokon többször meg fogok róla emlékezni.

Hogy Mesed felé való tovább utazásunkra minden segélyforrást igénybe vegyek, elmentem az uralkodó fejedelem, Szerdar Mehemmed Jakub khánhoz is, Afghanistan mostani királyának tizenhat éves fiához, kire a meghódított tartomány kormányzása bízott, mert atyja mindjárt trónralépte után Kabulba sietett, hogy testvéreinek igyekvéseit, kik őt a koronától meg akarták fosztani, meg-hiusítsa. A fiatal fejedelem a Csahrbagban, azon palotában lakott, mely Todd őrnagynak is szállásul szolgált; s bár az ostrom által sokat szenvedett, lakhatóbb volt a teljesen lerombolt várnál. A négyszögletes udvarnak, vagy a mint (bár mindössze néhány fát láttam benne) nevezték: kertnek egy része neki s nagyszámu cselédségének alvóhelyül szolgált; a tulsó részen egy nagy, hosszas szobábn naponkint négy-öt óráig adott arz-ot (nyilvános kihallgatást).

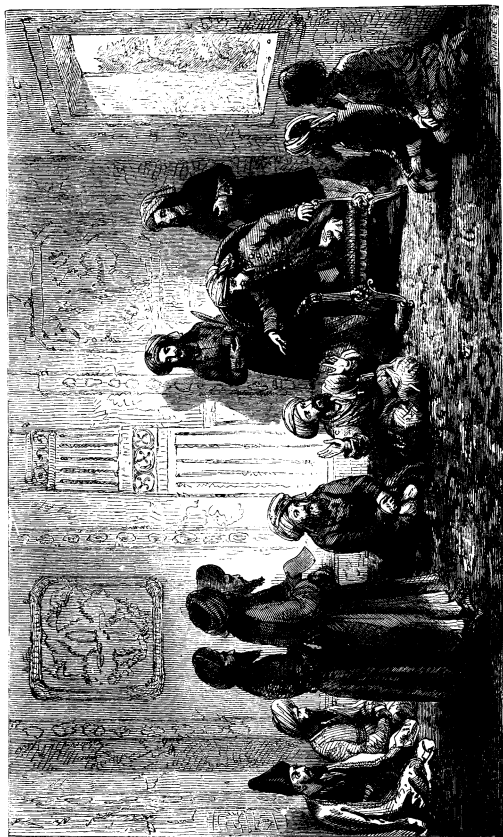
A fejedelem mindig egyenruhában járt, magas álló gallérral, s többnyire az ablaknál ült egy karos székben, s hamar megunva a sok kérelmezőt, kiket hivatalosan el kellett fogadnia, egy csapat riszalé-val — így hívják az afghán hadak színét, — hadi gyakorlatokat tartatott ablaka előtt, s öröme telt benne, ha láthatta a mozgó hadsorokat, s hallhatta a gyakorló tisztt mennydörgő szavát, ki különben a »Right shoulder forward!« »Left shoulder forward!« vezénykiáltásokat valódi angol hangsúlyozással ejtette ki.

Midőn McIla Iszhák kíséretében az említett udvarba léptem, javában folytak a hadi gyakorlatok. A katonának meglehetősen jó katonai tartásuk van, sőt sokkal jobb, mint a már negyven év óta begyakorlott török hadseregnek; s európaiaknak tartaná őket az ember, ha nagy részök nem hordana kabuli hegyes cipőket s rövid nadrágjaik a hosszú szorítóval nem volnának annyira megfeszítve, hogy a térden minden pillanatban megrepedéssel fenyegetnek. Egy ideig e gyakorlatokat nézdelvén, az elfogadó terem ajtajához mentem, melynél egy sereg szolgál, katona és kérelmező ácsorgott, nagy turbánomnak, mely fejemen volt, valamint zarándok külsőnknek, melyre a fáradtságos uton tettünk szert, köszönhettem, hogy mindenki kitért utunkból, s zavartalanul a terembe léphettünk. A fejedelem főlebb leírt helyzetben volt, jobbjánál vezirje ült, s ezután sorban a fal mellett más tisztek, mollák és heratiak, köztük egy perzsa is, Imamverdi Khán, ki valami gáztett miatt Mesedből (Dsam) ide menekült. A fejedelem előtt állt möhürdarja (pecsétőr) s négy öt más szolgál. Dervisi állásomhoz képes a szokásos üdvözléssel léptem be; aztán a nélkül, hogy ezáltal feltűnést okoznék, egyenesen a fejedelemhez mentem, s leültem közte és a vezir közt, miután e testes afghánt kézzelfoghatólag figyelmeztettem,

hogy adjon helyet. A jelenvoltak kacagtak, de én nem engedtem magam kivétetni sodromból s rögtön felemeltem kezemet, hogy a szokásos ülőimát elmondjam. * Ezalatt a fejedelem erősen szemügyre vett; láttam, hogy meg van lepve, s midőn áment mondtam s az egész társaság velem együtt szakállát simogatta, félig fölemekedett székéből, s ujjal rám mutatva, félig nevetve félig csudálkozva felkiáltott: »Vallahi billahi suma ingiliz hestid!« (Istenemre, esküszöm, hogy ön angol)!

Hangos nevetés követte a fiatal királyfi sajátosságos ötletét, de ő nem engedte magát zavartatni, leugrott székéről, elénkbe állt, s kezével tapsolva, mint egy gyermek, a ki valamit talált, kiáltott: »Hadsi ku bunet (legyek áldozatod!) valld meg, nemde ingiliz vagy, tebdil-ben?« (Inkognitó). Viselete oly naiv volt, hogy szinte sajnáltam, hogy e gyermeknek örömét el kell rontanom, de volt okom még az afghánok fanatizmusától tartani, s úgy téve, mintha a tréfát már kissé sokallanám, mondtam: »Szahib mekun (hagyd el); ismerni fogod e mondást: a ki igazhivőt, bár csak tréfából hitetlennek tart, maga lesz azzá. Adj inkább valamit fatihámért, hogy tovább utazhassam.« Komoly tekintetem s az elrecitált hadisz kivették az ifjat sodrából, félig-meddig elszégyelve magát ismét leült, s avval mentegődözött, hogy soha bokharai hadsit még nem látott ily arcvonásokkal. Azt feleltem neki, hogy nem is Bokharából, hanem Konstantinápolyból való vagyok, s midőn ennek bizonyosságául megmutattam neki utleveletem, és unokatestvéréről, Dsilaleddin khánról beszéltem neki, Akbar khán fiáról, ki 1860-ban Mekkában és Konstantinápolyban

* Ennek szövege arab s a következőkből áll: »Isten, urunk, engedd, hogy megáldott helyre üljünk, mert valóban te vagy a legjobb szállásadó.«

»ESZKÜSZÖM, ÖN ANGOL!«

volt, és a szultánnál kitünő bánásmódban részesült, egészen megnyugodott. Utlevelem kézről kézre járt a társaságban, mindenki kifejezte helyeslését, a fejedelem néhány kránt adott, s azon meghagyással bocsátott el, hogy ittlétem alatt még többször látogassam meg, s ezt meg is tettem.

E tréfa, bár szerencsésen végződött, mégis kellemetlen következményeket vont maga után Heratban tartózkodásom alatt. A fejedelem után mindenki átöltözött, angolra akart bennem ismerni, s perzsák, afghánok és heratiak, nyíltan bevallva, azért jöttek hozzám, hogy e gyanunak valóságáról meggyőződjenek. A legtolakodóbb egy hadsi Sejkh Mehemed nevű öreg ember volt, kit mindenki nagy csillagásznak s tudósna^k tartott, és kinek a perzsa s arab irodalomban csakugyan meglehetősen olvasottsága volt. Elmondta, hogy Khanikovval utazott, s neki Heratban nagy szolgálatokat tett, a miért ez ajánló levelet adott neki a teheráni orosz követhoz, melyet általam szeretne ennek kezébe juttatni. Hiába iparkodtam elhíttetni a jó öreggel, hogy semmi összeköttetésben nem állok az oroszokkal; elment, de meggyőződését nem voltam képes megingatni. Legkülönösebbeknek találtam a perzsákat s afghánokat. Ezek olyan Eldred Pottinger féle embert véltek bennem fölfedezni, ki mint lókereskedő jött Heratba, s utóbb a város felett uralkodott. Azt mondták, hogy van itt több száz, sőt több ezer arany erejéig hitelem, de azért senki sem akart néhány kránt adni kenyérre.

Mily hosszúnak találtam az időt, melyet Heratban kellett töltenem, míg egy karaván nem jön arra! A város komoran, szomorúan nézett ki, a vad hódítóktól való félelem, minden arcáról olvasható volt, s a beszélgetéseknek még mindig az utolsó ostrom és pusztítás képezte tárgyát. A heratiak azt beszélik, — ez azonban nem áll, — hogy

Doszt Mohammed khán nem a kabuliak vitézsége, hanem az őrség árulása által vette be a várost. Szerintök a közkedvességben állt Szultán Ahmedet megmérgezték, s fia Sanauvaz, kit a heratiak majdnem istenként tisztelnek, csak akkor tudta meg az árulást, mikor a paltanok nagy része már a várba nyomult be.

Ama harc, melyet az ostromlott fejedelem hű és őt valóban szerető alattvalóival elkeseredett ipja ellen viselt, egyike volt a leghevesebbeknek; a küzdelem szenvedéseinek elbeszélése fájdalmasan érint, s még fájdalmasabban a rablásé, mely a bevétel után néhány napig tartott, miután sok herati vagyonával együtt visszatért a városba. Négyezer afghán katona, kik különböző törzsekből s ezredekből voltak kiválasztva, az adott jelre a város több oldaláról a védtelen házakra rohantak s nem csak pénzt, ruhákat, fegyvereket, házi eszközöket s más egyéb holmit raboltak el, hanem arra kényszerítettek mindenkit, hogy majd mindenét vesse le, úgy hogy a lakosok a teljesen kipusztított s kiürített házakban félmeztelen maradtak hátra. Még a betegektől is elvették az ágyneműt és ruhát, valamint a csecsemők bölsejét és értéktelen pólyáit is. Egy molla, kit minden könyvétől megfosztottak, beszélt nekem, hogy legszebb kézíratai közül körülbelül hatvanat veszített el. Legjobban fájt neki, hogy egy korántól, melyet nagyatyjától öröklött, meg kellett válnia. Szívszakadva kérte a fosztogató afghánt, hogy legalább ezt az egy könyvet hagyja meg nála, s megígérte, hogy érette abból imádkozni fog. »Soha se fáradj — mondá a kabuli — van kis gyermekem otthon, majd az imádkozik belőle éretted. Csak add ide.«

Ki a szennyes és fösvény afghánok kapzsiságát ismeri, könnyen elgondolhatja, hogyan viselik magukat az ily fosztogatásoknál. A várost egy napig, a környéket pe-

dig hónapokon át birságolta a megszállók csapatja. A háborúnak eme természetes következményeit, melyek a civilizált országokban is fellelhetők, az afghánoknak egyébiránt nem akarjuk oly nagyon szemére vetni. Csak az kár, hogy hibás politikájuk által a helyett, hogy a vert sebeket begyógyítanák, a meghódított tartományt még inkább tönkre juttatni igyekezzenek, s ez által a környéken, hol kétségkívül fontos szerepet játszhatnának, oly gyűlöltessé tesszik magukat, hogy inkább ily kétségbeesett harcba bocsátkoznak, mint sem az afghánok fensőbbiségét elismerjék. Herat, melynek most újra föl kellene virágoznia, egy jószívű, de tapasztalatlan ifjunak adatott át. Gondnoka, a dsemsidi khán, a turkmánoknak, kiknek berontásaitól az országot védnie kellene, kezökre játszik, s ezek portyázásaikat Herattól néhány órányi távolságig terjesztik ki, s nincs oly hét, melyben a falvakat meg ne támadnák, ki ne rabolnák s a lakosokat fogságra ne hurcolnák. A hercegnek vezirje, kit Nazir Naimnak hívnak, olyan ember, kinek otromba arcvonásai a megtestesült ostobaság cégérének tekinthetők. Egyébiránt két hó alatt annyira meggazdagodott, hogy magának Kabuban két házat szerzett szőlővel. Minthogy a város és a tartomány belügyei kezében vannak, hivatalos óráinak egész tartama alatt pörösködők és kérvényezők szokták környezni. Ebbe csakhamar beleun, s minthogy az új kormányzást illető kérdéseket és kérelmeket hozzá intézik, hogy az uralmas tárgyalásokat kikerülje, a következő stereotip választ szokta adni: »Her csi pis bud,« azaz: legyen úgy, mint régen volt! Szórakozottságában, midőn gyilkolás vagy tolvajlás miatt panaszt tesznek nála, néha ugyanezen választ szokta adni; a kérvényező megdöbbenve másodszor is el akarja beszélni ügyét, de a »Her csi pis bud« feléje menydörög s el kell távoznia.

Ama nagy zavarnak, mely mindenben uralkodik, bizonyítéka azon körülmény is, hogy dacára a hallatlan váromnak, dacára az örökös sarcolásnak, az ifju szerdár a hivatalnokok és a helyőrség csapatja költségeit, mely csapatok 1400 emberből állanak, nem képes fedezni. Mr. Eastwick, * a khoraszáni herceg-kormányzó vallomása szerint jelenti, hogy Herat jövedelme évenként 80,000 tomant (38,000 font st.) tesz, melyből a polgári hivatalnokok segeregén kívül öt ezred gyalogságot és közel 4,000-nyi lovas-ságot kell kitartani, s erre a föntebbi összeg természetesen nem elégséges. A mai Heratnak, nagyobb jövedelem mellett, sokkal csekélyebb kiadásai vannak, a megfélemlített várost könnyű korlátok között tartani s csupán a rendtelenségnek róható fel, hogy az államköltségek fedezésére Kabul havi-segélyt kénytelen küldeni. Ha Doszt Mohammed csak még egy évig él, hogy az ujonnan elfoglalt tartomány ügyeit megállapítsa, akkor Heratnak Afghanistanba való bekebelezése lehetségessé válik. Még ma is az ijedelem az, mely mindent zaboláz, azonban csak egy támadás kell bárkitől is Heratra, s a heratiak lesznek az elsők, kik az afghánok ellen fegyvert ragadnak. Nem csak a várnak siíta lakosai, kiknek természetes vágyuk Perzsia felé irányul, hanem maguk a szunnita heratiak is előnyt adnának a kizilbasoknak jelenlegi elnyomóik fölött, s nem találom tulzásnak, hogy leginkább az ingilizsek után epednek, kiknek emberiséges volta s igazságszeretete elfeledteti vallásban és nemzetiségben a nagy különbséget. A heratiak, Todd őrnagyban, kormányzása ideje alatt, buzgóságában s áldozatkészségében a rabszolgák kiváltásakor, ** oly

* Journal of a Diplomat's three years Residence in Persia, II. 244.

** Heratban azon rege van elterjedve, hogy Stoddartot Bokharába küldötték az ott levő s rabszolgaságban sanyalódó heratiak kiváltására.

jellemvonást láttak, mely előttük uralkodóban hallatlan-
nak tűnt fel. Ahhoz voltak szokva, hogy saját kormányuk
rabolja és gyilkolja, nem pedig kiméli és megajándékoz-
za őket.

Elutazásom előtt két nappal egy afghán rábeszélte,
hogy a közellevő Gazergiah faluba ránduljak, Khodsa
Abdullah Anszari és Doszt Mohammed khán sírját meg-
nézendő. Az oda vezető uton Moszalla gyönyörű romjaitól
bucsuztam el. A mecset, valamint a síremlék maradványai,
melyeket a nagy szultán Hüszejn Mirza halála előtt tíz év-
vel (901) építtetett a maga számára, a mint már említve
volt, Szamarkand sírköveinek utánzásai. * Az idő ezen mű-
emlékeket még sokáig megkimélte volna, de a siíta fana-
tizmus a két utolsó perzsa ostrom alatt gyalázatosan dü-
högött. Fájlalni lehet, hogy európai tiszték, mint Bo-
rovszki s Bühler tábornokok, az első lengyel, az utóbbi
elzászi, kik a nevezett hadjáratnál jelen voltak, gátlólag
nem léptek fel. Magában Gazergiahban, mely Herattól egy
órányira van s dombos fekvése miatt már a városból is
látható, a szobrászatnak és építésnek sok érdekes emléke
van, Sahruh Mirza, Timur fia idejéből, melyeket Ferrier **
meglehetősen bőven irt le, kivéve egy hibát, melyet az utazó
tisztnek könnyen meg lehet bocsátani. A gazergiahi szen-
tet ugyanis Khodsa Abdullah Anszarinak hívják s az utolsó
melléknév mutatja, hogy arab volt, még pedig azon törzs-
ből, mely a prófétával hidsrában (futás) részt vett. Ő 600

* Az első sírkő, bár kisebb, nagyon hasonlít a timurihoz. A
diszitmények és sírfeliratok a legmesteribb szobrászat művei, melyet
csak képzelhetni. Némely kő három egymás fölött kivésett felirattal
bíró a legszebb szülüs-írásban; az alsó, középső s felső különböző ver-
set képez.

** Caravan Journeys and Wanderings by J. P. Ferrier 1847
177 és 178 lap.

évvel ezelőtt Bagdadból Mervbe jött s innen Heratba, hol meghalt s mint szent tiszteltetett.

Ma, mint a tartomány s város védszentje, nagy tiszteletben áll. Doszt Mohammed khán lábához temettette magát s ez által ép annyira hizelgett földijeinek, mint a mennyire elkeserítette ellenségeit. A síron, mely a közel levő épület fala és a Khodsa sír köve között van, midőn én láttam, még nem volt semmi diszitmény, de még csak kő sem. Fia és utódja először az örökség alapkövét akarta letenni, s csak aztán a hagyományozó sírkövet. Ennek dacára az afghánok hódolattal zarándokolnak oda, s a szentet hatalmas vágytársa nem sokára egészen elhomályosítja. Ugy kell neki, ő alkalmasint egyike volt ama sok arab csalónak, míg ellenben Doszt Mohammed az afghán nemzetnek megalapítója.

XX.

Heratot 1863-dik évi nov. 10-ikén hagytam el, Közép-Ázsia, vagy, a hogy mások nevezni szokták, India e kapuját, hogy a nagy karavánnal, mely Mesedbe ment, utazásom utolsó részét megtegyem. A karaván 2,000 emberből állt, kiknek fele kabuli hezare volt, kik szegénységben és nyomorban feleségeik és gyermekeikkel a siita szentekhez zarándokoltak. Ámbár az egész egy testület volt, mégis mindenki bizonyos osztályokba sorakozott. Én egy csapat kandahári afghánhoz jutottam, kik indigóval vagy prémárukkal kereskedtek Kabulból Perzsiába, mert ezek történetesen ugyanazon dsilodár fogadták meg, kit én rábeszéltem, hogy engedjen egy könnyen megterhelt öszvérre ülni, s megígérttem, hogy Mesedben úgy fogom

megfizetni, mintha egy magam használtam volna. Azon kijelentéssel, hogy Mesedben segíthetek szegénységemen, hadsi voltom ellen magam támasztottam az első kétélyt, de még sem merészeltam az álarcot egészen letenni, mert az afghánok, kik fanatikusabbak, mint a bokharaiak, az uton bizonyára boszut állottak volna. E bizonytalan állásom különben nem volt érdektelen, mert míg némelyek tetőtől talpig töröknek tartottak, mások angolt akartak bennem fölfedezni, a pártok civakodtak egymással s igen mulatságos volt látni, hogy az utóbbiak mint győzedelmeskednek az elsők felett, mert a mint Mesedhez közeledtünk, az alázatos görnyedező dervisből mindinkább valódi európaivá bonyolódta ki. Néhány afghán, nagy indigós házak úgynőkei Multan és Sikarpurból, átváltozásomhoz egészen hozzá illeszkedni igyekeztek, mert míg Herat területén Gazi (küzdők, t. i. az angolok ellen) voltukkal büszkélkedtek s nagy áradozással szóltak a kabuli győzelemről, Mesedhez közel azt közölték velem, hogy ők is angol alattvalók, csak mutatnám be őket Mesedben a Vekil dauletnek (az angol konzuli ügynöknek), minthogy ennek befolyásos védelme kereskedelmi ügyekben rájuk nézve nagy haszonnal volt. Mindezt a legkisebb pirulás nélkül tették. A keleti álarcban születik s abban hal meg, őszinteség nem lehet s nem is lesz sohasem keleten.

Utunk Nukre-n, Kale Szefer Khán-on, Ruszenek-en, Sebes-en és Kuhszun-on át vezetett. Az utolsó előtti helynél kezdődik az erdőség, mely a Heri partján terjed ki, s leselkedő turkmánoknak szolgál buvóhelyül. Kuhszun-ban, hol a herati terület véget ér, két napig kellett időznünk, hogy a legutolsó afghán vámot megfizessük. Második napon a karavánszeraj tornyáról nagy porfelleget vettek észre, mely a faluhoz közelgett. Turkmánok! turkmánok! hangzott minden felől; a rémület a karavánban és faluban

leirhatatlan ; végül a porfelleg közel jött s nagy csapat vad szamarat láttunk, mely néhány száz lépésnyire közelgett, aztán megfordult s a sivatagon eltűnt. Innen a perzsa határig, mely Kahriz és Tajbad-nál kezdődik, terjed el azon uratlan országrész, melyen át északról a tekke, szalor és szarik törzsök küldik alamánjaikat délre egész Khaf, Kain, sőt még Bihrdán-ig is. Ezek néhány száz lovasból állanak, kik a falvakat megtámadják s a lakosokat és nyájakat magukkal hurcolják.

Karavánunk, nagy száma dacára, Kuhszunból kísérettül minden fegyverfogható egyént magával vitt. Kafirkalé-nál találkoztunk egy karavánnal, mely Mesedből jött. Azt hallottam tőle, hogy Dolmage ezredes, angol tiszt perzsa szolgálatban, kit már előbb ismertem, az utóbbi városban van, s e hirnek nagyon megörültem. Kafirkalé után Daragu karavánszerajhoz érkeztünk ; itt elágazik az út, az egyik Kahriz és Türbeti Sejkhs Dsamon át síkságon vezet keresztül, a másik Tajbad, Riza, Sehrinovon át igen bérce s ennek folytán kevésbé volna veszélyes, mint az első, melyet a karavánnak legnagyobb része választott, mig nekünk az afghánok kedvéért az utóbbit kellett megtennünk. Utunk Tajbad-tól kezdve sivár, elhagyott tájékon haladt át, mely a Bakhirz nevet viseli, s melyet a szunnita hezarak laknak, kik Kale No-ból jöttek ide. Öt állomás van a kalenderabadi síkságig. Sehrinovban Juszuf khán szertíbel (tábornokkal) találkoztam, a hezarak főnökével, ki Perzsiától fizetést kap, de ennek elkeseredett ellensége. A határhoz való kiküldetése jó, mert csak a hezarak mérközhetnek meg a turkmánokkal, s ezek félnek is tőlük, de másrésről nem helyes politika a veszély mellett, mely Perzsiát az afghánok részéről fenyegeti, itt ellenségeket használni fel határőrizetre.

Sehrinovból Himmetabadon és Kellemun aron át men-

tünk (az utóbbi szó koponya-halmot jelent); Kellemunar hegy csucsán fekszik, s csak egyetlen egy toronyból áll, melyet a megtámadások elleni védelmül építettek. A nagy hideg miatt sokat szenvedtünk, de a legközelebbi napon Ferimonba érkeztünk, utunkon az első faluba, melyet perzsák laknak, s itt meleg istálló elfeledtette velem több napos szenvedéseimet. Végre Heratból való elindulásunk utáni tizenkettedik napon, Riza imám mecsetje és síremlékének gazdagon aranyozott s a távolból előragyogó kupolája mutatta, hogy elértem Mesed-et, a várost, hol szenvedéseim megszünendők voltak, s mely után oly sokáig epedtem. Ennek első megpillantása nagyon meghatott, de be kell vallanom, hogy még egy hónappal azelőtt is azt hittem, hogy e fontos pillanat hevesebben fog meghatni. A nélkül, hogy vállalkozásom veszélyeit tuloznám, innen számíthatom újra-születésemet. Különös, hogy a veszélyből végképen megszabadulván, csakhamar egykedvű lettem s a mint a város kapuinak közelében voltunk, elfeledtem a turkmánokat, a sivatagot, a viharokat, egy szóval mindent.

Mesed volt azon hely, hol a kellemetlen inkognitó álarcával együtt, egyszersmind az elrongyolott ruhát, a nyomasztó szegénységet s a több hónapig tartó veszedelmes kaland ezernyi gyötrelmét levethettem. Itt felvilágosult herceget kellett találnom a tartomány kormányzója személyében, ki egyszersmind a Perzsiát látszólagosan európaiasító királynak nagybátyja. S mi több, reményem volt e távol keleten tartózkodó egyetlen európaít, régi ismerősömet ölelhetni. Csoda-e hát, ha az arany kupola tündöklése, mely alatt Imám Riza * pihen, mérföldekre

* Imám Riza, Imám Muza fia, mint magas származású Alevita, az akkor még rejtőző síita felekezethez való nagy ragaszkodó.

szétáradó sugaraival kimondhatatlan örömezzeteket gerjesztett szívemben; esoda-e hát, ha én is osztottam a busujárók boldogságában, kik zarándokolva ezrivonulnak Turkesztán, Afghanisztán és Indiából szentjük sírjához, hol fáradalmas és küzdelmes utazásuk végeztével, forró vágyuk végcélját elérve látják. Bárha Közép-Ázsiában is a legkülönbözőbb szenvedések poharát kellett gyakran ürítenem, szenvedéseket, minőkről európai embernek alig lehet fogalma, mégis a legutolsó ut Herattól Mesedig olyan volt, melyre most is csodálkozással gondolok, hogyan dacolhatott az európai élethez szokott testem ezekkel a fáradsalmakkal. Egy fillér nélkül zsebemben, a napi szükségleteket az afghánokból, hezares és tandikból álló karavántól kellett összekoldulnom. Ez utóbbiaknak, kik kiválólag szegény zarándokok voltak, maguknak is igen kevesük volt, mi pedig az elsőket illeti, azok szennyes lelke sokkal ismeretesebb, semhogy említeni is kellene, mennyi nehézséggel járt szánalmukat felgerjeszteni. Még az csak megárta, ha valami emberlakta falu határán sátoroztunk. A falut, tatárommal rendesen két részre osztottam. Mig én az egyik irányban fáért vagy égető anyagért jártam koldulni, ő a másik oldalon kért kenyeret vagy lisztet, s ha találkoztunk, szerepet cseréltünk.

A lakosság általában szegény, de a hidegtől és éhségtől elsanyart testi külsőnk sokkal szánalomra-gerjesztőbb vala, semhogy esdeklésünket vissza lehetett volna utasítani. Táplálékban annakokáért, bármily szegényes

dása miatt Harun al Rasid fiának M e e m u n khalifának féltékenységet és irigységét vonta magára, ki őt Tuszba a mai Mesedhez közel feküdt városba száműzte. De minthogy amaz itt is az általános tisztelét tárgya volt, azt mondják, hogy a khalifa megmérgezte. Halálát vértanúságnak tekintik, s a város ép ezen okon nyerte M e s e d, azaz: v é r t a n u s á g h e l y e nevezetét.

volt is, nem igen szenvedtünk hiányt, de a mi a legborzasztóbb szenvedéseket okozta, ez az őszi felé itt uralkodó rideg időjárás volt, s kivált az a metsző hideg szél, mely az éjszakkéleti sivatagok felől zúgott, s mely még a legjobb mezbe burkolt embert és állatot is megdermeszti. Sebestől fogva két állomásnyira egész Mesedig az éjtelme szabadban kellett töltenem, kökemény, fagyos földön, sem fölöttem, sem alattam semmi egyébbel, csupán azon rongyoszlá-nyokkal, melyekkel nappalon át rendelkeztem, s melyek — akárhogyan összezsugorodtam — nem igen óvtak meg a hidegtől. Sokszor a megfagyástól féltemben nem mertem elaludni. Kértem a köszi afghánokat, hogy a lovaikat oly gazdagon borító pokrócokból kölesöngözzenek egy fö-löslegest. Vacogó fogakkal, rimánkodó hangon könyörögve órák hosszat álltam a kabuli jó bundákba burkolózott bar-bárok előtt. Kinevették s azt mondták: »Táncolj, hadsi, megmelegszel!« Bizonyára, a mily felejthetetlen előttem a közép-ázsiai sivatagok homokja, ép oly feledhetetlenek lesznek keleti Perzsia fensíkjai. Mi természetesebb tehát, mint hogy Mesed megpillantása a legédesebb reményekre gerjesztett.

A hirneves Mesedet először megpillantván, szokásuk a kegyes siitáknak, apró köhalmokat rakni, a bokrokra tarka rongyokat aggatni, s elszorult szívük érzelmeinek himnuszokban és dalokban utat nyitni. Imám Riza, ki a tá-voli hazából ide vonta őket, a tizenkét Imámnak nyolca-dika. Diszneve: Szultan el Gureba (idegenek fejedelme) s ő az utazók védura; minthogy maga is számkivetésben halt meg, könnyű volt megértenem híveinek lelkesültségét, melyre akkor gerjedtek, midőn a turkomán csoportok-tól szerencsésen megszabadulva, az ő városának közelébe jutottak.

Egyike volt azon szép őszi reggeleknek, melyek oly

gyakoriak a keleti Perzsiában. A táj kopár síkság, kevés a regényesség; de annál szebb az oázsképen emelkedő város, kertek által környezve s tarka tündöklő kupolákkal pompázva. Mi történt körülöttem a karavánban — arra nem figyeltem, minthogy tekintetemet a háztömegek örvendetes szemlélése foglalta el egészen. Nem az Imám koporsója, nem az itt nyugvó Harun el Rasid porai foglalták el lelkemet, sem nem a böles csillagász Nasreddin Tusz, vagy Gazali, vagy Nizam ül Mulk és mások sírja — tulajdon sorsom volt az, mely e históriai nevezetességeket ez egyszer háttérbe szorította; az az édes tudat, hogy a hosszú kinnak vége van valahára, s hogy a midőn e város küszöbét átléptem, új élet kezdődik számomra.

Álmodozásomból csak akkor ébredtem föl, midőn a karaván, a Dervaze Heraton (herati kapun) át, a hosszú és széles Pajin Khiabanon (alsó fasoron) végig, Szahni serif (szent előcsarnok) felé vonult. A széles árok, melynek partjaira árnyas fák ültetvék, igen barátságos tekintetet nyújt. Különösen meglepő a hullámozó néptömeg, mely szakadatlanul ide s tova áradoz. Megvan itt egész Perzsiának, sőt mondhatnám egész Kelet-Ázsiának minden viselete. Itt van a siíta világnak gyűlhelye.

Az indus, a hezare, a herati és a bokharai, kik önhazájukban a szunnita uralkodás következtében mindig görbült háttal járnak, itt büszkén fölemelik fejüket, és különös ellentétet képeznek a turkmánnal vagy az özbéggel, ki félénken lopózik odább a fal mellett, mert szunnita, így tehát idegen, s még azonfölül gyűlölt vendég. Iránban nem igen lehet ugyan bántódása, de itt kétszeresen érzi kegyetlensége súlyát, melylyel önhazájában Ali követőivel bánik, — s a szerényet játszsza.

Mesed utcái ritkán néptelenek: azonban valamennyi kiváltképen népes, sőt mondhatnám zsufolt a derült őszi

napokon, s ki az ilyen alkalommal 10—12 óra között mind ez utcák tarka sürgős-forgására egy tekintetet vet, itt az őt környező ezer meg ezer tárgy bizonyára annyira elkábitja, hogy az egyeseket aligha vésheti híven lelkébe. Az Imám diszépületétől mintegy 200 lépésnyire alább, a kétoldalt feállított bódékon kívül, még az árok partjain is zsibárosok és kiskereskedők foglalnak helyet, kik árucikkeiket kezükön, vállukon és fejükön hordozzák, s éneklő kiáltozásukkal és taglejtésükkel sajátságos zajt keltenek. Adó és vevő tarka vegyületekben keverg itt, s ezen emberbolyon át gyakran alig lehet utat törni. Mégis utelzárás igen ritkán szokott előfordulni. Gyalog szerrel járók, lovak, megrakott tevék, sőt egymás után láncolt öszvérek, árucesomagokkal terhelve, vagy kedsevékkel (utazó kosarakkal), melyekből a félig fátyolozott kegyes perzsa urhölgyek kacérkodnak alá, egymásután vonulnak vagy a szent hely kapui felé, — vagy onnan vissza. A távozót mindenünnen egy: Ziafet Kabul (bucsujárásod üdvös legyen), az érkezőt egy Iltimaszi dua (imádkozzál érettem) köszönti. Ezen zajnak, e hang-kháosznak, e kábitó zavarnak dacára a kol-dusok mégis képesek mindent tulkiáltó rimánkodásukkal a kegyes zarándokok részéről a kegyadományokban részesülni. A nagyszámu szeid (a próféta utódai) nagy, zöld turbánokkal, még ezen tömkelegben is fölkatatja eleven kémtekintetével az idegent; körülfogják aztán, szolgálatakat a szent helyen körülhordozó ciceróneül felajánlva. Van itt ének, kiáltás, ordítás; a heves vérű sirazi öszvérhajcsár szitkozódik és vadul esapdos maga körül, asszony, gyermek ijedten kiáltoz, elannyira, hogy európai szemünk előtt e látvány mindig szörnyűbb, mindig rettentőbb lesz, azt hiszszük már már itt a veszedelem, — s ime — mégis, a nagy tömeg kifejlik ismét egész rendben, kiki esendesen folytatja útját rendeltetése helye irányában, a nélkül,

hogy valamit veszített volna, vagy bármi szerencsétlenségről oka volna panaszkodnia. Valamint kelet minden bucsujáró helye, ép úgy Mesed is igen jelentékeny kereskedőváros, hová nem csak a siíta világ, hanem maga a szunnita is elhozza eladás végett honi földje terményeit. A keleti igen örömet összeköti a szent célokat a földi érdekekkel, annyival is inkább, minthogy amaz elsőbbek a hatóságok zsarnoksága ellenében oltalmául szolgálnak. Khoraszán fővárosát évenként meglátogató 100,000 zarándok között, talán felénél több kereskedelmet üz egyszersmind. A sirazi rendszeren tumbakut (dohányt) szokott magával hozni, a szeistani ópiumot, a herati és az afghán indiai termékeket, a mazendrání nád vesszőt, mézet, narancsot s hegyvidéke más egyéb terményét, míg az azerbajdani egy pár vég kartont, pamut- vagy vászonszövetet, s más egyéb európai készítményeket. Egyik-másik igen jövedelmező üzletet üz, némelyiknek azonban csak annyi haszna van, hogy ebből az uti költségeket fődözheti, melyen Imám Riza sirjához vándorolt, haszna gyanánt pedig a »mesedi« diszmelléknevet tekinti. Engem, ki a turkesztáni városok nehéz, nyomasztó hangulatához voltam szokva, ez a kép csaknem elkábitott. Egy Kervan-Szerajba mentem, megmosakodtam s rongymezemet annyira a mennyire rendbe szedtem, hogy mindenek előtt a főnebb említett európai barátot, Dolmage ezredes fölkeressem. Mesed szent városában egy frengi után tudakozódni, általában igen kellemetlen, s még inkább, ha a kérdezősködő egyszersmind hadsi (zarándok) is, mint a melynek külső jelvényei rajtam szemlélhetők voltak. Sok ide s tova járás-keles után végre ráakadtam a kapura, s vajjon ki írhatná le lelkem állapotát, melylyel a vaskilincset kopogtatás végett megragadtam. Egy szolgálta jelent meg, de alig vetett rám egy tekintetet s aztán egy pár szitok és káromlás közben be-

vágta az ajtót orrom előtt s eltávozott. Zörgettem másodszor is. Ugyanazon alak jelent meg újlag. Most azonban be sem vártam kérdését, hanem erőszakosan berohantam az udvarra. »Ki vagy te, hadsi? mit akarsz?« — dörgött amaz felém. »Mi kereseted neked az én uramnál? Nem tudod-e, hogy ő hitetlen?« »Akár hívő, akár hitetlen!« — kiáltottam haraggal — »lódulj gyorsan, hívd ide uradat és mondd neki, vendége érkezett Bokharából!«

A szolga távozott. E közben én egy szobába léptem, s mily nagy volt örömem, hogy újlag széket és asztalt, európai életmódra mutató eszközöket láthattam. Ugy álltam meg ott, mint valami szent ereklyék előtt, sokáig nedves szemmel néztem, úgy hogy ama hirlap, mely az asztalon feküdt, majdnem elkerülte figyelmemet. A stambuli »Levant Herald« egy száma volt. Mily roppant tömeg ujdonságra akadtak benne szemeim!

Mélyen olvasásba voltam merülve, midőn egyszerre az ifju brit állott előttem európai katonai egyenruhában. Bámulva nézett rám s nem tudott felismerni. Sokáig némán és mozdulatlanul álltunk szemben egymással. S mikor láttam, hogy semmiképen sem emlékszik reám, ámbár e fölött külsőm rettenetes eltorzítása folytán egy cseppet sem csodálkozhattam, egy »What, you don't recognize me?« (Hogyan! S ön nem ismer rám?) felkiáltással szakítottam félbe a hallgatást. Hangom újra felidézte lelke előtt személyemet s kalandjaimat, melyeket némely részben ismert. Minden felelet nélkül felém rohant, átölelt s úgy sirt, mint a gyermek, midőn nyomorult külsőmre tekintett.

Maga ez az első ölelés azon apró állatocskák egész csoportjával lepte őt el, melyek az én ruházatomon hemzsegetnek. Keveset ügyelt rá, hanem azon kérdései: »Az Isten szent szerelmére, mit cselekedett ön, mi lett önből?« csakhamar meggyőzhettek a felől, mily nyomokat hagyott

e veszedelmes tréfa külsőmön. Egész késő estig folyt beszélgetésem. Könnyű lesz megérteni, hogy a szenvedések ezen képe mily rokonszenves szájalomra gerjesztette az európai érző szívét. Nyugaton a nemzetiség és az állás árnyalatai elválasztanak egymástól bennünket; de a távol keleten a hány európai, ugyszólván mindannyi vérrokon. Dolmage ezredes kitünőleg bebizonyította ezt. Négy heti ott tartózkodásom alatt nem egy alkalmatlanságot okoztam neki, s mindammellott oly szíves volt hozzám, jótéteményeivel úgy elhalmozott s képessé tett arra, hogy további utamat ujult erővel folytathassam.

A megpihenés első napjai után, Mesed, keleti Perzsiának ezen oly sok tekintetben érdekes városa, más szempontból is magára kezdte vonni figyelmemet.

A mi a különféle nevezetességeket illeti, alig tudtam elhatározni magamat, hogy szemlémet a történelmi vagy a vallásos, avagy az irodalmi emlékekkel kezdjem-e? A Szahni Serifbe való első beléptemkor bámész tekintetem által több éhes Szeidet vontam körömbe, kik a legélénkebben ajánlkoztak a szent sir minden látványosságát megmutogatni. Különös, gondoltam magamban, Conolly, Fraser, Burnes, Chanikoff, sőt maga a hivatalosan járó Eastwick távolról is csak alig-alig vethettek egy pillantást e szentélybe. Azok százakat elfizettek volna örömet, ha beléphettek volna — engem pedig ugyszólván kényszerítnek a belépésre. Azonban ezen iszlami szentségeken tíz hónapi pseudo-zarándokságomon keresztül valami fárasztó volt; a tolakodással felajánlott szolgálatkészséget visszautasítván tehát, egyedül látogattam meg a Szahni mellett balra fekvő sirt és a fenséges Govher Sah mecsetét.

XXI.

A sír, * melyet kívülről úgy mint belülről arany borít, az iszlám-világnak kétségkívül leggazdagabbika, s maga Medina, Nedsef (hol Ali nyugszik), Kerbela (hol Imám Huszein szendereg) és Kum is (hol Fatimának, Imám Riza nővérének hamvai porladoznak) mögötte állanak pompa és gazdagság tekintetében. S bár építtetése óta több ízben kirabolták, ** mindammellét a kupola, a tornyok s a belső tömör rácsozat mind e napiglan töméntelen kincset rejtene. Azonkívül a falakra a legritkább drágaságok aggatvák, melyeket a buzgó siiták ezen szentjük iránti szeretetből hoztak ide áldozatul. Itt egy gyémánt-forgó, gyémánt-tollbokréta (dsikka), amott rubintokkal és smaragdokkal kiveret kard és paizs, drága antik karperecek, nagy, tömör gyertyatartók, igen nagy értékű nyakékek; ez és hasonló ékességek, oly vakító hatással vannak a belépőre, hogy azt sem tudja, vajjon a domnak mesterséges építését nézze-e, vagy a tarka színű ablakokat, a gazdag arabeszeket, a gyémánttal kivarrt drága szőnyegeket, a vastag, tömör ezüst rácsozatot-e, vagy a nyüzsgő áhítatos tömeget?

* Imám Riza sírja fölé az épületet, mai alakjában Sahrukh Mirza, Emir Timur, fia emeltette. Fél ykorát a Szefevik alatt érte el, kik Mesed fontosságát mind jobban és jobban emelni akarták, hogy a zarándokokat a mekkai sokba kerülő vándoruttól elhajlítsák.

** Mind e pusztítások között az özbégektől szenvedt Mesed leg többet 1587-ben; Abdul Mumin a bokharai khán vezérlete alatt ütöttek a városra, s a lakosság nagy részét foglyul vitték; kívülök még az afghánoktól és azon polgári háboruktól, melyek Mesed falain belül dultak. Mondják, hogy Nadir fiai a sír fölötti domnak 520 font nehéz arany golyóját rabolták el; újabb időben a lázadó Szalar is sok drágaságot eltulajdonított.

Pedig mégis e legutóbbi a legérdekesebb. Milyen töredelmességgel, milyen áhitattal s alázattal, s milyen lelkesültséggel és örömmel áll meg itt a siíta. A rostélyrudakról imádságos táblák függnék alá, melyeken a szokásos imádságok láthatók; mindegyik előtt az áhitatoskodók egy-egy csoportja gyülekezett össze, kik részint maguk imádkoznak, részint a mondolónak utána mondják az imádságot, s úgy megzokognak és jajgatnak, minha a paradicsom kapujánál az örök üdvösségért esdeklenének. A vad bakh-tiári és kurd, — az alattomos iszfaháni és sirázi, az egyszerű török Azerbajdšanból, az elfogódott középázsiai, magasrangu khánok és mirzák, szegény pórok és szolgák, mind ez tarka vegyülekben van itt együtt s valóban rendkívüli és lélekemelő tekintet látni, hogy Ázsia e durva népei mily magukra erőszakolt gyengédséggel csókolják meg a rácsozatot, a padlót, s kivált pedig a rostélyajtóról aláfüggő nagy lakatot. Csak a papok és Szeidek józanok a közlelkesültség között. Ezeket csak a fillérek érdeklik. Oda tolakodnak az áhitatoskodókhoz, s nem távoznak addig, míg üdvkívánataik s más egyéb szolgáltatásteleik után az óhajtott kis pénzt meg nem nyerték. Ha a zarándok hát-tal menve, a fehér márvány lépcsőt mély áhitattal megcsókolá és a sírnak bensejét odahagyta, akkor szerezte meg a mesedi nevet, azon címet, melyet pecsétjén és sírján visel, melyet praedicatum gyanánt mindig neve elé tűz, s mely nevének ugyanannyi kenetet, személyének ugyanoly fényt kölcsönöz, mint a hadsi-cim. A szabadba, érve a zarándok rendesen föllélegzik; szeme örömtől csillog, s most már tulboldog, mert nem csak minden bűnének terhétől szabadult meg, hanem egész jövődő életét nyugodtan és biztosan folytathatja ezentul.

A G o v b e r-S a h mecsetét, mely ugyanazon udvarban áll Imám Riza sírjával szemközt, inkább a művészet,

semmint gazdagsága teszi nevezetessé. A magas portale, tarka kasi-műben (mázos téglákból), ha a napsugarak ráesnek, pompás színeivel valóságos varázstekintetet nyújt, s valóban jó darabig vitában voltam magammal, vajjon a szamarkandi vagy a herati hasonló műemléknek adjam-e az elsőséget? Bizonyos, hogy a mecsetet, Sahrukh Mirza idejében, ha nem is ugyanazon mesterek, de mindenestre hasonló stýlben építették. Medresz-Hanim romjai Szamarkandban, s ugyszintén Heratban a Muszellán lévők, talán fényesebbek s pompásabbak voltak, de szebbek aligha lehettek. Bensejében is a kasi-mű a tulnyomó. Arany és ezüst szintén láthatók ugyan, de valóban igaza van a perzsának, ha azt mondja, hogy Imám Riza sírja fejedelmi, emez pedig művészi.

E pompás épületekből kilépván, a többi koldusok és zarándokok áradata Imám Riza refektoriuma felé vont, vagy, a mint a bennszülöttek mondják: A s b a z k h a n e H a z r e t (ő fensége, magassága konyhája) felé. A hazret, mint ő szentségét par excellence nevezik, rendkívül gazdagnak tartatik. Vannak fürdői, karavánszerajai, bazárjai, éttermei, szappanfőzői, egy szóval minden, a mit a hozzátóduló vendégek kényelme igényel. Minden jövevény lehet vendége, de csak hét napon által. A gazdagabbak, természetesen megköszönik, de a szegényebbek ritkán utasítják el maguktól, ő magassága pilavjából, a szokásos hat napon át lakomározni. Ámbár Dolmage barátom konyhája semmi kívánni valót nem hagyott, meg nem állhattam kíváncsiságból, hogy hadsi szerepemet még ez egyszer igénybe ne vegyem. Minthogy még mindig bokharai öltönyömbé voltam öltözve, senki előtt sem lehetett feltűnő, hogy a többi siita és szunnita dervisek sorába guggoltam. A nagy teremben váraкоztunk egy ideig, míg végre a szolgák csoportja párolgó rizsszel tölt tálakkal megjelent. Csodákat

szokás beszélni ez eledel hatása, ízletessége és áldása felől: az avas zsír és romlott rizs azonban engem legalább egészen az ellenkezőről győztek meg.

Több társamhoz hasonlóan belenyuldoztam ugyan én is öklömmel a tálba, de tartalmának élvezetétől volt gondom megóvni magamat, s szívem egész teljességéből örültem, midőn asztal bontatván s a szokásos adományok megadatván, távozhattam.

Egyébiránt azt hiszem, hogy a pénzsovár perzsa előtt, inkább az Imám Rizának tulajdonított mesés gazdagságban fekszik fő oka az iránta való tiszteletnek, semmint fennen híresztelt szentségében, vagy a sérthetetlen asyl-jogban. A szent helyre csupán igazhivők léphetnek. Hindu, örmények, zsidók még pusztá tekintetükkel sem közelíthetnek, szemük hatása még ötszáz lépésnyi távolból is megszeplősítő, megszenteltelenítő. Épen a zsidókról szólván, meg kell emlitenem, milyen meglepésben részesített engem Mesedben Izraelnek egyik maradéka, kit bokharai utitársamul ismertem. Midőn az utcán odakiáltottam rá: »Jahudi! Jahudi!« reszketve közelített s így szólott: »Az Istenre kérlek, hadsi, ne hívj itt Jahudi-nak engemet. Meseden kívül törzsemhez tartozom ugyan, hanem itt a mohamedánt kell játszanom.« A zsidók félelmének és alakoskodásának e következő történet szolgál alapul: egy zsidónő, kinek több évvel ezelőtt valami kiüteg volt a kezén, tanácskérni perzsa orvoshoz ment, s minthogy ez azt ajánlotta neki, dugja kezét valami épen akkor leölt kutyanak beleibe, amaz végre is minden vonakodása dacára kénytelen volt e szegény utcai állatok egyikét elcsipetni és feláldozni. Szerencsétlenségére a gyógykísérlet épen azon napra esett, melyben a mohamedánok az Eidi Kurbant (áldozat ünnepet) ülték.

A történet híre csakhamar elterjedt, s könnyű volt a

roszakarat és irigységnek a kutya ezen megölését, az igazhívők szertartása kigunyolására és gyalázására magyarázni. A csupán alkalmat leső tömeg dühödten rohant most a zsidó városrészre, s kénye-kedve szerint gyilkolt, rabolt és fosztogatott. A kik puszta életüket megmenthették, kénytelenek voltak az iszlám karjaiba vetni magukat, hogy megélhessenek. A mint könnyen gondolható, ezen kényszerült áttérés csak Mesed falain belül volt érvényes, azokon túl a zsidó is hű maradt vallásához, s bár idők folytán s az európai befolyás következtében a türelmetlenség némileg csökkent is, a szent város falain belül a zsidó mégis csak mohamedánnak akar látszani.

Igen komikusnak tűnt föl előttem, hogy ruházatom és beszédem után — hosszas gyakorlat folytán mintegy természetemmé vált a közép-ázsiai tájszólás — a többi zarándoktárs valóságos bokharainak tartott. Hiába mentegetőztem, hogy én a szép Stambul fia vagyok; furfangosan viszonozták mindig: »Ismerjük már a bokharaiakat; itt minálunk szint akartok változtatni, minthogy kegyetlenségente kért visszatorlástól tartatok. De hiába való minden törekvéstek! mégis tudjuk mi, kik vagytok.« Mesedben tehát bokharai, Bokharában mesedi, az uton orosz, európai, vagy más egyéb mystikus jellem! Mivé nem tesznek még az emberek? Azonban ezen sejtelmek és gyanítások, szerencsémre itt, hol legalább a kormányrendszernek mégis némi árnyalata van, nem igen veszélyesek. A távol Ázsiában inkognitó minden, kiváltképen pedig az utazó.

Hat hétig utaztam egyikkel s másikkal, ki majd kereskedőnek, majd molláhnak, majd zarándoknak mondta magát; emberekkel, kik a legbensőbb viszonyban éltek egymással, kik apa és fiunak, vagy testvérekül mutatták be magukat, s mikor Perzsiába jutottunk, oda, hol a közép-ázsiai terrorizmus megszűnik, az egész világ egyszerre

átváltozott. A kit koldusnak ismertem, gazdag kalmárrá változott, a kereskedő viszont szegény kalandorrá. Az előbbi látszólagos urává tette útja közben az utóbbit, hogy a sovár tekinteteket elfordítsa magáról. Kemény földön aludt, míg a másik gazdag nyugágyon pihent. Azok, kiknek nyelvéből, arcából, öltözetéből a közép-ázsiait véltem kivethetni, egyszerre telivér perzsákká váltak, s ezen átalakulásuk e mellett oly főkéletesek, oly csalékonyak, hogy az ember előbbeni legjobb ismerését is alig meri újból megszólítani, szakadatlan csalódások képe környez bennünket, s így magasan dobogott fel szívem azon gondolatnál: elhagyom nem sokára a csalódások és alakoskodások ezen világát s nyugat felé vonulok, mely minden bűne és minden visszaélései dacára oly végtelen magasan áll fölötte az őskéletnek; nyugot felé, hol az én hazám, vágyaimnak forrón ohajtott célja fekszik.

A kormányzó helytartó által jól fogadva, megtisztelésekkel és ajándékokkal elhalmozva, nyugodtan foghattam hozzá, Teherán felé folytatandó utamra felkészülni. S bár ez utóbbi város Mesedtől harminc napi járásra fekszik, s a tél e hosszas uton való lovaglást jóformán kellemetlenné teszi, mégis tulboldog voltam abban a pillanatban, mikor a városkapun át kilovagoltam.

Mielőtt a szent városnak végbucsut mondtam, kirándulást tettem *Firduszinak*, a legnagyobb iráni költőnek sírjához, melynek helyét a várostól nyugotra fekvő *Tusznak* romjai közt mutatják. A sír igen igénytelen, pedig alatta a világ egyik legnagyobb nemzeti költője fekszik, ki népének történetét 60,000 versben énekelte meg, a nélkül, hogy nyelvezetébe kettőnél több idegen — arab — szót vegyített volna, pedig azon idők perzsa szólama — mint a jelenkori is — tíz szó között bizonyára legalább is négy arabot tartalmaz. Ő hiv iráni akart maradni, s gya-

lázatnak tekintette, népe elnyomóinak nyelvét használni. Firduszi jellemére nézve is valóságos ritkaság Ázsiában. Szultán Mahmud a Ghaznevita, a megígért nagy összeg helyett csupán 30 drachmát küldött neki. A költő sértve érezte magát, s a minthogy épen fürdött, szolgálai közt osztotta szét azonnal az egész küldeményt. Utóbb, mondják, a fejedelem megbánta tettét; s mikor aztán egy kincsekkel megrakott karavánt küldött hozzája, ez épen a költő temetése gyászmenetével találkozott. Leánya is visszautasította a hálátlan fejedelem adományát. A kincset visszavitték; a költő becsületben halt meg; de a fejedelem nevét örök gyalázat bélyegzi, mert az a szatira:

»Oh Sah Mahmud, ha te senkit
nem félsz, féld az Istent!«

még soká, soká fog élni a nép ajkán. Mily roppant különbség a nagy költő és a mai perzsák között!

Perzsiában, valamint minden az uralkodó személyétől függ, épen úgy az utak biztonsága és kényelme is a tartományt kormányzó tiszteknek tulajdonítandó. Mesedből Teheránba utazni, mindig vakmerő vállalatnak szokták tekinteni; de kiváltképen Khoraszán az, hol a turkmánok, beludsok- és kurdoktól való félelem, főleg a félénk perzsának, nem csekély aggodalmat okoz. Azon időben, mikor én tettem meg ez utat, e vidéken Murád Mirza parancsnókoskodott, kit az ország kardjának neveztek. Erélyes és tehetséges ember volt, s egyéb magasztalásokon kívül, melyekkel méltán illették, szokott mondás volt, hogy »valami kis gyermek is nyugodtan haladhatna az uton, arannyal telt tányérral a fején;« egyrésztől legméltóbb elismerése az ország biztonsága érdekében elkövetett fáradásainak, másrésztől a legnagyobb felbátorítás az általános közlekedésre.

Jókedvűen keltem utra tatárom társaságában. Nisapurba két ut vezet: az egyik hegyes tájon, a másik valamivel síkabb dombvidéken. Az utóbbit választottam. Jó paripámon haladva, tatárom kíséretében, kinek lova a szükséges utazó készletekkel gazdagon meg volt rakva, a szerencsés visszatérés érzelmei s a jól felszerelt utazás kellemei ritka vidámságra gerjesztettek. Az ember rendszeren találkozik zarándokok vagy árucikkek karavánjaival, s ilyen alkalommal rendszeren kölcsönös köszöntés szokott történni. Mily nagy volt bámulásom, midőn egyik karavánnak vezetőjében, mely déli Perzsiából a szent város felé vonult, ugyanazt a sirazit ismertem fel, kinek társaságában két évvel azelőtt Persepolis, Naksi Rusztem, s a felséges Hafiz szép szülővárosának romjait szemlélgettem. Ha az ember Ázsiában valakivel huzamosb ideig utazik együtt, már azt fél rokonnak szokás tekinteni. A becsületes sirazi kimondhatatlanul örvendett, mikor fölismert; a karavánnak bele kellett nyugodni egy kis óranegyednyi megállapodásba, s míg mi a homokos földön a barátságos kaliánt (a perzsa pipát) szippangattuk, a szép multnak sok kedves képe elevenült meg lelkem előtt. Felséges emlékei az ó perzsa civilizációnak! mennyire áthatott, mennyire fellelkesített a reátok való visszaemlékezés! Valerián láncáival, Szapur, büszke alakjával, a jótékony Ormuzd, mind e művészi domborművek délibábként látszottak előttem lebegni a levegőégben; de most ezerszerre nagyobb volt varázsuk, hiszen a mesés Baktria és Sogdia — e rémhelyek még Nagy Sándor csapataira nézve is — hátam mögött voltak.

Meg kellett ígérnem a jó sirazinak, hogy szülőföldjét nem sokára újra meglátogatom; s miután az ígért megnyugtatta, elváltunk. Ily vidám haladás közben töltvén az első napot, ez épenséggel sem fárasztott ki engemet; éj-

szakára a Serif Abad állomásra érkeztem. Ez az első est volt, melyet jól fölszerelt utasképen tölthettem. Eddigelé a fát és lisztet össze kellett koldulnom, s a nyugvó helyért áldást és imákat mondanom; félnem kellett, hogy a házból étlen fognak elutasítani. Most azonban ur voltam; büszkén lovagoltam be a postaházba s nyers hangon foglaltam el a szállást; mert ámbár külsőmre nézve egészen keletinek látszottam, a postamester csakhamar észrevette, hogy olyan utazóval van dolga, ki szabadon rendelkezik az élet hatalmas varázsitalával. S mit nem tenne meg a perzsa pénzért! Tatárom izletes estebédet készített; rizs, cukor, zsir, hus — volt minden bőven; a szegény jó özbég szemei örömtől csillogtak, midőn, a multak emléke mellett, az őt körülvevő gazdagságra tekintett; s vacsoránk is, bár nem lukullusi, mind a mellett elég jó volt, legalább egy perzsa állomáshoz aránylag.

A jövő reggel a 9 mérföldre fekvő K a d e m g i a h b a kellett eljutnunk. Khoraszánban kilenc ferszakh igen sok, a mint a példabeszéd tartja: abban a tartományban oly végtelen hosszú a mérföld, mint az asszony-csacsogás, és a ki mérte, annak elszakadt a lánc. Az európai utazók általában sokat panaszkodnak a hosszadalmas utakról. De mi volt nekem mind ez apró-cseprő nehézség, a ki a gyötrelmes Turkesztánból érkeztem. Egészen egyedül tatárommal, jól fegyverkezve és lóval ellátva, még csak most élveztem igazán a valódi utazás örömeit s oh, ti, a kik zárt vagonban, a legforróbb juliusi melegben a kormos, poros kondüktör arcában vagytok kénytelenek gyönyörködni, tudjátok-e ti, mi az igazi utazás? Jobb a ti kitömött támlányszéketeknél a jó nyereg. Az ember szabadon mozog, minden akadály nélkül; »Bädekerje« a kantárszár, törvénye a kard, s hatósága, — a mely védi — puskája; szabad vele mindenki, de ő is szabad mindenkivel; s ha

még az ország nyelvét és szokásait is ismeri, ha tolmácsot, ajánló iratokat és védőrséget nélkülözhet, akkor utazása valóban felséges! Egész nap a szabad légben lévén, déli nyugalma kétszerte oly édes, s ki irhatná le az estnek boldogságát, mikor az utas a pihenő helyen ott ül közel legelesző lovához, nyerge és utikészleteitől környezve, szemben a vigan lobogó tűzzel, melyen estebédje készül! A leáldozó nap bucsusugarai hiába versenyeznek az örömnél azon fényével, mely szemeiből tündököl! A napi járás után oly mondhatatlanul jól esik az estebéd! A szabad égboltozat csillaghimes mennyezete alatt százszorta üdítőbb az álm, mint a hercegileg berendezett hálószobák pazar-fénnyel elhalmozott nyugágyain!

K a d e m g i a h, második állomásom neve, lábnyomot jelent, és szent bucsujáró hely, hoi a vallásos meggyőződés a kemény márványkövön az egykor ott állott Ali lába nyomait véli fölfedezni. Az ilyen szent lábnyomok keleten nem tartoznak a ritkaságok közé. Keresztények, mohamedánok és budhaimádók egyaránt szenteknek tartanak ilyeket, számtalan ilyen találkozik s én csak mindig azon csodálkoztam, hogyan lehetnek e csoda emlékjelek oly tágas terjedelműek, hogy az ember hajlandó volna inkább valami óriás elefánt lábanyomainak tartani. De a vallásos rajongásnak kevés gondja van a logikára és az alaki szépségre. Sirázban például van egy ilyen három lábnyi hosszú lábnyom; a heráti szintén akkora; így a Szinai hegyen is, — a távoli Khotenben s a sinai tatárságban hasonlóképen mutatnak ilyen lábnyomokat, az utóbbit a hagyomány szerint a szent Dsáfer Bin Szadik hagyta volna. Ezzel a szörszálhasogatással azonban keveset gondol a jámbor. Mundus vult decipi, ergo decipiatur.

Ezen szent helyek véduralma alatt sok és számos tanya áll a kegyes zarádokok számára. Ezek egyikét én is

elfoglaltam egész kényelemmel, s a nyárfák árnyékában már-már teaiváshoz fogtam, midőn egy pap jelent meg, engemet fontos, kegyes arccal a szent hely megszemlélésére serkenteni. Minthogy a papnak ez időszerint egy csésze teára volt szüksége, ezen ohajtását teljesítettem. További tolakodása azonban azt bizonyította, hogy pénzbeli kívánságai is vannak, s minthogy a hideg márványkő, mely a szent nyomokat viseli, annyival kevésbbé érdekelt, mert utam közben sok ilyent volt alkalmam megismerni, mit tehettem egyebet, mint néhány krán (frank) odavetése által a vendégtől és a szent kötelesség teljesítésétől menekülnöm.

A harmadik napjárat alacsony dombvidéken vezet át, az egész Perzsiában, sőt mondhatnám az egész Ázsiában oly híres Nisapur síkon. Dsölgei Nisapur (Nisapur síkja) a perzsa szemében a szépség- és gazdagságnak netovábbja. Neki ott tisztább a levegő és illatosabb mint bárhol másutt, ennek vize legédesebb a világon, ennek terményei páratlanok az egész teremtésben, s ha még büszke örömmel odamutat az éjszakkeltre fekvő hegységre, mely türkiszbányákban és nemes ércekben bővelkedik, könnyen érthető, hogyan tündökölhet szeme, mikor szülőföldének e tájékáról beszél. Reám mind a sík, mind a közepén fekvő város kellemes benyomást gyakorolt ugyan, de épenséggel sem valami elvarázslót. A történelmi nevezetességek eszembe sem jutottak volna, ha utközben egy perzsára nem akadok, ki az idegent csakhamar fölfedezvén bennem, közelebb jött lovával, s minden fölkérés nélkül tulságos áradozással eldicsérte szülővárosát. »Mit használnak szavaid? — kiáltottam — nézzed e szétszórt romokat! mered-e ezt virágzó állapotnak mondani? Nézd e védbástyákat, melyeket a földmives a turkmánok rablásai ellen emelt, ezt mondod-e te virágzó műveltségnek?« De a perzsa nem hagyta magát megzavarni és megjegyzéseimre

süket maradt. Hogy a műveltség képe teljes legyen az iráni szemeiben, a romoknak nem szabad hiányozniok, s minden gunyoros megjegyzésem dacára ezernyi faluról és vízvezetékéről szólt, melyek e síkságon találhatók.

Nem sokkal jelentékenyebbnek találtam magát Nisapur városát is. A bazár meglehetősen tele van európa és perzsa árucikkekkel, s mégis hiába keresi itt az utazó a gazdagság és építési emlékeknek azon nyomait, miket a keleti történet írói olyannyira magasztalnak. A város egyedüli nevezetességét a türkisz köszörülők képezik, minő több van itt. Természetes állapotában ez a drágakő szürkés színtű s annyira magasztalt égszín kék színezetét csakis gyakori köszörülés után nyeri. Minél sötétebb kékje, minél magasabb alakja, minél simább a felülete, becse annál nagyobb. Az ereket már hibáknak tekintik; különös tünemény, hogy némely kő egy pár nappal a köszörülés után színét elveszti. A tapasztalatlan vevő, ki előtt e körülmény ismeretlen, a perzsa csalárdságnak igen könnyen áldozatává lesz, s nem egy zarándokkal történik meg, hogy Nisapurban a legszebb azurkék türkiszt veszik, s mire hazaérnek, azt mint bágyadtat és színehagyottat akár elvethetik. Ebányák ma már távolról sem oly jövedelmezők, mint annakelötte: mind valamennyi együttesen kétezer arany csekély árért van bérbe adva; s maga a türkiszkereskedés is, melyet hajdan Európával, kiváltképen pedig Oroszországgal nagyban üztek, igen nagyon csökkent.

Mielőtt Nisapurt elhagynók, még két hírneves költőről kell megemlékeznünk, kiknek sírja által Iránnak ezen városa nem kevésbé érzi magát megtisztelve. Az egyik Ferid ed din Attar a nagy mysticus és bölcsész, ki a Mantik et tejri (madarak logikája) című érdekes munkát írta. Ebben a tollas világ minden faja fel van sorolva, melyek lételük oka megtudásának kíváncsiságától gyötör-

ve, epedő ajakkal keresik az igazság forrását. Ez a fontos kérdés sást, keselyűt, sólymot, hollót, galambot, gerlicét és esalogányt, — mind valamennyit egyaránt érdekli. Hudhudot, Salamon varázsló madarát mint tanítót, keresik fel, a mely mindentudó, s a legcsodálatosabb párbeszédekben tőle kérnek tudósítást a kívánt dolgok felől. Ő a szerény szerepét játszsza, böles tanácsokat ad, s arra az ösvényre vezeti a tömeget, a mely Szimurghoz, a keletiek phönixéhez visz, mely egyszersmind a legmagasabb világosság jelképe. Hogy a madarak az emberiséget jelentik, Hudhud a prófétát, és Szimurg a legfőbb istenséget, az magától értetik. A mű pompás keleti képdussága és számos szép egyes részlete által igen becses és nagyon érdekes.

A másik költő, kinek tetemei Nisapurban pihennek, K h i j a m*, az előbbinek merev ellentéte. Valóságos atheista, a mint a mi kegyeseink mondanák, Mohammed és az Iszlám gonoszajku gunyolója, ki a legnagyobbat és legszebbet lábbal tapodja, s gunynyal és szégyennel tetézi a legszentebb törvényeket és rendeleteket. Mind a mellett Khi-jamot ép annyira olvassák, mint a másikat; s épen Perzsia azon országa Ázsiának, mely minden szélsőséget képviselvén, a keleti jelleget legvilágosabban föltünteti. Itt az istentagadó és a görnyedt kegyeskedő nem is valami szerfölötti szenvedélyességgel érintkezik egymással. Igen, Perzsia leghivebb képe a keleti életnek.

XXII.

Az ut N i s a p u r ből három napi járatig tart S z e b z e v á r i g. A közbeneső állomásokat sokan leírták már, nem is valami különösen érdekesek, úgy maga a város sem,

* Vagy O m e r K h e j j a m. Költeményeit magyarra fordította Erődi Harrach B.

mely erős kőfállal körülvéve, meglehetősen termékeny síkságon fekszik. Szébe vártól négy nap kell Mezinánig, melyet nevezetes állomásnak tartanak, minthogy itt kezdődik Khoraszán négy rémállomása: Abbaszabad*, Mijandesd, Mejame és Sahrud. Ez Perzsia négy rémállomása, — ki ne hallott volna felőlük? Oly gazdagok a veszedelmekben, s a tarka, regényes történetekben, hogy méltán az iráni nép Scyllája és Charybdisének mondhatók; a ki nagy bátorságról akar szólni, nem szabad naplójából e négy nevet kihagynia. »De miért?» kérdi talán valaki. A felelet igen egyszerű. Ezen állomások ott vannak, azon nagy lapálynak szélén, mely éjszakra a turkmán sivatag felé nyulik. Perzsiától sem hegy, sem folyó nem választja el a turkmánokat, s minthogy a sivatag ez orv fiait igen kevés figyelemre méltatják a politikai határokat, becsapásaik igen gyakoriak, s éppen ez a négy hely az, melyen legtöbb bajt okoznak. Itt ritkán van csekély aratásuk, mert éppen ez a fő út visz Khoraszánba, s itt a gazdagon megterhelt karavánok s a jól felszerelt zarándokok igen gyakoriak. A perzsa soha sem fárad bele, ha a turkmánokkal való kalandok elbeszélésébe kezd. Ezen állomások egyikén, a többi között ez az eset fordult elő: Egy perzsa tábornok előre küldötte hatezer főből álló csapatát, s maga csak néhány pillanatra maradt el, hogy kaliánját

* Ezen állomásokat éppen nem mondhatjuk szabadon választott lakóhelyeknek, minthogy a falaik közé zárkóztak lakosok földműveléssel nem mernek foglalkozni, s a kormány csak az utak fentartása végett lakatja őket e négy helységben. Abbaszabad például éppen oly gyarmat, melyet kiválólággal e célból telepítettek; a lakosság georgiai származású, és sok van még arcában a kaukázai faj sajátjaiból, bár, mint nekem egyikük mondta, a nép szépsége folytonosan csökken, minthogy itt a híres Kakhiti-bor, a Kaukázus tokajja, egészen hiányzik.

kiszívhasza; mikor aztán kedvtöltése végeztével, egy pár szolgától kísérve, emberei után indult, sebes lovaikkal rajta ütöttek a turkmánok. Egy pár perc alatt kirabolták, elfogták, s néhány hét múlva Khívában 25 aranyért rab szolgául eladták. Itt történt az is, hogy megtámadtak egy Imám Riza sírjához vándorló zarándokot; a rohamot messziről látta már, s csak annyi ideje volt még, hogy csekély vagyonkáját egy kő mögé rejthette; mikor Khívába vittek eladni, ezt írta gyengédszívű hitvesének: »Kedves lelkem! Itt s itt, ilyen és ilyen kő alá negyven aranyat rejtettem. Küldj ide váltságdíjul harmincat belőle, a tizet pedig tedd el, míg a turkmán földről visszatérek, hol most rabszolga munkát kell cselekednem.«

A félelemre és óvatosságra mindenestre elegendő ok van itt, de az irániak szerencsétlenségének főoka mégis kiváltképp nevetséges gyávaságukban rejlik. A karavánok itt nagy tömegben szoktak összegyűlni; égő kanócos ágyuk s kivont fegyverű katonaság kíséri őket. Gyakran igen tetemes számmal vannak együtt; s még is, mutatkozzék bár csak egy-két vakmerő rabló, azonnal elvesztik minden bátorságukat, eldobálják fegyvereiket, odaadják mindenüket, s végül még kezüket is odanyújtják azon békók alá, melyekben nehéz és gyakran életfogytig tartó rabságra hurcolják őket. Én ez állomásokon egészen egyedül vonultam át, csupán tatárom kíséretében, a mit európai soha még nem tett meg én előttem. Persze intettek mindenfelől, hagyjak föl vele, de mit törődtem én turkesztáni öltözetemben a turkmán rablócsordákkal! Kiváltképen tatárom tekintgetett epedve körül, ha talán földieit megpillanthatná; s ha a puszta néhány fiával a síita földön találkozunk volna is, azt hiszem, hogy az ő hitükön lévő mollaht nem csak hogy nem bántalmazták, hanem a rájuk mondott fatiháért (áldás) még gazdagon meg is ajándékoztak volna. Négy

napig bolyongtam a sivatagon, az esthomályban egyszer utamat is eltévesztettem, de turkmánt nem láttam; nem találkoztam mással, csak egy pár reszkető perzsa utitársasággal. A turkmánoktól való félelelemnél sokkal inkább gyötört az állomások rettenetes hosszúsága, s kiváltkép az utolsó *Mejame* és *Sahrud* között, melyen tizenhat óra folyásáig ültem nyeregben. Ez egész Perzsiában, sőt mondhatnám egész Ázsiában a leghosszabb állomás, s lovat, embert rettenetesen kifáraszt.

Könnyen elgondolható tehát, mily fürkész tekintettel keresi az utazó a *Sahrud* városát körülvevő kerteket. Minthogy ez hegyen épült, már több mérföldnyi távolságban látható. A fáradt lovag azt hiszi, hogy már közel jutott hozzá; de mily rettenetes a csalódás; az első megpillantás után még öt mérföldet kell áthaladni, míg az ember kapuinál bevonulhat. Az ut a legeggyhangubb, s a szemet semmi sem vonja magára; nyaranta, a teljes vízhiány mellett, kész gyötrelem lehet. Szerencsétlenségemre egy *Sahrud* közelébe eső falut néztem amannak, mely egy völgy-mélyedésben rejtezik; képzelhető tehát, milyen ingerült voltam, midőn tévedésemről kellett meggyőződnöm, s midőn az óriási állomást még egy jó félórával voltam kénytelen megtoldani. Éjfél előtt ültem nyeregbe, s már több volt esti hat óránál, mikor átvonulván *Sahrud* gonosz kövezetén, a legjobb karavánszerajok egyikébe szállottam. Lovam, a szegény pára, egészen ki volt merülve, nem kevésbbé önmagam is, de a mint a karavánszeraj négyszögében bágyadt tekintettel körülnéztem, legnagyobb bámulatomra *Britannia* egyik fiát pillantottam meg, egy valóságos angolt, a ki igazi manchester-arceal ült az egyik cella ajtajában. Magános brit, *Sahrudban*, ez bizonyára ritkaság, több mint fél csoda. Én ő rá bámultam, ő meg csodálkozó tekintettel méregetett engemet. *Bokharai* öltönyöm, rend-

kivüli bágyadtságom megzavarták phlegmájában, s ki tudja milyen véleményt táplált magában felőlem; én azonban, minden kimerültségem dacára, ellene nem állhatván e rendkívüli találkozásnak, lankadt léptekkel közelítettem hozzá s »How are you, sir?« (Hogy van ön, uram?) megszólítottam. Ugy látszik, nem értett meg, s én újra ismételttem kérdésemet. Akkor meglepetten szökött fel ültéből, s a mint mondani szokás, arca mindenféle szint mutatott, s egy »Well I« (Én ugyan) — mondással fejezván ki bámulatát, hebegő nyelvvel kérdezte: »Hol tnnult ön angolul? Tán csak nem Indiában?« Kíváncsiságát fokozni akartam, s remek tréfám is lett volna vele, de a hosszú uti-stáció tökéletesen elvette minden kedvemet. Megmondtam neki ki vagyok. Öröme kimondhatatlan volt. Tatárom nagy bámulatára, ki engem még mindig igazhívőnek tartott, az angol megölelt és hajlékába vezetett. Kedves estet töltöttünk együtt, s a következő napot az ő kedvéért pihenő nappá tettem; s kimondhatatlanul jól esett a jó embernek, hogy hat hónapi távollét után, messze az európai világtól, akadt valakire itt Perzsia mélyén, a kivel az ő kedves nyugatáról beszélhetett. Neve szegénynek, kit néhány hónappal e találkozás után megraboltak s megöltek az uton: Longfield. Ő egy birminghami nagy kereskedő-ház ügyében járt itt pamutvétel végett, sok pénzt vitt magával rendesen, s elfeledte, mint fájdalom igen sokan, hogy Perzsia nem olyan polgárosult ország, a minőnek az európaiak charlatan képviselői hazudozásai nyomán tartják, s hogy az utlevelekben és a király ajánló irataiban igen kevésse lehet bizakodni.

Sahrud igen jelentékeny kereskedelmi város Mazendrán és Irak tartományok között; igen regényes, de igen rossz ut vezet egész a kaspi tengerig. A környék vizdus, s kivált Rudisah (királypatak) igen szép, mely-

nek tiszta és édes vize élénk morajjal hömpölyg át a városon. Karavánszeraja több van, s ezek egyikében van a »Kavkaz« című orosz nagy kereskedelmi társaságnak egy ügynöksége, mely újabb időben Asztrakhán, Baku, Astrabadon át üzött beviteli kereskedelmével az angol kereskedelmet Khoraszánból majdnem teljesen kiszorította. Az oroszoknak igen nagy befolyása van a kamesatkai öböltől kezdve egész Konstantinápolyig, s ez senkire nézve sem oly veszedelmes, mint a brit oroszlánya, melynek az orosz sas máris nagyon a sarkában van, s eljő az idő, mikor éles körmeit testébe is bele fogja vágni.

Innen Teherán még tizenegy napi távolban van. Az egész út biztos. Állomásra állomás jó, s alig van valami figyelemre méltó, ha csak az a különbség nem, mely Irak és Khoraszán lakossága között vehető észre. Az utóbbi tartomány, szomszédja lévén Közép-Ázsiának, több durva szokást is átvett attól, míg ellenben Irakban a finom iráni műveltség mindig szembeötlő. Itt az utazót — természetesen csak akkor, ha nála pénzszagot éreznek — mindig a legnagyobb előzékenységgel fogadják; s mindent adnak, de úgy, mintha a világért sem pénzért cselekednék. A vendéget kellemes tüneménynek szokás tekinteni, meg is ajándékozzák a legudvariasabb hódolatok kíséretében — de jaj a tapasztalatlan erszényének! Én, kinek dél-perzsi utazásaim alkalmával volt módom az iráni illetet elegendőképp tanulmányozni, ilyen esetekben magam is játszottam az iránit: a komplementumokat komplementumokkal viszonzottam, sőt még magasabb hangakkal. Elfogadtam ugyan az ajándékokat, de virágnyelven kértem az adományozót, vegyen ő is részt adományaiban, s ez bombasztikus frázisaimnak, a Szaadi és más kedvenc költőiből idézett számos citációimnak csak alig tudott ellenállani. Megfeledezett magáról, mohón nyult az ételek és gyümöl-

esők után, melyeket a khondsán (fatálon) maga hozott elem, s gyakran jelentékeny fejcsóválás által adta tudtomra: »efendi, te iránibb vagy magánál az iráninál, sokkal simább, semhogy megcsiphetnélek.« S valóban, Perzsiában az óvatosság nagyon is szükséges! Évszázados, sőt mondhatnám évezredes megrögzött szokások annyira megtanították Perzsia lakosait a ravaszság és külső finomság gyakorlatára, hogy a gondatlan európai sokszor a legegyszerűbb paraszt, sokszor még a legkisebb gyermek is kijátszsa. Nyelv, mozdulat, izgés-mozgás együtt működik mind, hogy a helyi viszonyokba be nem avatottak félrevezetessenek. Kiváltképen az európai az, a ki elbizakodván civilizációja fölényében, a keletit lenézi, megveti, s így, a mint igen könnyen gondolható, épen ő az, a kit legtöbbször jégre visznek s rútol megcsalnak.

Minél közelebb jutottam Teheránhoz, az évszak annál zordonabbá változott; különben is december vége felé jártunk már, s bár a mélyedésekben hideg és fagy keveset alkalmatlankodott, annyival inkább tette a magaslatokon, minthogy az égalyi különbségek Perzsiában 3—4 óra járásnyi távolokban máris nagyon észrevehetők. A zord idő kiváltképen igen nagy aggodalmat okozott Gose és Ahuán állomások között, mindakettő hegyen fekvő magános postaház, melyek az utazók nagy számához képest alig adnak mindig elégséges menedéket. Gosenben oly szerencsés voltam, hogy a csaparkhánét (postaház) egészen üresnek találtam; meleg falai közt tehát egészen átadtam magamat a kényelemnek, minthogy odakinn már valóban szigorú, mérges hideg volt. Ahuán felé már több helyütt óra is akadtam, s a hideg északi szél gyakran leszállított lovamról, hogy lábamat menéssel melengessem. Mikor magába Ahuánba érkeztem, a hó már néhány lábnyi magas volt, s oly keményen megfagyott, hogy az ut sok helyütt valósá-

gos hótelepek között vezetett. Fedél és tüzelő fa, ezek valóbanak legfőbb vágyaim, melyek a magánosan álló ház megpillantásakor keblemben támadtak, s bármily messze csapongott is tekintetem a hólepte halmos vidéken, hajlékot, sőt csak egyetlen romot sem fűdözhettem föl. Mint rendszeren szokás, a csaparkhánéba figyelmet gerjesztő zörejjel csörtettünk be. A postamester igen udvarias volt, jó előjele a szállásnak, s mikor a nagyon kormos, de jól fedező szobába vezetett, egészen boldognak éreztem magamat, s csak fél füllel hallgattam szavaira, melyekben áradozva széltiben és hosszában elmondta, hogy Szipéh-Szalarinak, a perzsa generalissimus és hadügyminiszternek hitvesét várja minden pillanatban, kinek Mesedből való visszatértében még ma, legfőlebb holnap kell ezen mennie. Szipéh-Szalar asszonyosság, a mint gondolható, legalább is 40—50 szolgálkiséretében utazott; általa e szűk hajlékban meglepetni, éppen nem volt valami nagy öröm; én azonban igen keveset törődtem most e fatális eshetőséggel, hanem lovammal egyetemben egészen kényelmemnek éltem. Mikor a kandalóban vidoran lobogott a tűz s a meleg tea a csészében párolgott, elfeledtem akkor a kiállott hideget, nem gondoltam többé rá, hogy valaki meglepjen, s jókedvűen hallgattam a vad Boreas süvöltését, mely úgy látszik, meleg menhelyemen serkengetni szándékozik engemet. A tea után jótékony meleget éreztem magam körül és magamban, s azért levetttem ruházatomat; egész élvezettel fogtam estebédemhez, a pilav és a csirkesült már majdnem készen volt, azonban mikor éjfél tájban már-már lukullusi vacsorámhoz kezdtem, a szélzugás közepette lódobogás és hangok nesze ütötte meg fületem.

XXIII.

Alig volt annyi időm, hogy felugorjam, s a csoport fegyverzőre, szitkolózás, tombolás és kiabálás közben már is leszállott — természetesen elrekeszt — ajtóim előtt. »Holla, hó! Fel! Ki innen! Ki van itt! Szipeh-Szalar neje, a fejedelmi vérből származó hercegasszony érkezett meg! Rögtön távozzék mindenki!« Kiki tudni fogja, hogy ajtómat nem nyitottam meg azonnal. A lovagok megkérdezték a postamestert, ki van odabenn, s mikor tudomásukra esett, hogy egy hadsi, s még hozzá szunita, akkor valamennyi karddal és puskatussal dörömbölt ajtómon, s azt kiabálák: »Hej, hadsi! Elhordd magad, ha azt nem akarod, hogy liszté öröljük esontjaidat.«

Kritikus, de nagyon kritikus pillanat volt ez. Azt az egyetlen menhelyet elhagyni, hol az ember oly jól érzi magát, s a zordon hidegben az éjet szabadban tölteni, az mindenestre igen kellemetlen tréfa, s talán a meglepetés és a hirtelen történt megzavartatás indított arra a vakmerő gondolatra, hogy ne engedjek, hanem viadalra keljek. Tatárom, ki együtt volt a szobában velem, elhalaványodott. Felugrottam ülő helyemből, puskát s kardot ragadtam, táromnak a pisztolyt nyomtam kezébe, azzal a meghagyással, hogy az első adott jelre tüzet adjon; így közelítettem az ajtóhoz, azon szilárd elhatározással, hogy az első betörőt haláléktalanul lelövöm. Ugy látszik, odakinn megsejtették szándékomat, mert alkudozni kezdtek, sőt észrevettem azt is, hogy az ostromlókat elegans perzsa beszédem csakhamar meggyőzte a párbeszédek közben a felől, hogy tévedtek, midőn engem bokharainak tartottak. »De hát ki vagy te igazán? Beszélj! Ugy látszik, te nem vagy hadsi!« — hangzott ki-

vülről. »Mit, hadsi ! Ki a hadsi ? ! — kiáltottam, — félre a gunynevekkel ! Nem vagyok én sem bokharai, sem perzsa, hanem van szerencsém európainak lenni ! Nevem Vámbéry Szahib !« Ezen szavakra odakünn csend állott be egy pillanatra. Ez ugy látszott meglepte amazokat, de még jobban tatáromat, ki az ő hadsi-társától most hallotta e nevet legelőször, a kegyes muszulmán tulajdon ajkairól azt a vallo-
mást, hogy ő nem igazhivő. Halálsápadtan, nagyra meredt szemmel bámult reám. Két tűz közé jutottam. Egy jelenté-
keny kaesintás azonban megnyugtatta utitársamat, a perzsák is alantabb hangon kezdték aztán ; az európai név, a keletiek e nagy rémszava, villanyos hatásu mindenütt. A piszkolódást udvariasság, a fenyegetéseket kérelem váltotta föl, s midőn végre könyörögve kértek, hogy legalább csak a főlovagok kettejét fogadjam szobámba, a többiek szivesen megelégszenek istállóval és kamrával, megnyitottam az ajtót a remegő perzsák előtt. Arcom vonásai illusztrációiul szolgáltak előbbi állításomnak. Az egymásközt váltott szavak mindig élénkebbek, de barátságosabbak is lettek, s valami félóra mulva az én perzsáim araktól (pálinka) mámorosan egy sarokba vonultak, s úgy horkoltak, mint lovaim. Tatárom megnyugtatóására is kellett néhány felvilágosítással szolgálnom ; a jó fiu szivesen hajolt. S mikor a jövő reggel a jeges halomtáját elhagytam s Damgan barátságosb síklapályán folytattam utamat, elszörnyedve gondolék a mult éji kalandra, s az ahuáni éji szállást bizony nem egyhamar fogom elfeledni.

Damgant sokan a régi Hekatompylenek (száz kapus város) tartják, s ez olyan állítás, melyet régiségbuváraink minden áron érvényre akarnak juttatni, bár az egész környéken semmi nyoma sincs olyan város romjainak, melybe száz kapu vezetett volna. Görögnek és perzsának,

kik a fillentésben jóformán megegyeznek egymással, csak kötve kell hinni.

A száz kapuból nyolevanat bizvást elengedek, de a mai igénytelen Damganban csak egy husz kapus hajdani várost is aligha lehet fölfedezni. Az egész helység nem igen számít többet ezer háznál, s a puszta bazár közepén álló szegényes két karavánszeraj eléggé megbizonyítja, hogy kereskedelmi szempontból e hely távolról sem oly fontos, mint sokan hiszik.

Fraser, az angol utazó sajnálja, hogy a Csihl dukhteran (negyven szüz), vagy csihl szeran (40 fő) talányát, kik egy sírba temetve pihennek, senki sem tudja neki megfejtetni. A műszülman előtt szent szám a negyven, de szent kiváltképen a perzsa előtt, és a csihlten, a 40 ember, kiket a mohamedán monda szerint Mózes levert s azután újra föltámasztott, számtalan helyen föltálalható. Nevezetes a dologban azonban az, hogy itt Damganban épen a hülgylvilágot emelték a vértanui méltóságra, s ez a körülmény Damganban sokkal feltűnőbb lehet, mint talán Kölnben, minthogy amannak hülgylvilága, nem nagyon szigorú erkölcsössége folytán, az egész környéken meglehetősen rossz hirben áll.

Damgantól két állomásnyira van Szimnan, mely pamutjáról, de még inkább fehér teasüteményeiről híres. Perzsiában minden városnak meg van a maga sajátsága, melynél fogva azt nem csak Perzsia, hanem az egész világ legelső helyének szokás tartani. Sirázban a legjobb juhhus, Iszfahánban a legszebb őszibarack, Nathenzben a legjobb körte, stb. s a mi a dologban a legkülönösebb az, hogy a fennen magasztalt cikkeket az illető helyeken vagy igen silányul, vagy a mi egészen nevetséges, épenséggel nem lehet feltalálni. Szimnan teasüteményeinek hírért már Mesedben, sőt már Heratban is hallottam. Azonban e tekintet-

ben igen sok tapasztalatot szereztem már magamnak, s ennek következtében nem sokat vártam ettől sem. Mikor a bazárban kérdezősködtem e sütemény felől, sok ideig kellett fel s alá járnom, míg végre egy pár penészes példányra jutottam. »Szimnan« — mondta valaki — »csakugyan hírneves ezen cikkről, de a kivitel oly roppant nagy, hogy a süteményből mi magunknak mi sem marad.« A másik így szólott: »Igaz, Szimnan hajdan nagyon híres volt e cikkről, de a mostoha idők ezt is megváltoztatták.« Itt legalább mégis volt mentegetőzés és kifogás, azonban más egybűt a hazugság a maga teljes meztelenségében szokott előtűnni.

Innen az út Lazgird, Dehnemek és Kisla-kon át megy Teherán felé a híres Khavar-szoroson keresztül. Ezen hegyi utat a híres Caspiae Pylae-nek tartják, s a maga nemében igazán páratlan. Az út magas, fekete sziklatömegek között, vadregényes, és számos éles kanyarulata igen alkalmas rejtekhelyet szolgáltat a rablócsapatok számára. Valamint hajdan, úgy ma is igen sok utonálló van itt; némely sziklát lélekégetőnek, apagyilkosnak stb. neveznek. Az erős viszhang még rémitőbbé teszi az utat, s ennek benyomását igen világosan láthattam tatáromnak arcán. Én, kezemmel a fegyveren, egészen egyedül vonultam át ezen uton, s igaz, hogy nem egy gyanus külsejű emberrel találkoztam; annak okáért mindjárt jobb kedvem lett, mihelyt a mélyedés másik torkolatánál a tágas, termékeny Veramin lapályára kijutottam. Ezen síkon, melynek éjszaki szélén a régi időkben s a mesevilágban oly híres Rágesz városa emelkedett, hajdan — úgy mondják — sok város és falu állott; sok nép kavargott itt már, görögök, arabok, tatárok, mongolok, afghánok. Maga Rágesz városa a középkorban valóságos kincs volt, mert ez szolgált nyughelyül a Szeldsuki-

dák, a Gaznevidák, sőt maguknak a Timuridák-
nak is. Ma puszta rom. Az európai régiségbuvár felirato-
kat keres a köhalmok között, a perzsa vadászhelyül becsüli
a gazdag síkságot, s ha a földalatti számos vízvezeték nem
volna, melyek a régi műveltségről tanuskodnak, a Vera-
minről hallható mondákat puszta költeményeknek kellene
tartanunk.

A melyek Mesedbe érkeztemkor, ugyanazon érzel-
mek, s talán még hatalmasabban hatottak át most is azon
gondolatnál, hogy nem sokára újra meglátom Teheránt;
azt a Teheránt, honnan kalandos utamra kiindultam, s hol
oly sok jó barátom él, kik bizonyára réges régen a boldog
öröklét ölében gondoltak. Hogy utamat siettessem, a két
utolsó állomást egygyé akartam kötni. A tizenhárom órá-
nyi lovaglás mindenesetre igen fárasztó, gondoltam ma
gamban, azonban most olyan állomásra jutok, a hol leg-
alább is két hónapig megpihenek. Ezen édes reményekben
ringattam lelkemet, s kora reggeltől késő estig szakadat-
lanul odább lovagoltam. Mikor a nap utolsó sugaraival te-
kintett alá, a távolban Teheránt és Sah Abdul Azim
kupolájának ragyogását pillantottam meg. Máig sem tu-
dom, a tulságos öröm tette-e, vagy a hirtelen beállott éj-
szaka, — mert ez évszakban az alkony igen rövid e tája-
kon — vagy a lankadtság, mely elbágyasztott, elég az
hozzá, a perzsa főváros tözsomszédságában eltévedtem s
még pedig közel azon nevezetes romokhoz, melyek azon
sziklák aljánál fekszenek, hová a Gebr'ek (tüzimádók)
a holttesteket szokták kitenni a madarak zsákmányául.
Két óra hosszat kellett bolyonganom, árkon-bokron, vizen-
sáron keresztül gázolnom, mely alkalommal lovam egyszer
hasig merült a hideg vízbe; cserjén, bokron keresztül kel-
lett törtetnem, míg végre késő éjjel az utra akadtam.

S nem különös-e mégis, hogy az egész uton semmi

bajom sem történt, oly távoli országokat bejártain bántatlanul, átéltem oly veszedelmes kalandokat, mindenem megmaradt; kézírataim, utazásom drága zsákmánya, mit sem szenvedtek, s ime itt, a biztos kikötő küszöbén, benyilóján, oly veszteséget kellett szenvednem, melyet soha elfeledni nem tudok, ugyanis az átnedvesülés következtében legbecsesb irományaim egyikét elvesztettem. A sorsnak szeszélyei vannak, mondja a keleti, gyermekes az, a ki ezeknek ellen akar szegülni!

Midőn Teherán kapujához értem, az már zárva volt. Az éjet egy újabb karavánszerajban töltöttem, s midőn másnap a rendesen eltorlaszolt bazárokon ütések és szitkozódások közben átlovagoltam, nem egy perzsa mondta boszus csodálkozással: »Mégis csak vakmerő egy bokharai!« Néhány európaival is találkoztam, kik álöltözetemben nem ismertek rám, de azután édes öleléssel köszöntöttek. Nem sokára a török követség kapujához jutottam, s ki irhatná le örömemet, mikor újra megláttam azon helyiségeket s azon barátokat, kiktől s melyektől tiz hónappal előbb oly rajongó és kalandos tervek között távoztam, s kik akkor bennem a bizonyos veszélybe rohanót látták, s engem e napiglan a közép-ázsiai barbárság és ármányosság áldozatának tartottak.

XXIV.

A perzsa főváros mindjárt az első tekintetre a civilizáció és műveltség székéül látszott, oly helynek, hol az európai élet egész teljességében feltalálható. Ha az ember nyugatról jó keletre s bevonul a városba, igaz, nem talál elegendő szavakat a nyomorult agyagviskók

és girbe-görbe szűk utcák által gerjesztett undor kifejezésére.

De egészen másnak tűnik fel e város az utazó szemében, ha Bokharából jön. Bokara csak hatvan napi járó föld távolságra fekszik ugyan Teherántól, de a két város társadalmi viszonyai között, századoknak elválasztó mélysége tátong. Mikor megérkeztem után először lovagoltam a bazáron végig, gyermekes örömmel, sőt mondhatnám némi csodálkozással — mely igen kevésben különbözött tatárom bámészkodásától — tekintettem az európai gyártmányú számos fényűzési cikkekre, a szövetekre, kendőkre, játékszerekre, kiváltképen a festett csehüveg-neműek vonták magukra figyelmemet a legnagyobb mértékben; az európai művészet iránt olyan tiszteletre gerjedtem akkor, mely fölött ma csak mosolyoghatok. Akkor azonban ez nem lehetett másképen. Ha az ember úgy utazik, mint a hogy én utaztam, ha úgy beleéli magát a tatár életbe, mint a hogy én kényszerültem, nem lehet csodálni, ha az ember jóformán maga is tatárrá lesz. Az az igazi inkognitó, mikor az embernek az idegen alakban is teljes öntudata van még hajdani lényéről, az csak igen rövid ideig tart: az elszakadottság, s idegen clemek szünet nélküli környezete akarva nem akarva átalakítja az embert. Az utazó hiába dacol az átváltozással, a jelennek friss benyomásai háttérbe szorítják a múltat, s ezen állét, akaratunk ellenére valóságossá változik.

Barátaim azonnal észrevették e változást lényemben és modoromban, s ez nem kevés mulatságot szolgáltatott nekik. Nevették köszöntéseimet, beszéd közben alkalmazott taglejtésemet, járásomat s kiváltképen felfogásomat; sokan még azt is állították, hogy arcom kifejezése is tatár jelleget öltött, s szemem egy pár vonallal ferdébben áll, mint annak előtte. E megjegyzések néha a legkedélyeseb-

bek voltak, s magamat is mulattattak ; de lehetetlen egyszerűsre mind be nem vallanom, mily különös érzelmet gerjesztett bennem az a gondolat, hogy ezután az európai életmódhoz kell hozzászoknom. Eltekintve attól, hogy a hetek hosszát egy helyben való nyugton maradás egészen különösnek tetszett, sok olyan európai szokás volt, mibe nem egy könnyen tudtam beletalálni magamat.

Kiváltkép a ruhák voltak azok, melyeket igen szűkeknek és szorosaknak találtam, s a hajzat, melyet mostantól kezdve növelni kezdettem, valóságos tehernek látszott fejemen, s ha egy szobában több európai volt jelen egyszerre, kik élénk vitatkozásokat hasonló taglejtésekkel kísérték, mindig azt hittem, már-már hajba kapnak egymással. S hát még a perzsa szolgálatban álló francia tisztek feszes maguktartása és szilárd lépése, milyen furcsának látszott az énnekem ! Bár igen örültem európai földieim büszke, feszes magukviseletének, ez sokkal nagyobb ellentétet képezett a közép-ázsiaiak vontatott görbedt járásával, melyhez szemem annyira hozzászokott s melyet én magam is elsajátítottam, semhogy a legnagyobb mértékben fel ne tűnt volna. Messze vezetne leírnom mindazon benyomásoknak egész sorát, melyeket Irán fővárosa reám gyakorolt. A ki nyugat és kelet különbségét ismeri, annak alig szükséges mondanom, hogy Teherán Bokharához képest valóságos Párizsnak látszott előttem. A teheráni perzsa világ bámulása igen nagy volt, midőn kalandom szerencsés végződéséről értesült. A ketman (az Iszlám által engedélyezett alakoskodás) igen jól ismert és begyakorolt tudomány bár a keletieknél, de mégis megfoghatatlannak látszott előttük, hogy ebben egy frengi is oly kitünő legyen. S bizonyára az általam elért sikert nem is irigyleték volna annyira, ha különösen jó tréfának nem látszott

volna előttük, mit én, halálos ellenségeiken, a szunita tárokon elkövettem.

Bár Perzsia a turkesztáni sivatagok legközelebbi szomszédja is, mindazáltal igen zavart és mesés fogalmakkal bir felölök. A fél világ hozzám tödult tudomást szerezni magának mindenekről. Több miniszterhez meghívtak, sőt végre még azon nagy szerencsében is részesültem, hogy ő felségének a királynak, a világ forduló pontjának, az egész világegyetem legmagasságosabb uralkodójának is — mint őt a perzsák nevezik — bemutatnak. Hosszadalmas cerimóniákat kellett végig játszanom, míg végre a palota kertjében ott állottam az ifju Naszer eddin Sah előtt s azon bizalmas felszólítást nyertem, vázoljam előtte utazásom élményeit. Nagy tüzzel feleltem meg kötelességemnek, s a körülálló miniszterek nagy szemeket meresztettek, nem győzván eléggé csodálkozni a fölött, mint utóbb megértettem, hogy én minden remegés nélkül megállani mertem a király előtt, kinek fenséges tekintete, máskülönb, még a legbátrabbat is meg szokta rendíteni. A királynak egyébiránt úgy látszott, megtetszett előadásom, mint-hogy egy rendjellel s ami még becsesebb, egy perzsa shawllal ajándékozott meg. Az elsőt, egy egyszerű ezüstdarabot megkaptam ugyan, azouban az utóbbit, melynek legalább is 50 arany az értéke, a miniszter, úgy hiszem, jobbnak látta magának megtartani, mert ez a teheráni udvarnál egyáltalában nem tartozik a ritkaságok közé. A király ő felsége lehazudja és megcsalja minisztereit, mit ő excellenciáik azután, fájdalom, nem a maga helyén, hasonló módon viszonznak. Alárendelt hivatalnokok megcsalják a népet, ez viszont azokat. Ebben az országban minden hazudik, csal és ámit, s ez a világ legtermészetesebb cselekvése módjának tartatik, a becsületesen cselekedőt ellenben nagy boldondnak vagy eszelősnek nézik.

Hogy a most mondottakra világosító példával szolgáljak, esinos kis történetecskét akarok közleni, mely teheráni tartózkodásom alatt fordult elő. A király — a mint tudva van — igen kedveli a vadászatot, s maga is igen jó lövő, a ki az évnek legalább is két harmadát ilyes kirándulásokon tölti, nem csekély boszuságára udvari tisztségének, kik a hárem puha párnáit, az izletes konyhát s más egyéb élvezeteket ilyen alkalommal sátorozással, órák hosszat tartó lovaglással s szegény parasztkonyhával kénytelenek fölváltani. Visszatérte után a király rendesen az európai követségeket is meg szokta ajándékozni a vadászati zsákmány egy részével, a mit általában igen nagy szerencsének tartanak. De a jó követeknek, a királyi kéz ejtette nyulakért, foglyok s más egyéb vadért tetemes enammal (borravaló) kell az átadót megajándékozniok. Eleinte még csak szívesen tűrték e kellemetlenséget, de midőn a királyi küldemények már-már igen gyakoriakká kezdtek válni, azon meggyőződésre jutottak az illetők, hogy a királyi szolgák, uruknak hire és tudta nélkül, a piacról hozzák ezeket az ajándékokat, csupán csak a gazdag borravalóért. Megkérték tehát a külügyminisztert, legyen szíves ennekutána ezen küldeményeket, hitelesség okáért, néhány sor irással kísérni. Ez ugyan használt egy ideig, de az ajándékok nem sokára még gyakoriabbakká váltak. Szorgosan utána láttak aztán, s ime kiderült, hogy a miniszter ő excellentiája egy gyékényen árul a királyi eséltséggel, ő írja a piacon vett ajándékok mellé a hivatalos cédulákat, s anyereségben aztán velük együtt osztozik. Mind ezt pedig pompás tréfának tartották, hogy ők most hogyan rászedték a frengiket, s mikor a királynak tudomására esett, maga is jóízűt nevetett rajta.

A közeledő tavaszt bevárando, Teheránban két hónapot kellett töltenem. Az idő a lehető legkellemesebben

mult e kis európai gyarmatban. Visszatértem őszinte örömet gerjesztett, s egyik a másikkal versenyzett, hogy szerencsét kívánjanak, s ott tartózkodásomat különféle előzenységgel megédesítsék. Az illető követségek nem mulasztották el kormányukat sajátóságos kalandjaimról tudósítani. Nekem ugyan furesának látszott az egész; egyáltalában nem tudtam felfogni, mi rendkívüli van a keresztüljátszott dervis szerepben, s csodálkozással tapasztaltam, hogy távozásomkor el voltam látva Francia- és Angolország legtekintélyesebb kormányférfiainak szóló ajánló-levelekkel. Kiváltképen meghatott azonban magyarországi földimnek, Szántó urnak részvéte, ki a perzsa fővárosban a szerény szabómesterséget űzi. E sajátóságos ember, ki egy tiszamenti faluban született, a katonai sorozás elől menekvendő, megszökött, minthogy kényelmesebbnek tartotta a könnyű tüvel tartani fegyvergyakorlatokat, mintsem a nehéz puskával. Eleinte Konstantinápolyba ment, onnan Kis-Ázsián át Arábiába, onnan ismét Dél-Perzsián keresztül Indiába, még pedig nagyjából gyalog. Már Sina fővárosa felé akart indulni, midőn értésére estek a hazájában 1848-ban történt forradalmi események. Ezen hírek annyira föllelkesítették a hazafias lelki szabómestert, hogy a hazatérésre határozta el magát, a szabadság zászlaja alatt küzdeni. Azonban Indiától Európa igen messze van, kivált ha az ember csak vitorlás hajón teheti meg az utat, s így Stambulban már a világosi katasztrófának hírét kellett hallania. Megesalatkozva reményeiben, újra megragadta tehát a vándorbotot és a varrótűt, s Tebriszen keresztül Teheránba utazott, hol vele én is találkoztam. Különösen csodálatos volt beszéde, mely mindazon szólamokat egyesítette, melyeket a különböző országokban sajátjává tett. A beszélgetés elején még csak ment a dolog úgy a hogy, de mihelyt tűzbe jött, német, magyar vagy francia szavakat kevert a

török, arab, perzsa, kurd és hindosztániak közé, úgy hogy az ember feje egészen belekábult, és össze kellett szedni annak minden nyelvtudományát, a ki őt meg akarta érteni. Becsületes szíve túlboldog volt, midőn földiének szerencsés menekvéséről értesült s igénytelen vagyoni állapota dacára, minden áron egy nadrággal akart megajándékozni, s minthogy ezt én egyáltalában el nem fogadhattam, rábeszélte tatáromat, hogy legalább az vegye el ajándékát. A közép-ázsiai hangosan föl kacagott a neki oly nevetségesnek látszó ruhanemű fölött, s mikor esupa kíváncsiságból magára vette, a jó Szántó magán kívül volt örömeiben és büszkeségében, hogy ő a legelső a világon, a ki egy tatárt nadrágba bujtatott.

XXV.

Azon európaiak között, kikkel Teheránban találkoztam, Bloqueville urat kell még emlitenem, e minden fényképészek ledrágábbikát, ki a Sah szolgálatában részt vett egy a turkmánok ellen intézett hadjáratban, ott azonban fogságba esett, és 10,000 arany roppant összesen kellett kiváltani. Bloqueville ur tetőtől talpig francia nemes ember, e mellett becsületes, derék fiu, kalandvágyát kielégítendő, egy vargabetűt tett a belle Perse felé. Az orvosi pálya, az európaiaknak majdnem egyetlen foglalkozása keleten, igen profán valaminek látszott neki. S végre is a fotografiát találta olyannak, mi e tájakon még kevésbé kiaknázott művészet. A király haladéktalanul szerződtette, s harcfejtő minőségében a khoraszáni hadsereghez csatlakozott. Hogyan örülhetett a király előre arra a gondolatra, hogy diadalmas hadseregének hőstetteit im-

már megörökíti, mert seregének minden tagját egy-egy Rusztem gyanánt irták le előtte.

Fájdalom, hogy a sors könyvében egészen más volt följegyezve. A huszonötezer Rusztemet 5000 turkmán rabló támadta meg és tönkre verte. Nagy részüket elfogták, s minthogy a foglyoknak roppant száma nagyon lecsapta árukat, közülök 5—6 arany váltságdíjért sokat vissza lehetett váltani. Bolqueville ur is majdnem megszabadult már ezen az áron, azonban a turkmánok kitalálták, hogy a szőkefürtös ifjuban bizonyára valami külföldi növény lapang. Többet követeltek tehát érte, s minthogy a turkmán követelés minden perzsa vonakodás után növekedett, a teheráni udvarnak végre bele kellett nyugodnia, hogy 10,000 aranyat tesz le a franczia alattvalóért, a mire bizonynyal rá nem állottak volna, ha a szajnaparti nagy sah követe Bellaunay ur-által azt nem üzeni: »Ha aranyatok nincsen, majd én szuronyokat kölcsönzök.« A másfél évig tartott alkudozás alatt, Bloqueville urnak, a hajdani test-örtisztnek igen súlyos állapota volt, és elég módja kitanulni azt, mennyi különbség van egy a Champs Elyseén élő gentilhomme, és a nyakán, kezén nehéz láncot hordozó turkmán rabszolga sorsa között. Hányszor gondolhatott a szegény francia a szép Párizsra, midőn rongyokba burkolva s hidegtől reszketve, valami szegényes turkmán sátorban költötte el lóhusból készült cotelette-jét. Igazán sokat szenvedett, s mikor engem, bajtársát, újra meglátott sirt örömeiben. Ő tökéletesen ismerte, mi a közép-ázsiai élet s ő tudta legjobban fölfogni azokat a gyötrelmeket, melyeket nekem kellett kiállanom.

Minthogy épen a turkmánokról beszélünk, nem hagyhatom említés nélkül, hogy néhányan a puszták e fiai közül megérkeztemről értesülvén, Asztrabadból, hol üzleti

ügyek miatt tartózkodtak, hozzám jöttek s a mi igazán különös, tőlem a fatihát (áldást) kérték.

A mint állították, minden fatihámnak igen szerencsés hatása volt, és Gömüstepében égnek a vágytól engem újra láthatni. S bár európai öltözetben voltam, a pusztai fiai mély alázattal borultak le előttem; én áldást mondtam rájuk, egy pár koránverset idéztem, s ők egészen épülten távoztak. Ez volt az utolsó formaszerűség, melyet alkalmaztam, s vallásos nevezetességem gondolata újra fantasztikus rajongásokra vezetett. Kissé több kalandorsággal és vakmerőséggel mit ki nem lehetne vinni e babonás nomádok között! A keleti hősök pályafutásának rendesen ez a kezdete. Az ember rejtélyes, varázshomályba burkolódik, százan és százan követik aztán, s csak akarni kell és mindenható parancsnokukká válhatunk.

A tavasz első szellőlegyintésével bucsut mondtam Perzsia fővárosának, az igazi keleti műveltség ezen székhelyének s a szokott postauton Tebriz, Erzerum és Trebizondon át a fekete tenger felé haladtam. Ha Mesedttől Teheránig elég jól fel voltam szerelve mindennel, keleti utazó állásához képest, innen tovább az európai turisták minden kényelmével rendelkezhettem. Jobb lovaim és fegyvereim voltak, több pénzem, s a mit könnyű elgondolni, személyem iránt több tisztelet és megkülönböztetés. Ugyszólván játszva értem el Perzsia határára. Azon rendkívül barátságos fogadtatás a tebrizi európai gyarmatban, s kiváltképen az angol konzul barátságos asztalánál felhangzó champagnei pohárcsengés amaz örömek előjelei valának, melyek reám nyugaton várakoztak. A képzelem, boldog reménység legszebb színeivel a legvonzóbb képet varázsolta elém, melyek kaleidoskop tarka idomzataiképen kápráztak ittasult szemem előtt, s bármennyivel többet adott is utóbb a valóság, várakozásom fölött, mégis

boldogabb voltam akkor, midőn jövődömet rózsás varázs-szineken sejtelemszerűen a képzelet festette elem.

Mikor Azerbajdsan keleti határán átléptem azt a hatalmas tájat, mely a török Kurdisztánba vezet, meg nem állhattam, hogy vissza ne forduljak s a végbucsunak még egy tekintetét ne vessem Irán földjére. Irán, a keleti civilizáció minden hibáival és kinövéseivel, mégis csak mindig érdekes ország lesz az európai utazóra nézve. A képmutatás és kétszínűség, melyeket itt a hosszas és régi zsarnokság teremtett, bár megvetésre méltók is szemünkben, s bár az iráni nép udvarias modorát és kitünő szellemi képességeit háttérbe szorítják, mind a mellett egész keleten csak az egy Irán az, hol a tehetségek s a magasb műveltségre való törekvés, királynál úgy mint póránál, feltalálhatók. A keleten határos tartományok nyers és vad szokásai — bár némi különbséggel — a nyugati határokon is észrevehetők. Kis-Ázsia kurdjai és ozmánjai, annyira mögöttük állanak a perzsáknak, mintha egészen más anyagból volnának faragva. Bizonyos igaz, hogy az ázsiai műveltségnek Irán a kutforrása, s mind e mai napiglan majdnem egyedüli forrása.

Mikor Trebizondhoz közel, az Erzerumba vezető nyári uton, a pontusi hegység azon meredek lejtőjére értem, honnan a fekete tenger már látható, azon helyre, melyről Xenophon a 10,000-nek visszavonulásáról szóló leírásában oly lelkesülten emlékszik, ott az Euxinus sötétkek árjaiba utolsó ábrándos álmaimat temettem el. Mily elfogódott szívvel vettem búcsút két évvel azelőtt e helytől, mily nehezen tudtam megválni a Lloyd-társaság hajójától, melynek lobogója még sokáig hívogatólag lebegett felém. S ma újra megláttam ezen lobogót, ugyanazon kikötőben, s mi több, ugyanazon hónapban. Mennyivel más érzelmek ostromolták most, ennél a tekintetnél, szívemet! Azon partra

jutni, hol a már-már utra kész gőzhajó horgonyoz, majd annyit jelent, mint Európa közepén lenni. S kivált ha még oly szerencsés az ember, hogy a pompával és kényelemmel berendezett Lloyd-gőzösön külön kabinban kelhet utra, semmi sem oly könnyű, mint az európai életbe teljesen beleképzelni magunkat, habár talán kitüzött célunktól még néhány napi távolra is vagyunk. Mithridates ősi székvárosában csak két napot töltöttem, s miután, kevésnek kivételével, a mit kedves ereklje gyanánt megtartottam, majdnem minden uti podgyászat eladtam, május közepe táján az »Il Progresso« gőzösre keltem. A hajó, gyorsan szegve a habokat, a délnek eső Bosporusnak tartott; mindig nagyobb és nagyobb lett a távolság, mely a Pontus partvidékétől elválasztott s tekintetem sokáig fájdalmasan csüggött azon. Itt kezdtem meg egykor egész a Timur távol eső fővárosáig terjedő vándorutamat, s itt is végeztem. Lelkem előtt még egyszer átvonultak a multak képei, mosolygók és komolyak, mint a minők a valóban is voltak. De csakhamar fölserkentem álmodozásaimból, tekintetemet elfordítottam a multról és Ázsiáról, s arra irányoztam, hol jövőmnek kell virulnia — Európa felé.

A mint azon pillanattól kezdve, melyben Kurdisztánt elhagytam, az oszmanli arc vonásaiban nem találhattam fel többé semmi keleti jelleget, úgy most Sz t a m b u l t csak fényesen festett függönyének tekinthettem a valóságban meg nem levő keleti életnek. A B o s p o r u s partján csak három órán át időzhettem, de oly szerencsés voltam, hogy az idő rövidsége dacára b. Prokesch-Ostennél, a fáradhatatlan tudós- és diplomatánál tiszteletemet tehettem, s jóakaró tanácsát ez emlékiratok kidolgozásánál soha sem tévesztettem szem elől. Innen Küsztendsén át Pestre mentem, hol dervis társamat, a kungrati mollát, ki Szamar-

kandból elkisért, hátrahagytam *, én azonban nem voltam oly szerencsés, hogy hazámban tovább maradjak, mert az idény befejezte előtt akartam még a Royal geographical society elé az utazásról való jelentésemet terjeszteni, s ez barátaim szives pártolása által sikerült is. 1864-dik évi június 9-kén Londonba érkeztem, s hihetetlen fáradságba került, míg oly két ellentét fölváltását megszokhattam, mint Bokhara és London.

Valóban csodálatos, hogy a szokásnak az emberre mily hatása van. Bár fokozatosan mentem át egyik végtelből a másikba, mégis minden oly meglepőnek, újnak és különösnek tetszett, mintha Európáról azelőtt csak álmodtam volna s magam is ázsiai volnék. Vándorlásaim fölötté nagy benyomást hagytak bennem hátra; s csoda-e, hogy néha gyermekként megilletődtem, ha a Regent-Streetben, vagy az angol nagyok drawing-roomjaiban Közép-Ázsia sivatagjaira s a kirgiszek és turkmánok sátraira gondoltam?

* Hogy e szegény khivai, ki Mekka helyett a magyar fővárosba vetődött, itt hogy csodált s bámult meg mindent, az olvasó könnyen elképzelheti. Leginkább volt meglepve a frengik jószívűsége által, hogy még nem verték agyon, mert ettől, földiei eljárásából következő, leginkább félt.

MÁSODIK RÉSZ.

I.

A turkmánok politikai és társadalmi viszonyaikban.

HATÁROK ÉS FELOSZTÁS:

A turkmánok vagy türkmének *, mint magukat nevezik, nagyobbára azon sivár tartományrészeket lakják, melyek az Oxuson innen a kaspi tenger partjától Belkhig, s a nevezett folyamtól délre Heratig és Asztrabadig terjednek. A részben művelhető földön kívül, melyet az Oxus, Murgab, Tedsend, Görgen és Etrek-nél bírnak, hol egy keveset földműveléssel is foglalkoznak, a turkmánok országa ama borzasztó sivatagot képezi, melyben az utas sokszor hetekig bolyonghat a nélkül, hogy egy csepp édes iható vizet vagy faárnyékot találjon. A mi télen a nagy hideg és magas hó, az nyáron a forró meleg s a mély homok, s a viharok az év különböző részeiben csak abban térnek el egymástól, hogy az egyik fajta a karavánok számára száraz, a másik nedves sirt készít.

Hogy a turkmánok felosztását pontosabban megjelöljük, saját kifejezéseiket akarjuk használni. Európai fogalmaink szerint a főosztályozásokat törzsöknek nevezzük, minthogy az egész nemzet álláspontjából indulunk ki. A turkmánok azonban, kik, a mennyire a történet minket tanít, soha sem egyesültek egy testté, főosztályozásaikat a khalk (arabul: nép) névvel jelölik, s a következőket nevezik meg: 1. Csaudor, 2. Erszári,

* E szó a Türk tulajdonnév s a men (= magy. -ság, -ség) képzőből áll, mondatik tehát türk- (török)-ségnek, miután így a nomádok par excellence törököknek nevezik magukat. A nálunk szokásban levő »turkmán« elnevezés a török eredetinek perzsa elferdítése.

3. Alieli, 4. Kara, 5. Szalor, 6. Szárik, 7. Tekke, 8. Göklen, 9. Jomut, * A khalkok egyes taiféira, ezek pedig tirékre oszlanak el. A főtörzsöket mind röviden meg akarjuk érinteni, figyelmünket azonban különösen a három délire: Tekke, Göklen és Jomutra irányozzuk, minthogy azokat közelről láthattuk és megismerhettük.

I. CSAUDOR.

Ezen törzs a Kaspi tenger s Aral-tó közötti terület déli részét lakja, körülbelül 12,000 sátra van és fő tiréi, melyek a kaspi tengertől egészen Köhne-Ürgends, Buldumszaz és Kökcesig (Khivában) terjedtek, következők: Abdal, Igdir, Esszenlu, Karaesaudor, Bozadsi, Burundsuk és Seikh.

II. ERSZARI.

Ezen törzs az Oxusnak balpartját lakja Csihardsujtól Belkh-ig, 20 taife és még számosabb tirére oszlik, és sátrainak száma 50 s 60,000 között váltakoznék. Mint-hogy legnagyobb részt az Oxusnak partját lakják s a bokharai emirnek adót fizetnek, sokszor a Lebabitürkmen, azaz parti turkmánok nevével is nevezik őket.

III. ALIELI.

Ezeknek főhelye Andkhuj, csak három kis triét alkotnak s nincsenek többen 2—3000 sátoraljnál.

* Mint említettem, a nomádok által használt kifejezéseket politikai felosztásuk megjelölésére el akarjuk fogadni, a szó szerinti jelentés hozzá tevésével. Így:

khalk	tulajdonképen nép,	de	törzset is jelent;
taife	»	nép,	» hordát » »
tire	»	töredék »	klánt » »

IV. KARA.

Kis, de igen vad turkmán törzs, mely nagyobbára néhány kut közelében, a nagy homoksivatagon, Andkhuj és Merv között portyáz, és semmit sem kimélő rablásai miatt a környék összes népei küzdenek ellene.

V. SZALOR.

A legrégibb történetileg ismeretes turkmán törzs, mely már az arab hódítás idejében vitézsége által híres volt; száma azelőtt valószínűleg nagyobb volt; a folytonos háborúk azonban nagyon megapasztották, csak 8,000 sátra van s bár még tíz évvel ezelőtt Mervet, e fontos pontot bírta, ma a tekkék által háttérbe szorítva, Marsahon és vidékén él. A következő tírek, s taifékből áll:

<i>Taife.</i>	<i>Tire.</i>
1. J a l a v a d s	Jasz, Tiszi, Szakar, Ordukhodsa.
2. K a r a m á n	Alam, Gördsikli, Bejbölegi.
3. A n a b ö l e g i	Jadsi, B o k h a r a, Bakastöre, Timur

VI. SZÁRIK.

E törzs vitézségre nézve nem áll kisebb tekintélyben, mint a Szalor-törzs, előbbi számából azonban szintén vesztett. Ma a szárikok * Pendsdeh környékén laknak a Murgab partján, s a szomszédos dsemsidiken kívül minden turkmánnal ellenséges lábon állanak. A következő tírek s taifékre oszlanak:

* Ezen törzs asszonyai igen híresek egy szövét készítéséről melyet Agarinak neveznek. Ezt a fiatal, 3—4 napnál nem idősb tevék szőréből készítik, mely 3—4 napig forró tejben áztatva a lágy selyem ruganyosságát és tartósságát nyeri; ezen anyagot dolgozzák fel aztán fonás és szövés által a fentemlített szövetté. Különös szépséggel és becsesül bir mint férfruhakelme. Sokat visznek Perzsiába is, hol magas áron kél el.

Taife.

Tire.

1. K h o r a s z a n l i . . . Bedeng, Khodsali, Kizil, Huszejnali.
2. B i r a d s . . . . Kanlibas, Kulcsa, Szudsan.
3. S z o k h t i . . . . Tapir, Mumatag; K u r d, Kadir.
4. A l a s a . . . . Kodsak, Bogadsa, Huszejnkara, Szaad
Ökensziz.
5. H e r z e g i . . . . Jerki, Dsanibeg, Kurama, Jatan, Japagi.

Sátraik számát nekem 10,000-ra mondták.

VII. TEKKE.

Jelenleg a turkmánok legnagyobb s leghatalmasabb törzse, mely két főtáborra, az akhalir- (Tedsendtől keletre) s a mervire oszlik, s a legmegbízhatóbb állítás szerint körülbelül 60,000 sátrat számít. Minthogy kevésbé mivelhető földjük van, mint a többi turkmánnak, úgy szólva már a természettől rablásra vannak kényszerítve, s valóságos Isten ostorai Perzsia északkeleti részeinek, Heratnak s környékének. Alosztályaikból, melyek valószínűleg számosabbak, csak a következőket jegyezhettem fel:

Taife.

Tire.

1. Ö t e m i s . . . Kellecso, Szultansziz, Sziesmaz, Kara Ahmed.
2. B a k h s i . . . Perreng, Topaz, Körszagri, Aludsagöz, Tasa-
jak Aksefi Goh, Mavi, Szakir, Kazilar.
3. T o k t a m i s . . Bokburan Amansah, Gökcse Beg, Kara, Khar,
Kongor, Juszuf, Jazi, Arik Karadsa.

VIII. GÖKLEN.

A helyzet s viszonyok után ítélve, melyekben e törzset találtam, azt a legbékésebbnek s legcivilizáltabbnak nevezhetem. A g ö k l e n e k nagyon szívesen foglalkoznak a földmiveléssel, s nagy részük a perzsa királynak is hódol. A régi Gurgan (ma a Sehri Dsordsan romjai) szép s történelg híres földét lakják. A következő klánok s hordákra oszlanak:

Taife.

Tire.

1. Csakir . . . Gökdiz, Alamet, Toramen, Khorta, Karavul, Köze, Kul-kara, Bajnal.
2. Begdili . . . Pank, Aman-khodéa, Boran, Karismaz.
3. Kaji . . . Dsankurbali, Erkekli, Kizil Akindsik, Tikendsi Bokhoda, Kodana, Temek, Kanisz, Dari.
4. Karabalkan Csotur. Kapan, Szigirsziki, Pasej, Adsibég.
5. Kirik . . . Gijnlik Szuffan, Dehenek Karakuzu, Cseke, Gökesze, Kabaszakal, Öngüt, Köngör.
6. Bajindir . . . Kalajdsi, Körük, Japagi, Jadsi, Keszir, Jaszagalik, Töreng.
7. Gerkesz . . . Mollalar, Kösze, Atansaz, Mehrem, Börre.
8. Jangak . . . Körszüt, Madsiman, Kötü, Dizegri, Szaridse, Ekiz.
9. Szengrik . . . Karasur, Aksur, Kucsi, Khar, Sejkhebegi.
10. Aj Dervis . . . Oesu. Kodsamaz, Dehli, Csikszari, Arab, Adsem, Kandsik.

E tiz hordának, mint beszélték, 10,000 sátorolja van, s ez talán nem túlzás.

IX. JOMUT.

Ezen törzs, mely a kaspi tenger keleti partját s néhány szigetét lakja, általános Görgen-Jomudunak, azaz: görgeni Jomutnak neveztetik. Ezenkívül még Khiva-Jomudu, azaz khivai Jomutok vannak, s ezek a sivatag másik végét az Oxus mellett választották tartózkodó helyüknek.

A sivatagban a legnevezetesebb helyek, hol az előbbiektől tanyázni szoktak, a perzsa határtól fölfelé számítva, a következők:

1. Khodsa Nefesz a Görgen alsó torkolatánál 40—60 sátorral, melyek nagyon szaporítják ama vakmerő kalózok számát, kik a perzsa partokon veszélyeztetik a közbátorságot.

2. Gömüstepe, téli szállás, nyáron lakhatatlan az itt uralgó láz miatt. A Görgen felső torkolatának hosz-

szában terül el; ez a folyam itt meglehetősen mély, és halainak bámulatos nagy mennyisége által e nomádoknak nagy hasznot hajt.

3. *Haszankuli*, a hasonnemű tengeröböl partján. E helyen nyáron sokan laknak, s itt meglehetősen jó dinnyék teremnek.

4. *Etrek*, *Haszankultól* keletre, a hasonlónevű folyam partján, mely innen hat mérföldnyire a tengerbe ömlik.

5. *Csekişlar*, szintén jajlak (nyári tartózkodás hely), közel a tengerparton emelkedő *Aktepe* halom mellett.

6. *Cseleken*, * a szárazföldről csak néhány mérföldnyire levő sziget, melynek lakosai bekés ipartűzők.

A *Jomutok* következő klánokat és hordákat képeznek:

<i>Taife.</i>	<i>Töre.</i>
1. <i>Atabaj</i>	<i>Szehene</i> , <i>Düngiresi</i> , <i>Tana Kiszarka</i> , <i>Kesze</i> , <i>Temek</i> .
3. <i>Dsafer baj</i> , mely megint, a <i>Iri Tomacs</i> , <i>Kizi Szakalli</i> , <i>Arig-</i>	
<i>a. Jarali</i>	köszeli, <i>Csokkan borkan</i> , <i>Onuk és Tomacs</i> .
<i>b. Nuralira</i>	<i>Kelte</i> , <i>Kariindsik</i> , <i>Gazili Kör</i> , <i>Haszankulu kör Pankötek</i> .
3. <i>Seref Dsuni</i> , kiknek egy része <i>Görgenben</i> másik része pedig <i>Khivában</i> lakik.	
<i>a. Görgen</i>	<i>Karabölke</i> , <i>Tevedsi</i> , <i>Telgay</i> , <i>Dsafer</i> .
<i>b. Khiva</i>	<i>Öküz</i> , <i>Szalak</i> , <i>Usak</i> , <i>Kodsuk</i> , <i>Mesrik</i> , <i>Imreli</i> .
4. <i>Ogurdsali</i>	<i>Szemedin</i> , <i>Giraj Terekme</i> , <i>Nedin</i> .

Az utóbbiak a *jomutokat* nem ismerik el törzsrakonaiknak, mert az *ogurdsalik* jóformán soha sem szoktak

* Jobban mondva *Üsereken*, a persa *Csar-kén*-től, t. i. négy akna: így nevezik e szigetet négy föterménye után.

rablással foglalkozni. Minthogy békés kereskedelmi vállalataikban sokat közlekednek Perzsiával, a sah alattvalói lettek s évenként 1000 db. arany adót fizetnek. Beligazgatásukba azonban a perzsáknak nem szabad befolyniok.

Maguk a jomutok az ő számukat 40—50,000 sátorra szokták mondani, de e szám ép oly kevésbé hiteles, mint a többi, mert e nomádok nemzeti büszkeségnek tartják számukat nagyítani. Az egyes számokat azonban mégis össze akarjuk adni:

<i>Törzsek.</i>	<i>Sátorszám.</i>
1. Csaudor	12,000 sátorral.
2. Erszari	50,000 »
2. Alieli	3,000 »
4. Kara	1,200 »
5. Szalor	8,000 »
6. Szárik	10,000 »
7. Tekke	60,000 »
8. Göklen	12,000 »
9. Jomut	40,000 »
Összesen : 196,500 sátor.	

Általában egy-egy sátorra öt lelket számítanak. A főösszeeggel szorozva, ebből 982,500-nyi lélekszám kerül ki. Ez összeget minimumnak kell tekinteni, minthogy a turkmán állításokat majdnem egy harmaddal leszállítottam.

POLITIKAI VISZONYOK A TURKMÁNOKNÁL.

A turkmánok között időzésem alatt leginkább az lepett meg, hogy egyet sem találhattam, ki parancsolni, és egyet sem, ki engedelmeskedni akart volna. A turkmán így szokott magáról szólni; »Biz bibas khalk bola miz« (azaz: fejetlen nép vagyunk) nem is kell, mi mindnyájan egyenlők vagyunk, nálunk mindenki király. A többi nomádok mindnyájánál akadhatni itt-ott a kormány némi nyomára, a törököknél az Akszakal, a

perzsáknál a *Ris szefid*, s az araboknál a *Sejkhek* személyében; a turkmánoknál mindezt hiába keresed. A törzsöknek meg van ugyan akszakaljuk, de ezek csak bizonyos fokig részesülnek tiszteletben, csak addig szeretik s türik őket, míg fensőbbiségüket bizonyos parancsok vagy kérdés által nem akarják felismertetni. Az olvasó most azt fogja kérdezni, hogy e hirhedt rablók, kiknek nyersesége valóban határtalan, hogy élhetnek egymással a nélkül, hogy magukat kölcsönösen ki ne pusztítsák. Ez feltűnő, de még feltűnőbb lesz, ha azt mondom, hogy e látszólagos anarchia dacára s dacára minden nyersességüknek, a meddig nyilvánosan ki nem nyilatkoztatták az ellenségeskedést, kevesebb rablás s gyilkolás, kevesebb igaztalanság s erkölcstelenség történik köztük, mint Ázsia többi népei között, melyeknek társadalmi viszonyai az iszlami civilizáción alapszanak. A sivatag lakói fölött öreg és hatalmas király uralkodik, ki sokszor zsarnokoskodik is rajtuk, láthatatlan ugyan, de a »*Deb*« * (szokás) szóban világosan felismerjük. A turkmánoknál a legszigorubban teljesítik, a mit a *Deb* parancsol s utálják, a mit megtilt. A *Deb* mellett bizonyos körülmények között a vallást is fel lehetne említeni, de ennek, bár a fanatikus Bokharából hozzák, koránt sincs azon befolyása, melyet neki tulajdonítanak. Általában azt hiszik, hogy a turkmán azért rabolja ki s adja el a perzsát, mert ez a turkmán előtt gyűlöletes siita felekezethez tartozik. Ez azonban nagy tévedés és szilárdan meg vagyok győződve, hogy a turkmán akkor is kielégitené a *Deb* által megengedett rablási vágyát, ha [a perzsák helyett a szunnita törökök volnának szomszédai. Ezt eléggé bizonyítja a szunnita Afghanistan,

* *Deb* (a kirgiszeknél *Töre*) arab eredetű szó, mely *Edeb*-ből (erkölcsiség) származik.

Majmene, Khiva, sőt Bokharába intézett támadásai által, s a későbbi tapasztalat meggyőzött minket arról, hogy a rabszolgáknak nagy része Közép-Ázsiában a szunnita vallás felekezetéhez tartozik. Egy alkalommal egy rablótól, ki jámborságáról volt híres, kérdeztem, hogyan adhatja el szunnita testvérét rabszolgául, holott a próféta így szól: »Kulli iszlam hurre,« azaz minden müszülman szabad.» Behej! — felelte a turkmán nagy közönyösséggel — a korán az Isten könyve, bizonyára nemesebb ő mint az ember, s mégis adják, veszik néhány kranért. Sőt mit akarsz? Jó-zsef, Jákob fia, próféta volt és szintén eladták. Ártott az neki valamit?»

Csodálatos, hogy a Deb a vallással való nyolcszázados harcában ez utóbbi által csak keveset szenvedett, mert sok szokás, mely az iszlam által kárhóztatva van, s mely ellen a mollák egyre küzdenek, folyvást megvan ősi eredetiségében, s az iszlam nem csak a turkmánok között, hanem Közép-Ázsia minden nomádjánál a régi vallásnak csak külső alakját változtatta meg. A mi azelőtt a nap, tűz s más természeti jelenségek voltak, az ma Allah, Mohammed lett, bensejében azonban a nomád mindig ugyanaz, minő 2,000 évvel ezelőtt volt, és jelleme csak akkor változhatik meg, ha könnyű sátrát a nehézkes házzal cseréli fel, azaz ha megszűnik nomád lenni.

Az akszakalok befolyására visszatérve, meg akarjuk jegyezni, hogy ezek az idegenekkel való közlekedésben, pl. ha Perzsiával, Oroszországgal vagy idegen turkmán törzsökkel van dolguk, általában képviselői ugyan ez illető törzsnek, de nem teljhatalmu követek. Hogy mennyire befolyásnélküliek, Oroszország és Perzsia leginkább tapasztalhatták, mert ezek nagy költséggel igyekeztek az akszakalokat érdekükbe vonni, hogy a rablásokat megakadályozzák, de eddig ennek kevés eredménye volt. Na-

gyobb tekintélynek örvendenek a mollák, nem épen az iszlami, hanem általában a vallási s így rejtélyes jellem miatt, melytől a babonás nomádok félnek. A mollák, kik Khiva és Bokharában nyerik kiképzésüket, különben ravasz emberek, kezdetben szentes külszinnel lépnek fel s miután zsebüket megtöltötték, visszavonulnak. A társadalmi kötelék egyik főtámasza az, hogy valamint az egyes alosztályok, úgy az egész törzs is szilárdan összetart. Minden turkmán, már a négy éves gyermek is, tudja, hogy mily taifé- vagy tiréhez tartozik, s mindig bizonyos büszkeséggel utal klánjának hatalmára vagy sokaságára, mert ez tulajdonképen a fegyver, mely mások önkénye ellen megvédi, s ha egyes tag bántalmaztatik, az egész törzsnek kell elégtételt követelnie.

A jomutoknak a szomszédos törzsek és országokhoz való viszonyát illetőleg azt tapasztaltam, hogy a göklekkel régi kibékíthetetlen ellenségeskedésben élnek. A tekkékkel való békekötésre azon időben, midőn Etzekben voltunk, kísérletek tétettek, s ez utazásunkra nézve szerencsés véletlen volt. De mint később hallottam, a béke nem létesült, s a mi Perzsiára szerencse, lehetetlen is, hogy e fölötte harcias törzsek egyesüljenek. Perzsia, névszerint Mazendrán, Khoraszán és Szigisztán folytonosan ki van téve az egyes törzsek rablásainak, csak a tekkék és jomutoknak kell egyesülniök, hogy megmérhetetlen kárt tegyenek. A turkmán ittás Iránon annyiszor győzedelmeskedett fegyvereinek szerencséjétől s kacag, ha ez ország fenyegeti vagy hadsereggel indul ellene.

Egészen másként áll a dolog Oroszországgal, melynek hatalmától a jomutok, bár csak az asurái kis helyőrségben ismerték meg, mégis félnek. Mintegy négy év előtt, mint hallottam, az oroszok a Perzsiával kötött minden szerződés ellenére, alig 120 katonával megtámadták

a gömüsteppei tábornok, a turkmánok, bár sokkal számosabban voltak, megszaladtak, sátraikat kirabolni s felégetni hagyták. A pokoli fegyverekről szóló monda, melyeket az oroszok használtak, még a tekkék között is elterjedt, de azt hiszem, hogy a fegyvelem az, melynek e nomádok nem állhatnak ellent.

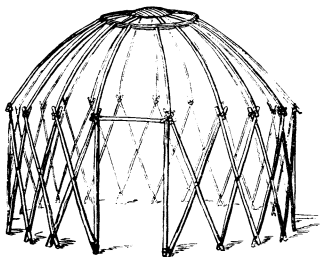
TÁRSADALMI VISZONYOK.

A turkmánt házi körébe akarjuk elkisérni, s ezért saját magáról, öltözetéről és sátoráról kell beszélnünk. A turkmán tatár eredetű, de faja jellegét csak ott tartotta meg, hol az iráni vérrel való összevegyülésre a viszonyok nem voltak kedvezők. Feltűnőleg mutatkozik ez a tekkék, göklenek és jomutoknál, a hol tisztán tatár arcjelleg csak azon családok- és klánoknál található, melyek kevesebb alamánt küldöttek Perzsiába s így kevesebb fekete haju rabszolgát hoztak maguk közé. Különben a turkmánt, megőrizte bár többé vagy kevésbé az eredeti jellegét mindig bátor és éles tekintetéről s büszke, harcias magatartásáról ismerhetni meg, mely Közép-Ázsia minden nomádja és városi lakósa között kitűnteti; mert bár a kirgizsek, karakalpakok és özbegek között is sok harcias külsejű fiatal embert láttam, szabad fesztelenséget csak a turkmánoknál fedezhettem fel. A turkmánok ruházata az, mely Khivában szokásos, de ez valamint a férfinál, úgy a nőnél is kevésbé módosítva van perzsa kis fényűző cikkek hozzácsatolása által. A legnagyobb szerepet a piros selyem ing játszsza, mely az iszlám tanai szerint tilos ugyan, de melyet mégis mindkét nem visel; a turkmán nőknél ez teszi az egész házi öltözetet,* és szemem csak nehezen szokhatott hozzá, midőn öreg anyákat, teljes kora nőket s fiatal leányokat hosszú, bokáig érő ingben láttam járni.

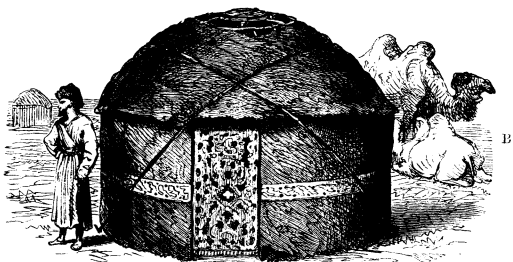
kelni. A férfiak fejükön prémsüveget viselnek, mely könnyebb s izlésesebb, mint az özbegek idomtalan sapkája s a perzsák magas, toronyalaku kalapja. A csapan — oly felsőruha, mely otthonkáinkhoz hasonló, Khívából jön — szintén szokásos, és rövidebben viselik, ha csapaó-ban (rablási támadás) vesznek részt. A nők diszöltözeteiknél a hosszú ing fölé nagy sálövet szoktak kötni, melynek két vége lelóg; a vörös vagy sárga csizmák, magas sarkkal, szintén nélkülözhetetlenek, de legkedveltebb az ékszer, mely tömör ezüst karperec, nyak-, orron- vagy fülönföggőkből s az amulettek számára való tölténytáska alaku tokokból áll. E tokok sokszor jobbról és balról függnék le, mint rendjeleink, s minden mozdulatkor összecsörrennek. A turkmán nagyon szereti az ily csengést, mert vagy nejét, vagy lovát aggatja vele ily csecsebecsékkel, vagy ha ehhez nincsen módja, perzsát rabol el s ezt rakja meg láncsal, de csörrenést minden áron kell maga körül hallania. A női öltözet egyéb kiegészítő része a magyar dolmányoknak egy neme, mely a vállról függ le, de csak oly hosszúnak szabad lennie, hogy a szataggal átfűzött hajfonatnak vége átható legyen.

A turkmán sátra igen csinos s a nomád életnek megfelelő, melyet hasonló alakban lehet találni egész Közép-Ázsiában a távoli Sínáig.

A sátor három részből áll, a faállványból, a nemezdarabokból készült tetőzetből s a belső felszerelésből. A farészt kivéve, a többi a turkmán nők műve. Ezek gondoskodnak a lakás felállítása- és felszedéséről, s vándorlások alkalmával a tevékre csomagolják, míg maguk mellette gyalognak. A szegények és gazdagok sátrai a belső felszerelésben különböznek. Csak két fajta sátor van, a Kara-oj, azaz a fekete, az idő által megbarnított s az A k-oj, azaz a fehér, belülről hófehér nemezzel ellátott sá-

A

B

C

SÁTOR KÖZÉP-ÁZSIÁBAN.

(A. FAÁLLVÁNY. — B. NEMEZSEL TETŐZVE. — C. BELSEJE.)

tor, melyet új házasok vagy különösen megtisztelt vendégek számára állítanak föl. A sátor, a mint Közép-Ázsiában láttam, általában jó hatást hagyott bennem hátra. Nyáron hűvös, télen kellemes meleg s igen jótékony a benne feltehlálható menhely, midőn a vad orkán sivit a beláthatatlan sivatagon át. Az idegen sokszor aggódik a fölött, hogy az elemek hatalma a lakás újjnyi vastag falait ezer darabokra tépheti, de a turkmán evvel keveset törődik, megerősíti a köteleket s édesen alszik, a vihar bömbölése neki szelid bölcsődal.

A turkmánok szokásai- és foglalkozásáról egész könyvet lehetne írni, oly feltűnő a különbség az ő életük s a mi életünk között. Itt azonban csak néhány jellemvonásra kell szorítkoznunk. A turkmánok életében a főkérdés az a l a m á n, azaz: rabló társaság, s a c s a p a ó, t. i. a megrohanás. A turkmán azonnal kész fegyvert ragadni és lóra ülni, a mint jövedelmesnek tetsző kalandra meghívják. Az ily vállalkozás tervét még a legközelebbi rokonok előtt is titokban tartják s miután a s z e r d a r (vezér) megválasztott s egy molla megáldotta őket (fatiha), az alkonyat beálltával mindenki más uton megy az előbb meghatározott gyűlőhelyre. A támadás mindig vagy éjféltkor történik, ha lakott helyek ellen történik a támadás, vagy napkeltekor ha karaván vagy ellenséges csapatot támadnak meg. A turkmánok támadása, mint a hunok és tatároké, inkább megrohanásnak nevezhető; a támadók több osztályba sorakoznak s több oldalról rohanuak a mit sem gyanító áldozatra, kétszer, ritkán háromszor, mert a turkmán közmondás azt tartja, hogy: »Iki deng, ücsde döng,« azaz kísértsd meg kétszer, de harmadszor fordulj vissza. A megtámadottnak igen elhatározottnak vagy igen erősnek kell lennie, hogy ily megrohanásnak ellentálljon; a perzsáknál ez ritkán történik s gyakran megesik, hogy egy turkmán

öt, sőt több perzsa ellen is sikerrel harcol. A turkmánok beszélték nekem, hogy gyakran egyikük 4—5 perzsát fog el. »Sokszor történik, beszélte egy nomád, hogy a perzsák félelemből eldobják a fegyvert, kötelet kérnek s egymást kölcsönösen megkötözik. Csak az utolsónak megkötésére kell a lóról leszállnunk.« Ha nem is vesszük tekintetbe a vereséget, melyet 22,000 perzsa csak legujabban is 5,000 turkmántól szenvedett, a sivatag fiainak az ilyesmikben való felsőbbségét az irániak irányában ténynek nevezhetjük, s majdnem hajlandó vagyok azt hinni, hogy az északi tatároktól való rettegetés, mely a történetben rég ismeretes, zsibbasztja meg a legbátrabbat is. S mily drágán kell a gyávaságot megfizetni! Kit a megrohanásban lekaszabolnak, szerencsésnek mondható. A bátortalannak azonban, ki minden feltétel nélkül adja meg magát, megkötik kezét s a lovas vagy nyergébe tilteti s ekkor a fogolynak lábait a ló hasa alatt összekötik, vagy maguk előtt kergetik, vagy ha mindez nem lehetséges, a ló farkához kötik. Órákon, sőt napokon át kell így a lovast annak sivár földjére követnie. Az ujonnan megérkezett foglyok sorsáról szólunk már, s most még csak egy jelenetet akarok elmondani, melyet Gömüstepe-ben láttam, s melyet soha sem fogok elfeledni. Egy alamán foglyok, lovak, szamarak, marhák s más ingó és ingatlan holmikkal gazdagon megrakva tért haza. A zsákmány elosztásához fogtak, azt annyi részre osztották, a mennyien a rablásban részt vettek s ezenkívül a középben egy rakás holmit hagytak, mint később láttam, az egyes részek kiegészítésére. A rablók aztán sorban megtekinték részüket, az egyik meg volt elégedve, a másik szintén, a harmadik megnézte a neki jutott perzsa nő fogait s úgy találta, hogy az ő osztályrésze csekély. A főnök a kiegészítő tartalékhoz nyult, fiatal szamarat állított onnan a szegény rabnő mellé, s a turkmán ki volt elégitve. Ez

többször ismétlődött, s bár az embertelen eljárás fölött felzudultam, olykor mégis nevetnem kellett e vagy ama rablási zsákmányrész furcsa összeállítása fölött.

A fő fegyver, mely a turkmánt rablásai alkalmával oly nagy előnyben részesíti, kétségkívül lova, mely valóban csodálatos állat, s melyet a puszták fia jobban szeret, mint nejét és gyermekeit, jobban, mint önmagát. Érdekes nézni, hogy mily gondoskodással neveli fel, mint öltözteti a fagy és meleg ellen, mily fényűző a szerszámokban, úgy hogy ő maga szegény elrongyolott öltözetében a felpiperézett állaton igen különös látványt nyújt. E szép állatok azonban valóban meg is érik a rájuk fordított fáradságot, s a mit gyorsaságuk- és kitartásukról beszélnek, épen nem túlzás. A turkmánok lova arab eredetű s a szép telivér lovak még ma is a *bedevi* (beduin) névvel neveztetnek. A tekkék lovai igen magasak és gyorsak, de korántsem oly kitartók, mint a jomutoké, melyek kisebbek.

A nyeremény, melyet a gyalázatos emberrablás a turkmánoknak nyújt, korántsem éri fel a veszélyeket, melyekkel össze van kötve, mert csak ritkán csökkenti a szegénységet, melyben a sivatag fia született. S ha félre is tehetne egy kis pénzt, igen egyszerű életmódja arra csak nagyon ritkán szorul.

Ismertem sok turkmánt, ki vagyonossága dacára folyvást száritott hallal élt, s csak egyszer hetenkint evett kenyeret, mint a legszegényebb, ki a buzát meg nem bírja fizetni.

Házi körében a turkmán a tökélyre vitt henyeség megtestesülése. A legnagyobb szégyennek tartja férfira nézve valami házi munkát végezni. Csak lovával van dolga, s a mint ezt ellátta, szomszédjához megy, vagy azon csoportok egyikéhez csatlakozik, melyek a sátrak előtt egy körbe guggolva ülnek, és részt vesz a beszélgetésben,

melynek tárgyát a politika, új rabló kirohanások s a lovak képezik. Ezalatt kézzől-kézre jár az elkerülhetetlen csilim, egy neme a perzsa pipának, melyben azonban a dohányt nem szokták megnedvesíteni. Csak esténként, főleg télen, szeretnek szép meséket s történeteket hallani, és különös élvezetnek tartják, ha találkozik egy bakhsi (troubadour) ki dutara nevű kéthúros hangszerének kíséretében Körogluról, Amanmolláról, vagy a majdnem istenített Makhdumkuliról énekel. Ez utóbbi, kit félig-meddig szentnek tartanak, turkmán volt a göklen törzsből s körülbelül 80 év előtt halt meg. Mesékkel átszőtt élettörténetében valódi csodaembernek tűnik fel, ki, a nélkül, hogy Bokharába vagy Khivába ment volna, minden könyvet, sőt minden tudományt isteni ihlet által tanult meg. Egyszer lovaglás közben mélyen elnyomta az álom, s Mekkában látta magát a prófétának s az első khalifáknak körében. Kegyelet- s tisztelettől remegve körültekingetett, s látta, a mint Omár, a turkmánok patrónusa int neki. Hozzá lépett, ez megáldotta őt, gyöngén megütötte homlokát, s ő erre felébredt. E pillanattól fogva a legédesebb költészet folyt ajkairól, s könyve a turkmánoknál még sokáig első helyen fog állni a korán után. Különben Makhdumkuli versgyűjteménye ránk nézve már azért is érdekes, mert tiszta példányát adja a turkmán szójárásnak, s különösen azon költeményeknek előadása, melyek a lótenyésztés, fegyverek és alamánokról szólnak, olyan, a milyenre csak gyéren akadunk a keleti népek irodalmaiban. Nagyon érdekesek voltak, sőt feledhetetlenek lesznek rám nézve azon jelenetek, melyeknek tanuja voltam, midőn ünnepélyeken vagy más esti multságokon egy bakhsi Makhdumkuli verseit szavalta. Etrekben egy ily troubadournak sátora közel állt a mienkhez, s miután este hangszerét magával hozva, meglátogatott, csakhamar néhány

LÓFUTTATÁS A MENYASSZONYNYAL A TATÁROKNÁL.

(KÖRKÉPŰ.)

fiatal ember sereglett köréje s egy pár hősi dalt kellett előadnia. Dala bizonyos nyers torokhangokból állt, melyeket mi inkább hörgésnek, mint éneknek tartanánk, s melyeket eleinte halk, később a mint tűzbe jött, vad hürpengetéssel kísért. Azon mértékben, a mint a hare hevesebbé vált, nőtt az énekes felindulása s a fiatal hallgatók lelkesülése is, s valóban regényes látvány volt, midőn a fiatal nomádok fővegeiket földhöz vágva, valódi dühvel saját hajjukba kaptak, mintha önmagukon akarnák a háborút megkezdeni.

S ez nem is meglepő. A fiatal turkmán nevelése egészen olyan, hogy alkalmassá tegye az ily hangulatra. Irni s olvasni ezek közül csak egy tanul; lovak, fegyver, hare és rablás az, a mi az ifju képzeletét foglalkoztatja, s még a becsületes K h a n d s a n t ó l is hallottam, a mint fiát feddette, hogy N. N. már két fiatal perzsát rabolt, de ő belőle — fiából — soha sem lesz ember.

Feltűnő, hogy e turkmánoknál némely oly szokásokat s erkölcsöket tapasztalunk, melyek Közép-Ázsia egyéb nomádainál nem fordulnak elő. Ezek közé tartozik nevezetesen a lakodalmi ünnepély, mely után a menyasszonynak tetőtől-talpig vagy fátyolba, vagy selyemkendőbe burkolva, vőlegényével versenyt kell nyargalnia, s nem egyszer gesegik, hogy a beburkolt amazon hamarább ér a célhoz, mint a begyakorolt, szabadon ülő ifju. A menyasszony e futtatásoknál néha leölt bárányt vagy kecskét tart ölében, s vőlegénye s a társaság többi ifja által üldözve, a leggyorsabb vágatásban ügyes fordulatokkal azon kell lennie, hogy egyik se érjen közelébe, s ki ne kaphassa öléből a kecskét vagy bárányt. E játékot k ö k b ü r i nek (zöld farkas) hívják s Közép-Ázsia többi nomádainál nincs szokásban. A lakodalom után két, néha négy nappal a fiatal párt ismét elválasztják egymástól, s csak egy év múlva kezdődik az állandó együttélés.

Megemlítendő azon g y á s z, melylyel a turkmán családjának valamely elholt kedves tagját megtiszteli. A megholtnak sátrában egy éven át, kivétel nélkül minden nap, azon órában, melyben a gyászolt lelkét kiadta, a síró asszonyok panaszos dalokat énekelnek, melyekben a jelenlevő családtagoknak is részt kell venniök. [Ez utóbbiak e mellett folytatják napi munkájokat, s mulatságos látvány az ilyen turkmán, midőn borzasztó jajveszéklések közt fegyverét tisztítja, pipázik vagy eszik. Még a sátor közelebbi szomszédságában levő nők is rákezdik ilyenkor s ordítanak és sirnak, mialatt pamutot tisztítanak, fonnak vagy más házi munkát végeznek. A megholt barátainak és ismerőseinek is látogatást kell tenniök, hogy részvétüket kifejezzék, habár hónapok mulva hallották is meg a gyászhirot. A látogató leül a sátor előtt, néha éjjel, s negyedóraig tartó jajveszéklés által jelenti, hogy eleget tett az elhunyt iránti kötelességeinek. Ha tekintélyes főnök hal meg, ki a b a t o r, azaz bátor melléknevet valóban megérdemelte, sírja fölé joszkanak nevezett nagy dombot hordanak *, melyhez minden jó turkmánnak legalább hét lapát földdel kell járulnia, úgy hogy az ily dombok néha 60 lábnyi kerülettel bírnak s 20—30 lábnyi magasak. A nagy síkságokon az ily halmok különösen észrevehetőkké lesznek, a turkmán mindeniket ismeri, s az alatta nyugvónak neve után nevezi el.

E rövid értekezést a turkmánokról fejezzük be t ö r t é n e l m ö k n e k még rövidebb áttekintésével, csak azt említvén meg, a mit a még köztük élő hagyományokból hallottam. »Mindnyájan M a n g i s l a k b ó l származunk,«

* Ezen szokás megvolt a régi hunoknál, s megvan Magyarországon még most is. Így néhány év előtt Kassán gr. Károlyi Ede indítványára gr. Széchenyi István emlékére emeltek ilyen sírhalmot.

mondta tudós barátom Kizil Akhond. »Osapáink Szön khán és Eszen Ili voltak, Jomut és Tekke az elsőnek, Csaudor és Göklen a másodiknak fiai. Mangislakot régenten Ming kislak-nak, azaz ezer téli szállásnak hívták, s ez régi hazája ugy a tőlünk elpártolt s Perzsiába költözött turkmánoknak, mint az erszárik, szalorok s egyéb törzseknek. Régi szenteink, mint Isan Ireg Ata *, Isan Szári Er, mind Mangislak vidékén nyugszanak, s boldog, a ki sírjukat meglátogatja.« Khandsan elmondta, hogy 150 év előtt a turkmánoknak ritkán voltak más öltönyeik, mint melyeket bárány-, ló- vagy vad-szamárbőrből készítettek. Ma már ezek eltűntek s mint egyedüli emléke a régi nemzeti viseletnek, csak a prémes főveg maradt fenn.

A különböző törzsek közt uralkodó ellenségeskedés okozza, hogy kölcsönösen »rabszolgától származottaknak« gunyolják egymást. Azon időt, midőn a közös hazát elhagyták, pontosan nem tudják meghatározni. Az erszáriak, szalorok és szárikok már az arab hódítás korában az Oxusson inneni sivatagnak keleti részén laktak; a tekkék, göklenek és jomutok csak később, talán Dsingiz és Timur korában foglalták el mai hazájukat. Ez utóbbiak kivándorlása csak csapatonként történt, s még ma sem mondható befejezettnek, mert sok jomut és göklen, nagy előszeretettel viseltetvén őshazája iránt, máig ott bolyong. A közép-korban a turkmán lovasokat legnagyobbbrészt a khivai s bokharai khánok szolgálatában, sőt néha perzsa lobogó alatt találjuk. Vitézségöknek, különösen pedig heves támadásaiknak híre messze eljutott, s egyes vezéreik, mint Kara Juszuf, ki a szalor törzsszel részt vett Timur hadjáratai-

* Ireg Ata nagyatyát jelent; — ennek a magyar »öreg atya« felel meg.

ban, történelmi nevet vívtak ki maguknak. A turkmánok nagyban elősegítették Perzsia északi részének turkizálását, különösen azon időben, midőn az Atabegek családja uralkodott Iránban, és Transzkaukázia, Azerbajdsan, Mazendrán és Siraz * török népességének legnagyobb része kétségtelenül a turkmánoktól került ki. Feltűnő, hogy dacára azon elkeseredett ellenségeskedésnek, mely a turkmánok és Perzsiában lakó siita rokonaik közt uralkodik, amazok mégis mindig Azerbajdsant tartják a magasabb műveltség székhelyének. Ha a bakhsit felszólítják, hogy valami szépet s eredetit énekeljen, mindig azerbajdsani dalokat énekel; sőt a fogságba esett iráni is több kegyelmet remélhet, ha török származású, mert a turkmán azt mondja: »kardasimiz dir ol kafir,« azaz: testvérünk ez a hitetlen.

A turkmánok utolsó tömeges föllépése Nadir sah és Aga Mehemmed khán korába esik. Amaz ezeknek s az afghánok segítségével a múlt század elején egész Ázsiát felrázta álmából, ez leginkább turkmán fegyverekkel vetette meg alapját dynastiájának. Jól tudják ezt a turkmánok és panaszkodnak a Kadsarok hálátlansága ellen, kik Feth Ali sah óta róluk egészen megfeledkeztek, sőt sok főnöküktől az őket illető nyugdíjat is megvonták.

Hogy fogalmunk legyen e nomádok politikai fontosságáról, elég egy tekintetet vetnünk Közép-Ázsia térképére. Látjuk, hogy helyzetük őket az egész ázsiai fensíknak vagy Turkesztánnak déli határöreibé tette. A turkmánok

* Még most is van négy-öt török törzs, mely Siraz vidékén nomád életet él. Ilkháni-jok (főnök), kivel 1862-ben ismerkedtem meg Sirazban, beszélt, hogy 30,000 lovas bir közülök kiállítani, s hogy néhány törzset, mint a kaskait és allahverdit Dsingiz khán telepített ide. E körülményt Európában félreismerték, s még a jól értesült Burnes is a türki siraz-i-t, melyet Hafiz említ dalaiban, egy hasonló nevű helységben keresi Szamarkand közelében.

a kipesakok után Közép-Ázsiának legharciasabb s legvadabb népe ; mögöttük, Khiva, Bokhara és Khokand városaiban az elpuhultság és gyávaság székel ; s ha ezek nem alkotnának századok óta oly szilárd sáncot azok körül, nem állnának a közép-ázsiai viszonyok most is azon ponton, melyen Kutejbe és Ebu Muszlim * alatt álltak s maig is állnak. A civilizáció úgy látszik, jobb szereti a délről északra vivő utat, de mikép hathasson annak csak egy szikrája is Közép-Ázsiába, míg a turkmánok minden utazót, minden karavánt ezer veszélylyel fenyegetnek ?

II.

A HYRKÁNIAI SIVATAG.

Hyrkániai sivatagnak hívják azt a nagy földterületet, mely a Kaspi tenger keleti réveitől az Oxus elhagyott partjáig nyulik keletre, és az Aral-tótól Perzsiáig és Afghanisztánig délre. Legnagyobb hossza mintegy 600, szélessége majdnem 400 angol mérföldet tesz ; a pusztaság név ráillik majdnem az egész roppant területre, először is azért, hogy talaja kopár és terméketlen, másodszor pedig, hogy megtelepedett lakói nincsenek ; úgy hogy igazán borzasztó elgondolni, hogy a földkerekségnek olyan részén van az ember, a hol néha 2—3 hétig kell járnia, míg egy teremtményt vagy egy lakóhelyet talál. A pusztaság földrajzi tulajdonai nagy kiterjedéséhez képest változók. A Kaspi tenger keleti partjain a föld majd agyagos, majd köves,

* Az egyik Omár khalifa korában Turkesztánt hódította meg ; a másik, először Merv helytartója, a turkmánok és kharezmiekkal egyesülve sokáig viselt szabadságháborút ura, a bagdadi fejedelem ellen.

síkságát csakis a Nagy- és Kis-Balkán szakítja meg. Kisebbebb nagyon gyakran tűnnek föl azoknak a két-háromszáz lábnyi homokdomboknak végtelen sorai, melyek legijesztőbb és legveszélyesebb akadályai az utazóknak, részint az alig áthatható, finom homok miatt, mely elsiklik az embernek és tevének lába alul és egy-egy erélyes lépést majdnem lehetetlenné tesz, részint meg folytonosan változó helyzetük és magasságuk miatt. »Egy mozgó domború különösnek hangzik ugyan, mindazáltal tény, hogy a legtapasztaltabb utazó sem igen tud biztos utat találni a hirkániai sivatag homokos részén át, mert sokszor megesik rajta, hogy hosszú dombláncra akad oly helyen, a melyen pár nappal azelőtt lapos, szilárd földet látott. Ezeknek a félelmes kumlukoknak (homokos helyeknek) a kezdete a homokrétég csekély domborulásában észlelhető; lassan-lassan vastagodik a réteg, észre sem veszed, hogy lábad fölebb-fölebb lépett és ha visszatekintesz, magaslatnak tetején látod magadat.

Ha lesújtó az idegennek a szomoru pusztaság nézése, még inkább ellenére volna a természet meddősége, ha nem akadna meg az unatkozó szem legalább abban a látszatlan növényzetben, mely oly szegényes, mint a föld, a melyen terem. Látsz itt egy hosszú, gyepes foltot, melyet a természetnek szeszélye teremtet oda a pusztaság közepébe. Haragos zöld a színe, de az élete nagyon rövid; ápril közepén sarjadozik ki, és május elején hervadtan is alig találod. Amott furcsa növényeket földözhetsz föl: alig tudják utjokat törni a kiaszott, agyagos föld hasadékein keresztül. Máshol vad murok és retekfajták teremnek; mind a kettő ehető, de ha szedni akarod, úgy kell kiásnod; mert ha ráncigálva akarod kihuzni, mindig sikertelen fáradozol. A homok nem annyira meztelen, mint gondolná az ember. Nagy része cserjés fákkal van födve, melyek megnőnek

olykor 10—15 lábnyira, de törzsökük nincsen: A meglehetősen vastag ágak a föld közelében nőnek ki. Ezek a fák olyan gyöngén állnak a földben, hogy egy rántással majdnem le lehet teríteni, és a fájuk, a mint tüzet fog, csakhamar hamuvá ég, kevés vagy épen semmi füsttel.

Egészben véve, nem lehet a hyrkániai sivatagot Észak-Afrika vagy Közép-Arábia pusztáihoz hasonlítani. Nem rég olvastuk, hogy ez utóbbinak inkább az elhanyagoltság és az ipar hiánya miatt van olyan puszta tekintete, mintsem természetes tulajdonainál fogva. És e századbeli francia, német és angol utazók leírásaiból ítélve, könnyebben járhatók be s nem oly veszélyesek, mint az a puszta, melyről szólnak. Eltekintve az időjárás kelletlenségeitől *, az ember, a portyázó turkmán rabló, a ki bizonyára ragadozóbb és kegyetlenebb, mint Nubia oroszlána, ezer akadályt hárít a vándornak útjába. Ezért egy karaván sem mer nekimenni a hyrkániai sivatagnak, ha turkmánok nem kísérik. Olyanformán járhatnak azonban könnyen, mint a kecskére bízott káposzta. De meg olyan törzsbeliek is megtámadhatják őket, mely az ő kíséretüknek ellensége, mert ezek a hordák folyton viszálykodnak. És a turkmánnal való harcot nem is lehet más ellenséggel vivotthoz hasonlítani. Nem csak haláltól kell félni, még annál is rosszabb, ha szolgaság követi a szerencsétlen harcot. Mert a pusztáknak kapzsi fia mindig iparkodik, hogy élve kerítse meg prédáját: ha szolgának adja el, több a haszna, mint az elejtett áldozat ruhája s fegyverzetéből. Azért az utazók mindig könnyebbnek tartják a sivatag által utjukba görditett nehézségek leküzdését, mint a puszta embereivel való harcot. S hogy ezt elkerüljék, vagy legpusztább s elhagyottabb ré-

* Nyáron 120° (Fahr.) forróság, télen csipős hideg és fagyasztó fergegek,

szén mennek át a sivatagnak, vagy oly évszakban utaznak, mely kevésbé kedvez a rablók portyázó kirándulásainak, s így biztosabb a lassan utazó kereskedőre nézve.

Szorosan véve, nincs állandó ut a hyrkániai sivatagon át; csak a perzsiai és khivai induló pontok nem változtak az utolsó századokban. Induló helyek Perzsiában Asztrabad, Dereguz és Mesed; Khivában Hezareszp, Medemin és Porszu. Régi időkben ezek a városok a Perzsia és Kharezm közti kereskedésnek központjai voltak; ma nap egészen elvesztették fontosságukat és — Mesed kivételével — jelentéktelen helyek, melyekre szegényes karavánok gyűlnek, hogy néhány árucsomót szállítsanak Iránból az Oxus partjaira vagy megfordítva. A vidékbeli utazókat két osztályba foglalhadjuk össze: 1. a közép-ázsiai bennszülött, a ki Perzsiába utazik, ennek egyedüli ellensége a roszt idő; és 2. a perzsa, a ki Khivába megy, ezt kétféle veszély fenyegeti: eltemetheti a homokfuvatag, megölheti a szomszéd és megbékózva a khivai rabszolgavásárra kerülhet. Az utóbbi természetesen sokkal inkább retteghet a sivatagon át vivő uttól; de mind a kettő egyenlő aggodalommal teszi meg az óvó előintézkedéseket, és mind a kettő nagyon jól tudja, micsoda veszedelmes dologra vállalkozik.

Az említett három-három induló pont közül veszem az elsőt, és elvezetem olvasómat Asztrabadból Medeminbe, mely legdélibb pontja a khivai khánságnak, és csak két napi járásra van a székvárostól. A karavánnak mindenek előtt valamely hatalmas és befolyásos jomut turkmán főnök barátságát kell megnyernie. Ez azután csapatával őrsereg gyanánt szolgál, utközben mindig körülveszi a megrakott tevesereget és pihenéskor őrzik a főhalmozott árucsomókat. Nem csak a jószág, hanem az utazó szerek, a ruhák és élelmi szerek is a kísérő turkmán főnök gondjára

vannak bizva. A gazdag kereskedőnek szegénységet kell mutatnia a nomádok sovár szemének ; a legsilányabb eledelt kell ennie, rongyokba kell öltözködnies a meztelen földön hálnia, míg fizetett kísérője használja ruháját, ágybelijét és élelmét, sőt néha a turkmán szolgájának kell magát színlenie és mindenféle kellemetlenséget tünnie, csak hogy életét és vagyonát megmentse. Ez persze csak 4—5 napig tart, míg a karaván el nem hagyta a tanyákat, a Görgen és Etrek partjain zöldelő legelőket, míg a tulajdonképeni sivatagra nem ért, melyen, egész a Balkánig, csak ritkán találkozik az ember nyájakkal vagy sátrakkal. A Balkán keleti lejtőit április hóban buján zöldelő fű lepi, de májusra mind elfonnyad és kiég, s fűvet csak olyan ritkán találni, mint egy korty iható vizet. És épen ezért utazhatnak a karavánok biztosan ezen évszakban, mert a portyázó turkmánok nem találhatnak ilyenkor abrakot lovuknak, holott a tevéknek elég a bogáncs, melyet mindenhol bőviben találhatnak. Könnyen láthatjuk tehát, hogy minél ridegebb és rettenőbb a pusztának természetes állapota, annál biztosabb az ember incselkedései elől. Az utazók türelmesen küzdenek a hőség, szél, homokfuvatag és vízhiány ellen, ha csak nem kell félniök, hogy ama kegyetlen rablókkal találkoznak. Ezen utnak vízetlen részét általában az Etrek partjától egészen Khíva határáig számítják, a hol mesterséges csatornák vezetik az Oxus tiszta vizét ; de én azt hiszem, hogy a Balkánnak déli lejtőjén van néhány jóvizű forrás és ezeket nagy titokban tartja és őrzi a jomutoknak egyik ága, melynek, mint hallottam, örökös birtokában vannak. Hasonlóképen van, ha nem tévedek, az említett hegységnek északi oldalán egy forrás vagy egy ciszterna ; de különben egy csöpp iható folyadékot sem talál az ember az egész uton, melynek hossza körülbelül 300 angol mérföld, s melyet ritkán járnak meg 10—12 napnál hamarább. S ezt

nem is fogjuk valami nagyon lassu utazásnak tartani, ha tekintetbe vesszük, hogy a karavánok többnyire nagyon megterhelt teveláncokból állanak. Rendesen huszonnégy vagy huszonhat angol mérföld tesz egy napi utat, s ez három állomásra oszlik. Az első és leghosszabbik egy órával napnyugta után kezdődik és szürkületig tart, minthogy a hűvös éj csökkenti a nehézségeket. Szürkület és napkelte közt reggeliznek mind az emberek, mind az állatok; s még mielőtt a nap fölkelt, kezdődik a második állomás, mely 9—10 óráig tart. Ekkor tartják az ugynevezett déli pihenést; ez leghosszabb ugyan, de alig mondható pihenésnek, mert a roppant hőség és szomjuság kinozza az embert. Nincs sátor, nincs árnyék, mely jótékony álmod hozna a fáradt szempillákra s az utazó kívánczik megint fölcserélni ezt a nyugvást a tevehát hullámozó mozgásával az alkonyi szellőben. Délutáni négy óra körül kezdődik a napi utnak utolsó és legrövidebb része, mely hét vagy nyolc óráig tart, s ekkor elegendő időt enged a vacsorára. Az alvás többnyire nyargalvást történik. A közép-ázsiai, a ki lóháton nevelkedik s azon tölti életének legnagyobb részét, az ilyen ágyat egészen kényelmesnek találja. Erősen ül a nyeregben, és ámbár fejét folyton jobbra-balra bólingatja, csak nagyon ritkán esik meg rajta, hogy egy önkénytelen földrebukás ébresztze föl.

Medeminnél, vagyis a khívai khánság lakott részénél végződik ez az utvonat, ámbár innen még három-négy napi járásra van a főváros; de ezentul nincs többé fáradtság és akadály, kivéve az őriséget, mely gondot visel rá, hogy senki el ne kerülje a vámszedőnek vizsgáló szemét.

Ez a főút Perzsia és Khiva közt, és ezt Etrek Jolunak nevezik. A második a Tekke Jolu (t. i. tekkék útja, mert ezen törzsön visz keresztül), Bödsnurdnál kezdődik, átmetszi az Etrek folyó felső részét és megkerülván

keletről a Tedsend mocsárokat, többnyire oly vidéken halad, mely bőségesen el van látva ivóvízzel, a barom számára füvel, és majdnem száz angol mérfölddel rövidebb, mint az első. Azt mondják, ez volt a mult században a legjártabb, ut és régebben soká hadi utnak is használták. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy N a d i r s a h, mikor oly rögtön visszatért Perzsiába, ezt az utat választotta, és itt hagyott a homokbuckák közt két nagy ágyut, mert a sebes menet miatt nem vihette magával. Mikor kérdeztem, mért hanyagolták el ezt az utat, azt felelték, hogy a tekék, a kik a sivatag ezen részének egyedüli urai, minden közlekedést lehetetlenné tesznek, mert folyton háboruszkodnak a szomszéd törzsekkel. Barátságukban senki sem bízhatik, s csak az merészkedhetik erre az utra, a ki náluknál erősb és hatalmasabb.

A harmadik utat D e r e g u z J o l u n a k hívják; ez a sivatagot legkeskenyebb részén vágja át, a Perzsia északi részében levő kis D e r e g u z és a khivai H e z a r e s z p között. Csak tizenkét napi ut: nyolc napig mély homokban jár az ember, csak három keserűvízforrást talál, és négy napig baromtenyésztő turkmánok közt. Ezt az utat N á s z i b J o l u n a k, a kaland útjának is szokták nevezni, mert többnyire olyan emberek járnak rajta, a kik mindezüket elvesztették és szükségleteiket vagy merész vállalatokkal, vagy a turkmán rablókkal való cimborálás által, a kiknek ők ügynökökül szolgálnak az iszonyu rabszolga-kereskedésben.

Ezek a kiinduló pontok a tulajdonképeni Perzsiából Turkesztánba és viszont, de vannak ezeken kívül más utak is Khivából M e r v b e; ezt a helyet sok ideig perzsa birtoknak tekintették, de mostan a tekkék birtokában van. Egyik mervi ut, az O r t a k u d s u (középső forrás) — Khivából Mervbe tizennégy nap — egészen homokon vezet végig, és

nagyon is megérdemli a »rettenetes« nevet. A második, Akjap Jolu, Hezareszp és Merv között, épen oly hosszú, de kevesebb bajjal jár, mert közönként van füve a barom számára és minden másod nap egy-egy forrása iható, ámbár nem épen jó vízzel. A harmadiknak, mely aránylag legjobb, Kabakli Jolu a neve. Hossza mintegy 170 ang. mérföld, de nyole nap alatt könnyen meg lehet tenni.

Mindaz, a mit ezen utakról mondtam, az évnek csak azon szakára vonatkozik, mely április közepétől szeptember végéig terjed. Mig más vidékeken a tél beálltával a szárazföldi közlekedés nehezebbé válik, a hyrkániai pusztáról épen az ellenkezőt mondhatjuk. Mihelyt az uttalan homokrónákat a hó lepi el, mely mintegy négy hónapig marad ott, megszűnik az utnak főnehézsége, a szomjuság. A lassan mozgó tevék helyett gyors lovakat alkalmaznak, és sereges karavánok helyett apró utazó társaságok sietnek a sivatagnak egyik végéről a másikra. A hó ellátja őket vízzel, hogy szomjukat oltsák; a száraz cserjék szolgáltatnak tüzelőt, hogy megfűzzék teájukat és megmelegítsék fagyos tagjaikat. Ellenségtől sem kell félniök; az attól való félelem, hogy messze jut a forrásoktól, nem gátolja útjában és minél kitartóbb a lova, annál biztosabb az élete. Télen az etreki utat bejárják 8—10 nap alatt, a Kabaklit meg épen öt nap alatt; és dacára a fagyos szeleknek és hófuvatagoknak, a közép-ázsiai a sivatagon nem csak jobban szereti a téli utazást, hanem valóságos gyönyörét találja benne.

III.

A KHÍVAI KHÁNSÁG.

A. Khíva, a főváros.

Keleti városról lévén szó, fölösleges emlitenem is, hogy Khíva belseje egészen különbözik attól, a mit külseje ígér. Az olvasónak látni kellett volna a legalsóbb rangu perzsa városok valamelyikét, hogy mondhassam, miszerint még ezek is sokkal fölötte állnak Khívának. Különben képzeljünk magunknak három-négy ezer sárkunyhót, melyek darabos és meszeletlen falaikkal a legnagyobb rendtelenségben elszórva állnak, vegyük ezt körül képzeletünkben egy szintén sárból rakott tiz láb széles fallal, és fogalmunk lesz Khiváról.

Felosztás.

A várost közönségesen két részre osztják: *a)* a tulajdonképeni Khíva, *b)* Ieska le, azaz a vár, mely szintén fallal van körülvéve s a külső várostól négy kapu által elzárható. Ez utóbbi a következő városrészekből (mahalle) áll: Pehlivan, Ulujoguds, Akmeszdsid, Jipekesi, Kosbegi mahalleszi. A tulajdonképeni városnak kilenc kapuja van, és pedig éjszak felé: Ürgends dervazeszi *, Gendungiah d., Imaret d.; kelet felé: Iszmahmudata d., Hezareszp d.; dél felé: Sikhlar d., P. skenik d., Rafenek d. és nyugat felé: Berkhán d. Tiz városrészt különböztetnek meg: 1. Or, 2. Kefterkháne, 3. Mivesztán, hol gyümölcsöt árulnak, 4. Mehterabad, 5. Jenikalé, 6. Bala Havuz, mely

* Dervaze perzsa szó, s kaput jelent; dervaze s z í = kapuja.

nagy platánoktól körülvett vízmedencével ellátva mulatóhelyül szolgál, 7. Nanjemezoráma *, 8. Nurullahbaj, 9. Bagcse, 10. Rafenek.

Bazárok.

Bazárok vagy oly árucarnokok, a milyeneket Perzsiában, vagy a kelet más városaiban találunk, Khívában nincsenek. Említésre méltó csak a Tim, egy kis jól épített bazár, meglehetősen magas boltozataival, melyben mintegy 120 bolt és egy karavánszeraj van. A mi vasmű, diszmű, vászon, kattun és posztó az orosz piacon található, valamint az a kevés, a mit Bokhara és Perzsiából hoznak, itt mind föllelhető. A Tim körül van még a Nanbazari (kenyérpiac), Bakalbazari (fűszerárus-p.), Sembazari (szappan- és gyertyapiac) és a Szertras bazari (tiz-tizenkét borbélyműhely, holy a fejet borotválják; mert a ki szakállát borotváltatná, azt ürültnek tekintnék, vagy halállal büntetnék). A bazárok közt meg kell említenünk a Kicsik karavánszerajt is, hol a tekkék és Jomutok által odahordott rabszolgákat állítják ki eladásra. Az egész földmivelés rabszolga-kezek által hajtván végre, ezen árucikk nélkül Khíva el nem lehetne. Különben Bokharáról szólva, tüzetesebben megemlékszünk még e tárgyról.

Mecsetek.

Régibb s művészibb építésű mecset kevés van Khívában. Említésre méltók: 1. Hazreti Pehlivan, négyszáz éves épület, mely egy nagy és két kisebb kupolából áll, s melyben Khíva város egyik szentje s védnökének, Pehlivan

* Szószerinti értelme: oly falu, mely nem eszik kenyeret.

Ahmed Zemcsinek sírja van. Külseje keveset ígér, de bensejében a faldiszitmények (kasi) izlésteljesek ; csak az kár, hogy az épület sötét, s a világosság hiánya miatt sok dolog el marad rejtve szem elől. Valamint a mecset belsejében, úgy az előcsarnokban is, folyvást csak úgy hemzsegnék a vak mnemotechnikusok, kik csupa hallgatásból könyv nélkül megtanulták a koránt, s azt szüntelen elrecitálják ; 2. Dsümaa meszdsidi, melyben a khán pénteki imáját végzi, s melyben a hivatalos khutbét (az uralkodó fejedelemért mondott imádságot) szokták felolvasni ; 3. Khán meszdsidi, a vár bensejében, 4. Saleker, melyet egy földmivelő épített, 5. Atamurad Kusbegi, 6. Karajüzmeszdsidi.

Medreszék.

A medreszék (kollégiumok) száma s azok pompás kiállításából lehet Közép-Ázsiában a népesség vagyonsága és vallási műveltségének fokára következtetni. Tekintetbe véve az eszközök korlátoltságát, azon buzgalom és áldozatkészség, melyet a király úgy, mint a kézmives az ily kollégium felállítása vagy javadalmazásánál tanúsít, valóban dicséretre méltó. Bokhara, az iszlám civilizáció legrégibb székhelye Közép-Ázsiában, példányképe e törekvéseknek, de Khívában is van néhány ily kollegium, melyek közül említendőek :

1. Med em in * k h á n medreszeszi, melyet 1842-ben perzsa építőmester épített egy elsőrangú perzsa karavánszeraj mintájára. Jobboldalán otromba torony áll, jóval magasabb a két emeletnyi medreszénél, de az építő halála miatt befejezetlen maradt. E kollégiumnak 130 célaja van s 260 tanulónak adhat szállást ; jövedelme pedig

* Rövidítése a »Mehammed Emin« névnek.

12,000 khivai batman buza és 5000 tilla (2500 font sterling;) készpénz. Hogy az olvasó némi fogalmat szerezhessen magának az intézetről, álljon itt a jövedelem felosztása, ebből a személyzetet is megismerhetjük.

	Batm.	Tillát
5 Akhond (tanár) kap évenként	3000	150
1 Imám kap évenként	2000	40
1 Muezzin (imádságkiáltó) kap évenként	200	
2 Szolga közül mindenik kap évenként	200	
1 Borbély kap évenként	200	
2 Muttevali vagy felügyelő kapja az összes jövedelemnek tizedrészét; a mi fenmarad pedig, a tanítványok közt osztatik fel, kik e tekintetben három osztályra szakadnak:		
Az 1. osztály kap	60	4
A 2. „ „	30	2
A 3. „ „	15	1

2. Allahkuli khán m. 120 cellával, melyben a tanítványok évi jövedelme 50 batman és 2 tilla.

3. Kutlug Murad Inag m., melynek minden cellája 50 batmant és 3 tillát jövedelmez.

4. Arab khán m. igen kevés, de gazdagon javadalmazott cellával.

5. Sirgazi khán m.

Ez épületek egyedül érdemlik meg a sárkunyhók közt a ház nevezetét, udvaraik többnyire tisztán tartatnak, gyakran fákkal vannak beültetve, vagy egészen kertté alakítva. A tantárgyakról Bokharáról beszéltünkben fogunk szólni, mely középpontja a közép-ázsiai tudományosságának; most csak azt jegyezzük meg, hogy a tulajdonképeni előadások a tanárok celláiban tartatnak, hol a tanulók szellemi tehetségük szerint vannak osztályozva.

Rendőrség.

Minden városnegyedben van egy mirab* ki, hánappal kerületében verekedések, lopások vagy más gazságok követtetnek el, a nyilvános rend fentartásáért felelős. A város éjszakai felügyelete négy pazebre (főör) van bízva, kiknek egész éjjel a vár kapuja előtt őrt kell állniok, míg mindenkinek nyolc alőre — összesen tehát 32, kik egyszersmind a hóhértisztet végzik — a városban körüljár, és mindenkit elfog, a ki éjfélt után 1 órával még az utcán mer mutatkozni. Különös figyelmeket betörések és tiltott szerelmi kalandokra fordítják, s jaj annak, kit tetten kapnak.

B) A KHÁN ÉS KORMÁNYA.

Hivatalnokok.

Fölösleges emlitenünk is, hogy a khán alattvalóinak élete- és vagyonáról tetszése szerint rendelkezhetnek. Mint fejedelem az, a mi minden családatya a maga családjában; s a mint ez, ha kedve tartja, meghallgatja valamelyik rabszolgája tanácsát, úgy a khán is hajt néha egyik-másik minisztere szavára. Önkényének tulajdonképen csak az ulemák rendje szabhat némi korlátot, ha oly férfiak állnak élén, kik tudományosságuk és feddhetetlen életök által magokat a népnél kedvesekké, a khánnál félelmeikké birták tenni. E viszonyok majdnem minden ázsiai kormánynál fellelhetők, de nem tulajdoníthatók a kormányformák hibáinak, vagy azok teljes hiányának. Sőt inkább, a keleten minden időben, s a történelem

* Mirab az, a mi a török szubasi; oly hivatal, mely a sínai határtól kezdve az adriai tengerig nagy szerepet játszott, s játszik most is.

minden korszakában voltak alkotmányok, melyek az önkény és zsarnokság ellen voltak intézve; de azért nem jutottak soha érvényre, mert keleten a tömegek jellemgyöngesége és minden nemesebb érzés hiánya az uralkodó büneinek mindig kedvezett, és kedvez mai napig.

A mongol eredetű khívai alkotmány szerint az államnak következő hatóságai vannak:

1. *Khán* vagy *Padisah* lesz az, kit egy diadalmas törzs kebeléből azzá választanak. Mellette álnak az

2. *Inagok**, kik négyen vannak; ketten a királynak közeli rokonságából, ketten esupán törzsrokonok. Az előbbieket elseje mindig jogszerű kormányzója *Hezarezp* tartománynak.

3. *Nakib*, az egyházfő, mindig *Szejdnék* (a próféta családjából valónak) kell lennie, s ugyanazon rangja van, mint Konstantinápolyban a *Sejkh-ül-islam*nak.**

4. *Bi*, — nem kell ezt összetévesztetni a bejjel, melyel csak egyenlő szójelentése van. A *Bi* csatában a khán jobbján van.

5. *Atalik*, egy neme az államtanácsosoknak, kik csak özbegek lehetnek. Számuk a khán tetszésétől függ.

6. *Kusbegia* khán vezirje, vagy első udvari tisztje. Rajta kezdődik a tulajdonképeni hivatalnokok testülete, kik teljesen az uralkodó szeszélyének alávetvék.

7. *Mehter*, egy neme az udvarnagynak, ki az udvar s az ország bekormányzatát vezeti. Mindig szártnak, a régi perzsa lakosság közül valónak kell lennie.

8. *Jaszaulbasi*, — szám szerint ketten, — vezetői a testőrseregnek, kihallgatásoknál a bemutató tisztét

* *Inag* szószerint: ifjabbik testvéröcs.

** Konstantinápolyban a *Nakib-ül-Eszref*, a *Szejdek* főnöke, rangban a *Sejkh-ül-Islam* után áll.

látják el. Egyenlő rangban áll ezekkel a Diván, egy neme az államtitkárnak, ki egyszersmind számvivő.

9. Mehrem, szintén ketten, — a komornyik s megbízott tisztét látják el s nagy befolyásuk van a khánra s a kormányra.

10. Minbasi, 1000 lovas parancsnoka. *

11. Jüzbasi, 100 lovas parancsnoka.

12. Onbasi, 10 lovas parancsnoka.

E tizenkét osztály képezi a szipahi-knak nevezett tulajdonképeni tisztviselőseget, s feloszlik a) olyanokra, kiket, mint a 2., 3., 4., 5.-et, a khán soha ki nem tehet hivatalukból, b) tulajdonképeni szolgákra, kik bizonyos fizetést húznak mint a 6., 7., 8., 9. s c) olyanokra, kik csak háboru idején működnek. A magas hivatalnokok jószággal jutalmaztatnak, a közönséges hancosok lovat s fegyvert kapnak a khántól, s minden adó és díj-fizetéstől mentesek. Ennyiből áll a világi tisztviselés. Az ulemák, vagyis papok, kinek főnöke a Nakib, következő alosztályokra oszlanak:

1. Kazikelan, főbíró s az igazságszolgáltatás, főnöke az egész khánságban.

2. Kaziordu, ki mint főbíró a khánt hadjárataiban kíséri.

3. Alem, a muftik főnöke.

4. Rejsz, az iskolák és vallási törvények végrehajtásának felügyelője.

5. Mufti, minden jelentékenyebb városban egy.

6. Akhond, tanár vagy elemi tanító.

A három első a magasabb hivatalnokok közé tartozik, és működésbe lépéskor a khán által gazdagon meg-

* A khivai khán összes haderejét 30,000 emberre tették, de veszély esetén e számot megkettőztetheti.

ajándékoztatik; a három utóbbi a vakf-ból (jámbor alapítványok) huzza fizetését, bizonyos részlet pénzben s termékekben, de azért szokás, hogy évenként a kurban- és noruz-ünnepen a khántól bizonyos ajándékot kapjanak. A khivai ulemák nem állnak annyira a tudományosság hírében, mint a bokharaiak; de korántsem oly szemtelenek s elbizottak, mint ezek és sokban valódi buzgóság lakik, földieiket tehetségök szerint művelni és nyers, harcias tulajdonságaikon simítani.

Adók.

Khivában kétféle adó van: a) szalgit, mely a mi telekadónknak felel meg, s mely szerint minden 10 tanab (60 négyszög rőf) mivelhető földtől a khán évenként 18 lenge (10 shilling) adót kap. Katonák (nöker vagy atti), az ulemák és khodsák vagy szejdek (a próféta utódai) felmentvék alóla. b) Zekiat (vám), mely szerint a bevitt árutól $2\frac{1}{2}$ száztóli; baromért, tevékért s lovakért darabszámra egy tenge, juhokért fél tenge vétetik évenként * Ezen kívül minden nyilvános bolt fizet évenként 6 tengét. A szagit behajtását közvetlenül a kusbegi és mehter eszközlik, kik a főkerületeket évenként bentazzák, és az illető kerületekben a jaszolukat ** felelősekké teszik az adók behajtásaért. A zekiat jövedelmeire egy a khán kegyében álló mehrem öröködik, ki egy irnokkal meglátogatja a nomád törzseket, és, lehetetlen lévén a barmok megszámlálása, minden törzsre évenként a jaszolukkal tartott tanácskozás és megegyezés szerint veti ki az illető részt. Az ily eljárásnál természetesen a mehteré a legnagyobb haszon;

* Csak olyanoktól azonban, kiknek nyájuk, azaz 10 darabnál többjük van.

** Jaszolu, azaz: kor-nagy, mint Khivában az akszakalukat nevezik.

s a khánnak még mult évben el kellett hinnie, hogy a karakalpakoknak csak 6000 ökrük van, s a jomutok és csaudoroknál csak 20,000 birkától fizettek adót, — pedig ez, a mint hallottam, csak harmadrésze a valódi létszámnak.

Törvényszékek.

Törvényszékekül szolgálnak a mecsetek és az gazdaszolgáltatással megbízott kazik és muftiknak magán-szállásai. Ezen kívül még mindenkinek szabadságában áll panaszát a város vagy tartomány kormányzója elé terjeszteni, ki azután ürf, azaz saját belátása szerint ítél. Minden kormányzónak, sőt magának a khánnak is, naponkint legalább négy óráig kell kihallgatásokat adnia, s ezen kötelesség alul csak a betegség mentheti fel; s minthogy kiki bebocsáttatik, az uralkodó kénytelen gyakran alattvalóinak legapróbb családi viszonyait meghallgatni s kiegyenliteni. Hallottam, hogy nagy mulatságára szolgál a khánnak, ha egy feldühödt házaspárt lát maga előtt; ilyenkor őket még jobban egymásra uszítja, s a haza atyja hasát fogja nevéttében, mikor férj és nő előtte a porban henteregve verekszenek.

C) A KHÍVAI KHÁNSÁG.

A khívai khánságot, mely történelmi nevén *Kharez m**, s melyet a szomszéd országokban *Ürgends* nek is neveznek, — minden oldalról sivatag veszi körül, s a mivelt föld legszélső határai délkeletre *Fitnek* város, éjszaknyugatra *Kungrát* és *Köhne* *Ürgends*, délre *Medemin* és *Köke seg*. Az állandó lakosokkal benépesített föld területét meghatározni épen oly sikertelen tö-

* *Kharez m*, perzsa szó, és harc kedvelőt jelent.

rekvés volna, mintha a népesség számát akarnók megállapítani; inkább adjuk a khánságnak a lehetőségig tökéletes helyiratát. Hátározottan kiemelendő a föld nagy termékenysége, mely nem annyira a célszerű mívelésnek mint inkább az Oxus áldásdús vize által történő meg nedvesülésnek tulajdonítandó.

Csatornák.

Khivában kétféle csatornák, u. m. *a) arna*, azaz olyanok, melyeket a folyam maga vájt magának, s melyeket csak hébe-korban szoktak a lakosok megnagyobbitani vagy mélyebbre ásni; *b) jap*, egy vagy két ölnyi széles, ásott csatornák, melyek nagyjából az *arnák* ból erednek, melyeknek sűrű hálózata az egész megmivelt földet elborítja. Az *arnák* közül megemlítendők:

1. *Hazreti Pehlivan arnaszi*, mely Fitnek és Hezareszpnél kezdődik s Khiva mellett elfolyva, miután Zej-n s a jomutók vidékén végigment, a homokban elvész.

2. *Gazavat arnaszi*. Khanka és Jengi Ürgengs közt szakad az Oxusból, nyugati irányban Gazavat mellett foly el, s a jomutok közt elenyészik.

3. *Sahbad arnaszi*. Kezdődik Jengi Ürgengs fölött, Sahbad Tasauz és Jillali mellett foly el, és Kökcesegnél elvész.

4. *Jarmis arnaszi*. Sahbaz Veli-vel szemben jön az országba, s végig foly a Kiat-Kungrat és Jengi Ürgengs közti vidéken.

5. *Kiliesbaj arnaszi*. Khitai és Görlen közt ered, Jillali mellett foly el, és Kökceseg mögött a homokban elvész.

6. *Khodsaili Arnaszi*.

A tulsó parton van :

7. A Surakhan arnaszi, mely a hasonlónevű helynél veszi kezdetét és éjszakkéleten vész el, de előbb Japkenarit és Akkamiszt látja el vízzel.

8. Iltazar Khán arnaszi, mely a karakalpakok földén foly keresztül.

Felosztás.

Khíva politikai felosztása azon városok számától függ, melyek tulajdon baj, vagy kormányzóval bírnak s ez által külön kerületet képeznek. Legfontosabbak : a főváros Khíva, Jengi Ürgends, az ipar főszékhelye és Köhne Ürgends. Még sokáig a mongol hódítás után ez volt a khánság fővárosa, most nyomoru falu, melynek hajdani fényéből alig van már egyebe, mint először : két torornak kisebb, nagyobb maradványa ; e tornyok más közép-ázsiai tornyokéval egyenlő idomtalan modorban voltak építve, és a monda szerint azért rontották le a kalmukok, mert dühbe jöttek azon, hogy e tornyok távolról közel látszanak, s közeledve feléjük, mintegy futnak az ember elől ; másodsor : Törebeg khán kupolája, izlésteljes zománcozott téglákkal kirakva ; végre Mazlumkhán szolugu.

Khívának mostani felosztása a következő :

Fővárosok és keretek a hozzájuk tartozó falvakkal együtt s mindeniknek távolsága az Oxustól.

A városnak neve	Távolsága az Oxustól mérföldekben (tas)	Falvak
1. Khíva . .	6	<i>Nyugat felé</i> : Bedrkhan, Khinik, Akjap, Khaszian, Tasajak, Töjeszicsti.

A városnak neve	Távolsága az Ózástól mérőföldek- ben (tas)	Falvak
		<i>Dél felé:</i> Sircseli, Sikkhar, Rafenek, Engerek, Pizekenik, Pernakaz, Akmeszdsid <i>Kelet felé:</i> Szajat, Kiat, Sikkbagi, Kettebag. <i>Éjszak felé:</i> Gendumgiah, Perise, Khalil, Nejszekhasz, Gauk, Csarakhsik, Zirsejtan, Ordumizan.
2. Hezareszp . .	1	Dsengeti, Sikkharik, Khodsalar, Himmetbaba, Bicsakcsi, Isancsepe, Bagat, Nogman, Besarik.
3. Jengi Ürgends . .	1 $\frac{1}{4}$	Gajbulu, Sabadboju, Kucsilar, Oroszlar, Szabundsi, Köndsü, Szagrindsi, Akhunbaba, Karamaza, Kipesaklar.
4. Kungrat . .	—	Kiet, Nogaj, Szarszar, Szakar.
5. Tashanz . .	6	Kamielikuk, Kongradlar, Karzalar, Jarmisboju, Basztirmali.
6. Görlen . .	1	Dzselaír, Jomuskali, Esim, Vezir, Alcsin, Taskali, Kargali.
7. Khodsa-lli . .	2	Ketmedsi Ata, Dsarnike Najmanlar (az erdősegekben), Kamis Csali, Dervis Khodsa.
8. Csimbaj . .	—	
9. Sahbad . .	4	Khodsalar, Kefterkhane, Kök-kamis.
10. Surakhan . .	—	
11. Kilids-baj . .	4 $\frac{1}{2}$	Khalimbeg, Bagalan, Alieli-boju, Bozjapboju.
12. Mangit . .	$\frac{1}{2}$	Permanaesa, Kiatlar, Kene-göz.
13. Kipesak . .	—	Baszujapboju, Nogaj-isán, Kandsirgali, Kanlilar.
14. Khitai . . .	1 $\frac{1}{2}$	Akkum, Jomurlutam, Kulaulu.
15. Akderbend és Dsamli . .	7	
16. Kiet . . .	1 $\frac{1}{2}$	

A városnak neve	Távolsága az Oxustól mérföldekben (tas)	Falvak
17. Khanka . . .	1	Meder, Gödse, Khodsalar, Saggallar.
18. Fitnak . . .	2	
19. Sabaz Veli . .	2	Basztirmail, Vejegan kal'eszi. Acsin, Veszér .
20. Dsagataj . .	4 $\frac{1}{2}$	
21. Ambar . . .	5	
22. Jengi Ja. . .	—	
23. Nöksz . . .	—	
24. Kökeseg . . .	9	
25. KohneÜrgends	6	
26. Kiat Kungrat (Görlen és Jengi Ürgends közt)	2	
27. Nokhasz(Khan- ak és Hesza- reszp közt)	2	
28. Rahmet - birdi Beg (közel az OveiszKaraajne hegyhez)		
29. Kangli . . .	1	
30. Jilali (Mede- min és Tashauz közt)	8	
31. Kosköpür.		
32. Gazavat . . .	6	

D) TERMÉNYEK, IPAR ÉS KERESKEDEÉS.

A khivai földnek termékenységéről már többször volt szó; különösen említésre méltó szép gabonája a jó rizs, főleg a görleni; a legszebb selymet Sahbadban és Jengi Ürgendsben termelik; van gyapot, s a rujan, egy nemű a gyökereknek, melyből vörös festéket nyernek a khivai gyümölcsnél különbet nem csak Perzsia és Törökországban, sőt Európában is alig találhatni. Ez utóbbiból kiemelendő a hezareszpi alma, a khivai őszibarack és granátalma,

s főleg a hasonlíthatatlan jóságu dinnye *, mely még a távoli Pekingben is nagy hirben áll, s a mennyei birodalom uralkodója nem feledte el azon ajándékok közt, melyeket a sinai tatárságban évenként kap, mindig néhány ürkindsi (ürgendsi) dinnyét is kikérni magának. Még Oroszországban is jól megfizetik; mert a ki egy szállitmány téli dinnyét visz ki, ugyanannyi cukrot hoz érette vissza.

A khivai ipar terményei közül híres Közép-Ázsiában az Ürgends csapant, azaz: az urgendsi kabát, mely két színű, csikos szövetből van készítve (pamut vagy selyemből, sőt néha a kétféle fonal vegyülékéből), s a nálunk divatozó hálóköntösök formájára kiszabva; továbbá a khivai rézedények, a hezareszpi és a tasauzi vászon.

Khiva a legnagyobb kereskedést Oroszországgal üzi. Egy-két ezer tevéből álló karavánok mennek tavasszal Orenburgba, ősszel Asztrakhánba; s Nizsnejbe (elnevezésük szerint: Mäkäria) a vásárra gyapotot, selymet, bőrt, ruhákat a nogaj tatárok számára, chagrinnőrt és gyümölcsöt visznek, s hoznak ezek helyett katlanokat s más öntött vas edényeket (itt: dsögen), kattunt (mely nálunk butorok bevonására fordittatik, ott azonban a nő-ing előreszének készítésére szolgál), percailt, posztót, cukrot, vasat, rozsz puskákat, s kevés díszműárut. Nagy a kivitel a halakban is; de ezeket az oroszok maguk viszik el három gőzhajó védelme alatt, melyek az Aral-tón járnak, s az utolsó orosz követség és Khiva közt kötött szerződés szerint Kungrátig mehetnek. Perzsia és Herattal ** Khiva

* E dinnyének 4 különböző fajából hoztam magot, s a mint Göncz Pál barátomnak e magokkal tett kísérletéből következtetni, alföldi homokos vidékeinken sikerrel lesznek termelhetők.

** Heratban s vidékén szeretik ugyan hordani a khiva-csapant (a khivai kabátot), és drágán is fizetik; de ez árucikkét Bokharán keresztül hozzák.

VÁSÁR LÓHÁTON AZ ŰZBEKEKNÉL.

igen csekély kereskedést űz, mert az ezen országokba vezető utak a turkmánok kezében vannak. Khíva és Asztrabad közt csupán a jomutok tartják fenn a közlekedést, kik évenként 100—150 tevén hoznak oda fésűkészítésre való puszpángfát s egy kevés naftát. Bokharával már élénkebb a közlekedés. Ruhát s vásznat hordanak oda, s érte teát, fűszert, papírt s ott készült könnyű diszműarukat hoznak. A belföldi kereskedelemre nézve: az ország minden városában hetenként egy vagy két vásár tartatik. Még oly vidékeken is, melyekben nincs ház, hanem csupa nomádok laknak, egy Bazarli-dsajnak nevezett, s több agyagkunyhóból álló vásárhely építtetik a vásár megtartására, mely e vidékeken különös ünnepies alakot ölt. A közép-ázsiai gyakran 10—20 mérföldnyiről eljő az ily helyre néhány tüért vagy más csekélységért, s ilyenkor legszebb lovára ül s legjobb fegyverét viszi magával, hogy fitogtathassa magát.

E) A KHÁNSÁG LAKOSSÁGA.

Khivát 1. özbegek, 2. turkmánok, 3. karakalpakok, 4. kaszakok (kiket nálunk kirgizeknek neveznek), 5. szartok és 6. perzsák lakják.

1. Özbeg.

Öz beg azon néptörzs neve, mely nagyobbbrészt állandó lakhelylyel birva, földmiveléssel foglalkozik, s az Araltó déli szögletétől Komulig (40 napi járásra Kasgartól, Sina belseje felé) terjed, s a három khánságban és a sinai tatárságban uralkodó fajnak tekintetik. Saját felosztásuk szerint az özbegek 32 fő taifé-re (törzs) oszlanak: 1. Kungrát, 2. Kipcsak, 3. Khitai, 4. Mangit, 5. Nöksz, 6.

Najman, 7. Kulán, 8. Kiet, 9. Az, 10. Taz, 21. Szajat, 12. Dsagataj, 13. Ujgur, 14. Akbet, 15. Dörmen, 16. Ösün, 17. Kandsigali, 18. Nogaj, 19. Balgali, 20. Miteu, 21. Dselair, 22. Kenegöz, 23. Kanli, 24. Icskili, 25. Bögürlü, 26. Alcsin, 27. Acsmajli, 28. Karakurszak, 29. Birkulak, 30. Tirkis, 31. Kellekeszer, 32. Ming.

E felosztás régi, és feltűnő, hogy az említett földterületen még ezen egyes törzsek is csak nagyon elszórva találhatók; s a kutató meg van lepve, sőt néha hinni sem akar saját szemének sem, midőn a khivai, khokandi és jergendi özbegeknek nyelve, szokásai és az arc kifejezése közt a nagy különbséget észreveszi, és ezek mégis magukat nem csak ugyanazon nemzet, hanem ugyanazon törzs (taife) vagy klán (tire) tagjainak vallják.

Csak azt akarom említeni, hogy Khivában a legtöbb özbeg törzsnek van képviselője, s hogy a khivai Khokandal, Bokhara és Kasgarral szemben méltán büszke régi özbeg nemzetiségére. A khivai özbeg első pillanatra elárulja az iráni elemmel való vegyületét; mert szakálla van, mely a turáninál mindig mintegy idegen tulajdonnak tekinthető, míg az arc színe s vonásai gyakran a valódi tatár eredetet tüntetik fel. Jellemére nézve is a khivai özbeg egyéb törzsrokonainál többet ér; nyíltszívű s becsületes; megvan még benne azon vadság, mely a körülötte levő nomádokat jellemzi, de hiába keressük nála a keleti civilizáció csalárd okosságát, s a törökországi valódi oszmánlin kívül az egyetlen keleti faj, melyből még lehetne valamit képezni.

Azon körülmény, hogy az iszlami műveltség Khivában még nem áll ott, a hol Bokharában, egyik főoka annak, hogy a khivai özbegek részint pogány nemzeti erkölcsöikből, részint a parszi vallásos szokásokból még sokat megtartottak. A zene és a török népköltés iránti előszere-

tet, melyeken a közép-ázsiai nomád nagyobb szenvedéllyel csügg, mint bármely művelt nemzet, itt hivebben tisztábban tartotta fenn magát, mint Khokandban, Bokharában és Kasgarban. A khivai dutar (kéthuru guitarre) és koboz-játszók híresek egész Turkesztánban. Nevai, a legnagyobb özbeg költő, általánosan ismeretes és nem mulik évtized, melyben új, bár másod- s harmadrangu lyrikusok ne támadnának. Két testvérrel ismerkedtem meg Khivában; az egyik Munisz, kitűnő költeményeket irt, melyek közül később többet ki fogok adni; a másik Mirab, Mirkhond nagy történelmi munkáját roppant türelemmel lefordította az özbeg török szójárásra, hogy fia, ki különben perzsául is tud, könnyebben megérthesse. Husz évig dolgozott rajta, de röstelte másoknak megmutatni, mert frivol dolognak tartatik a valláson kívül még más tanulmányokkal is foglalkozni.

Több százados letelepedésök dacára mindig megvan a khivaiakon előbbi hős életök jellege. Torna, birkózás, különösen versenyfutás náluk gyakori dolgok, s ez utóbbiakon gyakran nagy jutalmak tüzetnek ki. Minden jelentékenyebb lakodalmat 9-es, 19-es, 29-es versenynyel ünnepelnek meg, azaz a győző mindenből 9, 19 vagy 29 darabot kap, ugymint: 9 birkát, 19 kecskét stb., a mi gyakran jelentékeny értéket tesz ki. A menyasszony és vőlegény közti versenyről már előbb szólottam. Az ország ős lakosaitól, kik tűzimádók voltak, némely ünnepélyeket s játékokat tartottak meg, melyek Közép-Ázsia egyéb részeiben az iszlám előtt szintén megvoltak ugyan, de ma már teljesen feledve vannak.

2. *Turkmánok.*

Ezekről már bővebben emlékeztem. Khivában vannak j o m u t o k, kik délfele a sivatag szélét Gaszavatig, a

Karajilgin, Köksege, Özbegjap, Bedrkend és Medemin vidékeket lakják; és a csaudorok, kik Köhne, s különösen Kizil Takir és Porszu vidékén találhatók, de leginkább a nyugati részen az Aral-tó és Kaspi-tenger között barangolnak. Göklenek igen kis számmal vannak.

3. Karakalpakok.

Az Oxus tulpartját lakják Görlen átellenében majdnem Kungratig, a nagy erdőségek közelében. Lovuk kevés van, juh is alig. A karakalpakok azon hirben állnak, hogy nők legszebbek egész Turkesztánban; de másrészt roppant butáknak mondatnak, s e tekintetben számtalan adoma kering felőlük. Tíz főtörzset találtam, köztök: 1. Bajmakli, 2. Khandekli, 3. Tersztamgali, 4. Acsamajli, 5. Kajesili-Khitai, 6. Ingakli, 7. Kenegöz, 8. Tombojun, 9. Saku, 10. Ontönturuk. Számukat 10,000 sátorra teszik. Emlékezetet meghaladó idők óta Khivának alattvalói. Ezelőtt negyven évvel fellázdak Ajdoszt vezérök alatt, ki Kungratba tört, de később Mehemmed Rehim khán által megveretett. Nyolc év előtt Zarlik főnökük vezérlete alatt ismét felzendültek; ennek — a mint mondják — 20,000 lovasa volt, kikkel nagy pusztításokat vitt végbe, míg Kutlug Murad Bi által megverve, serege szétoszlott. Utoljára, három év előtt, Er-Nazar alatt lázdak fel, ki várat is építtetett magának, de szintén legyőzetett.

4. Kaszakok. (Kirgizek.)

Ezek utóbbi időben nagyrészt orosz uralom alá jutván, Khivában kevesen vannak. Közép-Ázsia e legnagyobb nomád néptörzséről Bokharáról szóltomban még meg fogok emlékezni.

5. Szárt.

A Bokharában és Khokandban tadsikoknak nevezett szártok teszik Kharezm perzsa öslakosságát, melynek száma itt aránylag már igen csekély, s perzsa anyanyelvét lassanként egészen föleserélte a törökkel. A szárt, mint a tadsik ravasz és finom modoráról ismerhető meg; az őzbeg nem igen szenvedheti, s jellemző dolog, hogy dacára a félezredes együttélésnek, az őzbegek és szártok közt mindeddig igen kevés házasság kötöttett.

6. Perzsák.

Az itt lakó perzsák — mintegy 40,000-en — részint rabszolgák, részint felszabadultak, s Akderbendben és Dsamliban egy kis gyarmatot alkotnak. A rabszolganak különben anyagi tekintetben nem rossz dolga van Khivában, mert ravaszságával könnyen túljárva az egyszerű őzbegnek eszén, hamar meg tud gazdagodni. Sokan, ha megváltották magukat, inkább ott telepszének le, mintsem visszatérnének Perzsiába. A rabszolgát Khivában dogmának, gyermekkorában azonban khanezad, azaz házi szülöttnek hívják. A szolgaság szégyenbélyege csak a harmadik izben enyészik el.

F) KHIVÁNAK E SZÁZADBELI TÖRTÉNETÉHEZ

1. *Mehammed Emin Inar* (1792—1800.)

Nadír Sah * rögtöni elvonulása után, ki kardcsapás nélkül kerítette volt birtokába a khánságot, a kis hor-

* Miután 1740-ben Jolbarsz (oroszlán) sahot legyőzte, s néhány hónappal utóbb Heratba visszatért.

dabéli kirgizek (vagy Üsztjurt kazagi, azaz felsőjurti kaszakok, a mint önmagukat nevezik) kezébe került Khívában a főhatalom; s uralkodtak a múlt század végeig. Ekkor egy özbeg főnök a Konrad-törzsből fölkele, hogy a trónra való igényeit érvényesítse. Neve *Mehmed Emin Inag* vala. E névvel akará az utolsó özbeg uralkodó családból származását jelenteni, s csakugyan sikerüle egy kis sereget gyűjtenie, s avval a kaszak fejedelem ellen haragra szállnia. Ez azonban akkor még meglehetősen hatalommal bírván, ellenét többször megveré, ki végre Bokharába menekülve ott néhány évig visszavonultan él vala. Párthivei azonban folytatják vala a harcot, s midőn már némi előnyöket vívtak vala ki, negyven lovasból álló küldöttséget menesztének hozzá; evvel ő vissza is tére, ismét kezébe vevé a vezérletet, s ez alkalommal nagyobb szerencsével, mert elüzé a kaszakokat, s trónra lépén, megveté alapját a maig uralkodó háznak, melynek tagjai a tulsó lapon álló családfa szerint minden megszakadás nélkül követték a trónon.

2. *Iltazor khán* (1800—1804.)

Folytatja vala a *Bokhara* elleni harcot, mert ez a kaszakok sülyedő hatalmát támogatta. Mig ő Csihardsuj vidékén vala elfoglalva, a bokharaiak által felbízott jomutok Khíva ellen rohanának, elfoglalák a várost, és főnökük *Tapisdeli* vezérlete alatt kirablák. *Iltazar* gyorsan vissza akar vala térni, de visszamenet a bokharaiak megverék, s futás közben az *Oxus* habjaiban lelé halálát. Utóda lön fia

3. *Mehammed Rehim* (1804—1826.)

kit *Medrehimnek* is neveznek. Rögtön a jomutok ellen fordítá fegyvereit, kiüzé őket a fővárosból s gazdagon

A KHIVAI URALKODÓ-CSALÁD SZÁRMÁZÁSA FÁJA.

Mehemmed Emin Inag.
(1792—1800).

Rahmaubirdi Töre.	Rehimbirdi Töre.	Kutlug Murad Inag.	III. Mehemmed Rehim Khan. (1804—1826.)
-------------------	------------------	--------------------	---

Mehrem Juszuf Beg.	Abdullah Beg.	Iradullah Beg.
(Csak rövid ideig uralkodott.)		
Egy fia, ki a trónra jutott.		

IV. Allah Kuli khan. (1826—1841.)	Szejd Mahmud Töre, (testvére, Szejd Mehmed javára, lemondott igényeiről.)	Szejd Eszad Töre.	Tangri Kuli.	IX. Szejd Mehemmed Rahman Kul. Töre.
--------------------------------------	--	-------------------	--------------	---

Mehmed Khodsa Töre.	Szultan Gazi Töre.	Szultan Mahmud Töre.	Abdul Aziz Töre.	VI. Mehemmed Emin Khan. (1843—1855).	V. Rehim Kuli Khan. (1841—1843.)
---------------------	--------------------	----------------------	------------------	---	-------------------------------------

VII. Abdullah khán. (1855.)	VIII. Kutlug Murad khán. (Csak három hónapig uralkodott.)
--------------------------------	--

kártalanítá magát a szenvedett veszteségekért. Nem kevesebb szerencsével jár vala el a karakalpakok ellen is, kik Ajdoszt alatt ellene fellázadának, s kiket csakhamar ismét engedelmességre téríte; kevesebb sikert aratnak vala fegyverei Kungrat ellen, hol rokonainak egyike iparkodik vala tőle a trónt elvitatni, evvel aztán tizenhét évig tartó háborút viselt. Midőn ez idő alatt Kungrátot ostromlá, az állhatatos védő, nevetve sikertelen fáradozásait, egy nap a torony tetejéről átkiáltá hozzá:

Ücs aj savum, azaz: három hónapra aludt-tej.

ücs aj kavun, " " " dinnye.

ücs aj kabak, " " " tök,

ücs aj csabak, " " " egy neme a hálnak.

Evvel azt akará mondani, hogy van az év minden szakára külön élelmiszere, melyet bent a városban kaphat; nincs tehát szüksége kenyérre, s azért éhség által nem lehet hódolásra bírni.

Atyja halálát megboszulandó, Medrehim Bokhara ellen mene, melyben azon időben Emir Szejd, lágyeszü fejedelm, uralkodik vala, ki a dervisségre adta volt magát. A khivaiaik sok várost elpusztítanak Bokhara körül, s több ezer fogolyt szednek össze. Az emir, kinek ezt hírül hozzák, azt feleli: »Akhir Rigisztan amandur,« azaz: megvan még a Rigisztan, * ez biztos hely s azért nincs mit félnie. Nagy pusztítások után Medrehin zsákmánynyal terhelten hazatére, s uralkodása végszakában még Asztrabad körül a tekkéket és jomutokat hódítá meg.

4. *Allahkuli khán* (1826—1841.)

A tele hazne (pénztár) mellett atyjától még a szomszéd népek közt szerzett nagy befolyást is örökölte, melynek meg-

* Bokharának egyik fűtere.

tartása folytonos háborukba keverte. Bokharában a gyönge Szejdet az erélyes Naszrullah követte. Ez atyjának szégyenteljes veszteségeit jóvá akarván tenni, háborut kezdte, melyben a khívai trónörököszt Rehimkuli Törét megveré. Ugyanezen időben bire futa, hogy az oroszok Orenburgból Khíva felé iparkodnak, sőt hogy a bokharai emir támadása is csak a hitetlenek izgatásának eredménye. Nagy volt a kétségbeesés, mert hír szerint az orosz sereg 80,000 emberből és 100 ágyuból állt. * Sokáig hiába várván az ingliezek segélyét Heratból, a khán mintegy 10,000 lovas Khodsa Nijaz Baj vesérlete alatt az oroszok ellen küldte, kik az Űge síkságon át már az Atjolu tóig hatoltak vala előre, mely hat mérföldnyire van Kungrattól. A khívaiak azt beszéltek, hogy megtámadták az ellent, s hallatlan mészárlást vittek végbe soraiban. Sokan elfogattak, s két oroszot mutattak nekem Khívában, kik azon hadjáratból a fogságban viszsamaradtak, s később, nyíltan áttérve az iszlamra, a khán által felszabadítottak, s ajándékot, sőt még feleséget is kaptak tőle. A győzelem után a khán Dövkara vidékén kétfelől sáncokat hányatott, s ezeknek őrségét Khodsa Nijaz Bajra bizta, de e sáncok már tíz év óta elpusztulva s elhagyatva állnak. Allahkuli, hogy az oroszok elleni szerencsét az Istennek megköszönje, egy medreszét (kollégiumot) alapított s azt gazdag javadalmakkal látta el.

Más részről a Bokhara elleni háborut folytatta; a gökleneket is megtámadta s nagy részöket Khívába költözni kényszerítette. **

* Ez a khívaiak verziója, de telve nagyításokkal. Az oroszok ereje Perovszky tábornok vezérlete alatt 10 — 12,000 emberből állt. Megveretésük főoka a kemény hideg volt, de aztán futás közben sokat kellett az üldöző khívai lovasoktól is szenvedniük.

** Régi s különös szokás Khívában, egész törzseket egyszerre s erőszakkal az országba telepíteni s mindenféle segélylyel ellátni,

5. *Rehimkuli khán* (1841—1843.)

Atyja halála után a trónra jutva, rögtön a dsemsi-
diekkal, azon nomád néppel gyüle meg baja, mely a Mur-
gab keleti partját lakja, s melyből a khivaik 10,000 sátrat
a főnökkel együtt az Oxus partján, közel Kilidsbajhoz te-
lepitettek. Másrésről az akkor Merv birtokában levő sza-
rikok kezdének az özbegekkel háborut. A khán ifjabb test-
vérét, Medemin Inagot küldé ellenök 15,000 lovas-
sal, de a Khiva és Merv közti borzasztó uton a katonák so-
raiban betegségek ütének ki; s minthogy ugyanekkor a
bokharai emir Hezareszp várost ostromolja vala, az Inag
gyorsan ez ellen fordula fegyvereivel, legyőzé s békére
kényszeríté. Ugyanekkor meghalván Rehimkuli khán,
utódja lön

6. *Mehammed Emin khán* (1843—1855),

ki, bár nem az örökösödés rendje szerint, mert az elhaltak
fiai is maradtak, de előbbi érdemeinél fogva igazságos igé-
nyeket támasztott a trónra. Medemin khánt tartják az újabb
időben Khiva legdicsteljesb uralkodójának; mert a kha-
rezmi királyságnak, a mennyire lehetett, visszaadta 400 év
előtt elvesztett régi határait, s a környékbéli minden nomá-
dok legyőzése által a khánságnak ugy tekintélyét, mint jö-
vedelmét jelentékenyen öregbítette.

Két nappal utóbb, miután a fehér nemezen magasra
emeltetett vala, — a mi Khivában és Khokandban a trónra-
lépés jele *, — személyesen indula a szárikok, ezen
hogy — mert az ilyenek boszuja soha le nem hül — közelből őriz-
hetők legyenek.

** E szertartás végzése a Dsagataj törzs akszakaljainak, a mint
mondják, már Dsingiz khán óta kizárólagos szabadalma.

legvitézebb turkmán törzs ellen, melyet a mervi termékeny lapálylyal együtt meg akar vala hódítani. Hat hadjárat után sikerült a mervi várat bevennie, egy Jolöten nevű s annak közelében fekvő más erősséggel együtt. Azonban alig tért vissza Khivába, a szárikok újra fellázadának, s a Mervben hátrahagyott parancsnokot az őrizettel együtt legyilkolák. A khán gyorsan új hadjáratra kele, melyben a dsemsidiek, a szárikok ősi ellenségei is részt vevének. Ezeknek vezére Mir Mehemmed vivá ki a diadalt, s az őzbeg hősök nagy boszuságára diadalmasan bevonula Khivába.

A szárikok tehát meg valának hódítva; de a tekkék, kik ekkor Karajap és Kabuliban, Merv és Akhal közt lakanak vala, az évi adót megtagadva ellenségeskedni kezdének, s így Medemin kényszerülve látá magát, még turkmán vértől párolgó fegyvereivel újra egy másik törzs ellen fordulni. Három hadjárat után, melyek alatt a homoksivatagban sok ember és állat elveszett, végre sikerüle a lázadónak egy részét legyőznie, s jomutok- és özbegekből álló őrséget hagyta hátra két parancsnok felsősége alatt. Szerencsétlenségre e kettő közt csakhamar viszály támadt; erre az egyik visszatért Khivába, de büntetésül a khán magas toronyról lelöketé. E tettével a khán a jomutokat mind ellenségeivé tévé, titokban a tekkékkel kezdének szövetkezni, s később halálának okai levének. Ez időben Medeminnek 40,000 lovasa vala, özbegek és más adózó nomád törzsek embereiből; s e seregnek egyik részét az oroszok ellen, kik akkor az Aral tó keleti részétől Khiva felé közelednek vala, Khodsa Nijaz Baj sáncaira küldé. Másik részével azonban maga mene Mervbe, hogy ott a szünni nem akaró zavaroknak egy csapással véget vessen. Rögön bevette Karajapot és Szarakhsz (a régi Syrinx) ellen

mene. Ennek közelében egy dombon *, sátrában pihentében, táborának közepette néhány vakmerő ellenséges lovas megtámadá, s ámbár felkiálta: »Men Hazret em!« (én vagyok a khán!) fejét levágák, a nélkül hogy szolgálai közül csak egy is segítségére siethetett volna. A levágott fej látára, melyet a turkmánok a perzsa sahnak ** küldének ajándécul, páni rettegés fogá el seregét. A hadak mindazonáltal rendben vonulának vissza s utközben

7. *Abdullah khánt* (1855—1856)

kiálták ki uralkodónak. Alig érkezék ez a fővárosba, a trónviszályok már megkezdődének. Egy, idősb koránál fogva tulajdonképen jogos, trónkövetelő, *Szejd Mahmud Töre*, minden molla s az ország nagyjai előtt kardot ránta s az által véle jogát érvényesíthetni, ha a khánt rögtön agyonvágja; de haragját lecsillapíták, később pedig elzárák. A jomutok is két herceget vonának magukhoz, kiket a trónra akarnak vala segíteni, de e szándék hamar kitudódván, a hercegeket megfojtaták, a jomutokra nézve pedig, mert ellenséges érzületük már bizonyos volt, elhatározzák, hogy meg fogják őket büntettetni. A khán néhány ezer lovassal mene ellenök, de ök ártatlanoknak tetteik vala magukat, s minthogy a törzs akszakaljai, a hódolás jeléül meztelen kardot akasztva nyakukba meztláb jövének

* E halomról beszélik, hogy Ebu Muszlim, a bagdadi khalifák hatalmas hűbérese s később ellensége, szintén itt halt meg.

** A sah, kinek vala oka Medemintől félni, mert ez Szarakhsz bevétele után bizonyosan Mesedet is megtámadta volna, eleinte nagy tisztességben tartja vala ellenének levágott fejét, s a várkapu (*Der-vaze daulet*) előtt kis kápolnát épít számára. Később azonban, mint-hogy híre jár vala, hogy a jámbor siíták azt egy imamzáda sírjának tartják, s így vétkes tévedésre ad okot, ismét leromboltatá.

eléje, a khán ezuttal békét hagyja nekik. Két hónap mulva azonban a jomutok ismét ellenséges indulatot mutatának; a khán megharagvék, gyorsan 2000 lovaszt szede össze s a most már nyíltan ellenszegülő lázadókat megtámadá, azonban szerencsétlenül. Az özbegek futni kényszerülének, s midőn a khánt keresik vala, kiviláglék, hogy ő az elsők közt esett el, s a több halottakkal együtt észrevétlenül, ugyan azon árokba dobatott vala. Utódjává választák

8. *Kutlug Murad khánt (csak 3 hónapig uralkodott),*

az elhunynak ifjabb testvérét, ki bátyja oldalán harcolt, és nehéz sebekkel terheltén tért vala vissza. Nem sokára készüle folytatni a harcot, mely bátyjának életébe került volt, de a jomutok főnökei békeajánlatokat tévének neki, s megigérék, hogy legközelebb a khán unokatestvérével együtt, ki az ütközetben kezeik közé került vala, hódolatuk nyilvánítására Khivában meg fognak jelenni. A khán és miniszterei ezen ígéreteknék hitelt adának, kitűzék a napot, s jomutok, legjobb lovaikon, legszebb fegyvereikkel megrakva, 12,000 emberrel csakugyan megjelenének. A hódolás napjának reggelén a khán először is rokonát fogadá. Ez őt megölelé, s alattomosan tört szura mellébe. A khán összerogya s a turkmánok a jelenlevő szolgákra rohanának. A nagy zavarban a mehter a vár falára lépe, s annak ormairól tudtul adva a népnek a gáztettet, felszólítá a khivaiakat, hogy minden a városban lévő jomutot siessenek legyilkolni. Az elkeseredett lakosság a turkmánokra rohanna, kik megrettenésökbén elkábulva, mint a juhok a mérszáros kezében, vérezének el a khivaiak fegyvere, sőt sokan a nők kése alatt is. Khiva utcáin patakzék a vér, s hat napig tart vala, míg a holttesteket mind el tudták takarítani.

E mérszárlás után nyolc napig Khiva fejedelem nélkül vala, s ekkor a koronát a nép a különben derék Szejd Mahmud Törének ajánlá; ez azonban opium-szívó szenvedélye miatt ifjabb testvére javára a trónról lemondta. S így fejedelem lön

9. Szejd Mehemmed khán (1856-tól máig),

általánosan lágyeszűnek elismert ember, kiről az olvasó már hallott valamit. Uralkodása alatt a jomutokkal való polgárháboru sokat pusztította Khivát; az előbbi khánok által alapított gyarmatok szétdulva s elhagyva állnak, míg a jomutok s özbegek egymást ölve, gyermekeiket s nejeiket kölcsönösen rabszolgaságra vitték, addig a bevándorolt dsemsidiek — e mondás szerint: »Inter duos litigantes tertius gaudet,« — a fegyvertelen lakosságot megtámadták, Kilidsbajtól egész Fitnekig egész Khivát elpusztították, s gazdag zsákmánynyal megrakodva, 2000 perzsa rabszolga kíséretében, kiket e zavarok alatt felszabadítottak, visszatértek a Murgab partjaira.

Szegénység, epemirigy, döghalál és a népesség fogyása végre békére kényszerítette őket, midőn orosz befolyás által fölizgatva egy Mehemmed Penah nevű trónkövetelő Kungrátban kitűzte a lázadás zászlaját, s Mangislakon keresztül rögtön követséget indított Asztrakhánba, az orosz padisah védelmét kikérni. De e küldöttségnek elment a hire, s a követeket utközben megölik. Később Mehemmed Penah, midőn orosz pénze elfogyott, saját párthivei meggyilkolák; a lázadás főcinkosait pedig becsomagolták, azaz: kezüket nedves bőrrel testükhöz varratván, Khivába küldötték, hol borzasztó halál várt reájok.

A mint a mai viszonyokból következtethetjük, Khiva azon sors után, mely szomszédait, t. i. Bokharát és Khokan

dot érte, alig lesz képes soká ellentállani az orosz terjeszkedésnek. Közép-ázsiai utazásom ideje óta ennek a khánságnak északon, az Oxusnak jobb partján alig van egy talpalatnyi földje, melyre Oroszország igényt ne tartana. Nyugatról Alexandropolskától mindig jobban-jobban terjeszkednek az orosz előőrsök, és délről már nem Perzsia, hanem a Krasznojvodszkban levő orosz katonai gyarmat az, melynek végzetes árnyéka Kharezm fővárosáig hatol.

IV.

BOKHARA.

A) Bokhara városa.

Bokhara város határát, melyet egy napi járásra terjedőnek mondtak nekem, négy mérföldnyinél nem találtam nagyobbak. Bár a vidék meglehetősen mivelt, e pontban Khiva mégis nagyon túlhaladja. A városnak 11 kapuja van: Dervaze Imam, d. Mezar, d. Szamarkand, d. Oglan, d. Talpac, g. Sirgiran, d. Karaköl, d. Sejkh Dselal, d. Namazgiah, d. Szalakháne, d. Karsi; két főrészsre, a Deruni sehr-re (belváros) s a Beruni sehr-re (külváros) és több városrészsre osztatik, melyek közül a Mehallei Dsujbar, Khiaban, Mirekán, Malkusan, Szabungiran a legnevezetesebbek.

A nyilvános épületeket, piacokat az olvasóval már az első részben kis előleges rajzban ismertettük meg, de mind e mellett meg akarjuk kísértetni e pontról szóló jegyzeteinket röviden összefoglalni.

Mecse'ek.

A bokharai azt mondja, hogy szülővárosában 360, részint nagy, részint kisebb mecset van, s hogy a jámbor műszülman szórakozásul minden nap mást látogathat meg. Én a nevezett számnak alig felét találhattam meg, s csak a következők említésre méltók: 1. Meszdsidi Kelán, melyet Timur építtetett, Abdullah khán pedig megújított Az emir itt tartja a nép nagy összecsdülése között pénteki imádságát. 2. Meszdsidi Divanbegi, melyet valami Nezr, Imamkuli khán emir divanbegi-je (államtitkár) a hasonló névű toval és medreszével 1029-ben (1629.) építtetett. 3. Mirekan és 4. Meszdsidi Mogak, földalatti épület, hol némelyek állítása szerint az első műszülmanok, mások szerint az első tűzimádók tartották vallási összejövetelöket. Az első állítás alaposabbnak látszik, mert először is a tűzimádók, a városon kívül, a szabadban megfelelőbb helyet találhattak volna, s mert másodszor sok kúfi felirat tanúsítja ez épület szlam eredetét.

Medreszék (kollégiumok).

A bokharai a medreszék számával is épen úgy dicsekszik és azt 360-ra teszi, bár nincs több 80-nál. A legnevezetesebbek a következők: 1. Medresze Kökeltas, építtették 1426-ban; 150 cellája van, melyeknek mindegyike 100—120 tillába kerül. * Az első osztály növendékeinek évenként öt tilla jövedelmük van. 2. M. Mirarab, 1529-ben épült és 100 cellája van, melyeknek mindegyike 80—90

* A medre ze felépítése után a cellák elajándékoztatnak, a későbbi birtokosok azonban csak megszabott árért kaphatják meg azokat.

tillába kerül, és 7 tilla jövedelme van. 3. Kosmedreszei Abdullah khán (az Abdullah khán medresze-párja), 1572-ben épült, szintén körülbelül 100 cellája van, melyek azonban kisebb értékűek, mint az előbbiek. 4. M. Dsujbar; 1582-ben a hasonnevű nagy tudós s ascétának egyik unokája építette: ez a leggazdagabban van javadalmazva, mert minden cellának 15 tilla jövedelme van; de nem nagyon lakott, mivel a város legszélsőbb végén fekszik. 5. M. Turszindsan, hol minden cellának öt tilla évi jövedelme van. 5. M. Ernazar, melyet Katharina cárnő követei egyikével építtetett fel, 60 cellával, mindegyik 3 tilla jövedelemmel.

Általában Bokhara és Szamarkand kollégiumai okozták, hogy nem csak az egész iszlamnak, hanem nekünk Európában is Közép-Ázsia főiskoláiról rendkívüli foglalkozás volt. A fölületes szemlélő az ily intézetek építésénél nyilvánuló áldozatkészséget könnyen tarthatá a magasb törekvés tanujelének. Sajnos, hogy az egész mozgalom csak a vak fanatizmuson alapul, s mint a középkorban, úgy jelenleg is ez iskolákban egy kevés logikán (mantik) s bölcsészeten (hikmet) kívül kizárólagosan a korábban s vallási kérdésekben adatik oktatás. * A tanulók összes számát nekem 5000-re mondták. Ezek nem csak Közép-Ázsia minden részéből, hanem Indiából, Kasmirből, Afganisztánból, Oroszországból és Sinából is csoportosodnak itt össze, s a szegényebbek az emirtől évdíjat nyernek, mert Bokhara a medreszéknek s az iszlám szigorú megtartásának köszönheti a befolyást, melyet a többi szomszédos tartományban gyakorol.

* Akadnak bizonyára itt is olyanok, kik a költészettel és történettel szeretnének foglalkozni, de ezt csak titokban szabad tenniök, mert szégyennek tartatik az ily kicsinyes dolgokkal való bibelődés.

Bazárok.

Oly bazárok, minőket a perzsa fővárosban találhatni, nincsenek itt. Csak egynéhány van boltozva s kőből építve, a legnagyobb rész fával van fődve, vagy náddal, mely hosszú rudakra illesztetik. Különben többféle bazár van: Tim Abdullah khán, melyet a hasonló nevű fejedelem Mesedből való visszatérte után (1582.) perzsa mintára építtetett; Resztei Szuzehgirán, hol a varró-eszközöket árulók, s r. Szarrafan, hol a pénzváltók s könyvárusok állnak, r. Zerge-rán, az aranyművesek, r. Csilingeran a lakatosok, r. Attari a fűszerárusok, r. Kannadi, a cukrot s édességet árulók, r. Csajfurusi a teaárusok, r. Csitfurusi, bazari Latta a vászonárusok és Timese darajfurusi a fűszerkereskedőknek helye stb. Minden bazárnak saját akszakal-ja van, ki az emirnek a rendért s a fizetendő díjakért felelős. A bazárokon kívül még körülbelül 30, mind kis karavánszeraj van, melyek részint áruk raktárának, részint az idegenek lakhelyül szolgálnak.

Rendőrség.

Bokharában oly szigorú a rendőrség, mint az előttünk ismeretes Ázsia egy más városában sem. Nappal a rejsz személyesen meglátogatja a bazárokat s nyilvános helyeket, vagy kiküldi számos emberét s kémét, s körülbelül két órával nap nyugta után senkinek sem szabad az uton mutatkozni. A szomszéd nem látogathatja meg szomszédját, s a betegnek orvosság hiányában el kell vesznie, mert az emir engedélyt adott, hogy őt magát is fogják el, ha a mirsebek (éji őrök) az utcán tiltott időben találják.

B) A Bokharai khánság.

Lakosok.

A khánságnak határai keletről a khokandi khánság és Bedakhsan hegyei, délről az Oxus a Kerki és Csihard-suj tulsó kerületekkel, nyugotról s éjszokról a nagy sivatag. A határokat különben ép oly kevésbé lehet pontosan meghatározni, mint a lakosok számát. Tulzás nélkül 2 $\frac{1}{2}$ millióra tehetni az összes számot, kik letelepedettek s nomádokra valamint nemzetiség szerint özbegek, tadsikok-, kirgizek-, arabok-, merviek-, perzák-, hinduk- és zsidókra oszlanak.

1. *Özbegek.*

Ezek ugyanazon 32 törzsből állanak, kiket Khivánál megneveztünk, de khareزمi törzsrakonaiktól észrevehetőleg különböznek mind arcjelleg-, mind jellemre nézve. Bokhara özbegei a tadsikok-kal szorosb összeköttetésben éltek, mint a khivabeliek a szárt-okkal, s e közben a nemzeti jellegből s az özbege egyszerű, őszinte természetességéből sokat vesztek. Mint a khánság uralkodó népe, mert maga az emir is özbege s a Mangit törzsből való, az ország haderejét is képezik, habár a magasb rangu tisztek csak gyéren vétetnek az özbegek soraiból.

2. *A tadsikok.*

Közép-Ázsia összes városainak ez ősi lakói itt a legnagyobb számmal vannak, miért is Bokhara az egyetlen hely, hol a tadsik nemzetiségére büszke. Megemlékezik még előbbi hazája, a régi Khoraszan * határaitól: keleten

* Khor a régi perzsában napot jelent, szan vidéket, Khoraszan tehát a nap vidékét jelenti, azaz keletet.

Khoten (Sinában), nyugaton a Kaspi tenger, éjszakon Khodsend, délen India. Kár, hogy e nép régisége s előbbeni nagysága dacára minden bűnben s aljasságban a legnagyobb fokot érte el, s ha bennök a régi Ázsiát, nemünknek bölcséjét látjuk visszatükrözve, ama régi időkben csakugyan szomorúak lehettek a viszonyok.

3. *Kirgizek.* *

vagy kaszakok, a mint magukat nevezik, a bokharai khánságban csak kis számmal vannak ugyan, csekély jegyzeteinket azonban e népről, mely valamint számra a legnagyobb, úgy a nomád-élet eredetiségében Közép-Ázsiában a legfigyelemreméltóbb, ezennel itt alkalmilag el akarjuk mondani. Vándorlásaimon sokszor találtam egy-egy kirgiz sátor-csoportot, de valahányszor számuk után tudakozódtam, szemembe kacagtak s a felelet mindig ez volt: »Számláld meg előbb a sivatag homokszemeit, akkor majd megszámlálhatod a kirgizeket is.« Épen oly kevésbé mondhatók meg határaik. Annyit tudunk, hogy a nagy sivatagot lakják, mely Szibéria, Sina, Turkesztán s a kaspi tenger között terül el, s valamint e vidék, úgy társadalmi viszonyaik eléggé bizonyítják, hogy mily téves azok nézete, kik a kirgizeket majd orosz, majd sinai alattvalóknak gondolják. Oroszország, Sina, Khokand, Bokhara és Khíva csak addig parancsolnak a kirgizeknek, míg az adó be-

* Kir, annyit tesz, mint mező, giz vagy gez a gizmek ige törzse, azaz: vándorolni, széltiliben járni. Így a kirgiz szó török nyelven oly embert jelent, ki a mezőkön vándorol, egyszóval nomádot s általában minden nomád'népet e névvel szokás nevezni. Kirgiz természetesen mint törzs-elnevezés is használtatik, hanem a kaszakoknak csak egy alosztályánál, kik Khokandban, Hazreti Turkesztán vidékén vannak.

szedésére kiküldött tisztjeik a nomádok között időznek. A kirgizek az adóbehejtást is erőszakos rablásnak tekintik, s köszönetre hiszik magukat kötelezetteknek, hogy az illetők a tizedrészszel, vagy más díjszabállyal megelégszenek. Minthogy a világforradalmak évszázadok, sőt talán évezredek óta a kirgizekre csak csekély befolyással lehettek, e népnél, melyet csak egyes töredékeiben láthattunk, ama szokások s erkölcsök leghivebb képe található fel, melyek az ős idő turán népeit jellemzik, s az erény és nyersesség ama különös vegytülekét képezik. Feltűnő a náluk tapasztalható nagy rokonszenv a zene és költészet iránt, különösen pedig arisztokratikus büszkeségük. Ha két kirgiz találkozik egymással, mindjárt azt kérdezik: »Jeti atang kimdir?« ki a te hét atyád (ősöd)? A kérdezett, még a nyolc éves gyermek is, mindig pontosan megfelel, ellenkező esetben rendkívül műveletlen- s neveletlennek tartják. Vitézségre nézve a kirgizek az özbegekkel, nevezetesen pedig a turkmánokkal nem mérkőzhetnek, az iszlám is náluk sokkal gyöngébb lábon áll, mint az utóbbiaknál. Csak a gazdag baj-ok szoktak a városból egy-egy mollát megfogadni, ki aztán juhok-, tevék- s lovakban fizetendő díjért házuknál a tanító, pap és titkári helyet tölti be. Ránk európaiakra nézve a kirgizek, ha többször érintkezünk is velök, mindig csodálatos jelenségek maradnak. Naponkint, égető hőségben ép úgy, mint őszi magas hóban, minden holmijukkal, néhány óráig vándorolnak, hogy néhány órára ismét letelepedjenek; a kenyér létezéséről mit sem hallottak, s élelmök egyes egyedül tejből s husból áll. A kirgiz a városi lakost vagy más letelepedettet betegnek vagy bolondnak tartja, s mindenkit megsajnál, kinek arca nem mongol jellegű. A kirgiz esztetikai nézete szerint a mongol fajban megtestesült a szépség netovábbja, mert Isten a kiálló csontok által a lóhoz tette

hasonlónvá, ezt pedig a kirgiz minden teremtetten lény koronájának tekinti.

4. Arabok.

Ezek azon harcosok utódai, kik Kutejbe alatt, a harmadik khalifa idejében részt vettek Turkesztán elfoglalásában, s később ott le is telepedtek, de az arczjellegen kívül keveset tartottak meg hedsazi és araki testvéreik jellemző tulajdonaiból; csak néhányat találunk közöttük, kik arabul beszélnek. Számukat 60,000-re teszik. Legnagyobb részt Vardanzi és Vafkend vidékén laknak.

5. A merviek.

Azon 40,000 perzsától származnak, kiket Szaid Khán emir 1810 táján, midőn Mervet a szárikok segélyével elfoglalta, Bokharába áttelepített. Származásukra nézve tulajdonképen törökök Azerbajdsan s Karabagból, kiket Nadir sah hozott régi hazájukból Mervbe. A tadsik után a mervi legravaszabb Bokhara városában, de nem olygyáva, mint amaz.

6. Perzsák.

Részint rabszolgák, részint olyanok, kik kiváltván magukat, Bokharában telepedtek le, hol minden vallási elnyomatás dacára (a siita felekezet szertartásait csak titokban végezhetik) kereskedés és kézi iparral örömet foglalkoznak; mert itt olcsóbban megélhetni, s a nyereség könnyebb, mint saját hazájokban. A perzsa, ki szellemi tehetségére nézve a közép-ázsiait nagyon fölülmulja, a rabszolgaság-

ból a legmagasb tiszti rangokra szokott fölemelkedni. A mint alig van a tartományokban kományzó, ki ez vagy ama hivatalban ne használna perzsákat, kik előbb rab-szolgái voltak s hozzá hivek maradnak; így az emir környezetében hemzseg a sok perzsa, s a khánság első tisztviselői e nemzethez tartoznak. Bokharában a perzsákat oly embereknek tekintik, kik már többet érintkeztek a fren-gikkel s ezeknek ördögös eszétől már többet is tanultak. Mozaffar-Eddin emir különben keserűen megérezné, ha Perzsia megtámadná, a mi már szándokában is volt; mert hadseregével, melynek parancsnokai Sahrukh khán és Mehemmed Haszan khán, s topcsibasi-jai (a tűzérség vezérei) Zejnel bej, Mehdi bej s Leszker bej, mind perzsák, ugyan kevésre menne.

7. *Hinduk.*

Számra ugyan csak 500-an vannak, s ezek is család nélkül a fővárosban s a tartományokban elszórva élnek de csodálatos, hogy az egész pénzkereskedés ezek kezében van. Nem lehet vásár, még faluban sem, hogy az uzsorás hindu ott meg ne jelenjék. Mikor a legalázatosabb is, mint az örmény Törökországban, az özbeget rettenetesen megcsalja, s minthogy a jámbor kaði a Visnu-imádóval a legtöbb esetben együtt cimborál, az áldozat csak gyéren siklik ki kezéből.

8. *Zsidók.*

Körülbelül 10,000 van a khánságban, legnagyobb részt Bokharában, Szamarkandban és Karsiban tartózkodnak, s inkább kézműiparral, mint kereskedéssel foglalkoznak. Eredetükre nézve perzsa zsidók és pedig az

első fogságból. Kazvinből s Mervből ezelőtt 150 évvel vándoroltak ide, s a legnagyobb elnyomás és megvetésben élnek. Csak a küszöbön szabad mutatkozniok, ha valamely igazhivőt akarnak meglátogatni, s ha ez utóbbi akar hozzájuk jönni, saját házukat sietve elhagyva, az ajtó elé kell állniok. Bokhara városában évenként 2,000 tilla dszie-t (adót) fizetnek, melyet a községi elöljáró ad át s ezért kétszer könnyeden arcul ütök; ezt a korán rendeli a hódolás jeléül. Azon szabadalmak hírére, melyeket a zsidók Törökországban élveznek, néhányan Damaszkusba és Sziriába vándoroltak ki, de ennek csak titokban szabad történnie, mert másként a kivándorlási kedvet vagyonvesztéssel és halállal büntetik. Nevezetes, mint tartják fenn a postaközlekedést az évenként Turkesztánból Mekkába menő hadsík által; utitársaim is több levelet hoztak s mindenütt fölkeresték az illetőket, kiknek a levél címe szólt.

Kormány.

A bokharai kormányzás alakja csak keveset tartott meg az ó-perzsa vagy arab jellegből, mert itt a török mongol elem játszsza a főszerepet. Az alkotmány, bár a hierarchiának nagy befolyása van reá, katonai, s élén az emir áll, mint generalisszimus, fejedelem és vallási főnök. Az ország katonai s polgári hatóságai a következőkre oszlanak: *a)* kette szipahi, azaz magasabb hivatalnokok; *b)* orta szipahi, azaz középhivatalnokok és *c)* asagi szipahi (zabit). Az első két osztályba szabály szerint csak urukdárokat, azaz jó családbelieket kellene fölvenni, mert hivatalukba jerlik azaz fejedelmi kézirat és billig * azaz diszjel-

* A jerlik és billig ó-török szavak. Az elsőnek jelentése: írni, a gyök jer, törökül jaz; a második annyit tesz, mint jel, jelvény (a magyarban bélyeg.)

vények által iktattatnak be, de már régtől fogva perzsákat is, kik előbb rabszolgák voltak, megtiszteltek e hivatalokkal.

Következő sorozat némi áttekintését nyújtja a hivataloknak, a mint azok az emirtől lefelé rendben következnek:

	{	1. Atalik.
	{	2. Divanbegi (államtitkár).
Kett szípalí	{	3. Pervanodzi, a pillangó ember, mint az udvarnál nevezik, mert az emirtől mint futár fontos ügyekben ide-oda küldetik.
	{	4. Tokhszabai, tulajdonképen tughszahíbi, t. i. ki tukh-ot (lófarkot) hord zászlóul.
Orta szípalí	{	5. Inag.
	{	6. Mirakhor (lovászmester).
Asagi szípalí (zabit.)	{	7. Csohragaszi, tulajdonképen csehreagaszi, azaz arcember, mert a nyilvános fogadtatásoknál az emirrel szemközt áll.
	{	8. Mirzabasi (főrnök).
Asagi szípalí (zabit.)	{	9. Jaszrulbegi és kargaulbegi.
	{	10. Jüzbasi.
	{	11. Pendsabasi.
	{	12. Onbasi.

Ezekon kívül még az emir háztartása említendő fel, melynek élén a kusbegi (vezir) a mehter, deszturkhandsi (főudvarmester) s a zekiacsi (vámos) állanak; ez utóbbi pénzügyminiszteri minőségében az emirnek egyszersmind háznagya. Ezek után következnek a mehrem-ek (kamárások), kiknek száma a viszonyok szerint nagyobb vagy kisebb, s kik rendkívüli ügyekben mint biztosok küldetnek a tartományokba. Minden alattvaló, ha a kormányzó ítéletével nincs megelégedve, az emirhez fordulhat s ekkor egy mehrem-et kap ügyészül. Ez vele elutazik az illető tartományba, megvizsgálja ez ügyet s eldöntésre az emir elé terjeszti. Említendőek még: az odadsi-k (ajtónállók

vagy szertartók), a bakanl-ok (tárnokok) és a szelamagaszi, ki nyilvános meneteknél az emir helyett viszonzza a »Ve alejkum esz-szelam« üdvözlést. E hivatalok s méltóságok a mostaui emir alatt csak névleg vannak meg, mert az minden pompa ellensége és több állást betöltetlenül hagyott.

Politikai felosztás.

A khánságnak politikai felosztása, mint Khívában, a nagyobb városok számán alapul. Bokhara jelenleg a következő kerületekből áll, melyeket nagyságuk és népességük száma szerint akarunk elősorolni: 1. Karaköl, 2. Bokhara, 3. Karsi, 4. Szamarkand, 5. Kerki, 6. Hiszar, 7. Mijankal vagy Kermineh, 8. Kette Kurgan, 9. Csardsuj, 10. Dsizzak, 11. Oratepe, 12. Sehri Szebz; ez utóbbi majdnem oly nagy, mint Szamarkand, de az emirrel való folytonos harcai miatt a khánsághoz csak részben számítható. A kormányzók, kik rangra nézve divanbegi-k, vagy pervanedszi-k, a tartomány jövedelméből egy részt kapnak, de rendkívüli esetben erről le kell mondaniok. Minden kormányzó közvetlen parancsa alatt egy tokhszabaj, egy mirzabasi, egy jaszaulbegi s több mirakhor és csobragaszi áll.

Haderő.

A khánság állandó hadserege 40,000 lovasból áll, e számról azonban 60,000 ig lehet megszaportani. Karsi és Bokhara járulnak ehhez a legtöbbel. A karsibeliek különösen híresek vitézségük miatt. Így beszéltek Bokharában, de ez állításokat tulzottnak találtam, mert az émirnek Khokand elleni hadjáratában, mely alkalommal hadserege

legfőlebb 30,000 emberből állt, drága zsoldon kellett segélyesapatokat tartania, pedig ezt a takarékos Mozaffar-
eddin bizonyosan nem tette volna, ha a föntebbi szám igaz
volna. A zsold, mely csak háboru idejében fizettetik, havon
kint 20 tengéből (7 forint) áll, melyből a legénységnek lovátis el
kell látnia. Ezen kívül a zsákmánynak fele a legénységet
illeti. Különben csakugyan talányos, hogy az emir, alatt-
valóinak tetemes száma mellett nem tud nagyobb hadse-
reget tartani, s az is különös, hogy az 50,000 erszari sora-
iból, kik adót fizetnek neki, nem alakít segélyesapatokat
s inkább a tekkékhez fordul, sőt a szárikokat 4,000 tilla
évi zsolddal tartja szolgálatában.

. C) BOKHARA TÖRTÉNETÉHEZ.

E f r a s z i a b, a nagy turáni hős, tartatik Bokhara
alapítójának. A korábbi történetet tarka mesék pótolják, s
ezekből csak annyit következtethetünk, hogy ama vidéket a
török hordáknak betörései már ősidőktől fogva rémülettel töl-
tötték el, s a vidéknek perzsa lakossága már a Pisdadiak ide-
jében az iráni rokonoktól el volt választva. A tulajdonképeni
történetnek első fonala csak az arab hóditásnál kezdődik, és
sajnálunk kell, hogy a merész kalandorok nem hagyták
hátra tetteiknek több irott emlékét, mint a mennyi a Ta-
rikhi Taberiben s több más arab forrásban van elszórva.
Az iszlam M a v e r a - ü l - n e h r - b e n (az Oxus és Jaxartes
folyamok közötti tartományban) nem gyökerezhetett meg
oly könnyen, mint más tartományokban, s az araboknak a
térítést mindig meg kellett újítaniok, valahányszor hosszabb
távollét után a városokba visszatértek. A D s e n g i z
k h á n általi elfoglaltatásáig (1225.) B o k h a r a és S z a -
m a r k a n d, valamint az akkori nevezetesb városok
M e r v (M e r v i S a h D s i h a n, azaz Merv, a világ ki-

rálya), K a r s i (Nakhseb) és B e l k h (Um-ülbilad, azaz : a városok anyja), Perzsiához tartoztak, bár a khoraszáni kormányzóság számára, mint akkor neveztetett, Bagdadból külön beiktató fermán állíttatott ki. A mongolok berohanásakor a perzsa elemet a török egészen háttérbe szorította, az özbegek mindenütt kezükbe ragadták a kormánygyeplőt, s T i m u r, a sántító sehri-szebzi hóditó nem akart kevesebbet, mint Szamarkandot egész Ázsia fővárosává tenni. Vele azonban tervei is elhunytak, s a khánság tulajdonképeni részletes története a Sejbáni házzal kezdődik, melynek alapítója, E b u l k h e j r khán, a Timur-nemzetiség hatalmát saját hazájában megtörte. Sejbáni Mehemed khán, Ebulkheir khán egyik unokája, Bokhara határait Khodsendből Heratig kiterjesztette, s midőn Mesedet is meg akarta támadni, Iszmael sah megverte s 916-ban (1510) elhullt a csatában. Utódjai közül Abdullah khán szül. 1544-ben) volt egyike a legnevezetesebbeknek ; újra elfoglalta Bedakhsant, Heratot és Mesedet, s megérdemli, hogy a közművelődés s kereskedelem körül kifejtett törekvéseiért II. Abbasz sah, Perzsia nagy királya mellé helyezzük. Uralkodása idejében Bokhara utjai karavánszerajok és szép hidakkal, a sivatag ciszternákkal volt ellátva, s az ebbeli összes maradványok az ő nevét viselik. Fia, Abdul Mumin khán 1004 (1595), nem sokáig tarthatta fenn magát a trónon, mert meggyilkolták, s Tököl kirgiz-főnök berohanása után, ki mindent elpusztított, a Sejbáni-ház utolsó sarjai is csakhamar elhulltak.

Az ezt követett hosszas zűrzavar s polgári háborúban nevezetesen Veli Mehemed khán, a Sejbáni-család egyik távolabbi oldalrokona, és Baki Mehemed khán küzdöttek egymással a trónért. Midőn az utóbbi 1025-ben (1616.) Szamarkandnál csatában elesett, az előbbi megalapította dinastiáját, mely, mint állítják, Ebul Fejz khánig élt, ki Nadir

sahtól (1740.) békét kért. E korszakban az Imamkuli khán és Nazir Mehemmed khán (1650.) uralkodók leginkább tüntették ki magukat, s az isan-osztály bőkezű pártolása által sokkal járultak ahhoz, hogy a vallási rajongás Bokharában, valamint egész Turkesztánban oly fokot ért el, minőt az iszlam világ semmi korban vagy országban nem mutathat föl. Ebul Fejzt s fiát saját vezirük Rehim khán gyilkolta meg. A gyilkos halála után, ki mint vezir önálón uralkodott tovább, Danial beg foglalta el a kormányt, ezt követték a Sah Murád, Szaid khán és Naszrullah khán emirek.

Minthogy a három utóbbi történetét már Malcolm, Purnes és Khanikoff tárgyalták, e korszakot, melyről kevés újat mondhatnánk, nem akarjuk tovább részletezni s a következő fejezetben inkább a háborúkról szólunk, melyeket Bokhara Khokanddal a legutóbbi évtizedekben viselt.

V.

A KHOKANDI KHÁNSÁG.

K h o k a n d vagy F e r g a n a, mint a régiek nevezték, kelét felé a sinai Tatárországgal, nyugat felé Bokharával s a Jaxartessel, éjszak felé a nagy hordával, dél felé pedig Karategin és Bedakhsánnal határos. Kiterjedését határozottan nem mondhatjuk meg, de nagyobb mint Bokhara és Khiva, s népesebb is, mint az utóbbi khánságok.

A városok számából s más körülményekből következtethetni, hogy a mai Khokandnak három milliónál több lakosa van, kik a következő nemzetiségekre oszlanak:

I. Az özbekek.

A lakosság tulajdonképeni letelepedett részét képezik, s mint már Khivánál megjegyeztük, jellegükre nézve nagyon különbözök Bokhara és Khiva özbekjeitől. Mint-hogy az özbeg Turkesztánban már évszázadok óta az uralkodó nemzet, mely az iszlamot s ennek civilizációját előbb elfogadta, mint ama vidéken a többi nomád-nép, nevükhöz a műveltség s bon ton tekintetéből némi kedvező előítélet fűződött, s a kirgiz, kipesak és kalmuk, a mint a városokban letelepszik, rend szerint lemond nemzetiségéről s az özbeg elnevezést veszi fel. Khokandban ez már rég óta történik, s túlzás nélkül föltehetni hogy azoknak fele, kik özbekeknek nevezik magukat, inkább az említett nomád népek vegyülékének tekinthető. A khokandi özbeg külsejére nézve igen ügyetlennek látszik, s ez leginkább idomtalan bő ruházatának tulajdonítható. E népnek példátlan gyávaságáról többször volt alkalmunk meggyőződni, s ha nem védelmeznék a nomádok, a városok már rég Sina, Oroszország vagy Bokhara birtokába kerültek volna. Az özbekek után

2. A *tadsikok*

következnek, kik itt, ha nem is számosabban, de tömöttebben találhatók, mint a bokharai khánságban, s egész falvakat s városokat képeznek, mi másutt sehol sem fordul elő. Így Khodsend városát, Velekendaz és Kiszakuz falvakat (Khodsend szomszédságában), kizárólagosan a perzsa ősnépség lakja, s még 400 évvel ez előtt Namengán, Endigán és Mergolán * városok állítólag

* A keleti írói nyelven a három utóbbi város elnevezési következő: 1) *Nemengán*, eredetileg Nemek kohn, azaz sóbánya; 2) *Endegán*, ettől: endek, kicsiny; és 3) *Murginán* azaz tyuk és kenyér. Ezt az etimológiát barátim beszéltek el, talán nem egészen helyes, a perzsa származás azonban kétségbe vonhatatlan.

az övék voltak. Jellemükre nézve a khokandi tadsikok nem sokkal jobbak, mint bokharai testvéreik. Megjegyzendő, hogy nyelvük nyelvtani alakra, valamint szóbőségre nézve gazdagabb, mint a többi tadsikoké. Ez különösen Khokandban áll, melynek lakosai oly nyelvet beszélnek, mely Rudeki, a legrégebb perzsa költő szójárásából, ki született bokharai volt, sokat megtartott. Khokand többi városában, nevezetesen pedig a sinai határon, tadsikok igen gyéren találhatók.

3. *A kaszakok.*

A legszámosb nép e khánságban. Nomád életet élnek a Csaganak tó és Taskend közötti hegyes vidéken, s a khánnak ugyanannyi adót fizetnek, mint Khivában. A khokandi kirgizek között néhány tehetősb van, kiknek Hazreti Turkesztánban, vagy más helyeken házaik vannak, de ezekben soha sem laknak. A kirgizek különben nagy számuk dacára, minthogy kevés bátorságuk van, a khánságban csekély befolyással bírnak.

4. *A kirgizek.*

Vagyis a tulajdonképeni kirgizek, kikről nálunk minden kaszak így neveztetik, a khánság déli részeiben laknak, Khokand és Szárik Köl között, s harciasságuk miatt az egyik vagy másik kormánypárt rendszerint felhasználja felforgató terveinek kivitelére. Sátraik számát 50,000-re teszik, tehát körülbelül annyira, mint a tekke-turkmánokét.

5. *Kipsak.*

Ez véleményünk szerint a legrégibb s legeredetibb török törzs, mely e nagy család minden törzse között, melyek Komultól az Ádriai tengerig elszórtan élnek, valamint arcjelleg, úgy jellem, nyelvben és szokásokban régi nemzetiségéhez leghivebb maradt. A kipsak név mesés etimológiája, mint azt Rasid-eddin Tabibi elbeszéli, olvasóinkat kevéssé fogja érdekelni. Előbb hatalmas törzs volt e név alatt, s a jelenlegi kipsakok, bár csak 5—6,000 sátorral vannak, azt állítják, hogy *Desti Kipsak* *, a mint keleti történeti forrásokban *Turkesztán* régtől fogva neveztetik, őseik által volt elfoglalva és benépesítve. Csekély számuk dacára a kipsakok Khokandban még most is a kormányügyekre a legtöbb befolyással vannak; ők nevezik és teszik le a khánokat, és sokszor megtörtént, hogy lovasaik közül csak valami 500 elfoglalt valamely várost a nélkül, hogy a khán ellenük fellépni mert volna.

A török nyelvben, melyet a kipsakok beszélnek, egyetlen egy perzsa vagy arab szót sem fedezhettem föl, s nyelvjárásukat a legjobb átmenetnek lehet tekinteni a mongol és dsagataj nyelv között. A kipsak arcjellege is ép oly viszonyban áll Közép-Ázsia többi török fájához, mint a nyelv. A ferde szemre, szakáltalan állra és kiálló arcsontokra nézve hasonlók a mongolokhoz, nagyobbára kis termetűek is, de ügyes mozgékonyosságuk csodálatra méltó. Bátorságban, mint már említettük, a kipsakok túlhaladják Közép-Ázsia összes népeit, s kétségkívül bennük

* *Desti Kipsak*, Bolgar határaig (Oroszországban?) a leginkább szokásban levő elnevezés.

maradt fenn leghivebb képe ama nagy hordának, mely-
egész Ázsiát felforgatta s átalakította.

A khokandi khánság különféle kerületekre oszlik, melyek, mint mindenütt, úgy itt is, a legnevezetesebb városok nevéről vannak elnevezve. A főváros *K h o k a n d **, vagy *K h o k a n d i L a t i f*, t. i. a bájos Khokand, mint a bennszülöttek nevezik, szép völgyben fekszik, s kerületére nézve hatszor oly nagy, mint Khíva, háromszor oly nagy, mint Bokhara, s négyszer olyan, mint Teherán. A város déli részét, hol a khán lakása van, csak a legujabb időben vették fallal körül, az északi nyitva van. A lakosok s házak száma aránylagosan kicsiny, mert a házak mellett nagy terménykertek terülnek el, úgy hogy itt-ott negyed-órát kell menni, míg 10—15 ház mellett haladhatni el. Az építés tekintetéből maga a khokandi is Bokharának szokott előnyt adni, e főváros miben létét tehát könnyen elképzelhetni. Csak a négy mecset s a nagy bazárnak kis része van kőből építve. A bazárban kizárólagosan orosz árukat, belföldi selyem- s gyapot kézműcikkeket, valamint mesterséges bőrmunkákat kaphatni. A nyergek, ostorok s más lovaglószereszközök, melyek a khánság fővárosában készülnek, különös hírnevet örvendenek.

Khokand után *T a s k e n d* említendő, a khánságnak első kereskedelmi városa, hol, többek állítása szerint, jelenleg sok tehetős kereskedő van, kik Orenburgba és Kizil Dsarba (Petropavlovszk) nagy kereskedést űznek. Taskendi, melynek átmeneti kereskedése van Bokhara-, Khokand- s a sinai Tatárországgal, Közép-Ázsiának egyik legfontosabb városa, mely után az oroszok titokban törek-
senek, s melytől, mint már említettük, legvégső előőrseik (Kale Rehim) csak néhány napi járásra állomásoznak. Ha

* Állítólag Khobkendből (szép falu, szép hely) származott.

egyszer Oroszország e katonailag is fontos helyet elfoglalta, könnyű szerrel fogja majd a bokharai és khokandi khánságokat is hatalmába keríteni; mert a mi az orosz szuronyoknak nem sikerül, elérik majd az egyenetlenség által, melyet a sz.-pétervári udvar a két khánság között szakadatlanul szít.

Taskend után a legnevezetesebb helyek következők: *K h o d s e n d*, melynek körülbelől 3,000 háza és sok gyára (hol aladsát, a gyapotszövetek egy nemét készítik), 18 medreszéje s kétszer annyi mecsetje van; *M e r g o l a n*, nagy város, a khokandi tudományosság főhelye, hol jelenleg a Khodsa buzurk, a Makhdum-aazam rend főnöke tartózkodik. E főpap a jelenlegi bokharai emirtől, ki mint győző vonult be, megtagadta az áldást a nélkül, hogy az emir ezért megbüntethette volna. *E n d i d s a m*, hol a khánságban a legjobb atreszt, nehéz selyemszövetet készítenek; *N a m e n g a n*, melynek vidékén van a kipesakok fő letelepedő helye. Ezeken kívül említésre méltók: Hazreti Turkesztán, Khodsa Ahmed Jaszavi-nak nagy tiszteletben tartott sirjával, kinek az erkölcsről s vallásról írt könyve (Mesreb) * még ma is a nomádok s a khokandi letelepedetteknek egyik kedves olvasmányuk; *Sehri Menzil* és *Dsusz*, hol a híres késeket készítenek, melyeknek a hiszari kések után Turkesztánban a legnagyobb áruk van; *Sehri-khán*, hol a legjobb selymet tenyésztenek, és *Ós*, a khánság keleti oldalán, melyet Takhti Szulejmán, Szulejmán trónjának is neveznek; évenként számos zarándokok látogatják. Maga a bucsujáró hely egy dombon van, mely *Ós* városa közepén emelkedik, s melyen nagy négyszög kövekből épült s oszlopokkal ellátott régi épület maradványai között

* E fölötté eredeti, törökül írt könyvnek egy példányát elhoztattam Európába, s reményem, hogy fordítással együtt közzétehetem.

márványból vágott trónt mutatnak, s a helyet is megjelölik, hol Ádám, ki az iszlam-tanok szerint az első próféta volt, földműveléssel foglalkozott. Ez a mese nagyon jól van kigondolva; mert szerzője a nomádoknak a földművelést mintegy vallási kötelességnek akarta előtűntetni.

Ős régészeinkre nézve minden esetre érdekes. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a romok s nevezetesen az oszlopok, mint azokat nekem leírták, görög eredetűek s ha Sándor legkeletibb gyarmatát akarjuk fölkeresni, könnyen juthatni ama gondolatra, hogy Ős az a pont, melyen a merész macedóniai óriás birodalma legkeletibb határát valamely építési emlékekkel jelölte meg*.

A mi a khokandi khánság politikai viszonyait illeti, önállósága ép oly régi, mint Bokhara és Khiváé. A je-

* Appianus (de rebus Syriacis l. VII.) a görögök és Seleucus által alapított több várost említ, a többi között év Συρία, »Αλεξανδρέσχατα«-t; Plinius (VI. 16) ezt látszik érteni, midőn így szól: »Ultra Sogdiana oppidum Tarada, et in ultimis eorum finibus Alexandria ab Alexandro Magno condita.« Ugy látszik, hogy ez, vagy valamely szomszédos pont volt az ó-kor nagy hódítói ez irányban való előnyomulásának legszélső határa, mert ott, ugymond Plinius: Hercules, Bacchus, Cyrus, Semiramis és Sándor által felállított oltárok voltak. »Finis omnium eorum ductus ab illa parte terrarum, includente flumine Jaxarte, quod Seythae Silin vocant.« S Alexandreschata városát illetőleg Arrianus (Exped. Alex. l. IV. c. I. 3. és IV. 10.) Pliniussal egyetért; ez ugyanis azt beszéli, hogy Sándor ama várost határvárnak tűzte ki a folyam tulsó partján lakók ellen, s ott macedoni hadastyánok, görög zsoldosok s e célra magokat felajánló szomszédos barbárokból gyarmatot alakított. A városa Jaxartes partján épült és némelyek a mai Khodsendet ennek tartják. Hát ha Ős volna a hely, hol Sándor oszlopai álltak (Curtius VII. 5.)? Azon föltevés azonban, hogy Sándor a Jaxartesen túl valamely területet állandóan elfoglalt, Arrianus jelentésével alig egyezhető meg. Curtius (VII. 9) Bacchus oltárainak maradványait így írja le: »Köből épített emlékek, melyek számos helyközökben voltak felállítva, s nyolcvan magas fa, melyeknek törzseit repkény borította.«

lenleg uralkodó család azt állítja, hogy egyenesen D s e n g i z khántól származik, ez azonban nem igen valószínű minthogy ennek családját T i m u r megfosztotta a tróntól s Baber ntán, ki Timurnak utolsó ivadéka volt Khokandban, a Sejbáni-k ép ugymint más törzs-fők a kipesakok s kirgizek közül, felváltva foglalják el a kormányt. A család, mely jelenleg a trónon ül, vagy jobban mondva, ezért Bokharával háborút visel, kipesak eredetű, s csak nyolcven év óta áll az ügyek élén. A khokandi intézményekre az arab s ó-perzsa elemek a legkevesebb hatással vannak s a Jaszao Dsengiz (a Dsengiz törvénykönyve) szolgál zsinórmértékül. A khánt trónra léptekor egy fehér nemezen magasra emelik, s a világ mind a négy tája felé nyilatkat kell röpitnie *.

A BOKHARA ÉS KHOKAND KÖZÖTTI HÁBORUK.

A) Naszru'llah Emirrel folytatott háboru.

A Bokhara és Khokand közötti ellenségeskedések már régi eredetűek. Miután a Sejbáni-ház vette át az ügyek vezetését Turkesztánban, Khokand, néhány város kivételével, melyeket a kipesakok nyertek, a bokharai khánsággal volt összeolvasztva; később elszakadt s önállósága idejében legnagyobb részt a keleti szomszédokhoz, Kasgar, Jarkend és Khoten városokhoz csatlakozott, melyek akkor még függetlenek voltak. Miután azonban ezeket a sinai császár a maga birodalmához csatolta, Khokandnak, mert a keleti ellenség nagyon hatalmasnak látszott, Bokharával való viszálykodásait ismét meg kellett kezdenie, s a hábo-

* Melyik magyar olvasónak nem jutna itt eszébe a mi koronázási szokásunk, midőn a király, a koronázás jelvényeivel feldisztítve, lovon a királyhalomra vonul s ott kardjával a világ négy tája felé vág?

ru,- mely Közép-Ázsiában való tartózkodásunk alatt folyt, csak a Mehemed Ali khokandi khán és Naszrullah emir közöttinek folytatása volt.

Mehemed Ali khán, kit a khokandiak újabb korbeli legnagyobb uralkodójuknak neveznek, egy részről kétségkívül sokat tett, hogy a terület megnagyobbitása s a belső jólét előmozdítása által a khánságnak nemi fényt szerezzen; de más részről fölkelté a telhetetlen Naszrullah emir irigységét. Ez azért boszankodik vala leginkább, hogy a khokandi khán Khivával, Bokhara főellenségével egyesült, s nagybátyját, vetélytársát, ki Khokandba menekült, az ottani udvarnál barátságosan fogadta vala. Mások okul emlegetik a vendégszeretetet is, melyben Conolly kapitány részesült. Egy szóval a két khánság közötti viszálykodásra ürügy elég sok volt, s a kitörés elkerülhetetlennek látszott.

Miután Mehemed Ali khán 1839-ben az oroszokat Sehidánnál * tönkre tette vala, az emirrel való összeütközést közelnek tartván, elhatározá, hogy inkább maga lesz a támadó fél. A bokharai határ ellen vonula tehát, elfoglalá Oratepét, s már Dsizakot és Szamarkandot fenyegeté, midőn az emir, minthogy a megkísértett ármányok eredménytelenek maradtak vala, nagy számú özbeg lovasságalsaz ujonnan szervezett hadsereg(Szerbaz)500 emberével, parancsnokuk és szervezőjük Abdul Szamed khán vezetése alatt ellene indula. Mehemed Ali tanácsosnak látá a visszavonulást, Naszrullah három hónapon át ostromlá; Oratepét s végül elfoglalá; a véres boszu azonban a lakoso-

* A khokandiak állítása szerint ez időben nagy számú kozákcsoapat a Jaxartes jobb partján Hazreti Turkesztánból megkerülte a vidéket s Taskend ellen nyomult, s ez uton a khokandiak által megtámadtaiván, nagy veszteséggel szétverettek.

kat legelkeseredettebb ellenségévé tevő, s alig hogy Bokharába visszatért, máris az utóbbiak Mehemed Ali khánnal egyetértve, a bokharai őrseget megrohanák s a katonákat és tiszteket lekconcolák.

Alig értesült Naszrullah ez esetről, azonnal nagy sietséggel s valószínűleg még nagyobb haraggal minden rendelkezése alatt levő haderőt összeszedve, s Oratepe ellen indula. Mehemed Ali most is visszavonula, s a lakosság egy része, az elkeseredett emirtől való félelemből követé. Ezuttal azonban nem sikerüle előle kitérni, Naszrullah lépésről lépésre nyomában vala s Khodsendnél csatára kényszerité. Mehemed Ali khán a csatával a nevezett várost is elveszté, s minthogy visszavonulásában magát üldözve s fővárosát fenyegetve látja vala, a győző elé parlamentaireket küldé. A békét Kohne Badem mellett köték meg. Mehemed Alinak Khodsendet sok más helylyel át kelle engednie. De hogy a béke a két felet nem engesztelhette ki, könnyen elképzelhető. Az emir, hogy a legyőzöttet még inkább boszantsa, az ujonnan elfoglalt tartomány kormányzójául Mehemed Ali testvérét s vetélytársát nevezé ki, a ki előbb Bokharába menekült vala. Ezuttal azonban rosszul számita. A khokandi fejedelmeknek még élő anyja kibékíté a testvéreket, s az emir erről még mit sem tud vala, midőn Khodsend a többi helylyel egyetemben ismét Khokanddal egyesüle, s most egy ellenség helyett kettővel vala dolga.

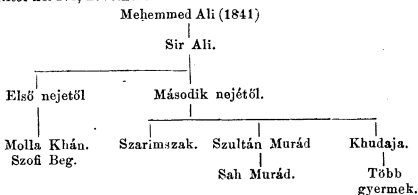
A bokharai zsarnok dühe nem ismer vala határt s boszuszomja rendkívüli készülétekre bírta. Rendes hadseregén kívül, mely 30,000 lovasból és 1000 szerbzból áll vala, még 10,000 turkmánt fogada zsoldba a tekke és szalor törzsekből. Sietve nyomulva Khokand ellen, Mehemed Alit úgy meglepé, hogy fősárosából meg kelle futnia, de futásában Mergolánnál utolérék, s 10 nappal utóbb fi-

vérével s két fiával saját fővárosában kivégezék. * Utána pártjabelijeinek is legnagyobb része a hóhérok kezébe esék, vagyonuk elkoboztaték s a zsákmánnyal gazdagon megrakodott emir csakhamar visszatére Bokharába, Ibrahim Bi-t, egy született mervit 2000 katonával hagyá hátra helyőrségül az elfoglalt városban.

Alig három hónap telhetett vala el, midőn a kipesakok, kik eddig semlegesen maradtak vala, megünák a bokharaiakat, elfoglalák helyőrségestől a várost és Sir Ali khánt, Mehemed Ali khán fiát ** ülteték a trónra. Hogy ismét váratlanul meg ne rohantassanak, a khokandiak azon gondolatra jutának, hogy a városnak ama részét, melyben a khán lakása van, fallal vegyék körül; ezt a tervet csakhamar valósíták is, mert az emirnek elfogott helyőrségét kényszeríték e munkára. Tudák, hogy az emir boszut fog állni és senkit sem lepe meg, midőn csakhamar ez eset után 15,000 bokharai jelenék meg Khokand előtt, egy khokandi trónkövetelő s Naszrullah régi pártfogoltjának vezetése alatt. Ugy látszik azonban, hogy Muszulman

* Hogy e véres tettet kimentse, Naszrullah azon hirt terjeszteti vala, hogy Mehemed Ali saját anyját vette vala nőül s ezért bünteti halállal.

** A Khokandban jelenleg uralkodó háznak családfája, Mehemed Alitól kezdve, következő:

Kul (ez vala a vezir neve) már az uton megegyezett földijeivel, mert a város kapuit csakhamar megnyiták előtte, bevonula s első tette az vala, hogy Naszrullah ellen, ki azon igérettel küldötte vala, hogy khánná teszi, fellázada s földijeivel egyesülten a vele jött bokharaiakat elűzé.

Az így négyszer megcsalt emir ezuttal sem akar vala engedni, s újból küldé hadsereget Sabrukh khán * vezérlete alatt, ki már akkor főparancsnoki rangot visel vala. Ez azonban csak Oratepéig mene, mert az a hír, hogy az emir Szamarkandban megbetegedett s Bokharába visszatért, félbeszakasztá az egész hadjáratot. Megbetegedése után néhány napra Naszrullah meghala s a világ a legnagyobb zsarnokok egyikétől megszabadult.

Mint hiteles forrásból értesültem, Naszrullah emir halálát egyes egyedül a tulságos dühösködési rohamok okozták, melyeket a Khokand elleni többszörös szerencsétlen hadjáratok, és az a példátlan makacsság, melylyel Sehri Szebz ** városa védelmezte magát, idéztek elő. E város ellen harminceszor szállt táborba s már hat hónapon át sikertelenül tartotta megszállva. Ottani ellene valami Velináme volt, kinek nővérét nőül vette vala, hogy az összesőgorosodás által Velináme-t még inkább lekötölelje. Az emir halála napján érkezett meg történetesen a hír, hogy a város bevétellett. A dühöngő alig volt már eszmé-

* A gyalázatos Abdul Szamed khánt, Conolly, Stoddart és Nasselli gyilkosát e közben utoléré az igazságos büntetés. Az emir, ki Sehri Szebzbe küldte vala, meggyőződék nyilvános árulásáról, s mint-hogy erőszakkal mit sem tehete ellene, csellel akará behálózni. Abdul Szamed sokáig megbiúsítá ezt, de végre mégis kelepcébe juta, s midőn az előteremben megpillantá a hóhérokat, saját törével felmettsezi hasát, hogy még halála által is bosszantsa a jellemre nézve hozzá hasonló urát.

** Sehri Szebz, melyet előbb Kesnek neveztek, Timur szülővárosa, s híres lakosainak kiváló harciasságáról.

letén, s mégis megparancsolta, hogy az elpártolt sógort minden gyermekével meggyilkolják; de minthogy vérének nem láthatta folyni, este, néhány órával halála előtt saját nejét, Velináme nővérét, magához hívatta. A szegény asszony, két gyermek anyja, minden tagjában remegett, de ez nem indította meg a haldokló zsarnokot; fekvő helye mellett fejeztette le s tekintetét legnagyobb ellensége nővérének vérére meresztve, lehelte ki utálatos lelkét.

B) A Mozaffar-ed-din emirrel viselt háború.

Az ügyek e közben Khokandban is más fordulatot vevének. Muszulman Kul meggyilkoltaték s helyette Khudajar khánt emelék föl a fehér nemezen. Ez eleinte igen tevékeny vala, s többször szerencsésen csatáza a Jaxartes felől előnyomuló oroszokkal. De míg a határon vala elfoglalva, a fővárosban Molla khán nevezteték ki khánnak s minthogy Khudajar csak kis sereg fölött rendelkezik vala, célszerűbbnek találá a Bokharába való menekülést, hogy Mozaffar-ed-din segítségével visszanyerje trónját. Ennek, atyja halála után, azonnal Sehri Szebz várossal akada baja, mely a rajta vett véres boszúk dacára, ismét felázada s épen Csirakesi, egy védett hely falai előtt áll vala (ez a hely Sehri Szebzhez tartozik), midőn azon hirt vevé, hogy az oratepei kormányzó, született sehri-szebzi, Khokanddal egyesült vala s Molla khán már Dsizzak ellen nyomul.

Mozaffar-ed-din emir, kit a nála vendég s pártfogoltként levő Khudajar khán felizgatott vala, nem tartóztatá meg magát, hogy a már nagyon szorongatott Sehri Szebzet elhagyva, 15,000 emberrel Khokand ellen ne induljon, melynek elismert derék khánja (Molla khán) komolyan fenyegeti vala őt. Mozaffar-ed-din, atyja politikáját

követve, egy általa kezdeményezett összeesküvésben előbb meggyilkoltatá ellenfelét s midőn ez által Khokandban a legnagyobb zavar támadt, elfoglaltá a fővárost s Khudajart helyezé a kormányra. Sah Murád, a jog szerinti trónutód a kipc sakokhoz meneküle.

Khudajar khán alig viselte vala négy hónapon át új méltóságát, midőn a kipc sakok, élükön Sah Muraddal, megtámadák s ismét Bokharába való menekülésre kényszeríték. Az emir, midőn pártfogói szerepében így látja magát csúfá téve, minden erejét összeszedi, hogy Khokandon fényes boszut álljon. Miután Sahrukh khánt 40,000 emberrel és Mehemmed Haszan bejt 30 ágyuval előre küldte vala, néhány száz tekke által kísérve maga is Khokandba indula, azon erős szándékkal, hogy addig nem tér vissza, míg a sinai határig mindent meg nem hódítand.

Khokandban a fiatal emirnek e szándoka meglehetősen ismeretes vala, ismerik kapzsiságát is s a telhetőleg igyekeznek vala a bokharaiaknak ellent állni. Az ulemák a benyomuló emirt kafirnak (hitetlennek) nyilatkoztaták ki, s dsihad-ot (vallásháborút) hirdetének ellene; mindenki fegyverhez nyul, de minden hasztalan. Az emir ezuttal valóban nem csak Khokandot, hanem a sinai határig minden területet meghódíta. A kipc sakok, Alem Kul törzsfőnökük vezérlete alatt a leghevesebben állnak vala ellent; ezeket a turkmánok támadák meg, s érdekes látvány lehetett, midőn a két legvadabb tatár östörzs csatázott egymással. Alem Kulnak a csatában történt elhultával neje álla a horda élére. Egy ideig folytaták a háborút, de végre mégis az emirrel békét kötének. Az elfoglalt khánságot, melyből az emir minden ágyut, nagy mennyiségű fegyvert és tetemes kincset Bokharába hurcolt vala, két részre oszták. Khokand Sah Muradnak, a kipc sakok kedvencének juta, Khodsend pedig Khudajar khánnak. Mozafter-ed-din fővá-

rosába visszatére s ez uton találkoztam vele 1863-ik évi szept. 15-dikén.

Ez óta Khokandot bizonyára ismét új változások érték. Ugyan ily viszálykodás volt előbb Kasgar, Khoten s Jarkend között, s a mint ez csak akkor szűnt meg, midőn Sina foglalta el a khánságokat, úgy itt is valószínűleg az orosz hódítás fog a borzasztó polgári háboruknak véget vetni.

Igy álltak az ügyek Bokharában tartózkodásom idejében. Azóta természetesen sok megváltozott; a khánság nem csak hatalmi állását, hanem területének is nagy részét elvesztette. Azon olvasókat azonban, kik az azóta történeteket ismerni kívánják, most megjelent »Bokhara Története« című munkámra kell utasitanom.

VI.

A SINAI TATÁRSÁG.

Ha az utas Ős-től 12 napi utat előre halad, a sinai határokhoz ér Kasgar városánál. Az ut odáig hegyes vidéken vezet keresztül, hol a kipesakok nyájaikkal barangolnak. Mint mondják, csak Dsengiz idejében voltak e téren itt-ott falvak, ma már romjaik sem láthatók. Tűzhelyek és körakások jelentik azon pontokat, melyeken karavánok és utasok megpihenni szoktak. A kipesak, jóllehet vad és harcias, egyes utast ritkán támad meg, nagyobb karavánok, melyek Sinából jönnek, mérsékelt sarcot fizetnek, egyébként senkit sem háborgatnak. Egy napi járásra Kasgartól az első sinai őrsegre bukkanhatni, mely 10 ka-

tona és egy irnokból áll, s csak azoknak enged szabad utat, kik a namengáni akszakáltól, kit a sinaiak mint valami ügynököt fizetnek, utlevéllel vannak ellátva. Az utlevél előmutatása után minden utast pontosan kikérdeznek az iránt, mit idegen országokban látott és hallott. Az irnok a jelentést két példányban állítja ki, az egyiket a legközelebbi őrhelyre küldi, az új kihallgatás eredményével való összehasonlítás végett, a másikat az illető kormányzóhoz. Mint nekem Hadszi Bilal és többi barátom a sinai tatárságból beszélt, legtanácsosabb ily alkalomkor a »Belmejmen«-nel * (nem tudom) felelni; kényszeríteni nem lehet és nem akárnak senkit, sőt maga az irnok sem bánja, ha hivatalán könnyitenek.

A »sinai tatárság« neve alatt többnyire a sinai birodalomnak azon nyugotra terjedő részét értjük, mely a keleti hosszúság 93°-tól a 69°-ig nyúlik, és északról a nagy kirgiz hordával, délről Bedakhsan és Tibettel határos. Mint mondják az Ili és Kohne Turfan közt fekvő terület több század óta Sina hatalma alatt áll, Kasgar, Jarkend, Akszu és Khoten azonban csak ezelőtt 150 évvel kebleztettek be. A nevezett városok a legnagyobb ellenségeskedésben éltek egymással, míg végre több előkelő a jarkendi főnök, Ibrahim Beg vezérlete alatt, hogy ezen civódásnak vége legyen, a sinaiakat az országba behívta; ezek csak hosszas habozás után vállalták el az uralmat és e városokat mind ez ideig a mennyei bi-

* Egyébként a sinaiaknak van egy közmondásuk, mely ezen szabálynak egészen megfelel, ugyanis:

Be dsi du ji-kha-le,

Dsi du si-kha-le.

»Nem tudom, egy szó; tudom, tíz szó.« Azaz: ezen szóval »nem tudom« mindent megmondtál, ezen szóval »tudom« tovább kérdeznek, és többet kell mondanod.

rodalom többi tartományaiban divatozó kormányformától eltérő módon igazgatják.

a) Közigazgatás.

Mint hiteles forrásból hallottam (megmondtam fentebb, hogy barátom Hadsi Bilal a kormányzó főpapja volt) ezen tartományok mindegyike két főhatósággal bir, egy sinai vagy katonai és egy tatár-muszulmánna; ez utóbbi polgári s főnökei amannak főnökeivel ugyan egy rangban állnak, nekik azonban annyiban vannak alávetve, hogy csak azon hatóság útján értekezhetnek a legmagasabb hatósággal Pekingben. A sinai hatóság, mely a város megerősített részét lakja, a következő személyekből áll:

1. An-ban, kinek jelvénye egy karneolgomb a fövegen és egy pávatoll. Évi fizetése 36 jambu *, körülbelül 20,000 frank. Alatta állnak:

2. a Da-luj-ok, titkárok, számszerint négyen, kik közül egyik a levelezést, a másik a pénztárt, a harmadik a büntető igazságszolgáltatást, a negyedik a rendőrséget kezeli.

3. a Dsi-zo-fang irattárnok.

A sinat főtisztnek udvarát Ja-mun-nak nevezik, s mindenkinek szabad bejárata van, ki az altisztek igazságtalansága ellen vagy más ügyben akar panaszt emelni. Jellemző, hogy épen az anban kapuja előtt egy óriási dob áll, melyre a panaszlónak csak egyet kell ütni, hogy a titkárt, kettőt, hogy magát az anbant előszólítsa. Legyen éjjel vagy nappal, nyáron vagy télen, ezen segélyhívásnak nem szabad sikertelenül elhangzania, legalább ritka eset-

* Jambu egy tömör ezüst darab, melynek két füle van, s formájára súlymértékeinkhez hasonlít. Bokharában 40 tillába cserélik be.

ben történik ez. Ily haranghuzó Európában is nem egy igazságügyi hatóságnak volna ajánlatos.

A tatár-muszulmán hivatalnok-csapat, mely igazságügygyel, adóbehajtással, vagy a nem sinai lakosság egyéb belügyeinek elintézésével van megbízva, következő egyénekből áll:

1. Vang vagy Hakim, ki az Anban-nal ugyanegy rangban és fizetésben áll.

2. Haznadsi vagy gazmadsi, mint a tatárok nevezik, ki a pénztárra ügyel.

3. Iskaga (szószerinti értelemben ajtónálló), a főcerimóniamester vagy a főintendans egy neme.

4. Sang begi, titkárféle, tolmács és közvetítő a sinai és muszulmán hatóságok között.

5. Kazi beg, a kadi vagy bíró.

6. Örteng begi, póstamester, ki a kerületben levő összes póstaházakért felelős. A póstaintézmény e tájon nagyon hasonlít a perzsa csaparhoz; a kormány némely utakat bérbe ad, és a póstamester tiszte, utána nézni, ha vajon a bérlők mindenütt jó lovakat tartanak-e. Kasgártól Kamulig 40 állomást számitanak, melyeket az örteng 16, rendkívüli esetekben azonban 12 vagy 10 nap alatt megjár. Komultól Pekingig 60 állomást számitanak, melyek szintén 20 vagy 15 nap alatt megjárhatók. Az egész utat tehát Kasgártól Pekingig, mely 100 napi járás, a posta egy hónap alatt szokta megtenni. *

7. Badsgir, vámszedő.

* Feltűnő, hogy a póstakocsisok, kik többnyire kalmukok, ezen 30 nap és 30 éjre terjedő erős lovaglást egy év alatt többször képesek megtenni. Nálunk az efféle rendkívüli dolognak tartatik. XII. Károlynak lovaglása Demotikából Stralsundba, és a török futaré, ki Szigetvár alól, hol a nagy Szoliman meghalt, 8 nap alatt Kutahiába ért, történeti nevezetességük.

b) *Lakosok.*

A sinai tatárság lakóinak legnagyobb része, a négy tartományban t. i., letelepedett, földmivelő emberekből áll, kik nemzetiségükre nézve özbekeknek nevezik magukat, de az első pillanatra elárulják valódi kalmuk eredetüket. Özbekek, azon értelemben, a melyben e szó Bokharában és Khivában veendő, a sinai tatárságban sohasem voltak. Itt özbekek alatt az északon betört kalmukok, kirgizek és perzsa őslakóktól eredt népvegyület értetik. Megjegyzésre méltó, hogy oly helyeken, hol az óperzsa népesség sűrűbb volt, (mai nap t. i. egészen elpusztult) az iráni jelleg uralkodóbb, mint az ellenkező esetben. Az özbekek után a kalmukok és sinaiak következnek; az elsőik vagy katonák vagy nomád életet folytatnak, az utóbbiak kereskedő vagy kézmivesek, csak a fővárosban találhatók, és ott is csekély számmal.

Végül még a tungani vagy tőngeniekről kell említést tenni, kik Ilitől messze Komulon túl terjednek el, nemzetiiségük sinai, vallásuk azonban muszulmán, és ugyan mindannyian a Safei felekezethez * tartoznak; *Tungani* vagy *tőngeni* a sinai-tatár nyelvjárásban »megtértet« jelent (ozmanli-törökül: *dönme* renegát) és mint állítják, ezen sinaiakat, számra nézve egy milliót, Timur idejében egy arab kalandor térítette meg, ki a nevezett hódítóval Damaszkusból jött Közép-Ázsiába és a sinai tatárságban mint csodatevő szent kőborolt. Ezen tunganiak fanatizmusuk és a nem muszulmán népek iránti gyűlöletük által tüntetik ki magukat; s ámbár az iszlám legkeletibb előőrsei, még

* A szuuniták maguk közt négy mezhebet (felekezetet) számitanak: Hanifei, Safei, Maleki és Hambali. Mind a négy egyenlő tekintélyben áll, s véteknek tartatik egyiknek a másik fölött előnyt adni.

is minden évben nagy számmal szoktak hadsikat Mekkába küldeni.

Mi a lakosság általános jellemét illeti, a sinai tatárt becsületesnek, félénknek és igen együgyűnek találtam, annyira hogy Közép-Ázsia többi városi lakosaihoz oly viszonyban áll, mint a bokharai a párizsi és londonihoz. Gyakran gyönyörködtem abban, hogy mily tulságos szerények voltak utitársaim kívánságaikban és mily lelkesedéssel beszéltek szegény hazájukról. Nem csak Rum és Perzsia de még Bokhara is nagyon fényes és drágának tűnik fel előttük és ámbár különböző nyelvű és vallású nép uralkodik felettük, ezen uralmat mégis a három khánság muszalmán urasága elébe teszik. Egyébként nincs is okuk a sinaiakkal nem lenni megelégedve. Mindenki tizenötödik évétől kezdve a khodsák, (a próféta utódai) és mollák kivételével évenként 5 tenge (1 frt 60 kr.) adót fizet. Katonaság toborozva és nem erőszakkal szedetik, és e mellett a muszalmán ezredeknél még azon előnyük van, hogy másokkal nem vegyítve képeznek csapatokat, és apró külsőségek kivételével * vallásuk gyakorlatában sincsenek háborítva. A magasb hivatalnokoknak e tekintetben nincs oly jó dolguk, rangjuknak előírt ruházatot, hosszú bajuszt és kontyot kell viselniök, és a mi a legiszonyubb, ünnepnapokon a pagódákban meg kell jelenniök, hogy a leplezett arckép előtt hódolatukat nyilvánítandók a padozatot homlokukkal háromszor megérintsék. ** A muszalmánok azt állítják, hogy magas állású honfitársaik ily alkalmak-

* Ezek : 1. a térdig érő ruha kék vászonból, melyre mint sinai jelvényre a muszalmánok undorral tekintenek ; 2. a bajusz megnövesztése, minthogy az iszlám szigorúan parancsolja a felsőajkat fedő szőrnek rövidre nyírását.

** Szedsde, mint ezt az iszlamban nevezik, csak Isten előtt van megengedve és minden más esetben bálványozásnak tartatik.

nál ujjaik közé egy darabka papírt rejtenek, melyre »Mekka« van írva, és hogy ezen esel által a térdrehajtás nem a mennyei császár, hanem a szent város tiszteletére történik.

Mi a társadalmi viszonyokat illeti, könnyen elgondolható, hogy a sinaiak és muszalmánok, kik mind ketten szeparatistikus érzelműek, mint élnek együtt. Barátságos viszony lehetetlen, de észrevettem, hogy különös ellenségeskedés sincs. A sinaiak, kik csekélyebb számmal vannak, soha sem éreztetik a tatárokkal, hogy ők az uralkodók, s mint mondják főleg a hatóságok nagy részrehajlatlanság által tüntetik ki magukat. Minthogy az uralkodó vallásra való áttérést a sinaiak feltűnő módon roszalják, nem lehet azon csodálkozni, ha némi gondoskodással ügyelnek arra, hogy a muszalmánok vallási kötelességeiket teljesítsék és a hanyagokat szigorúan megbüntetik.

Ha a muszalmán nem imádkozik, a sinai ezt szoktára mondani: »Lám mily hálátlan vagy. Nékünk néhány száz istenünk van, s mégis eleget teszünk valamennyinek; te azt állítod, hogy csak egy istened van, s még azt sem tudod kielégíteni.« A mint több alkalommal tapasztaltam, még a mollák is dicsérik a sinai hivatalnokok igazságszeretét, bár más részt vallásukról a legkiméletelebbül beszélnek. A tatárok uralkodóik ügyessége s művészetének dicsőítésében fáradhatatlanok, sőt mikor a dsong kafiokról (a nagy hitetlenek, azaz tulajdonképeni sinaiakról) kezdenek szólni, nincs vége hossza a dicséretnek. *

Különös jelenség, melyet itt mindenütt a legszélő

* Peking bevétele a francia-angol sereg által azonban nem maradt titok előttök. Midőn Hadsi Bilalt kérdeztem, mint egyeztethető ez össze a sinaiak mindenhatóságával, azt felelte, hogy a frengik esel által Peking minden lakosát ópiummal elaltatták, s így az alvó városba természetesen könnyen behatolhattak.

nyugati határtól a keletiig észrevettem, az, hogy az iszlám hivei, legyenek bár törökök, tatárok, arabok, perzsák vagy özbegek, valamint saját hibáikat szidják és gunyolják, ugy dicőztetik s magasztalják a nem-mohamedánok érdemeit s előnyeit. Elismerik, hogy művészet, humanitás és példátlan igazságosság megkülönböztető tulajdonai a kafirnak, s mégis mindenikök villámló tekintettel mondja: »El hamdü lillah ena müszlim!« azaz: hála Istennek, hogy muszulmán vagyok!

c) *Városok.*

A városok közül, melyeket alább a sinai tatárság utmutatójában elősorolok, Khotent és Jarkendet mint a legvirágzóbbakat, Turfan Ilit és Komult mint a legnagyobbakat, Akszut és Kasgart, mint a legszentebbeket hallottam említeni. Az utóbbiban, melynek 150 mecsetje (alkalmasint csak imádkozásra szánt agyagkunyhók) és 12 medreszéje van, látható Hazreti Afaknak a sinai tatárság nemzeti szentjének nagy tiszteletben tartott sírja. Hazreti Afak neve: »Ő fönsége a láthatár« — a mi a szent tehetségei- és képességének végtelenségét akarja jelenteni, kit különben Khodsa Szadiknak hittak. A mint mondják, Kasgar azelőtt jelentékenyebb város volt, s lakói gazdagabbak, mint most. Hanyatlása csupán a khokandi khodsák berohanásainak tulajdonítandó, kik a várost minden évben megtámadják, a sinaiakat bekergetik a várba s pusztítva és rabolva addig tanyáznak ott, míg az ostromlott várórség Pekingbe kérdést intézve, onnan hivatalos engedélyt kap a támadásra. A khokandi khodsák, — egy csapat rablókalandor, már évek óta pusztítják ily módon a várost, s a sinaiak mégis mindig — sinaiak maradnak.

(Azóta, hogy ezen sorok megjelentek, a sinai tatárság, vagy helyesebben mondva a keleti Turkesztán, igen lényeges változásokon ment keresztül. Azon szerfölött jámbor mohammedánok felláztak és a sinai igát szerencsésen lerázták nyakukról. A szabadságharcot Khokandból betört katonai kalandorok vezették és ezek közt a legkiválóbb Jákob Kusbegi mint független uralkodó immár magának birodalmat alapított, mely sokkal nagyobb, mint valamennyi eddigelé létezett keleti turkesztáni hatalom.)

VII.

KÖZÉP-ÁZSIA KÖZLEKEDÉSE.

Közép-Ázsia a legjelentékenyebb közlekedésben áll Oroszországgal, még pedig a következő főutakon:

a) Kkívából a karavánok Asztrakhánba s Órenburgba mennek s onnan nem egy jobb módu kereskedő Nizsnej-Novgorodba, sőt Pétervárra is eljár.

b) Bokhara, főkép nyárban, folytonos összeköttetésben áll Órenburggal. Ezen ut a legkeresettebb, s 50—60 nap alatt megtehető; csak rendkívüli esetekben tart tovább és ha a kirgizek közt nincsenek különös zavarok, a legkisebb karavánok is eljárhatnak rajta.

c) Taskendből Órenburgba és Kizil Dsarba (Petro-pavlovszk) mennek karavánok, amabba 50—60, ebbe 70 nap alatt érnek el. Ezek a legnagyobb karavánok, mert utjuk a legveszélyesebb vidékeken vezet keresztül.

d) Namengánból s Akszúból Pulatba (Szemipalatinzk) nagyobbbrészt sinai karavánok járnak, melyek erős őrizet kíséretében negyven nap alatt szoktak célt érni.

Egyes ember, természetesen dervis minőségben, zavartalanul utazhatik a kirgizek közt, s azért utitársaim közül többen Szemipalatinszk, Órenburg, Kazán és Konstantinápolyon keresztül mentek volt Mekkába.

Ezen utak viznek észak felé. Délnek a közlekedés sokkal csekélyebb. Khíva évenként egy-két kis karavánt küld Asztrakánon s Deregözön keresztül Perzsiába. Bokharának összeköttetése már nagyobb, de már két év óta innen sem ment egyetlen egy karaván sem Merven keresztül Mesedbe, mert a tekkék minden közlekedést félbeszakítottak. A leglátogatottabb a herati ut; Heratban azután a karavánok szétválnak, a mint vagy Perzsiába, vagy Afghanisztán és Indiába mennek. A Karsin és Belkhen át Kabulba vezető ut is csak másodrangu jelentőséggel bír, mert a Hindukus átlépése mindig nagy nehézségekkel jár; s azért ez ut még nyáron át is nagyon elhagyatott.

Az említett közlekedő utakon kívül még azon összeköttetést kell megemlítenem, melyet egyes zarándokok vagy koldusok tartanak fenn Turkesztán legrejtettebb zugaitól kezdve Ázsia legtávolabb vidékeig. Érdekes látni e nagyszerű csavargókat, kik üres zsebbel elhagyják hazájokat, s ezer és ezer mérföldnyi utakra kelnek, oly országokba, melyeknek azelőtt nevét sem hallották, oly népek közt, melyek tőlük arckifejezés, nyelv és szokásokra nézve teljesen különböznek. A szegényebb * közép-ázsiai csak egy álom sugallatát követve, minden további megfontolás nélkül kapja magát, s elvándorol Arábiába, sőt a török

* A gazdagok csak ritkán vetik alá magokat a zarándoklás fádalmainak. De találtak erre pótlószert. A gazdag fogad magának helyettest, ellátja utavalóval s Mekkába küldi, hol ez imáiba saját neve helyett küldője nevét foglalja; — de ez utóbbi, halála után, mégis azon szerencsében részesül, hogy sírkövére neve mellé a »hadsí« címet is kivésik.

birodalom legnyugatibb részeibe. Veszteni valója nincs, látni akarja a világot, s megy, a merre a véletlen viszi. A világot akarja látni, azaz az ő világát, mely Sinával kezdődik, s a török birodalommal végződik. Európát szépnek tartja, de véleménye szerint annyira tele van varázslattal s más pokoli mesterségekkel, hogy még a legbiztosabb Ariadne-fonallal sem mer e veszélyes labirintba behatolni.

Volt alkalmam meggyőződni, hogy minél mélyebben megy be az ember Turkesztánba, annál nagyobbak találja a zárandoklásra való hajlamot. Khivából évenként 10—15, Bokharából 30—40, Khokandból s a sinai tatárságból 60—80 hadsi kerül ki. Hozzávéve ehhez a perzsák zárandokló dühét Mesed, Kerbela, Kom és Mekkába, lehetetlen az ázsiaiaknak még most is meglevő vándorló szenvedélyét észre nem venni. A régi népvándorlások csirája még mindig megvan, s ha nem állna utjában hatalmas befolyásával a nyugati civilizáció, mely Ázsiát minden oldalról körülveszi, ki tudja, mily változások történtek volna e világrészben.

A három khánság utjai.

A. A KHÍVAI KHÁNSÁG S A SZOMSZÉD TARTOMÁNYOK UTJAI.

1. Khivából Gömüstepébe.

a). Ortajolu, lovon 14—15 nap alatt könnyen megtehető. Állomásai a következők:

1. Akgap.	7. Kojmat Ata.
2. Medemin	8. Jeti Sziri.
3. Sor Göl (tó).	9. Dsenak.
4. Kaplankir.	10. Ulu Balkan
5. Dehli Ata.	11. Kicsig Balkan.
6. Kahriman Ata.	12. Kören Tagi (hegyléc).

13. Kizil Takir	15. E t r e k.
14. Bogdajla.	16. G ö m ü s t e p e.
- b) Tekke Jolu ; tart 10 napig. Állomásai.
1. M e d e m i n.	6. Csirlalar.
2. Döden.	7. Csin Mohammed
3. Sahszemen.	8. Szazlik.
4. Ortakuju.	9. E t r e k.
5. Alti Kurjuk.	10. G ö m ü s t e p e.

Ezen utat látszanak használni az alamánok, mert csak így fogható fel, mint tehetnek nagy utakat oly gyorsasággal.

2. *Khívából Mesedbe*

két ut vezet ; az egyik Hezareszptől Deregöznék a sivatagon át dél felé, 12 napig tart ; a másik, mely Merven vizs át, következő főállomásokat vagy kutakat érint :

1. Dari	5. Surkn.
2. Szagri	6. Akjap.
3. Nemekabad.	7. M e r v.
4. Saksak.	

3. *Khívából Bokharába (főut).*

Kh í v á t ó l	Khankáig	6 tas (vagy ferszakh).
Khankától	Surakhánig	5 „
Sarukhántól	Akkamisig	6 „
Akkamistól	Töjebojuntól	8 „
Töjebojunig	T ü n ü k l ü i g	6 „
T ü n ü k l ü t ó l	Ücsudsakig	10 „
Ücsudsaktól	K a r a k ö l i g	10 „
K a r a k ö l t ó l	B o k h a r á i g	9 „
		<hr/> 60 tas.

4. *Khívából Khokandba*

a sivatagon keresztül vezet egy ut, Bokharát nem érintve. Surakhánnál elhagyva a khánságot, 10—12 nap alatt Khodsenbe érhetni. De Dsizzak felé kitérve az ut rövidebb.

Ezen az uton járt Conolly is, egy khokandi herceg kíséretében, kivel Khivában találkozott.

5. *Khivából Kungratba s az Aral tó partjához.*

Khivától	Ürgendsig	4 tas
Jengi Ürgendstől	Görlenig	6 »
Görlentől	Jengi Japig	3 »
Jengi Japtól	Khitajig	3 »
Khitajtól	Mangitig	4 »
Mangittól	Kipesakig	1 »
Kipesaktól	Kanliig	2 »
Kanlitól	Khodsa Illig	22 »
Khodsa Illitől	Kungratig	4 »
Kungrattól	Hekim Atáig	4 »
Hekim Atától	Csorangölig	5 »
Csorangöltől	Bozatatig	10 »
Bozatatvtól	a tó partjáig	5 »

összesen 73 tas, mely, ha az ut nem nagyon rossz, 12 nap alatt megjárható.

6. *Khivából Köhnén át Kungratba.*

Khivától	Gazavatig	3 tas
Gazavattól	Tashauzig	7 »
Tashauztól	Kökcseig	2 »
Kökcsegtől	Kizil Takirig	7 »
Kizil Takirtól	Porszuig	6 »
Porszutól	Köhné Ürgendsig	9 »
Köhné Ürgendstől	Khodsa Illig	6 »

Innen Kungratig, mint már fölebb emlitétem 4 tas, összesen tehát 44; így ez az ut rövidebb volna, mint a Görlenén át vezető, de egyrészt veszélyes, másrészt a si-vatag miatt igen fárasztó, s ezért az 5. szám alatti ut a legjárhatóbb.

7. *Khivából Fitnekbe.*

Khivától	Seikh Mukhtarig	3 tas
Seikh Mukhtartól	Bagatig	3 »
VÁMBÉRY UTAZÁSAI.		30

Bagattól	Isancsepéig	2 tas
Isancsepétől	Hezareszpig	2 „
Hezareszptől	Fitnekig	6 „
		<hr/> 16 tas

E számot, az 5. szám alatti 73-hoz adva, kiviláglik, hogy az Oxus hosszában elnyuló khánság legnagyobb terjedtsége nem több, mint 89 tas.

B. A BOKHARAI KHÁNSÁG S VIDÉKÉNEK UTJAI.

1. Bokharából Heratba.

Bokharától	Khosrobatig	3 tas
Kosrobattól	Tekenderig	5 „
Tekendertől	Csercsiig	5 „
Csercsitől	Karahindiig	5 „
Karahinditől	Kerkiig	7 „
Kerkitől	Zejdig (kut)	8 „
Zejdtől	Andkhujig	10 „
Andkhujtól	Batkakig	5 „
Batkaktól	Majmenéig	8 „
Majmenétől	Kajszarig	4 „
Kajszartól	Narinig	6 „
Narintól	Csicsektuig	6 „
Csicsektutól	Kale Veliig	6 „
Kale Velitől	Murgabig	4 „
Murgabtól	Derbendig	3 „
Derbendről	Kale Nóig	8 „
Kale Nótól	Szereseméig	9 „
Szeresemetől	Heratig	6 „
		<hr/> 108 tas

Ezt az utat lovon 20—25 nap alatt meg lehet tenni.

2. Bokharából Mervbe

Csardsujon keresztül kell menni: ezen várostól három külön ut visz a sivatagon keresztül:

a) Rafatakon át, mely 45 ferszakhnyi hosszú s egy kutja van.

b) Ü c s h a d s i n keresztül, melynek 40 ferszakhnyi hosszában két kutja van.

c) J o l k u j u n át, mely legkeletibb s 50 ferszakh hosszú.

3. *Bokharából Szamarkandba (közönséges ut.)*

B o k h a r á t ó l	Mezarig	5 tas
Mezartól	Kerminéig	6 »
Kerminétől	Mirig	6 »
Mirtől	K e t t e K u r g a n i g	5 »
K e t t e K u r g a n t ó l	Daulig	6 »
Daultól	S z a m a r k a n d i g	4 »
		32 tas

Terhelt szekéren ezen ut hat, jó lovon három nap ; a postafutárok azonban két nap alatt is megteszik.

4. *Szamarkandból Kerkibz.*

S z a m a r k a n d t ó l	Robati Hauzig	3 tas
Robati Hauztól	Najmanig	6 »
Najmantól	Surkutukig	4 »
Surkutuktól	Karsiig	5 »
Karsitól	Fejzabadig	2 »
Fejzabadtól	Szengszulakig	6 »
Szengszulaktól	K e r k i i g	6 »
		32 tas

5. *Szamarkandból Khodsenden át Khokandba.*

S z a m a r k a n d t ó l	Jengi Kurganig	3 tas
Jengi Kurgantól	Dsizzakig	4 »
Dsizzaktól	Zaminig	5 »
Zamintól	Dsamig	4 »
Dsamtól	Szavatig	4 »
Szavattól	Oratepéig	2 »
Oratepétől	Nauig *	4 »
Nautól	K h o d s e n d i g	4 »
K h o d s e n d t ó l	Karakecikumig	4 »

* Tulajdonképen Kale Nau.

Karakesikumtól	Mehremig	2 tas
Mehremtől	Besarikig	5 »
Besariktól	K h o k a n d i g	5 »
		46 tas

Ezt az utat, mely szekéren 8 napig tart, rendszeren meg szokták rövidíteni az által, hogy Oratepéből nyolc óra alatt egyenesen Mehrembe lehet menni, s így hat tast nyer az ember.

6. Szamarkandból Taskendbe s az orosz határhoz.

S z a m a r k a n d tól	Jengi Kurganig	3 tas
Jengi Kurgantól	Dsizzakig	4 »
Dsizzaktól	Dsinaszig	16 »
Dsinasztól	Zengi Atáig	4 »
Zengi Atától	T a s k e n d i g	6 »
		33 tas

Innen még öt napig tart az ut Kale Rehimbe, hol, a mint mondják, az első orosz erősség, és a legszélső kozák előőrs van.

C) A KHOKANDI KHÁNSÁG UTJAI.

1. Khokandból Ósba (egyenes irány.)

K h o k a n d tól	Karaultepeig	5 tas
Karaultepétől	M e r g o l á n i g	3 »
M e r g o l a n tól	Serikhánig	4 »
Serikhántól	Endiganig	3 »
Endigantól	Ó s i g	4 »
		19 tas

Ez ut kocsin 4 nap alatt megjárható.

2. Khokandból Namengánon át Ósba.

K h o k a n d tól	Bibi Uvejdáig	3 tas
Bibi Uvejdától	Sehri Menzilig	2 »
Sehri Menziltől	Kirgisz Kurganig	4 »
Kirgisz Kurgantól	N a m e n g á n i g	4 »
N a m e n g a n tól	Ücskurganig	3 »

Ücskurgantól	G ö m ü s t e p é i g	5 tas
G ö m ü s t e p é t ő l	Ó s i g	4 „
		25 tas

E két főnton kívül van még egy hegyi ut Taskendből Namengánba, ennek azonban több igen veszélyes pontja van. Az ut nem több 45 mérföldnél, s mégis 10 napig tart, a következő helyeken vezetve keresztül: Toj Tepe, Karakhitaj Tilav, Kosrabat, Mollamir, Babatarkhan, Sehidan (itt az oroszokat Mehemed Ali khán megverte), Kamiskurgan, Pungan, Haremszeraj, Ujgur, Pop, Szeng, Dsusz, Törekurgan, Namengan.

D) A SINAI TATÁRORSZÁG UTJAI.

Kasgartól Jarkendig 36 (tas) mérföldet számitanak, s ez utat a karavánok s szekerek egy hét alatt teszik meg. Kasgartól két napi járásra a Jengi Hiszar nevű helyen kell átmenni, mely erős őrséggel van megrakva.

Kasgar Akszutól 70 mérföldnyire van, a karavánoknak ez ut 12 napig tart.

Aszutól Usturbánig, mely délnek fekszik, két nap alatt lehet elmenni.

Akszutól kelet felé menve, a következő állomásokon keresztül Komulba érünk:

A k s z u t ő l	Bajig	3 napi járás
Bajtól	Szaramig	1 „
Szaramtól	Kucsáig	2 „
Kucsától	Siarig	2 „
Siartól	Bögürig	4 „
Bögürtől	Kurliig	3 „
Kurlitól	Köhne Turfanig	8 „
Köhne Turfantól	K o m u l i g	3 „
		26 napi járás

Ehhez véve a Kasgartól Akszuig terjedő 12 napnyi utat, az egész 38 nap alatt járható meg.

VIII.

ÁLTALÁNOS VÁZLAT A FÖLDMIVELÉS, IPAR ÉS KERESKEDELEMRŐL.

a) Földmivelés.

Majdnem hihetetlen, mily termékeny általában véve a három khánság földje; mely oáz formában emelkedik ki a közép-ázsiai roppant sivatagból. A földmivelés legkedvezetesebb állapota dacára nagy a bőség gyümölcs és gabnában, sőt sok helyt több is van, mint kellene. A khivai gyümölcs jelességét már említettem, s nem mellőzhetem Bokharát és Khokandot sem, melyek ugyan Khívával nem tehetők egy sorba, de különösen jeles szőlők miatt, melyeknek ott tiznél több faja található, [pompás granátalmák, s leginkább kajszibarackjaik miatt nevezetesebbek, melyek nagy tömegekben vitetnek ki Perzsiába, Afganisztánba és Oroszországba. Gabona a három khánságban ötféle van: buza, árpa, dsügeri (*Holcus saccharatus*), köles (tarik) és rizs. A legjobb buza és dsügeri Bokharában és Khívában terem, a legjobb köles Khokandban; az árpa sehol sem különösen szép, s vagy magában, vagy dsügerivel keverve lóetetésre használják.

A baromtenyésztésben a turkesztániak főgondoskodása három állatban összpontosul, s ezek: a ló, juh és tevé. A ló, melyet a középázsiai alter egójának tekint, itt különböző fajokban s tulajdonságokkal található. A lovak nevelése s a fajok különbségéről egész könyveket lehetne írni, de nincs ebben szakismeretem, nem fogok tehát annyira kiterjeszkedni. Valamint a nomádoknak törzseik s nemzetségeik, úgy a lovaknak fajaik és családai nagy szám-

mal vannak, melyek közül a következő fajok a legérdekesebbek:

1. A turkmán ló, melynek két alfaját, a tekke- és jomutfajt különböztetik meg. A tekkék lovai, melyek közül a körogliak s akhalok a legkedveltebbek, magas termetők által tűnnek ki (16—18 marok). Testalkotásuk könnyed, fejök szép, tartásuk méltóságos, és gyorsaságuk bámulatra méltó, de nem kitartók. A jomut lovak alacsonyabbak, s bennök a szép termet roppant gyorsasággal s példátlan kitartás és erővel párosul. * Általában a turkmán ló ismertető jelei: karsu derék, vékony fark, szép fej és nyak (csak az kár, hogy a sörényét le szokták vágni), és finom, sima, fényes szőr; ez utolsó tulajdonságát megmagyarázza az, hogy télen nyáron többszörös nemeztakaróval van ellátva. Egy jó turkmán lónak ára 100—300, de soha sem kevesebb, mint 30 arany.

2. Az özbeg ló hasonlít a jomuthoz, de termete izmosabb, nyaka rövid s vastag, s inkább utazásra, mint hadban vagy rabló kalandokban használható.

3. A kaszak ló félvad állapotban él, kicsiny, hosszú sörénynyel, vastag fej s otromba lábakkal, ritkán kap abrakot, télen nyáron maga keresi a legelőn takarmányát.

4. A khokandi teherhordó és igásló a kaszak és özbeg lónak vegyülete, s nagyon erős. E négy fajból valódi turkmán lovak csak Perzsiában, özbeg lovak Afghanisztán- és Indiában vannak elterjedve.

A legszebb juh Bokharában van. Husa a legjobb, melyet Ázsiában találtam. A tevének három fajtát ismerik, az egy- és két púput, (az utóbbit nálunk baktriainak hívják; csak a kirgizeknél fordul elő,) és a ner, melyet

* Láttam ily fajta lovat, mely 30 órai gyors ügetést is kitar-
tott, 1 cd'g lovasán kívül még egy rabszolgát is vitt.

már Andkhujról szoltomban említettem. Számár leg-
szebb van Khivában s Bokharában ; s ezek közül a hadsik
sokat hajtanak Perzsiába, Bagdad, Damaszkus és Egip-
tomba.

b) Ipar.

Ezelőtt két száz évvel, midőn Törökország nem
nyitott még annyira ajtót az európai kereskedésnek, En-
gürtlü (Angora), Brüssza, Damaszkus és Aleppo gyáraiban
bizonyosan több belföldi kelmét készítettek, mint most.
Közép-Ázsia ránk nézve még most is távolabb fekszik,
mint Törökország akkor, s azért a ruhaneműeket s házi
szükségletek kielégítésére szolgáló eszközöket legnagyobb
részt a belföldi ipar termeli.

A középpázsiai ipar főhelyei Bokhara, Karsi,
Jengi Ürgends, Khokand és Namengán. E vá-
rosokból kerül ki a sokféle gyapot és selyemszövet, vászon
és bőrárak, melyek a belföldi szükségletet fedezik. Legel-
terjedtebb árucikk az aladsa-kelme, melyet férfiak és nők
ruházatra használnak. Ezt Khivában gyapjuból s nyers
selyemből, Bokharában s Khokandban csupa gyapjuból
szövik. A szabómesterség nem képez itt külön kereset-ágot,
a gyáros mindjárt ki is szabja s meg is varrja a ruhákat, s
a gyártmányok nagy része már kész öltönyök alakjában
kerül a kereskedésbe. Midőn Bokharában voltunk, az egész
világ panaszkodott a ruhák drágasága felett, melyeknek ára
ez volt :

	I. osztály.	II. osztály.	III. osztály
Khivai kabát	30 tenge	20 tenge	8 tenge.
Bokharai kabát . . .	20 »	12 »	8 »
Khokandi kabát . . .	12 »	8 »	5 »

Az aladsán kívül gyártanak még selyemszöveteket,
gyapjusálokat turbánra, többnyire rossz s durva vászonból,

s ebből ismét egy nemét a caliconak setétvörös alakokkal, mely egész Turkesztán- és Afghanisztánban ágytakarókra használtatik.

A bőripar terén a közép-ázsiaiak a chagrin (tatárul: szagri) készítésében tűnnek ki, mely zöld színű s apró, hólyagforma emelkedésekkel bir. A bagariát kivéve, melyet vizkulacsaik számára Oroszországból hozatnak, minden csizma s lószerszám belföldi bőrből készül. A finomabb bőrt meszt-re (harisnya formájú alsó cipőkre), a durvábbat kusra (felső cipőkre) használják. A bokharai s szamarkandi papirosnak nagy híre van egész Turkesztánban s szomszéd tartományaiban. Nyers selyemből készül, nagyon vékony és sima, s az arab írásra igen alkalmas.

Vas és acélmunkák a nyers termény hiányánál fogva csekély mennyiségben találhatók. Dicsérik a hezareszpi puskákat, a hiszari, karsii és dsuszi kardokat s késeket.

Közép-Ázsiának jelentékeny iparcikke, melyet Perzsián s Konstantinápolyon át még Európába is elvisznek, a szőnyegek, kizárólag a turkmán nők szorgalma s ügyességének gyümölcsei. Eltekintve a szép s igazi színektől, és a szövés erősségétől, a legfeltűnőbb az, mikép tudják ezen egyszerű nomád nők az alakok arányosságát annyira eltalálni, s honnan veszik az ízlést, mely gyakran jobb, mint nem egy európai gyárosé.

Egy-egy szőnyegen mindig több leány s fiatal asszony szokott dolgozni. Élükön egy idős matrona áll, ki előbb a homokban pontozza ki az illető alakok mintáját s erre tekintve mondja meg a különféle fonalszálaknak számát, melyekből a kívánt alakok készüljenek. Ezek mellett még a nemez munkák is említésre méltók, melyekben azonban inkább a kirgiz nők tüntetik ki magukat.

c) *Kereskedés.*

A mint a közlekedő utakról szóló fejezetben már említettem, hogy Oroszország a legkiterjedettebben s legrendszerezesebben közlekedik Közép-Ázsiával, úgy az orosz kereskedés is a legrégibbnek s legtetemesbnek mondható. E kereskedés folytonos növekvésben van s legalább e téren alig akadnak vetélytársai.

Az orosz kereskedésnek Közép-Ázsiában való növekvéséről a következő egészen hiteles adatok a legjobb bizonyosságot nyújthatják. Khanikov 1843-ban megjelent munkájában azt mondja, hogy éveakint 5—6000 tevé szükséges az átszállító kereskedelemre, hogy a Közép-Ázsiából való behozatal 3—4 millió rubelre rug, s a kivitel, mely 1828-ban 1.180,600 rubelt tett, 1840-ben 3.283,654 rubelre s 25 kopekre emelkedett. Így állt az arány 1828-tól 1840-ig. S. Saville Lumley, nagy szorgalommal és ügyességgel kidolgozott »Report on Russian trade in Central Asia« (1862) c. munkájában jelenti, hogy az 1840—1850 időszakban a kivitel 1,014,237 font st., a bevitel 1.345,741 font st.-re emelkedett.

A részletes áttekintést Lumleynek következő rovatozott kimutatása szolgáltathatja :

K I M U T A T Á S A

az Oroszország s Közép-Ázsia országai közötti kereskedésnek 1840—1850 között.

K i v i t e l.

	Bokhara.	Khiva.	Khokand.	Összesen.
	Font st.	Font st.	Font st.	Font st.
Vert pénz, arany s ezüst	213,969	15,210	375	229,554
Réz	45,776	1,856	2,043	49,675
Vas, acél-árak, külön- böző-érek.	82,127	9,331	10,970	102,437
Gyapot-kelmék . . .	156,707	58,915	7,559	223,181
Gyapju-kelmék . . .	50,467	25,849	1,976	78,312
Selyemszövetek . . .	10,550	4,799	71	15,420
Bőr	81,543	37,921	4,069	123,533
Fa-árak	8,595	460	826	9,881
Festékanyag s festékek	48,635	17,904	693	67,232
Különféle áruk . . .	85,416	27,567	2,031	115,012
Összesen . . .	783,785	199,830	30,662	1,014,237

B e v i t e l.

	Bokhara.	Khiva.	Khokand.	Összesen.
	Font st.	Font st.	Font st.	Font st.
Nyers gyapot- s fonal- ban	333,177	76,255	2,718	412,150
Gyapot-szövetek . . .	498,622	88,960	14,180	601,802
Nyers selyem s selyem- kelmék	17,443	3,088	160	20,691
Gyapjukelmék	428	1,322	52	1,802
Buzér (1 rapp)	7,351	26,201	7	34,559
Prémárak s báránybőr	151,773	6,297	1,995	160,065
Drágakövek s gyöngyök	17,856	703	—	18,559
Aszalt gyümölcs . . .	27,784	2,147	16,883	44,814
Sálók s kasmir	24,242	—	—	24,242
Különféle áruk	19,664	4,152	3,041	28,057
Összesen . . .	1,096,380	249,425	39,936	1,345,741

Különben csak egy tekintetet kell vetnünk a bokharai, khívai és karsii bazárookra, hogy az orosz kereskedés e roppant növekvéséről meggyőződjunk, s épen nem tulzás, ha azt állítjuk, hogy egész Közép-Ázsiában nincs ház, sőt nincs sátor, hol valamely oroszországi árut ne lehetne találni. A legjelentékenyebb kereskedést az öntött vasból készült katlanok s vízkannákkal üzik, melyeket a déli Szibériából s nevezetesen az urali gyárakból hoznak be, s csak ez egy cikknek Bokharába, Taskendbe és Khívába szállítása évenként több mint 3000 tevéen történik. Az öntött vas mellett a nyers vas és sárga réz, az orosz kattun, percaille, musselin, teaőzők, fegyverek, [rövid áruk és a cukor említendők. A posztót nagy ára miatt csak kevesen veszik s gyéren található. A nevezett cikkeket Bokharából s Karsiból nem csak Turkesztánnak többi részeibe, hanem még Majmenébe s Heratba, sőt Kandahar- s Kabulba is viszik. Ez utóbbi helyekhez Pesaver és Karaesi természetesen közelebb van, de az orosz árukat még is inkább kedvelik, bár az angolok sokkal jobbak.

E körülményt az olvasó feltűnőnek fogja találni, de okai nagyon egyszerűek. Bokharától Orenburg épen oly messze van, mint Karaesi, mely a britt-indiai területen levén, az angol kereskedelemnek végörse lehetne. Az út innen Heraton át sokkal kényelmesebb s célszerűbb lenne, mint az Oroszországba vezető, mely a sivatagon halad át. S hogy az angol kereskedést az orosz mégis háttérbe szorítja, ez, véleményünk szerint, annak tulajdonítható: hogy először is az orosz kereskedelmi összeköttetések a tatársággal már néhány száz évesek, az angol összeköttetések pedig, azokhoz képest, még újaknak nevezhetők, s eléggé tudva van, hogy a keleti mily szívésen ragaszkodik minden régihez és megszokotthoz; s másodszor az oroszok, mint közeli szomszédok, jobban ismerik a közép ázsiaiakat

izlését, mint a birminghami, manchesteri s glasgowi angol gyárosok stb. Ezen csak akkor lehetne segíteni, ha európai utazók ama vidéken szabadabban járhatnának, mint most, midőn az utazót nem csak Bokharában, hanem Afghanistanban is ézer veszély fenyegeti. Végül harmadszor a herati ut, minden természeti kényelmessége dacára, a kormányok rablási rendszere miatt, az idegen kereskedőre nézve nagyon elrémitő, mint az a XIII. s XIV. fejezetekből látható. A mi tehát Közép-Ázsia azon részét illeti, melyet bentasztunk, a felhozott okokból ott az angol kereskedést az orosznál sokkal csekélyebbnek találtuk, s azon adatok, melyeket mr. Davies 1862-dik februárban megjelent »Report on the Trade of Central Asia«-jában felhoz, inkább az India, Afghanistan s a sinai tatárság, mint az India és Turkesztán közötti kereskedelmi viszonyokat tüntetik elő. Az áruk minőségére nézve a verseny minden esetre lehetséges, s nem is kételkedhetni, hogy az angol gyártmányok mindig tulsulylyal bírnának.

Turkesztán Oroszországon kívül még majdnem folytonos kereskedésben áll Heraton át Perzsiával is, hova báránybőrt, szárított gyümölcsöt, festéket s néhány belföldi kelmét szállít, ezen cikkeket aztán mesedi ópiummal *, a Ralli és Comp. ház által néhány angol áruval, cukorral és rövid árukkal cseréli be. Mesedből Bokharába oly ut is vezet, melyet tíz nap alatt lehet megtenni, de a karavánok a rabló tekkék miatt a Heraton által való kerülőre vannak

* Az ópiumot, melyet itt terjak-nak neveznek, Perzsia dé.keleti részében a következőleg készítik. A mákfejet félig érett állapotban este, meghatározott időben, hosszában három helyen bemet-szik. A bemetszéseken más nap regg el harmatszerű folyadék mutatkozik, melyet nap kelte előtt le kell róluk venni; ezt később megfőzik s így készül a terjak. Csodálatos, hogy a három bemetszésből különféle minőségű folyadék ered, s ezek közül a középsőt a legjobbnak mondják.

kényszerítve, mely háromszor annyi időbe kerül. Kabulból kék s fehér csikos gyapot-sált hoznak Bokharába, melyet a tatárok pota-nak, az afghanok lungi-nak neveznek, s nyári turbánul általánosan viselik. Ugy látszik, hogy ez angol gyártmány, mely Pesaveren át hozatik be, s az egyetlen, mely nagy keletnek örvend, mert az izlésnek megfelel. A kabuliak ezenkívül indigót s fűszert hoznak be, s ezt orosz katunnal, teával és papirossal szokták becsereálni. Sínával csak jelentéktelen kereskedést üznek teával s porcellánnal, mely azonban egészen más fajta, mint a miénét mi Európában használunk. A sinaiak gyéren lépnek át a határon s a közlekedés csak a kalmukok és muszulmánok által tartatik fén.

Végre azon kereskedésről is meg kell emlékeznünk, melyet a hadsik üznek Perzsia, India, Arábia s Törökországban. Az olvasó ezt csodálatosnak fogja találni, de tapasztalásból mondhatjuk, hogy e forgalom megérdemli a kereskedelmi vállalkozás nevét. Az 50—60 hadsi, kik velem jöttek Közép-Ázsiából Heratba, Bokharából mintegy 40 tucat selyemzsebkendőt, Namenganból körülbelül 2000 db kést és 30 db selyemszövetet, nagy mennyiségű khokandi dappi-t (sapkák, melyek körül a turbánt tekerik) stb. hoztak magukkal. S ezek csak a velem utazó hadsik voltak. A beviteli kereskedésben sem kell a hadsikat felejtetni, mert föltehető, hogy az európai rövid áruk nagyobb része általuk jut Közép-Ázsiába.

IX.

KÖZÉP-ÁZSIA BEL- S KÜLPOLITIKAI VISZONYAI.

a) Belviszonyok.

Abból, a mit Khíva és Khokand újabb történetéről főntebb közöltem, már meglehetősen világos fogalmat képezhetünk magunknak a három khánság közt fenálló viszonyokról. Mindazonáltal itt még néhány adatot fogok összeállítani, hogy az egész helyzet áttekintését megkönnyítsem.

Legjobb lesz, ha Bokharán kezdjük. E khánság, mely már az iszlám behozatala előtt főszerepet játszott, mind az óta, dacára a sok forradalomnak, melyen keresztül ment, fentartotta felsőbbbségét. Minthogy a mai Közép-Ázsia civilizációjának bölcsője, Khokand és Khíva épen úgy, mint a déli khánságok, sőt maga Afganisztán is, mindig elismerték e szellemi tulnyomóságát. A mollákat s a nemes Bokhara iszlami tudományosságát nagyon dicsérik. De a szeretet csakis eddig tart, mert minden kísérlet, melyet Bokhara emirei eddig tettek, hogy e szellemi befolyás alatt politikai hatalmukat is megnagyobbítsák, nem csak a politikai khánságoknál, hanem egyes városoknál is meg-
hiusult. A háborúból, melyeket Naszrullah emir Khívával és Khokanddal viselt, rövidlátó politikusok azt következtethetnék, hogy Bokharában az orosz megtámadástól való félelemből, ha jó szerivel nem sikerül, erőszakkal akarnak szövetséget létrehozni. De Bokharában soha sem foglalkoztak ilyes tervekkel. Az emirnek hadjáratai rabló támadások, és szilárdan meg vagyunk győződve, hogy azon esetben, ha Oroszország Közép-Ázsiában valósítani kezdi ter-

veit, a három khánság nem csak nem segíyezi egymást, hanem viszálykodásuk által a közös ellenségnek a legjobb fegyvert szolgáltatja. Khiva és Khokand, bár Bokhara kibékíthetetlen ellenségeinek tekinthetők, nem tartatnak nagyon veszélyeseknek, s a napról napra erősülő Afganisztán az egyetlen közép-ázsiai vetélytárs, melytől Bokhara fél.

Hogy e félelem a tetőpontján volt, midőn Doszt Mohammed khán győzelmesen az Oxus felé nyomult elő, alig kell mondanom. Naszrullah emir igen jól tudta, hogy az öreg Doszt a gyalázatos tréfát, melyet Bokharában rajta vagyis jobban mondva fián *követtek el, ki ott vendégszeretetet keresett, soha meg nem fogja bocsátani. S a mint még az is hirlett, hogy Doszt Mohammed az angolokkal kibékült s nőkeri ingiliz (angol zsoldos) lett, még fokozódott az a gyanítás, hogy az angolok általa a Conolly és Stoddart véres halálát akarják megboszulni. A kép, melyet a tatár zsarnok országa jövőjéről magával a sirba vitt, valóban elszomorító lehetett. Nem kevésbbé aggódott fia s utódja, a mostani emir, midőn trónra lépett. Muzaffar-eddin épen Khokandban volt, midőn meghozták Doszt Mohammednek halála hírét. A hirvivő követ 1000 tengerért ajándékba; ugyanaz nap ünnepélyt rögtönöztek, s estve az emir, törvényes nejei számának kiegészítésére, Khudajar khán ifjabbik hugát vette nőül. A nagy félelem elmúlt ugyan, de némi tartózkodás még mindig volt, mint-hogy Bokharában igen jól tudják, hogy az afghánok az angolokkal való barátságos viszony következtében már néhány ezer jól iskolázott rendes katona felett rendelkeznek.

Tudván, hogy az afghánokkal nem mérközhetnek

* Ferrier, History of the Afghans, 336. l.

meg, Bokharában azt a politikát követik, hogy diplomati-
kus uton igyekeznek nekik telhetőleg ártani. Minthogy az
afghánok az angolokkal szövetkeznek, a bokharaiak könny-
nyű szerrel híresztelhetik róluk egész Turkesztánban, hogy
az iszlamtól elpártoltak, s a legutóbbi időkben a Kabullal
való kereskedelmi összeköttetések is nagyon meglazultak.
Mint már említettem, a szalorok és tekkék folytonosan Bo-
khara zsoldjában állanak. Herát megszállásakor az öreg
Doszt nagyon elcsodálkozott, hogy a turkmánok, dacára
az ajándékoknak, melyekkel elhalmozta őket, folytonosan
nyugtalanították és hadseregéből sokat elfogtak. Elfelejtette,
hogy tulajdonképeni ellenségei a bokharai aranyok
voltak, minthogy a turkmánok rokonszenve fölött mindig
csak a nagyobb összeg határoz. Ennyit Bokhara belpoliti-
kájáról.

Khíva az örökös harcok által, melyeket saját harcias
lakosságával, nevezetesen a jomutok, csaudorok és kasza-
kokkal kell viselnie, nagyon megfogyott. Népességre néz-
ve Bokhara sokkal túlhaladja, s hogy az emirnek eddig
meg nem hódíthatták, egyedül az özbeg lakosság vitézsé-
gének tulajdonítható. Mint hallottam, Allahkuli khán volt
az első, ki (valószínűleg Conolly tanácsára) Bokhara és
Khívába követet küldött, hogy a három khánság között
véd- s dacsövetséget szervezzon Oroszország fenyegetőleg
növekvő hatalma ellen. Bokhara nem csak megtagadta ezt,
hanem az oroszok felé is hajolt. Khokand hajlandónak nyi-
latkozott, ugyszintén Sehri Szebz s Hiszar városok, melyek
az emirrel háborút viseltek. De ez unió mégis a jámbor
óhajok sorában maradt, s hogy mily nehezen volna léte-
síthető, legjobban bizonyítja egy régi arab közmondás,
melyet a közép-ázsiaiak saját jellemök előtüntetésére hasz-
nálnak, s mely így hangzik: »Rumban áldás van, Damas-

kusban jóság, Bagdadban tudomány, Turkesztánban csak harag és ellenségeskedés.« *

Khokand a kipesakok, kirgizek és kaszakokkal való folytonos viszálykodás miatt ugyanazon bajokban szenved, mint Khiva. Ezen kívül özbeg lakossága példátlanul gyáva s nem esodálkozhatni, hogy bár területre s népességre nézve a három khánság között a legnagyobb, Bokhara minduntalan leveri.

b) Külviszonyok.

A mi az idegen országokkal való politikai viszonyokat illeti, Közép-Ázsia csak Török- és Oroszországgal, Perzsiával és Sinával jön érintkezésbe. A konstantinápolyi szultán a vallásfőnök s khalifának tartatik, s minthogy Közép-Ázsiában szokásban volt, hogy Turkesztán három khánsága a beiktatás jeléül a bagdadi khalifától valami udvari tisztségséféle kitüntetést kapott, a régi udvariasságot ma sem felejtik el, s a trónra lépésnél rendkívüli követek által kéri Konstantinápolyban e tiszteletbeli hivatalokat. A khivai khán pohárnoki, a bokharai rejszi (valásfelügyelő), s a khokandi lovászmesteri rangot visel. Ez udvari tisztségek még mindig tiszteletben tartatnak, s mint hallom, az illetők évenként egyszer teljes formalitással végzik tisztüket. De csak eddig terjed a közelebbi összeköttetés. Világi befolyást a konstantinápolyi szultánok a három khánságra nem gyakorolhatnak. A közép-ázsiai nép a Rum névvel (mint a hogy itt Törökországot nevezik) a régi Róma minden hatalmát s fényét egybeköti ugyan, s evvel azonosnak tartja, de a fejedelmek keresztül látnak az illúzión s csak akkor ismernék el a szultán nagyságát,

* El-bereket fi Rum, el-muruvet fi Sam, e ilm fi Bagdad, el-bogz ve adavet fi Maverá-ül-nehr.

ha a porta a beiktató fermánokhoz s imádkozási engedélyekhez néhány százezer piasztert csatolna. Khivában s Khokandban a konstantinápolyi fermánokat még mindig némi tisztelettel olvassák. Az előbbi khánság Sükrullah baj által 10 éven át volt Konstantinápolyban képviselve, az utóbbinak Molla khán uralkodása alatt még ezelőtt négy évvel követe (Mirza Dsan) volt a szultán udvarában. E követségeket Törökország régi szokás szerint sokszor éveken át tartja állami költségen; ez a külügyi költségvetést nagyon megszorítja ugyan, de a szellemi felsőbbségnek Ázsiában való fentarására okvetlenül szükséges.

Az oszmán birodalomnak e távoli keleten csak akkor lehetett volna világi befolyása, ha a keleti élet álmából Nagy Péter előtt ébred fel. Az Oszmán ház, mint török dinasztia, a török elemekből, melyekkel nyelv, vallás s történelem által rokon, az Ádria partjaitól messze be Sináig hatalmasabb birodalmat alapíthatott volna, mint a minőt a nagy Romanov különböző elemekből erőszak s ármány által össze tudott alakítani. Az anatóliak, azerbajdsánok, turkmánok, özbegek, kirgizek s tatárok az egyes tagok, melyekből a nagy török kolosszus támadhatott volna, s ez aztán északi ellenével jobban megmérkőzhetnék, mint a jelenlegi Törökország.

Perzsiával, bár ez a legközelebbi szomszéd, Khíva s Bokhara csak olykor váltanak követeket. Azon körülmény, hogy a perzsák a siita felekezethez tartoznak oly választófal a két fanatikus nép között, minő Európában 200 évvel ezelőtt a protestantizmus volt. Ehhez csatlakozik még az iráni s turáni népfaj közötti, már történeti tárgygyá vált ellenségeskedés, s így könnyen elképzelhetni, hogy e természetes szomszédok mily csekély rokonszenvvel viseltetnek egymás iránt.

Perzsia, melynek a dolgok természetes rendje szerint a csatornának kellene lenni, mely az új civilizációt Turkesztánba vezetné, erre legkisebb befolyást sem gyakorolhat. Képtelen lévén saját határait a turkmánok ellen megvédeni, a Bokhara elleni hadjáratában Mervnél szenvedett vereség erkölesileg egészen tönkre tette. Hatalmától a három khánságban a legkevésbbé félnek s a tatár azt állítja, hogy az Isten adott ugyan a perzsának fejet (észt) és szemet, de szívet (bátorságot) nem.

A mi Sinát illeti, ennek Közép-Ázsiával való politikai viszonyai oly csekélyek, hogy alig érdemesek az említésre. Bokharával századonként talán csak egyszer van összeköttetésben. Az emirek néha küldenek ugyan követet Kasgarba, de a sinaiak soha sem mernek egész Bokharáig menni be Turkesztánba. Khokanddal gyakrabban érintkeznek, de a muszulman barbárokhoz mindig csak alsóbb rangú hivatalnokokat küldenek.

Egészen más Oroszország viszonya Közép-Ázsiával. Minthogy Oroszország már évszázadok óta van ama tartományok birtokában, melyek Turkesztán sivatagának északi határait képezik, nagy kereskedelmi közlekedése miatt Oroszország a három khánságot mindig jobban vette szemügyre, mint a többi szomszéd, s eddigi politikai sikereit bizonyosan még a teljes meghódítással is fogja tetézní. Egyedül a természeti akadályoknak tulajdonítható, hogy Oroszország tervei itt lassu, de nem kevésbbé biztos léptekkel haladhatnak elő. Közép-Ázsia három khánsága még hiányzó részei ama nagy tatár birodalomnak, melynek Oroszországba való bekebelezését Vasziljevics Iván (1462—1505.) kezdte meg, s mely munkán Nagy Péter óta lassan ugyan, de szakadatlanul dolgoznak.

Az orosz politika magukban a khánságokban sem maradt teljesen észrevétlenül. A fejedelmek épen úgy, mint

a népek jól ismerik a fenyegető veszélyt, s a gondatlanság csak a keleti közömbösségnek s a tömegek vallási lelkesedésének tulajdonítható. A közép-ázsiaiak legnagyobb része, kikkel e pontról szoltam, így nyilatkozott felőle: »Turkesztánnak két vára van, az egyik ama szentek nagy száma, kik földjében nyugszanak s a »nemes Bokharát« mindig megvédik, a másik a nagy sivatag, mely körülveszi.« Csak kevesen, és pedig a kereskedők, kik hosszabban időztek Oroszországban, fogadnák közönyösen a kormányváltozást, mert bár ők is, úgy mint hontársaik, gyűlölnék mindent, a mi nem mohammedán, mégis dicsérve elismerik a hitetlenek igazságosságát és rendszeretét.

X.

OROSZ-ANGOL VERSENYZÉS KÖZÉP-ÁZSIÁBAN.

»Az orosz-angol versenyzés Közép-Ázsiában — így szoltak hozzám Angolországban visszatértem után — mesebeszéd. Hagyja el egészen ezen elcsépelt s már nem divatos politikai kérdést. Turkesztán népei vadak, nyersek s barbárok, s örülünk, ha Oroszország magára vállalja ama vidékeken a civilizálást. Angolországnak a legkisebb oka sines, hogy ama politika fölött irigység- s féltékenységgel örködjék.«

Teljes irtózáttal eltelve ama rémes jelenetek iránt, melyeket Turkesztánban láttam s melyeknek e lapokon halvány rajzát adni igyekeztem, csakugyan sokáig gondolkodtam, hogy vajjon e tanácsok s a politikai nézet, melyet velem elfogadtatni akartak, egészen helyesek-e. Azon gondolattal, hogy a keresztény civilizáció, e kétség kívül legnemesebb s legragyogóbb dísz, mely az emberi társa-

dalmat valaha ékitette, Közép-Ázsiára nézve is jóltevő — rég tisztában voltam. De nem oly könnyen estem túl a megjegyzés politikai részén, mert akárhogy latolgatom e kérdést, akárhogy képzelhetek el mindent lehető eshetőséget, sehogy sem békülhetek meg teljesen azon gondolat-tal, hogy Angolország közönyösen tekintse az indiai birto-kaihoz való orosz közeledést.

A politikai utópiák ideje elmúlt. Nagyon messze va-gyunk a már meséssé lett russophobiától, hogy közelnek lás-suk a pillanatot, melyben az orosz kozák s az angol szipahi mint határőrök egymásba botlanak. A két nagy kolosszus összeütközése Közép-Ázsiában, melyet politikai rajongók már évek előtt beállandónak hittek, még nem történik meg egyhamar. De e kérdés, ha lassan is, folytonosan előre ha-lad, s az események természetes sorát követve, a nélkül, hogy indulatoskodnánk, el akarjuk mondani az okokat, me-lyekből az angol közönyösséget a közép-ázsiai orosz poli-tika iránt nem helyeselhetjük.

Mindenek előtt azon kérdést kell feltennünk, vajjon csakugyan előrenyomul-e dél felé, s hogy már mennyire haladt. Még 25 évvel ezelőtt a közép-ázsiai orosz politikára kevés figyelemmel voltak. Afganisztánnak elfoglalása az angolok által, az orosz-perzsa szövetség s a Khiva elleni vállalat, ezek okozták, hogy a sz.-pétervári és londoni ka-binetek közötti diplomatikus levelezésben Turkesztán elő-ször volt említve. Ez óta ismét meglehetősen szélcsend állt be. Angolország, terveinek meghiúsulása által elkedvetlenítve, egyszerre visszavonult, de Oroszország titokban folytatá tevékenységét s Turkesztánhoz való határ-viszonyaiban lé-nyeges változások álltak be. Közép-Ázsia nyugati részében, nevezetesen az Aral-tón s partjain, az orosz befolyás lénye-gesen növekedett. Az Oxus torkolatainak kivételével az Aral-tó összes partvidéke orosz területnek ismertetett el.

Magán a tavon jelenleg három gőzös van, melyeknek a khivai khán megengedte, hogy Kungratig * mehetnek fel az Oxuson. Azt mondják, hogy a halászok védelmezésére vannak itt, de valószínűleg más rendeltetésük is lesz, s Khivában mindenki tudja, hogy a kungrati újabb forradalom, valamint egyéb esetepaték a kozákok s özbegek között, az ugynevezett halászgőzösökkel összeköttetésben vannak.

Hanem mind ezek csak másodrendű tervek, a tulajdonképeni hadműveleti vonal a Jaxartes balpartján kereendő. Itt az orosz előőrsök, kiket szakadatlan erőd-láncolat véd, Kale Rehimig, Taskendtól 32 mértföldnyire, nyomultak elő, s mint már volt említve, e várost lehet a közép-ázsiai hódítások kulcsául tekinteni. S ez ut, melynek kevesebb sivatagja van, mint a többinek, nagyon helyesen is volt megválasztva. A hadsereg itt több megtámadásnak volna ugyan kitéve, de ezek könnyebben legyőzhetők, mint az elemek rohamai. Khokand keleti határán is, Namengánon tulról az oroszok folytonosan közelednek, s Khudajar khán idejében már több összeütközés történt a khokandiak s oroszok között.

Az orosz terveknek Közép-Ázsiában való előhaladása fölött tehát a legkevésbé sem lehet kétkedni. Mint már említettük, a civilizáció érdekében az orosz fegyvereknek a legjobb sikert kell kívánnunk, de a kérdés igen bajos és bonyolódott lesz, ha a hódítás későbbi következményeire gondolunk. Azon kérdésre, hogy Oroszország beéri-e Bokharával, hogy az Oxust elfogadja-e befolyása és tervei ha-

* Hogy az orosz hajók az Oxuson nem mennek tovább, egyesegyedül e folyam számos s gyorsan váltakozó homokterlatainak tulajdonítható. Csodálom, hogy Burnes oly kedvezően nyilatkozott hajózhatásáról. Oly hajósok, kik egész életüket az Oxuson töltötték, beszéltek nekem, hogy a ma szerzett tapasztalatokat holnap már nem lehet használni, oly változók a zátonyok.

táraul, bajos a felelet. A nélkül, hogy mély kombinációkba bocsátkoznánk, igen valószínűnek mondhatjuk, hogy a sz.-pétervári udvar sok éven által nagy fáradsággal és költséggel folytatott politikája részére gazdagabb jutalmat fog követelni, mint a minőt Turkesztán oáz országai nyujthatnak. Legalább szeretném látni azt a politikust, ki azt akarná állítani, hogy a Turkesztán birtokába jutott Oroszország tartózkodni fog Afghanisztánban vagy Észak-Indiában, hol a politikai fondorlatok mindig termékeny földet talál, közvetve vagy közvetetlen föllépni. Akkor, midőn Perovszki hadsorai az Aral nyugati partjától Kabulig vetettek árnyékot, akkor, midőn a Vitkovics-féle * kísértet Kandahar és Kabulban megjelent, az ily eshetőség lehetőségét belátták. S a mi már egyszer megtörtént, szükség esetében nem ismétlődhetik-e? **

A nélkül azonban, hogy e kérdést az irigység s féltékenység visszatetsző színezetében tüntessük fel, jogosítva hiszszük magunkat, hogy a közép-ázsiai orosz tervek iránti közönyösséget rosszaljuk. Ez igénytelen véleményünk; de vajjon az angol oroszlán és az orosz medve Ázsiában majd ellenségesen egymásra támadnak-e, vagy pedig a hóditásban testvérileg megosztozkodnak, ez oly kérdés, melyhez a »ne sutor ultra crepidam« szerint, mint filologizáló dervis nem merek hozzászólni.

* Ez volt az orosz ügynök neve, kit a sz. pétervári udvar 1838-ban nagy összeg pénzrel küldött Afghanisztánba, hogy Angolország ellen ármánykodjék.

** Mig e sorokat írom, a »Daily Telegraph«-nak 1864-iki okt. 8-iki számának egy levele azon hírt közli, hogy az oroszok már elfoglalták Taskendet. Ez állítás hitelességében talán még kétkedni lehet, de az ama vidéken való orosz mozgalom kétségbevonhatatlan. -- Említettük fentebb, mennyire haladott megint az orosz politika Közép-Ázsiában, mióta ezen munka először megjelent.

TARTALOM.

	Oldal
I.	
Konstantinápolyból Erzerumba	1
II.	
Erzerumból a perzsa határig	13
III.	
Khoi és utam Tebriz felé	31
IV.	
Tartózkodásom Tebrizben	44
V.	
Teherán felé és a perzsa főváros leírása	59
VI.	
Ismerkedés a tatár dervisekkel	73
VII.	
Mazendránon át a Kaspi tenger partja felé	82
VIII.	
Karatepe és utazásom a Kaspi tengeren át a turkomán partvidékre	108
IX.	
Élményeim Gömüstepében, a Jomut turkománok főfészkében	120
X.	
Utazásunk az Etrek partjaihoz. Kulkhán rablófőnök vendégszeretete	156
XI.	
Utazás a hyrkániai sivatagon keresztül. A vizhiány nagy kínjai	174
XII.	
A hyrkániai sivatag éjszaki részén át Khívába	174
XIII.	
Megérkezésem Khívában, és ottani viszontagságaim. A khán székhelye és udvara leírása	181
XIV.	
Utazásom Khívából Bokharába a rettenetes Khalata sivatagon keresztül	209
XV.	
Bokharában	227
XVI.	
Bokharából Szamarkandba, ezen város leírása és az Emirrel ott történt találkozásom	250
VÁMBÉRY UTAZÁSA.	

XVII

Visszautazásom kezdete. Karsi és Kerkai	269
---	-----

XVIII.

Majmene. A Dsemsidi-k és Hezáré-k földjén át Herátba . . .	286
--	-----

XIX.

Herátban tartózkodásom	305
----------------------------------	-----

XX.

Herátból Meshedbe	318
-----------------------------	-----

XXI.

Meshed és az ottani szent sír leírása és utazásom folytatása .	329
--	-----

XXII.

Khoraszáni utam a tél közepén	341
---	-----

XXIII.

Damgan Lazgird és Kislákon	349
--------------------------------------	-----

XXIV.

Visszaérkezés a perzsa fővárosba	354
--	-----

Második rész.

I.

A turkománok politikai társadalmi viszonyaikban	369
---	-----

II.

A hyrkániai sivatag	389
-------------------------------	-----

III.

A khívai khánság	397
----------------------------	-----

IV.

Bokhara	425
-------------------	-----

V.

A khokandi khánság	439
------------------------------	-----

VI.

A sinai tatárság	453
----------------------------	-----

VII.

Közép-Ázsia közlekedése	461
-----------------------------------	-----

VIII.

Általános vázlat a földmivelés-, ipar- és kereskedelemről. . .	470
--	-----

IX.

Közép-Ázsia bel- s politikai viszonyai	479
--	-----

X.

Orosz-angol versenyzés Közép-Ázsiában	485
---	-----

